

Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!

/

1848 emlékezete a kultúra
különböző regisztereiben

Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!

/

1848 emlékezete a kultúra
különböző regisztereiben

Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!

/

1848 emlékezete a kultúra
különböző regisztereiben

Szerkesztette:

Dobás Kata, Kalla Zsuzsa, Parádi Andrea, Tóth Dóra

Petőfi Irodalmi Múzeum
Budapest, 2021

PIM Studiolo

A Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos könyvsorozata

Sorozatszerkesztő: Parádi Andrea

Szerkesztő: Dobás Kata, Kalla Zsuzsa, Parádi Andrea, Tóth Dóra

Olvasószerkesztő: Komáromi Csaba

Bibliográfiát összeállította: Dobás Kata, Parádi Andrea, Tóth Dóra

Borítóterv, tipográfia, tördelés: Rimanóczy Andrea

Kiadó: Petőfi Irodalmi Múzeum

Felelős kiadó: Demeter Szilárd főigazgató

ISBN ISBN 978-615-5517-76-1

ISSN 2064-7581

© Szerzők, szerkesztők, 2021

© Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021

Tartalom

Előszó / 7

KULTUSZ MINDEN IDŐBEN

Margócsy István: „...hány helyen nincsen Petőfi?” /
Amit a Petőfi-legendák háttéréről tudni lehet / 11

Milbacher Róbert: „a menny fog a földre leszállni” /
A „földi menny” megteremtésének programja Petőfi
látomásos-politikai költészetében / 41

Gyimesi Emese: Petőfi Zoltán, a gyermek és a testvér / 63

Révész Emese: Orlai festi Petőfit – Csernus festi Orlait /
Csernus Tibor 1951-es festményének kontextusa / 93

Rákai Orsolya: A kultikus beavatástól a keresőoptimalizálásig /
A Petőfi-kultusz pozíciójának változásai a 21. század elején / 135

Szabó Roland: A Petőfi-avatar – Virtuális szubjektum és
digi-doppelpängér a gimnáziumban / Irodalom és történelem
– irodalom- és történelemtanítás / 161

A KÖLTŐ HALÁLÁNAK LEGENDÁJA

E. Csorba Csilla: „Van-e jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?” /
Petőfi végórája, feltámadása a képzőművészet tükrében / 179

Kemény Krisztián: A segesvár-fehéregyházi ütközet és Petőfi
halála / 1849. július 31. / 205

Szabó-Reznek Eszter: „Petőfi és Jókai lelke folyt össze az ő lelkével”
/ E. Kovács Gyula halála és az 1899-es Petőfi-jubileum / 225

Polgár Balázs: Az 1849. évi segesvári ütközet csataterregészete / 245

Balázs Lajos: Nyergestető – a nemzeti kegyelet néprajzi földrajza /
Az emlékezés különös története / 263

1848 EMLÉKEZETE A 19. SZÁZADBAN

Török Zsuzsa: 1848–1849 családi használatra / Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa írásszokásai / **293**

Szalisznyó Lilla: Honvédek a színpadon / Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc színházi emlékezete (1861–1898) / **333**

Tóth Dóra: 1848–49 a ponyván / **365**

Perger Gyula: „Nincs még tizenhárom!”, avagy a versbe szedett Habsburg-átok / **385**

Veres Miklós: Oroszországból szeretettel / Inváziós toposzok A jövő század regényében / **401**

1848 EMLÉKEZETE A 20. SZÁZADBAN

Zentai Mária: Szabadság, politika, szerelem / Jókai Mór: Politikai divatok, Huszka – Háy – Fischer: Szabadság, szerelem / **421**

Zsoldos Emese: „Panaszfal gyertyákkal” / Az 1976-os Fáklya-láng-előadás díszletének értelmező szerepe / **439**

Radnai Dániel Szabolcs: 1848–49 emlékezete az Illés-együttes és a Szörényi–Bródy szerzőpár munkásságában / **451**

Muzsnay Árpád: Petőfi-kultusz a romániai Szatmár megyében / **477**

Czékmány Anna: Elveszett jelentés, avagy hogyan olvashatunk múzeumi tereket / **491**

Belényesy Károly – Kuszinger Róbert – Kulcsár Viktor: Előzetes beszámoló az 1849. évi segesvári ütközet helyszínén folytatott 2019. évi LiDAR felméréshez / **505**

Bibliográfia / **513**

Előszó

„Talpra Petőfi! Sírodat rázom:
Szólj még egyszer a Szabadságról!”
Utassy József, Zúg Március, 1968

„Kelj föl és járj!” A kötetcímként választott bibliai idézet aktualitása kétségbevonhatatlan: a mondat a fizikai, lelki, szellemi bénultság feloldására szólít fel. Erre lenne igazán nagy szükség a most nyíló Petőfi-émlékévben, tudományos lendületre és tetterőre. A tanulmányok közlését a Petőfi-kutatás vitalizálására tett kísérletnek szánjuk, csakúgy mint 2014-ben, az új állandó kiállítás megnyitása után, hiszen ekkor jelent meg utoljára a költőről – szintén a múzeum kiadásában – többszerzős tanulmánykötet.

A most kézbe vehető, illetve online hozzáférhető kiadvány szintén kiállításokhoz kötődő konferenciák válogatott anyagát adja közre. 2019-ben, Petőfi halálának 170. évfordulóján Székelykeresztúron „*Ahol az élet pusztul és a halál terem*” címmel rendeztünk emlékülést a Molnár István Múzeumban – ennek anyagából készült a „*Ki mondaná, hogy e hely csatatér?*” *Régészeti kutatások a segesvári harctéren 2018–2019* című tárlat. Ugyanekkor nyílt a *Bolyongó üstökös. A Petőfi-kultusz*

alakváltozatai című kiállítás, amelyhez kapcsolódóan került megrendezésre 2019 novemberében az utóéletet vizsgáló és a jelen kötet alapjául szolgáló háromnapos konferencia.

A kötet érdekessége, hogy szélesre tárja a kapukat: a megszólaló szerzők irodalom-, művészet-, színház- és helytörténetészek, régészek, történészek – egyetemi oktatók, kutatóintézeti munkatársak –, de muzeológusok, középiskolai tanárok, múzeumpedagógusok is. Ez a rétegzettség jól illik a konferencia eredeti céljához, amely a „Petőfi alakja a nemzeti emlékezetben” beláthatatlanul gazdag témáját kívánta körüljárni. Milyenek látszik a költő figurája a különböző társadalmi csoportok, régiók hagyományaiban? Hogyan tárhatjuk fel az 1848/49 történetét semmilyen más történeti eseményhez nem hasonlíthatóan dicsőségesnek vagy tragikusnak láttató művek dinamikáját? Hogyan szálazhatjuk szét a magas művészet és tömegkultúra műfajaiban megképződött narratívákat?

Reményeink szerint a kötet tanulmányai és friss bibliográfiai tájékozódást nyújtó jegyzetanyaga jó kiindulópontot jelenthetnek azoknak, akik az emlékévben tájékozódni kívánnak a Petőfi körüli kutatások, szellemi mozgások irányairól. S nem utolsósorban élvezetes olvasmánynak szánjuk ezt a színes és szándékosan heterogén panorámát – hadd rajzolódjon ki egy új Petőfi-arckép a szépirodalom, a képzőművészet, a színház, a film, a könnyűzene, a történeti dokumentumok, a régészeti eredmények és az oktatás médiumain átszűrt tartalmakból.

A szerkesztők

KULTUSZ MINDEN IDŐBEN

„...hány helyen nincsen Petőfi?”*

Amit a Petőfi-legendák háttéréről tudni lehet

/

MARGÓCSY ISTVÁN

Egyszer mindenki volt Petőfi.

Egyszer mindenki lesz.¹

„Visszatért Petőfi!” – zengett 2015 nyarán a széles körű propaganda a Barguzinban kiásott tetem újratemetése kapcsán, s valóban: a Kerepesi temetőben megtörtént Petőfi újratemetése (annak a napnak évfordulóján, amikor Barguzinban megtörtént a csoda: a holttest előkerült); s a temetésen és az azt követő esti ünnepélyen a Sportarénában nem csekély

---

* A cím Jókai Mórtól vett idézet: „Benne irodalmunk egyik legfényesebb csillaga hunyt el. Egyhirtelen meg sem lehet azt mondani, mit vesztünk el benne; csak amint mindig jobban halad egyik év a másik után madárlátta sirja felett: úgy tűnik fel egyenkint, hogy hány helyen nincsen Petőfi?...” JÓKAI Mór, „Petőfi Sándor élete és költeményei”, in *Petőfi Sándor összes költeményei: Elbeszélő költemények*, szerk. HAVAS Adolf, 3 köt. Petőfi Sándor összes művei 1. (Budapest: Athenaeum, 1892). 1:LXXI.

¹ Posztpetőfi Sándor, *Bábuk ura: Összes barguzini versek és magyarnóták: Szilágyi Ákos gyűjtése* (Noran Libro Kiadó, 2017), 21.

tömeg vett részt, megrendülve a rég várt, nagy esemény bekövetkeztén: Petőfi, úgymond, visszatért hazájába, s végre méltó sírhelyen várja megigazulását. A temetés egyházi szertartással ment végbe (az evangélikus vallásban született, a vallással nemigen törődő költőt református papok búcsúztatták – vagy üdvözölték), s az elhangzott beszédek csodálatos mechanizmussal követték a kultikus retorika (mondhatnánk: liturgia) hagyományát: emelkedett és fenséges szólamokkal vették körül a „búvóhelyet nyert” földi maradványokat. Az egyik lelkész azt a példát hozta fel az újratemetés analógiájaként, hogy hajdan Mózes is elhozta Egyiptomból Józsefnek csontjait, s az új hazában négyszáz év elmúltán adtak végső nyughelyet a nagy elődnek; elhangzott az is, hogy Petőfi a maga rövid életében mintegy megismételte a nagy mintát: itthoni irodalmi élete (1842-től 1849-ig) a hét bő esztendő, szibériai számkivetettsége (1849-től 1856-ig) a hét szűk esztendő példázatát képviselte – a mostani temetés pedig egyszerre minősül nagyszabású lezárásnak, búcsúnak és újrakezdésnek; amint az Erdélyből, Háromszékből érkezett lelkész szavaiban el is hangzott: „én személyesen hívlak Erdélybe – jöjj és hozz lángot közénk –, mert a mostani erdélyi költők nem teljesítik küldetésüket”. A temetésre több erdélyi tájról is hoztak földet székely varrottas zacskókban, hogy Petőfi nyughelyének megadhassák az össznemzeti jelleget – így a földi maradványok a kutatás titkos dokumentumaival együtt a továbbiakban mintegy egyházilag és nemzetileg is megszentelt földben nyugodhatnak.²

A temetés kapcsán természetesen nem maradhattak el a botrányok sem: a Magyarok Világszövetsége, amely pedig

---

² A temetés és az ünnepség dokumentációja: CMM TV, *Petőfi visszatért: Teljes film*, 2016, hozzáférés: 2020. 03. 20, <https://www.youtube.com/watch?v=zanVDGWkrZo>.

hosszú évek során maximálisan támogatta és ma is támogatja a szibériai legenda továbbélését, részletesen ki nem fejtett okok alapján elutasította a temetés elismerését (ők a Hősök terén vélték volna méltónak a temetés celebrálását);³ a legendában nem hívő közönség számára pedig komoly fejtörést okozott, hogy vajon mit is temettek el a nagy titkosítás közben a sírba: a holttest, a csontváz s kivált a koponya holléte örök titokként lett rögzítve – még a hívek sem értesülhettek a temetés tényleges állapotáról vagy hollétéről. S – persze csak kívülről nézve – valamelyest csorbította a szertartás hitelét, hogy a temetés a jogszabályok nyílt és hangoztatott megsértése mellett zajlott: a sírhelyet más bérelte ki, más célra, a temető igazgatósága előre nem értesült az eseményről; de persze a későbbiekben napirendre tértek a különleges eset felett: mivel sem a rendőrség, sem az ÁNTSZ nem állapított meg jogszabálysértést „vagy más hatósági intézkedésre okot adó körülményt”, így aztán a temetkezési intézet ismeretei szerint további eljárást sem kezdeményeztek, s ezért a temetkezési intézet az eljáró hatóságok döntését tudomásul vette – ami azt jelenti, hogy a Petőfinek állított sír a továbbiakban nemcsak hogy fennmaradhat, hanem szabadon látogatható és tisztelhető.

Ismeretes, hogy Petőfi szibériai fogságának legendája, hosszú előtörténet után, az 1990-es években lángolt fel hihetetlen erővel és elképesztő publicitással, s hiába cáfolta a tudomány, mind a történelem, mind az irodalom részéről rendkívül alaposan a feltételezést,⁴ egy nem csekély nagyságrendű

---

3 *Patrubány Miklós nemzetpolitikai előadása*, 2015, hozzáférés: 2020. 03. 20., <https://www.youtube.com/watch?v=qRQs6cNd9lw>.

4 Kovács László, szerk., *Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi Szakértői Bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992); Kovács László, *Csalóka lidércfény nyomában: A szibériai Petőfikutatás csődje* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003).

„hívó” közösség és közönség számára a legenda igazsága egy pillanatra sem ingott meg. Nem egy hatalmas terjedelmű könyv foglalja össze e legenda részleteit, mely szerint Petőfi Szibériában szamovárokat javított, hálót font, színielőadást szervezett, a már régebben oda száműzött dekabrista forradalmárral, Küchelbeckerrel barátkozott, összekötötte életét a helyi postamester lányával, gyermeke is született, Alexander (aki mivel törvénytelenül született, nem kaphatta meg az apa nevét, ezért Kuznyecov lett, bár az anyakönyvben így sincs benne; ükunokái ma is élnek).⁵ Sőt, a feltételezés szerint Petőfi verseket is írt – mondhatnám, természetesen – orosz nyelven (szlovák származása révén hamar és könnyen megtanulhatta az orosz nyelvet): a barguzini expedíció tolmácsa huszonnégy verset talált és fordított le, amelyek – őszerinte – Petőfi Sándortól származnak. Ezeket a barguzini plébános jegyezte le, és népdalként is ismertek voltak. Petőfi vélhetően három álneven írta kint a verseit: Petrovics, Petifájev és Zander (mivel száműzetésben volt, nem írhatott a saját nevén, mert azonnal kivégezték volna...).⁶ S persze e verseknek irodalmi értékelése is megszületett, amellett, hogy egy burját-orosz kutató is (A. V. Tyivanyenko a történelmi tudományok doktora, professzor, az orosz Petőfi Sándor szibériai életét kutató társaság vezetője Ulan-Ude egyeteméről) bizonyítani akarta a szerzőséget, a jó nevű magyar professzor a debreceni egyetemről, Szuromi Lajos is úgy vélekedett, hogy ő bár nem tud oroszul,

---

⁵ A legrészletesebb – bár nem könnyen követhető – leírást ld.: BORZÁK Tibor, P. S.: *titkok a barguzini csontváz körül* (BT-Press, 2014).

⁶ Nehéz Mihálynak, a barguzini expedíció tolmácsának felesége emlékezik. Itt olvashatók a versek is: GERGÁLY Judith, „Petőfinek huszonnégy orosz verse is van”, *BorsOnline*, 2015. 27, hozzáférés: 2020. 03. 20, <https://www.borsonline.hu/aktualis/petofinek-huszonnegy-orosz-verse-is-van/99868>.

de felesége nyersfordításából egyértelműen ráébredt, hogy e költemények csak Petőfitől származhatnak...⁷

Mivel úgy vélem, Petőfi szibériai tartózkodásának és életének legendája a tudományos kritika előtt semmilyen módon nem tarthatja fenn magát, jelen tanulmányban nem is a legenda cáfolatával foglalkoznék (ezt a szaktudomány már sokszor és sokoldalúan elvégezte), hanem arra kérdeznék rá, milyen mechanizmusok működhetnek a társadalom egy jelentős részének lélektanában, hogy a tudományt félretéve, rendre s lebirkózzhatatlanul visszatér a legenda, s milyen funkciói lehetnek annak, hogy a legendaképzés a nemzeti emlékezet egyik legerősebb összetevőjeként nemcsak hogy folyamatosan működik, hanem újra s új formákban újra él.

*

Közismert és alaposan kutatott irodalmi vagy még inkább társadalomlélektani tény, hogy a magyar irodalom létmódját, társadalmi elismertségét, társadalmi működését rendkívül mélyen áthatotta és mai napig áthatja a nemzeti irodalomnak s kivált nagy íróinak, hőseinek kultikus szemlélete, tisztelete. A legnagyobbnak állított és tekintett írók „emberfeletti” nagyságának, csodálatos különösségének, talán nem túlzás azt mondanunk: antropológiai másságának képzete a XIX. század romantikus irodalomfelfogása óta oly mélyen benne él a magyar irodalomszemléletben, olyannyira meghatározza

---

⁷ Az elemzést az irodalmi lapok nem akarták közölni, ezért először eszperantóul jelent meg. SZUROMI Lajos, *Ruslingvaj poemoj cu de Petőfi???: Petőfi orosz versei???*, Debrecena Bulteno 56. (Debrecen: Departementa Komitato Hajdú-Bihar de Hungara Esperanto-Asocio, 1990). Később közölte a *Békési Szemle* is. – Mivel magam orosz szakos voltam, lehet véleményem: az érintett versek harmadosztályú Lermontov-imitációként hatnak. Ha Petőfi meg is tanult volna oroszul, ilyen kifinomult orosz irodalmiságot nyilván nem tudott volna elsajátítani...

e költőknek, íróknak társadalmi emlékezetét, számon tartását s mindebből következőn műveiknek ismertségét és olvasottságát is, hogy – némi túlzással fogalmazván – a kultusz működése nélkül az irodalomnak társadalmi elismerése, alkalmazása, vagyis „használatá” alig is képzelhető el.

Egy „átlagos” kiváló író (például Arany János, József Attila) kultusza természetesen elsősorban a szűkebb, értelmiségi olvasási csoportokban él és hat, de Petőfi Sándornak kultusza minden szempontból kivételesnek tekinthető: szinte példátlan mértékben hatja át nemcsak a irodalmi szakmánál szélesebb olvasóközönség szemléletét, hanem – bízást kijelenthető – a magyar társadalomnak szinte egészét (ami az irodalmi szakmát illeti: az elmúlt több mint százötven évben alig található olyan magyar költő, Arany Jánostól Kassák Lajoson és Pilinszky Jánoson keresztül Spiró Györgyig vagy Szálinger Balázsig, aki nem fogalmazta volna meg véleményét Petőfiről akár ódában, akár esszében, akár paródiában).⁸ Petőfi kultuszát azonban nem kizárólag költői teljesítménye biztosítja, hanem elsősorban a forradalomban betöltött szerepe, amely nemzetpolitikai szempontból rendkívül fontosnak minősült, s amelynek személyes különössége szinte felkínálta magát a nemzetközpontú kultikusságnak: Petőfi dicsősége ama napon érte el csúcspontját, amelyet a nemzet „felébredéseként” tartanak számon, s épp akkor veszett el, amikor a nemzet katasztrófája beteljesült.⁹

8 Csak két nagy antológiára hivatkozom: ENDRŐDI Sándor és BAROS Gyula, szerk., *Petőfi a magyar költők lantján: versek Petőfiről*, Petőfi-könyvtár 20. (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910), 182. (Az Előszó szerint „csupán egy kis részét teszi annak az óriási anyagnak, mely idők folyamán hasonló alkotásokból főlhalmozódott”); CSANÁDI Imre, szerk., *Petőfi koszorúi: versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*, (Budapest: Magvető, 1973).

9 E kérdést illetően alapvető leírás: KISS József, „A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke.”, in KISS József, *Válogatott tanulmányok*, szerk. Kiss Péter (Aba: SupCon, 2013), 132–171. – Első megjelenés: KISS József: „A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 3. (1990): 323–359.

E határtalanul nagyszabású kultuszt természetesen első-sorban százötven év iskolai sulykolása alapozta meg (nagyon sokáig az elemi iskolában egy egész fél évig foglalkoztak Petőfi életével!), de működésének „természetes” voltához hozzájárult százötven év ünnepeinek, március 15-i rendezvényeinek megszakíthatatlan rituáléja, a nemzeti-történelmi-politikai szimbolikában kialakított Petőfi-kép kikerülhetetlensége (ami rendkívül szélsőséges politikai újraértelmezésekkel folyamatosan bővül):¹⁰ Petőfiről elnevezett intézmények és köztetek (laktanyától kisbolygóig), a Petőfi-ábrázolások (szobrok, festmények, illusztrációk) hihetetlen elterjedtsége. Petőfinek már 1861-ben szobrot emeltek, amikor verseinek gyűjteményes kiadása még szóba se kerülhetett. Barabás Miklós *A Lánchíd alapköletétele* c. festményére az 1860-as években odafesti Petőfit, holott tudnia kellett, hogy Petőfi nem vehetett részt az ünnepségen, hisz ez időben (1842-ben) még teljesen ismeretlen kezdő volt. Ugyanezen „természetességgel” szerepel Petőfi a 2011-es Alaptörvény illusztrációján is, Szok Iván vizionárius tablóján stb.¹¹ Petőfiről rengeteg irodalmi alkotás született: a hozzá vagy róla írott versek száma felmérhetetlen, igen sok regény (például Jókai Mór: *Tarka élet*, 1856; Harsányi Zsolt: *Az üstökös*, 1932), dráma (Hamvas József: *Csillagok találkozására*, 1927; Lombos Alfréd: *Petőfi-életképek*, nyolc egyfelvonásos dráma, 1936), sőt, eposz (például Kozma Andor: *Petőfi*, 1927; Juhász Árpád: *Petőfi*, eposz tíz énekben, 1945) dolgozta fel életét. Nem egyszer történt, hogy egyébként *nem*

---

¹⁰ E folyamatot szemlélteti a dokumentumgyűjtemény: Margócsy István, szerk., *Jöjjön el a te országod: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, (Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1988), 314.

¹¹ E kérdéshez ld.: Dékei Krisztina, „Petőfi, a köztéri emlékszobor”, *Beszélő* 14, 7–8 (2009): 98–103.; Varjas Károly, *Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl (1850–1988)*, (Budapest: Antikva, 1989); Szok Iván: *Új alkotmány születik* c. festményét ld.: „Az Alaptörvény illusztrációi”, hozzáférés: 2020. 04. 28, <https://nemzetikonyvtar.kormany.hu/az-alaptorveny-illusztracioi-vandorkiallitas>.

Petőfiről szóló regényekbe beiktatnak Petőfivel kapcsolatos eseményeket vagy elmékedéseket,¹² s számtalan ponyvakiadás és propagandaanyag is szól életéről;¹³ sőt az is megemlíthető, hogy készült olyan irodalomtörténeti tanulmány is, amely Petőfi életének minden egyes mozzanatában felismerni vélte a krisztusi analógiát.¹⁴

Mindennek következtében Petőfit illetően oly fokú érzelmi azonosulás és elkötelezettség tapasztalható igen széles tömegekben, amely más író vagy költőt egyáltalán nem illet meg – alakja és emléke számtalanszor és igen sokféleképpen folklorizálódott, s hozzáidomult a folklór hagyományos motívumkincséhez.¹⁵ Csak néhány példa: tudunk róla, hogy családi fényképalbumokba beillesztették Petőfi arcképét; megfogalmazódott az az ötlet is, hogy azon falvak, amelyekben állnak még fák, melyeket Petőfi megérinthezett, lépjenek szövet-ségre; a Petőfi-Hruz családok leszármazottjai nagy találkozón

---

12 E gesztus leglátványosabb példáját P. Szathmáry Károly szolgáltatta: nagy terjedelmű történeti regényében, amely az erdélyi 1848–49-es eseményeket tárgyalja, teljesen szervesen beiktat egy fejezetet Petőfi haláláról (aki *egyébként nem szerepel a cselekményben*), s részletesen kommentálja a mitikus eseményt. P. SZATHMÁRY KÁROLY, *Az ország sebei: regény*, 4 köt. (Pest: Athenaeum, 1871), 2:82–93.

13 Csak illusztrációként: a huszadik század első harmadáig oly hatalmas tömegű mű született, hogy a Magyar Könyvszemle két nagy terjedelmű közleményben összegezte a bibliográfiai adatokat. Ld.: BAROS Gyula, „Petőfi a szépirodalomban: Könyvszemle adatok a Petőfi-kultusz történetéhez”, *Magyar Könyvszemle*, 1-2. (1923): 122–136, <https://epa.oszk.hu/00000/00021/00174/pdf/122-136.pdf>.

14 KACZIÁNY Géza, *Petőfi: irodalmi tanulmány*, Petőfi-könyvtár 18. (Budapest: Lampel, 1899), 14–18.

15 Illusztrációként egy régi folklóradat (amely a tékozló fiú bibliai sémáját követi): a fiatal Petőfi nagy korhely volt, s ezért az apja kitagadta, mert csak lányát szerette, s mikor lányának hatalmas lagzit csapott, behívta a koldusokat is – jött egy züllött koldus, aki szép verset mondott a mátkapárra, majd leleplezte magát, hogy ő Petőfi, az apa erre visszafogadta, s soha nem engedte aztán el. Ld.: Csernátóni Gyula, *Petőfi-tanulmányok*, Petőfi-könyvtár 25. (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910), 165–167. (1888-as lejegyzés). – Egy folklóradat a legújabb időből: 2001. május 24-én közölte a *Hajdú-bihari Napló* Lakner Lajos gyűjtését: a múzeumvezetőnek egy idős asszony árulta el „félteve őrzött titkát”, amely szerint Debrecen egykori katonai gyakorlóterén temették el a fehéregyházi ütközetben eltűnt költőt. Van ott egy domb, és van azon két fa; az egyik alatt Petőfi nyugszik, a másik alá a lovát temették [...] A néni keze maga is egy vénséges vén anyókatól hallotta ezt a történetet, s most úgy érezte, elő kell állnia az „igazsággal”.

gyültek össze 1998 nyarán (Andrásfalvy Bertalan volt kultuszminiszter részvételével); igen sok magánfelajánlásról tudunk, amelyek Petőfinek újabb s újabb szobrait kívánják felállítani – s végső soron ily kultikus áldozatkészség vezette a barguzini expedíció feltehetően igen nagy költségeinek finanszírozását is. Végezetül: Petőfi említése a közbeszédben is oly gyakran és magától értetődően előfordul, hogy időnként a furcsa meglepetést is alig-alig vesszük észre. Egy példával illusztrálnám ezt: 1956-ban a Petőfi Kör 12 pontba foglalt jelszavakat adott ki, melyek racionális politikai követeléseket fogalmaztak meg, ám közöttük, utolsó előtti helyen az a nehezen értelmezhető jelszó is helyet kapott: „Éljen Petőfi ifjúsága!”. Úgy látszik, Petőfi nevének elkiáltása mintegy garanciát szolgáltatott a többi követelés jogosságát illetően is – hisz különben vajon hogyan is kerülhetett ide?¹⁶

E hatalmas, beláthatatlan kultusz különös kettősséget eredményezett a Petőfiről szóló diskurzust illetően: egyrészt roppant széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy Petőfiről már *mindent* lehet tudni, s ezért további kutatásoknak sok értelme nincsen (e vélekedés biztos támaszkodhat a jeles Petőfi-kutató Kerényi Ferenc állítására, mely szerint ő nyolc nap kivételével Petőfi életének minden napjáról tudja, hol járt s mit csinált), másrészt ugyanakkor a nem-szakmai közvélemény (és a művészi, írói, filmrendezői aktivitás) állandóan bizalmatlanságát fejezi ki a Petőfiről kialakított szakmai tudással szemben, s rendre újabb s újabb titkokat vél felfedezni

---

16 Ilyen jelszavak voltak: 1. Követeljük a lenini egyenjogúság alapján álló magyar-szovjet barátságot! 2. A népjólét emelését szolgáló új ötéves tervet! 3. Nagy Imrét a vezetésbe! 4. Nyílt tárgyalást a Farkas-ügyben! 5. Félre a kerékkötőkkel! 6. Le a sztálinista gazdaságpolitikával! ... 11. Éljen Petőfi ifjúsága! 12. Szocialista demokráciát! L.d.: „A Petőfi kör jelszavai”, *Szabad Ifjúság: Rőpirat*, 1956. október 23.; kötetben: „A Petőfi-kör jelszavai”, in *Jöjjön el a te országod: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk. Margócsy István, (Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1988), 314.

Petőfit illetően, amelynek felderítését (s az *igazi* Petőfi bemutatását) a szakmán kívüli hagyomány újraértelmezésében keresi. Ugyanilyen kettősség figyelhető meg a Petőfi-jelenség általános karakterisztikáját illetően is: Petőfi egyfelől úgy lesz bemutatva, mint a „legnormálisabb” mindennapi ember és költő, aki a mindennapok tapasztalata alapján érthető meg mind pszichológiailag, mind költőileg (e nézet leghatározottabb s legnagyobb hatású képviselője, elsősorban nagy életrajzi regényében, Illyés Gyula volt, aki szerint „Petőfi mindnyájunk rokona. Alig van magyar anyanyelvű ember, akinek szívébe nem fészkelte be magát. Csaknem úgy, mintha vérségi közünk volna hozzá.”, máshol: „Petőfit minden parasztlegény érti”),¹⁷ másfelől azonban rendkívül jelentős ama nézetek hatása is, melyek szerint Petőfi oly kozmikus jelenség volt, amely minden történetiség és mindennapiság felett kell, hogy álljon, s amelynek ezek szerint mindenható transzcendenciája kell, hogy a legfontosabbként felmutattassék (Ágh István szerint „Verse sokkal több, mint a vers önmaga, itt nem szép képekről, rímekről, ritmusokról van szó, hanem olyan kivételes magatartásról, amely a szavak transzponálása nélkül is nagy költészet. Néha arra gondolok, ha egy sort se írt volna, akkor is a legnagyobb költőnknek kellene tartanunk. ... Petőfi betűk nélkül is él. ... Jelenléte ma is testi valóság. És bátorodom a még hihetlenebb föltételezésre, Petőfi már akkor is testi valóság volt a magyar költészetben, amikor még meg sem született...”,¹⁸ Juhász Ferenc pedig nagy ódájában Petőfit szinte magával a teremtéssel azonosítja, s helyét csak az univerzum teljességében véli feltalálhatónak: „Te ember-anyagból

17 ILLYÉS Gyula, „Emlékezés Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára.”, in *Naplójegyzetek 1973–1974* szerk. ILLYÉS Gyuláné és ILLYÉS Mária, (Budapest: Szépirodalmi, 1990) 9.; ILLYÉS Gyula, „Előszó”, in ILLYÉS Gyula, *Ingyen lakoma: tanulmányok, vallomások*, (Budapest: Szépirodalmi, 1964), 8.

18 ÁGH István, „Öt pont Petőfiről (1973)”, in ÁGH István, *Egy álom következményei* (Budapest: Magvető, 1983), 208–210.

épített arany mindenség-óra! Te mindenség-anyagból / szőtt emberiség-kiáltás! ...Hol vagy? Csak te vagy! Hol vagy? Csak te vagy! Csodatűz Forradalom! Már az idő-kezdet előtt! S az idő-kezdet óta!")¹⁹ S ugyanígy hasonló kettősség kíséri a Petőfi-diskurzus „tárgyszerűségét” is: míg egyrésztől elképesztő mennyiségű és minőségű anyaggyűjtés folyt és folyik a Petőfivel kapcsolatos korpuszok mindegyikét illetően, addig másrésztől épp ez a foglalatosság nyit tág teret a Petőfiről kialakított vélekedések fantasztikus, dokumentálásra és bizonyításra nem szoruló „szabadsága” számára is, minek következtében Petőfiről a legszélsőségesebb képtelenségek is elhangozhatnak, s nagyon sokszor komolyan is vétetnek. Életrajzilag ilyen például maga a barguzini csontvázkeresés; interpretációkban pedig ilyenek ama párhuzamok, amelyek a legkülönbözőbb történeti és költői figurákkal hozzák közvetlen kapcsolatba Petőfit (ld. például a nagykanizsai I. világháborús emlékművet, Kisfaludy Strobl Zsigmond 1934-es alkotását, amelyen Petőfi vezeti a magyar honvédek támadását az orosz seregek ellen; de ilyen Petőfi találkozása Puskinnal 1951-ből, Petőfi reinkarnációja például Che Guevara figurájában 1973-ban stb.).²⁰

*

Mivel minden kultusz elsősorban az érintett figura életére koncentrál, a mítoszi-mesei felnagyításhoz mindig az életrajzi adatok szolgáltatják az alapot. S Petőfi esetében épp ez a mozzanat a döntő: ő, akinek élete hihetetlen precizitással

19 JUHÁSZ Ferenc, „Petőfi, 1848”, in JUHÁSZ Ferenc, *A tizmilliárd éves szív* (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 239–245.

20 Szász Endre 1951-ben a Puskin mozi falára megfestette Petőfi és Puskin barátkozását (ld.: MARGÓCSY, *Jöjjön el a te országod...*, 272–273.); Veress Miklós 1973-as, a Petőfi-vers pályázat nyertes versében így ír: „Rómában Cassius valék / Párizsban Desmoulins Kamill / ... / s most őriz a nép-szíve-sír / seblázás Guevara vagyok ...” Ld.: *Mozgó Világ*, 6 (1974): 6.

fel van dolgozva, és életének eseményei közismertek, épp a mitikus szempontból legfontosabb pontokon hagy bizonytalanságot – csak születése és halála bizonytalan, illetve ismeretlen. Íme a mítosz alapja: itt áll előttünk a hős, akinek csak kezdete és vége tűnik el a homályban!²¹ Ismeretes a szülőhely körüli évszázados vita (amely Petőfi ellentmondásos nyilatkozataira, ködösítéseire is támaszkodhatik): vajon Kiskőrösön, Kiskunfélegyházán, esetleg Szabadszálláson született?²² Az kevésbé ismeretes, hogy maga a születési dátum is kérdéses: hiszen csak a keresztelés időpontja bizonyos – s nagyon elképzelhető, hogy Petőfi csak romantikus nagyravágásból és szimbólumkeresés okán nevezte ki Szilveszter napját születésnapjául, hogy aztán minden év végén versben köszöntse a fordulót (figyelemre méltó, hogy az időpont körül széles körű vita sosem volt). Maga a születés azonban ismét ki van szolgáltatva az interpretáció kettősségének: egyrészt máig tartja magát az a feltételezés, miszerint Petőfi Széchenyi Istvánnak lett volna fia (Széchenyi egyik döblingi, zavart megjegyzését félremagyarázva),²³ másrészt az is megemlíthető, hogy – szinte az előzőnek inverz szatírájátékként – máig

---

21 A népi emlékezet akár Krisztus születésével is párhuzamot tudott teremteni: „Petőfi egy városban sem született, hanem országúton. Én úgy hallottam, úgy volt, hogy egyszer, régen pásztorok, juhászok, csikósok kint teleltek a félegyházi határban. Tél volt, de régen a pásztorok télen is a mezőn tanyáztak. Bementek egyszer a pásztorok az út menti csárdába, látják, ott ül egy szegény ember, és nagyon búsul. Kérdezték, mit búsul? Azért, mondta, mert úton volt a feleségével, és útközben megszületett a gyerek – most aztán itt vannak a csárdában, nem tudnak tovább menni, a nagy hó miatt sem, meg a gyerek miatt sem. A pásztorok igen megsajnálják, bementek az asszonyhoz, hogy valami keresztajándékot adjanak a gyerekeknek, ahogy szokás. De szegény pásztorok voltak, semmijük se volt, mi tellik egy pásztorot? – Az egyik odaadta neki az ostorát, a másik juhász volt, az kisbárányt adott, hogy mégis adjanak valamit.” Az 1955-ben gyűjtött legendát ld. DIENES András, *A legendák Petőfije: táj és emlékezés*, (Budapest: Magvető, 1957), 263.

22 A legújabb vitáirat Szabadszállás mellett voksol: MOLNÁR Péterné, *„...a róna, hol születtem”: a Petőfi-szülőhelyvita* (Budapest: Helikon, 2013).

23 Széchenyi ezt írja: „Mint a látnok, aki az utóbbi időben támadt, mint pl. Petőfi – aki az én fiam s akinek anyját én, mint sok mást is éhen halattam – pontosan eltalálta az én arcképemet a »Felhők«-ben.” *Levél Tasner Antalnak*. 1851. március 14. Közli: SPIRA György, *Széchenyiről* (Budapest: Logod Bt., 2005), 186–187.

fel-felbukkan, időnként irodalomtörténész által is képviselve, az a vélelem, hogy Hruz Mária nem Petrovics Istvántól, hanem a mézárszéken alkalmazott székálló legénytól szülte volna meg Petőfit...; harmadrészt a születés megtörténte a nemzeti üdvtörténet keretei közé helyezve transzcendens jelenségként is feltűnik, csodaként előlegezve meg a gyermek majdani jelentőségét: Illyés Gyula Petőfi-könyvének bevezetőjében az *egész nemzet várja a megszületést, amely beteljesítendő lesz a nemzet majdani üdvét:*

A nagy költők nem váratlanul szólalnak meg, nem derült égből, mint az isteni kinyilatkoztatások. A népek életében messze visszamenőleg meg lehet állapítani, mikor estek vajúdasba, hogy megszüljék a rendkívüli fiút. A nemzet, a nagy család előre készülődik az eseményre. ... Az egész ország egy izgalom. ... „Mi történik velünk?” – gondolták szerte az ország minden részén, ezer meg ezer parasztviskóban azok, akik virrasztva várták az új esztendőt. Külön-külön mindnyájan csak egy évre, az akkor kezdődő évre gondoltak, de a sok külön gond együttvéve tízmillió esztendei kint jelentett.²⁴

S ugyanígy: mivel Petőfi a csatában eltűnt, s holttestét nem találták meg, a harctéri halál ténye végleges bizonyítást nem nyerhetett, tág teret nyithatott oly fantasztikus továbbgondolások számára, amelyekhez képest a barguzini fogság képzete csekélységnek látszik.²⁵ Mert e téren aztán se szeri, se száma a legváltozatosabb elképzeléseknek: Petőfit hol dárdával

24 ILLYÉS Gyula, *Petőfi*, (Budapest: Nyugat, é. n. [1936]), 5–8.

25 A Petőfi halálához kapcsolható XIX. századi feltételezések végtelen panorámája bontakozik ki Dr. Ferenczi Zoltán könyvéből: FERENCZI ZOLTÁN, *Petőfi eltűnésének irodalma*, Petőfi könyvtár, 24. (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910). A halál-kultusz mai értelmezéséhez vö.: KISS, „A szibériai legenda...”, 132–171.

szúrják át a kozákok, hol karddal vágják le, hol német katonák ölik meg, hol a segesvári szász polgárok verik agyon. Illyés Gyula regényében Petőfit az a kozák szúrja le, aki az Illés Béla által kitalált, de hiteles történelmi figuraként prezentált és elfogadott magyarbarát orosz forradalmár katonatisztet tartóztatta volt;²⁶ de van olyan vélemény is, hogy a magyar főurak Görgeivel cimborálva adják át a Habsburgoknak, akik titokban kivégzik.²⁷ Egy kései visszaemlékezés (1901!) szerint egy orvos, aki részt vett a csatában, észrevette a halott Petőfit, levágta s hazavitte a költő fejét, kifőzte, s haláláig otthon őrizte.²⁸ Több legenda él arról, hogy Petőfit a csata után eltemették, de oly módon, hogy soha senki ne tudja megtalálni: hú menekülő bajtársai egy folyó medrébe temetik (bizonyára az Attila-temetés legendájának továbbéléseként); az ellenséges fővezér pedig, aki felkerestette a csatatéren Petőfi holttestét, elővigyázatosságból mély sírba temeti, s a sírhely fölötti földet egy század huszár egy napi lovaglásával elsimítja, a temetésre mégis emlékező katonákat pedig lelöveti (ismét az Attila-monda nyomán).²⁹

Az esetleges megmenekülés variációi is korlátlanok: a legfurcsább talán az, hogy Petőfi Szerbiába menekült, s mint nagyszakállú pravoszláv sekrestyés szolgált évtizedekig,³⁰ a legmerészebb, hogy Petőfi Szibériából áthajózott Kaliforniába, s az ottani aranybőségéből fogja támogatni Magyarországot. A legmesésebb pedig, hogy Petőfi a székely hegyekben egy tündérbe szeret bele, s az ottani barlangból tér vissza

---

26 ILLYÉS Gyula, *Két férfi: regény*, (Budapest: Révai, 1950), 134.

27 Ez utóbbit ld.: SISLAY József, *Petőfi Sándor tragikus halála*, (New York: Magyar Amerikai Kiadó Rt., 1991).

28 FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma...*, 148–157.

29 DIENES, *A legendák Petőfije...*, 265, 267.

30 E legendát ironikusan leírja Móra Ferenc: MÓRA Ferenc, „Petőfi-morzsa (1922)”, in *A jó öreg Dugonics* (Genius, 1935), 66.

időnként, halhatatlanul.³¹ Ily módon Petőfinek mitikus halhatatlansága szinte „természetes” módon rögzülhetett, már Jókai eljátszott a gondolattal: „A lánglelkű költő korán elhalt. Senki nem tudja, hol és mikor. Elveszett; – mint Romulusról mondák, elragadták őt az égbe.”,³² később Herczeg Ferenc Siegfriedhez és Achilleshez hasonlítja, hiszen „a Gondviselés rendelte el életét és halálát”.³³

A XIX. század végén számtalan versben ünnepelték Petőfi-nek mennybéli fogadtatását, apoteózisát – s a legutóbbi időkben is születtek olyan művek, amelyek szélsőséges víziókban képzelegtek Petőfi halhatatlanságáról: Makkai Ádám terjedelmes művében Petőfit a csatatéren a dalai láma és Körösi Csoma Sándor megmentik, s így hosszú vándorutat tud tenni a világon és a történelmen keresztül, minden életbeli viszonyát újrarendezvén,³⁴ Tomkiss Tamás egy Petrovics Sándor nevű 23 éves figurát egyrészt igazi dantei (túlvilági) utazásban részesít, másrészt végigjártatja vele a teljes (bár töredékesen felidézett) magyar történelmet,³⁵ a legújabban pedig Németh Gábor azt idézi fel tárcájában (G. Flaubert egyiptomi útinaplója alapján), hogy 1850-ben Petőfi arab vidékeken hol

---

31 Az elsőt ld.: DIENES, *A legendák Petőfije...*, 137–141.; az utóbbit: „Petőfi a Kárpátok szelleme: Kászonvidéki rege”, in BARÓTI Lajos, *Petőfi a ponyván és a népirodalomban – Petőfi regék*, szerk. PÉTERFY Tamás, *Petőfi-könyvtár 22.* (Budapest: Kunossy – Szilágyi, 1910), 81–88; Érdekességként megemlíthető, hogy ugyanez a mese felbukkant a XX. század közepén is: DUKA János, „Eszendőnként visszatér (Kászon vidéki néprege)”, *Székelyföld* 3, 7. sz. (1999): 77–79.

32 JÓKAI Mór, „Petőfi Sándor (1856)”, in *Írói arcképek*, szerk. BISZTRAY Gyula (Budapest: Művelt Nép, 1955), 242. – Évtizedekkel később Jókai így nyilatkozott: „Petőfinek csak az égben volt még helye: sehol a földön.” Ld.: JÓKAI Mór, „Petőfi Sándor élete és költeményei”, in *Petőfi Sándor összes költeményei: Elbeszélő költemények*, szerk. HAVAS Adolf, *Petőfi Sándor összes művei*, 3 köt. (Budapest: Athenaeum, 1892) I:LXXI.

33 HERCZEG Ferenc, „A százéves Petőfi”, in *Tanulmányok I.*, Herczeg Ferenc művei 10 (Budapest: Singer és Wolfner, 1939), 114.

34 MAKKAI Ádám, *Úristen! Engedj meghalni! Petőfi Sándor pokoljárása és megidvezülése: val(lát)omások*, (Budapest: Árgus C. E. T. Belvárosi Kiadó, 2003), 114.

35 TOMKISS Tamás, *Március 14: III szinoptikus könyv*, 01 (Budapest: Új Mandátum, 2002).

úgy jelent meg, mint arab dervis, hol pedig mint piréz szerzetes.³⁶ S talán az is figyelmet érdemel, hogy nem egy jelentős író s költő is, mint Cs. Szabó László vagy Petri György, foglalkozott egy „túlélő” Petőfi-regény gondolatával.³⁷ Ezeknek a nagyon különböző szépirodalmi műveknek alapján aztán egy olyan fontos következtetés is levonható, mely szerint Petőfi specialitása abban is megragadható, hogy míg a többi nagy szerző életéről szóló regények, versek a nagy előd életének ismert eseteinek jobb vagy újabb megértését akarják új lélektani motívumok, stb. segítségével elérni, addig Petőfi esetében a szerzők merik elengedni időnként szélsőséges, nyíltan fiktív fantázia-játékaikat is, s rendkívül merészen és szabadon alkalmazzák a Petőfi-imágo adta „korlátlan” lehetőségeket (ilyen „szabad” írói fogásra másnál csak nagyon ritka, kivételes példákat ismernek: Esterházy regényében E. P., a mester a HÉV-szerelvénnyel utazván barátságos beszélgetésbe elegyedik Mikszáth Kálmánnal, Szilasi László könyvében

---

36 NÉMETH Gábor, „A vitorlarúdról, avagy a piréz szerzetes”, in *Ez nem munka: mondatok pénzért* (Budapest: Kalligram, 2017), 143–151.

37 Cs. Szabó elbeszélésében Petőfi 1847 nyarán nem köt házasságot, hanem Párizsba megy, találkozik Béranger-val, Proudhonnal; az ottani februári forradalomban harcol, majd letartóztatják. '52-ben kiengedik, hazajön, s mindenütt csak saját legendájával találkozik... Arannyal is találkozik, ő sem ismeri fel, ő is hisz a legendás történetben. Petőfi itt sem leplezi le magát, majd eltűnik. Ld.: Cs. Szabó László, „Egy gondolat bánt engemet...”, *Nyugat* 29, 11 (1936), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00610/19344.htm>. – Petri meg nem irt regényének terve: „Engem mindenesetre foglalkoztatott egy időben egy ilyen regény gondolata: Petőfi Oroszországban, aztán szökés Nyugat-Európába, összeharátkozás Marxszal! s a kiegészítés után retour Magyarországra. Ennek a fantasztikus filozófiai kaland-regénynek a lehetősége ma is foglalkoztat. – Petőfi a millennium évében hal meg – öregember nagytítóval játszik, s kiéget valamit.” Ld.: PETRI György, „Feljegyzések egy nagy spirálfüzetbe”, *Holmi* 14, 11 (2002): 1375–1394. – Megjegyezhető, hogy Petőfinek francia forradalmi tevékenysége már Ady Endre képzetében is felmerült: „Ha gazemberek és ostobák bele nem kergetik a háborúba, ahol elveszett, bizonyosan Párizsba kerül, konspirál III. Napóleon ellen, gyönyörű dolgokat ír, s talán a Commune alatt éri a halál.” Ld.: ADY Endre, „Piros és fekete”, in ADY Endre, *Publicisztikai írásai*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi, 1987) 719–722.

pedig Jókai 1849 végén, bujdosás helyett fiktív erdélyi utazással szerzi be ismert műveinek tapasztalati alapját).³⁸

A sor a végtelenségig folytatható lenne – természetesen egészen a játékosságig. Már a XIX. század végén, a szibériai legenda első felbukkanásakor akadt költő (Bartók Lajos), aki eljátszott a gondolattal, hogy megírja Petőfi szibériai verseit;³⁹ az utóbbi ezredfordulón pedig igen sok (ötvennégy!) jeles író és költő nyert ihletet ugyanettől az ötlettől, hol parodisztikusan, hol megrendülten (a *Parnasszus* folyóiratnak *Barguzini versek* c. különszámában, 2000 tavasz). E változatos sorozatban olvasható Szilágyi Ákosnak is – a korábbiakban már említett, s e tanulmány mottójául is választott – rendkívül tanulságos megfigyelése: „Egyszer mindenki volt Petőfi. / Egyszer mindenki lesz.”⁴⁰

*

Másképp azt kell állandóan szemünk előtt tartani, hogy minden jelentős és maradandó kultusz alapmozzanata a halál: miként teljesíti ki (vagy be) életét a hős a halál aktusában, hogyan igazolja a halál fensége vagy szenvedése az élet nagy teljesítményét: azaz hogyan válik a hős halála áldozatisággá. A mitikus hősök és a vallási szentek mind haláluknak elfogadása vagy kiprovokálása révén nyerik el transzcendens tiszte-

---

38 ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény: kissregény* (Budapest: Magvető, 1979) 300–302, 304–311; SZILÁSI László, *Amíg másokkal voltunk* (Budapest: Magvető, 2016).

39 BARTÓK Lajos, „Petőfi kiadatlan költeményei, melyeket Szibériában írt”, in *Örtüzek: költemények* (Budapest: S. n., 1877).

40 Szilágyi Ákos ötletének mintegy szatírajátékát hallhatjuk a nyíregyházi punk (?) együttes, azaz Nemazalány és Lil G nagysikerű dalában, melynek refrénje: „itt már mindenki Petőfi Sándor”. Ld.: *Petőfi Sándor (Official Music Video)*, 2018, hozzáférés: 2020. május 20, https://www.youtube.com/watch?v=9PxSD0I_Tks. A videoklipet 2020. december 30-ig már 32 milliós megtekintéssel tartották számon!

letük méltóságát (továbbá annak garanciáját, hisz mivel nem élnek tovább, nem is ronthatják már el a róluk kialakult képet): ezért mondja a sztoikus bölcs, hogy halála előtt senkinek életét megítélni nem lehet, ezért torkollik a tragédia műfaja (első-sorban a hegelianus esztétika szerint) a halálnak véglegességébe – a halál aktusa mutatja fel a megélt élet teljességének igazát. Ezért nyer a kultikus figurák esetében a halál ábrázolása mindig valamely túlfeszített fenséget. Madarász Viktor híres (és számtalan alkalommal propagált) festményén a fennsíkron magányosan haldokló Petőfi saját vérével rajzolja a földre, igen szép kalligráfiával a „*Hazám*” szót, s még Szilágyi Domokos szép Petőfi-versében is felmagasztosul a halál egzisztenciális vállalásának hősiessége: „Van út – kiút nincsen – ha már halni kell: hát szemből, Halál!” (*Héjjasfalva felé*, 1978).⁴¹ A régi költőbarát, Tompa Mihály ítélete mintha hagyományozódott volna: „Nem hiszem, hogy Petőfi élne, akárki mit beszél róla, *rendkívüli* volt ennek az embernek támadása, élete, végének is olyanak kellett lenni. Kár! nagy költő volt! ámbár komisz ember, de nagy költő!”⁴² – a halál „rendkívüliségét” a továbbiakban nem lehetett megkerülni. Ezért kerül mindig (természetesen más költőnél is!) különös és túlinterepretált pozícióba például az életmű utolsóként fennmaradt verse: mintha Petőfi a *Szörnyű idő* című versét szándékosan hagyta volna utolsóként, s az életműlezárás retorikai aktusaként, jóslatként akarta volna hagyományozni, elfeledvén a halál eljövételének

---

41 SZILÁGYI Domokos, *Világ hava: Válogatott versek*, szerk. SZAKOLCZAY Lajos (Budapest: Magvető, 1988), 296. Ugyanez a kép, a „szembefordulás” jelenik meg Bereményi Géza és Cseh Tamás népszerű, *Petőfi halála* c. dalában is (2000), kiegészülve annak megemlékezésével: „Hogy nem látja senki, nem így akarom!” hozzáférés: 2020. 04. 28, <https://csehtamasarchivum.hu/dal/classic/petofi-halala>.

42 „Tompa Mihály levele Szemere Miklóshoz, 1852. jan. 7.”, in BISZTRAY Gyula, szerk., *Tompa Mihály levelezése: 1839-1862*, 2, A magyar irodalomtörténet forrásai: Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes 6 (Budapest: Akadémiai, 1964) 156.

időbeli véletlenét, továbbá azokat a visszaemlékezéseket, amelyek szerint Petőfi Székelykeresztúron, életének utolsó estéjén verset írt a vendéglátó család kisasszonyának tiszteletére. E túlinterpertálás szép példája, ahogy ugyanez a képzet összekapcsoltatik az Ady-kultusz hasonló mozzanatával; az *Üdvözet a győzőnek* című vers elemzése során ugyanis ez hangzik el: „Nehéz kerülni a párhuzamot Petőfi utolsó versével, a *Szörnyű idő...* cíművel, s nem látni jelképesnek azt a tényt, hogy a magyarság két legnagyobb költő-vátesze a nemzeti lét kritikus pillanataiban végezte pályáját.”⁴³

A kultikus figurák halálának „aktusa” így mindig fokozott figyelemben részesül, s rendkívül gyakran titokként, egyszer majd felleplezendő titokként hagyományozódik (ilyen első-sorban az erőszakos vagy öngyilkos halállal elpusztult hősök esete: a költő Zrínyi Miklós, a politikus Széchenyi István, Teleki Pál, a költő József Attila „nem természetes halála” rendre újr-ébreszti a kétkedést); másrészt előfordul az is, hogy a kultusz erősítéseként vagy újratereztéseként akár öngyilkos performanszként mutattassék fel: ilyen esetként tarthatjuk számon hogy az 1970-es években a nagyszerű színész, Latinovits Zoltán, majd utána a jeles kritikus B. Nagy László is „elját-szotta” József Attila halálát, s ugyanolyan választott halállal távoztak, mint a nagy példakép Balatonszárszón. De ugyanezt a halálkultuszt képviseli az a beidegződés is, amely a halál (természetes módon véletlen) időpontjának szimbolikus, tehát

---

43 Veres András tankönyvszövege: ZEMPLÉNYI Ferenc, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HORVÁTH Iván, VERES András, SZÖRÉNYI László, BOJTÁR Endre, *Irodalom III.* (Buda-pest: Tankönyvkiadó, 1982) 268. – Csak illusztrációként: Petőfi az *Egy gondolat bánt engemet...* c. versét szándékosan helyezte el gyűjteményes kötetének utolsó lapjára, a befejező retorikai pozíció súlyával hangsúlyozván a vers programmatikus jelentőségét (a vers keletkezési idejét nem ismerjük, így sorrendiségéről nem tudhatunk semmit!), míg a *Szörnyű idő* utolsóként való besorolása csak a halál véletlenének, s az esetleges, vélelmezhető későbbi kéziratoknak elpusztulásával indokolható.

félig-meddig választott és szándékolt jelentést tulajdonít: Arany János épp a Petőfi-szobor felavatása után halt meg, Ady halála a monarchia összeomlásával esik egybe, Móricz épp azon a napon halt meg, mikor először bombázták Budapestet, stb. Petőfi halála e szempontból is kiemelkedik: személyes pusztulása szinte megelőlegezi a világszi fegyverletétel össz-nemzeti összeomlását, ezért született aztán oly sok interpretáció arról, hogy Petőfi – igaz váteszként – megjósolta volna csatatéri halálát, elfeledvén, hogy a felidézett vers, az *Egy gondolat bánt engemet...* épp azt tartalmazta: *akkor és csak akkor* van értelme halálomnak, ha a csatában a világszabadság fog győzedelmeskedni. S elfeledvén azt, hogy Petőfi nem sokkal halála előtt épp ellenkező értelmű „jóslatban” rögzítette, hogy *nem* fog meghalni, ld. a *Bizony mondom, hogy győz most a magyar...* vers sorait: „Tudom, hogy a golyó nekem nem vét, / Tudom, hogy a sors őriz engemet, / Hogy engemet megölni nem lehet, / Mert én leszek, nekem kell lenni, ki ... Megéneklek majd diadalmadat, / Szabadság ... Meg kell, hogy érjem azt a szép napot...”⁴⁴

S e halálközpontúság szabályozza aztán a kultikus hősök életének nagy narratíváit: az élet mint a megdicsőült (vagy legalábbis értelmesnek tekintett) halálnak mintegy előzményeként iratik le, a költőről vagy a hősről szerzett jellemrajzok mind a halál beteljesülésének ígázatében fogalmazódnak meg – oly erősen, hogy például egy oly nagyszabású kultikus óda, mely Széchenyi István halálára íródott Arany János által,

---

44 PETŐFI SÁNDOR, *Költeményei: 1848–1849: Függetlenség: ifjúkori versek 1838–1842: Töredékek: Kétes hitelűek*, szerk. VARIAS Béla, Petőfi Sándor Összes Művei, 3. (Budapest: Akadémiai, 1951), 223. Frivol játékként megengedhető Karinthy paródiájának felidézése is: „Csatában esem el, mibe fogadjunk» című versében megjósolja, hogy csatában fog elesni, mely ígázatát be is váltotta. Másik ígázatát »Szeptember végén« című versében, melyben azt írja, hogy nem csatában fog elesni, viszont nem váltotta be.” Ld.: KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: irodalmi karrikatúrák*, 3. kiad. Modern könyvtár 108–112 (Budapest: Athenaeum, 1912) 42, <http://mek.oszk.hu/11700/11758/html/#13>.

elhallgatja az öngyilkosság közismert tényét. Az aktus tudomásulvételével ugyanis nem tudta volna egyértelműen pozitívrá formálni az életút emelkedettségét és a példa ígérletét: „S midőn a szív feldobbant, hogy reméljünk: / Nagy szellem! íme, köztünk nem valál. / Oh, mely irígy sors önző átka vett el, / Hogy ébredésünk hajnalát ne lásd?” *Széchenyi emlékezete*, 1860.⁴⁵ Épp ezért roppant különös, paradox és persze megoldatlan vállalkozás a barguzini legenda narratív beteljesítése: hiszen mit kezd majd a nagy nemzeti Petőfi-kultusz annak tudomásulvételével de nem magyarázatával!), hogy a láng-lelkű, hűséges költő nem magyar nyelvű környezetben szamovárokat javított, hálót font, összekötötte életét a helyi postamester lányával, törvénytelen gyermeket nemzett, s orosz nyelvű verseket írt (vajon kinek a számára?). A legenda képviselői ezzel nem vetettek számot: a szibériai fogság és tartózkodás feltételezése radikálisan átírná, s megfosztaná a hősi halál által garantált kultikus fenségétől épp azt a Petőfi-képet, amelynek tisztelete kapcsán a kutatást elindították volt...

*

---

45 ARANY János, *Kisebb költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai k.-(ny.), 1951), 289. Nagyon hasonló ehhez Tompa Mihály mitizáló, Mózeszt idéző, de persze elhallgatást fedező gesztusa Széchenyi-ódájában (*Gróf Mikó Imréhez*, 1860):

„Ki népét jós, bíró s vezér gyanánt / Óvá, ítélte és vezette hűn; / És látta már a boldog Kánaánt, / S nem ér oda – titokszerűn!” TOMPA Mihály, *Tompa Mihály összes költeménye* (Budapest: Arcanum, 1998), <https://mek.oszk.hu/01100/01101/html/01.htm#204>.

Ugyanígy mitizál Szász Károly is *Széchenyi emlékezete* c. ódájában (1860): „E gondolatlanul fekvők a sírba, e képpel alszik, ezzel édeleg. / Gondtelt fejét ott is lehajtja sírva, / S ez egy után még szíve is meleg. / Fölkelve onnan ismét, hogyha bírna, / Látván mint sír a hon a sír felett, / De földre lelke nem száll már alá, / Mert halhatlanná tette a halál.” Ld.: SZÁSZ Károly, *Széchenyi emlékezete* (Pest: Emich Gusztáv, 1860), <http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/8257>.

A halál aktusára épülő kultusz betetőzése természetesen ősi idők óta a temetés aktusa: amikor a hozzátartozók, az ismerősök, a tágabb közösség, végső soron a nemzet magáénak ismeri el az elhunytat, és – megadván neki a méltóságot – sírhelyet, azaz emlékhelyet biztosít számára. Oly helyet, ahol a mostani és elkövetkező közösség leróhatja tiszteletét a nagy előd előtt, s ezáltal biztosíthatja az elhunyt és a jelenlegi közösség között a kapcsolatot, a folytonosságot; sír és emlékhely nélkül nincs elismertség, nincs megemlékezés. Nagy művészetelméleti teóriák állítják, hogy mind a képzőművészet, mind a költészet a halottkultusz jegyében keletkezett: kezdetben a síremlék-állítás (oszlopok, piramisok) és a sírfeliratok indították el az „esztétikai” kibontakozást – de ugyanezzel van szoros kapcsolatban az is, hogy az ókeresztény templomok rendre szenteknek sírja fölé építtettek fel (csak a két legismertebb példa: a római Szent Péter- és Szent Pál-templom). A magyar irodalomban ezt az általánosan ismert és elismert képzetkört a legfantasztikusabb látványossággal Jókai Mór prezentálja az *És mégis mozog a föld* című regény (1872) záróképében: az immár felemelkedett nemzet, amely hálával szeretne emlékezni nagy előkészítőjére, a jelentős íróra, csak akkor nyugszik meg, mikor – sok év után – végre megtudja, hol is temették el a hajdan ismeretlenségben és el nem ismertségben elhunyt hőst. S mikor a rejtély megoldódik, az ünnepi temetés elől minden akadály elhárul, az egész ország és nemzet hatalmas örömnépet ül: megvan végre a Hely, ahol az emlékezés kapcsán a hős és az ünneplő közösség között helyre áll az óhajtott nagy egység („A város kiált! Az ország zeng, és szava elhallik az égi szféráig...”).⁴⁶ Ily szempontból nézve a temetés „kötelező” aktusa nem más, mint a kultikus mítosznak elhelyezése a társadalmi nyilvánosságban – a halottnak és a halhatatlanságnak a helyhez kötése.

---

46 JÓKAI MÓR, *És mégis mozog a Föld: Eppur si muove (1872)*, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965) 359.

A sír ilyen értelemben az otthonosság helye is lesz (benne teljesedik ki az „*Itt élned, halnod kell*” nagy parancsa), s ezért követeli meg rendre a kultikus emlékezet a sírhelynek illendő méltóságát: ezért háborodik fel a költő, ha nagy elődjét méltatlan temetőhelyen találja (vö.: Juhász Ferenc *József Attila sírja* c. hatalmas, szenvedélyes és számon kérő ódája, 1961), ezért keresnek mindig a nagy halott számára előkelő és méltóságos temetkezési helyet (például Sütő Andrást a marosvásárhelyi várban, Puskás Ferencet a Szent István-bazilikában helyezték örök nyugalomra); ezért történik annyi kísérlet a távolban elhunyt nagy emberek „otthoni” újratemetésére (Rákóczitól Rajk Lászlón keresztül Horthy Miklósig, Bartók Bélától Nyirő Józsefig).

S ugyanezen gesztus él azokban a hatalmas vállalkozásokban, amelyek a nagy hősök sírhelyeit egy helyre kívánják összegyűjteni (a hajdani királysír-templomok – például Saint-Denis katedrálisa vagy a bécsi kapucinus templom – mintájára): kell lennie egy olyan helynek, ahol a nemzet összes hőse egymás mellett nyughatik, s így a közösségi tisztelet is mintegy szintetikusán működhet, s mindenkire kiterjedhet. Ilyen terv volt a magyar reformkorban Széchenyi István nagy álma, az *Üdvlelde*, ami a Gellérthegyen létesítendő nemzeti temetőt vizionálta (nyilván a már nemzetivé szekularizált párizsi Panthéon és a bajorországi, Regensburg melletti Walhalla mintájára), ahol emlékhelyet nyerhetett volna minden nagy magyar, vallásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül⁴⁷, de ilyen elképzelés állíttatja fel a nagy mauzóleumokat is (például a Kerepesi temetőben Kossuth, Batthyány Lajos, Deák Ferenc egymás mellett elhelyezkedő síremléke egészül ki a melljük temetett Antall József emlékével), egészen az elképesztően hatalmas terjedelműre tervezett Munkásmozgalmi Pantheonig (1957-től).

---

⁴⁷ SZÉCHENYI István, *Üdvlelde: gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékeivel* (Pest: Trattner: Károlyi, 1843).

Abban az esetben, ha nincsen meg a hős holtteste, a kultikus gondolkodás gyakran nem elégszik meg emlékoszlop vagy szobor felállításával, hanem mégis sírt állít: üres sírt, amely azonban teljes értékű emlékhely gyanánt kell funkcionáljon. A *kenotáfium* (=üres sír) műfaja nem ismeretlen az európai művészettörténetben (a legimpozánsabb üres császársírok Münchenben és Innsbruckban láthatók), de – talán kevésbé ismert módon – a magyar kultúrtörténetben is megtalálható, s éppen Petőfi kapcsán. Mivel a kultikus emlékezet nem nyugodhatott meg Petőfi-sír nélkül, a Kerepesi temetőben – természetesen Petőfi teteme nélkül – felállították a Petőfi-család sírboltját (1908, a kriptá fölött a turulos emlék 1911): az egyéni érdemekkel egyébként nem büszkélkedhető családtagoknak maradványaival mintegy pótolván a szent tetemet, s a családtagok révén – szinte érintkezési mágiát imitálván – mégis létrehozták a Petőfi-sírt. Nagyon hasonló aktus történt 1899-ben a segesvári csatasíkon, ahol hatalmas Petőfi-szobrot állítottak fel (Trianon után a szobrot el kellett távolítani, ma Kiskunfélegyházán áll), s a nagyhatású emlékűnnepélyen Petőfi istenülésének szónoklatai hangzottak el (Jókai Mór: *Apotheosis*, Váradi Antal: *A szent nyomok*, Bartók Lajos: *Apotheosis*) – íme a vesztés csata helyén, az eltűnt költő testének épp hiánya és mégis élő emléke került az isteni emelkedettség fényébe! (Idézet Ábrányi Emil: *Petőfi. A segesvári csatatéren* c. verséből: „Ki az, aki hamvát sírva összeszedte? / Senki! Tán az Isten, s ő maga temette. / El sem is temette – fölvitte magának: / Szabadság, szerelem kettős csillagának. // ... / Tisztán olvadt át a halhatatlanságba, / Csupa lélek volt! Por nem maradt utána.”).⁴⁸ Ám a kenotáfium esetének legérdekesebb példá-

48 ÁBRÁNYI Emil, „Petőfi. A segesvári csatatéren”, in *Petőfi koszorúja: Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*, szerk. CSANÁDI Imre (Budapest: Magvető, 1973), 332.

ját a székelykeresztúri Petőfi-sír története mutatja fel: e városkában, ahol életének utolsó éjszakáját Petőfi eltöltötte, a segesvári csata után meghalt egy ismeretlen honvédtiszt, akit hirtelen el is temettek, s mikor fél évszázad múltán a holttest előkerült, a helyi közösség úgy vélte, hogy a holttest csak Petőfié lehet – ezért ünnepélyesen el is temették – s bár azonnal, majd később-később folyamatosan cáfolták e meggyőződést, a sír ma is látható, s széles körű látogatottságnak örvend, rajta a rejtélyes, inkább groteszk, mintsem megrendítő felirattal: „Petőfi Sándor 1849. júl. 31. – 1902. okt. 25.”, azt a benyomást keltvén, hogy a hős holttestének lappangási idejét is méltó megörökíteni, s a helyi emlékezet számára fenntartani.⁴⁹

S a kenotáfium műfajának szerintem világbajnok új változata a jelenlegi, Kerepesi temetőben lévő Petőfi-sír – csak épp azt nem lehet tudni róla, van-e benne valami, s ha igen, akkor mi? Ami biztos, az csupán annyi: Petőfi vélelmezett csontjai nincsenek benne, koponyája pedig kiváltképpen nincsen, hiszen azokat a titok őrzői még a hívek legszűkebb körei előtt is rejtegetik.

*

Petőfi sírnélkülisége már az 1850-es évek óta nyugtalanította a közönséget – Arany János szép versétől kezdődően („Ki nékem álmaimban / Gyakorta megjelenesz, / Korán elhunyt barátom, / Van-é jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?” – *Emlények III.*, 1855.)⁵⁰ számtalan megnyilatkozást találunk arra

---

49 Az eset részletes leírását ld.: SÁNDOR-ZSIGMOND Ibolya, *A mi Petőfink: igazság és legenda* (Székelykeresztúr: F&F International, 2012). Az eset bölcs értelmezéséhez ld. Dávid Gyula szép bevezető szavait: „Jelkép erejű a felirat. A második dátum, a nevezetes »újratemetés« dátuma, ma már mindenki tudja: egy Petőfi-legenda születésnapja. Egy legendáé, amelyet azóta sokszorosan megcáfoltak, de amely, igazságtartalmától függetlenül, ennek a városnak a Költőhöz való személyes ragaszkodását hirdeti.”

50 ARANY János, „Emlények III.”, in ARANY, *Kisebb költemények*, 247.

nézővált: Petőfit, mivel sírja nincs, egyszerre tekintik jelenvalónak és nem-létezőnek, távoli példaképnek és közénk való közszereplőnek, halottnak és halhatatlannak, s aktuális helyzetekben felébresztendőnek és visszatérendőnek, aki visszatérése során bizonyára magával hozná a megváltás üdvét is (e megváltásigénynek volt kései, nagyszabású megfogalmazása Gyurkó László szocialista indíttatású „imája” 1972-ből: „*Miatyánk, Petőfi Sándor, jöjjön el a Te országod!*”).⁵¹ Megidézése mindig őrzi a kettősséget: a jelenben élő és ható figurát, s a mennyekbe távolodott ideált, a „felébredt”, azaz visszatérő, ám hamarosan újra meghaló vagy eltűnő jelenést. E kettősség legelőször s a legnyersebben Jókai regényében, a *Politikai divatokban* nyert megfogalmazást (1864); a csataterén hősi halált halt vitéz költő (Zezeji Róbert) és az alkoholista csavargó poéta (Pusztafi) alakjában a korabeli Petőfi-imágó kettőssége jelenik meg – aki halálával kiérdemelte a transzcendens megdicsőülést, az mai viszonyok között csak félresikerült próbálkozásokra lenne képes. S e kettősség végig ott van a XIX. század második felében: visszavárják Petőfit (kivált a szibériai legenda felbukkanása után), ugyanakkor pedig azt is hirdetik, hogy a jelen kor nem lenne méltó ily figura számára: már Jókai is kettősen nyilatkozik, s hol azt mondja: „Ébredj álmodból, öregem!”, hol pedig azt: „De jól

---

51 Gyurkó nagy retorikájú szövegét ld.: Margócsy, *Jöjjön el a te országod...*, 341–343. – A költő „ébredésének”, „visszatérésének” számtalan változatával találkozhatunk pl. Bartók Lajosnak *Petőfi* (1877) c. versétől („Oh jöjj, ki sírodban nyugszol temetetlen, / S vagy megsíratott, örök életű holt! / Mint lepke csak alszik a síri lepelen: / Bölcsöd legyen a hideg éjjelű bolt! / Jöjj! néped örökké vár özvegyi gyászban, / S közlegeni vél, ha nehéz az idő, / És éjszakai fényben, villámlobogásban, / Gondolja: Petőfi megint haza jó!”) Mécs Lászlónak *Szellemidézés* c. 1923-as versén keresztül („Két karom magasra tárom s mint igéző ajku táltos / mondom: minden sátánfajzat minden tánca, szünjete! / Nagy Petőfi, bárhol is vagy, szózatomra, mely idézget, / most jelenj meg!”) Utassy Józsefnek 1967-es *Zűg március* c. verséig („En szemfedőlapod lerántom: / kelj föl és járj, Petőfi Sándor! ... Talpra, Petőfi! Sirodat rázom: / Szólj még egyszer, a Szabadságról!”); vagy E. Kovács Gyula *Petőfi ébredése* (1884) c. drámai költeményétől Páskándi Géza és Koltay Gábor *A költő visszatér* című 1988-as rockoperájáig.

jártál, hogy meghaltál!”⁵²; de a kor legtöbb költője, írója (például a már idézett Bartók Lajos vagy Mikszáth Kálmán is) ugyan ezzel a dichotómiával játszik el. E beállítódásnak legérdekesebb megnyilatkozása az volt, mikor 1898-ban egy nagy körkérdésre az ország vezető írói mondták el véleményüket „*Ha ma élne Petőfi...*” címmel, többnyire távolságtartó ironiával kezelvén saját véleményüknek kiküszöbölhetetlen kettősségét⁵³. S e kettősség bizonytalanságára még egy érdekes példát hoznék: Petőfi szobrának felállítása után szinte közhelyé vált ama retorikai fogás, amely szerint a szónok nem megszólítja, megidézi a nagy elődöt, hanem megelevenedni hagyja a szobrot (szinte hazajáró lélekként üdvözölve), s nem ő beszél Petőfihez, hanem úgy tesz, mintha a szoborban testet öltött, halhatatlan Petőfi szólna a közönséghez. E hagyomány Jókai 1882-es beszédétől kezdve az 1950-es évek szocialista Petőfi-kultuszáig terjedően folyamatosan él, újra s újra megfogalmazza magát, mintegy beteljesítvén a hajdani (hűtlen) barátának, Vahot Imrének emlékező jóslatát:

Nem haltam én meg... hisz folyvást él, mozog, s honszeretetre buzdítólag hat, alkot, gyarapít az én szellemem köztetek. Nem haltam én meg... s nem is aluszom... csak álmodom... a barátság, szerelem mennyei üdvének búbájós képeivel... (...) Én megmondom nektek: hol az én sírom? – Meleg földben nyugszom, s álmodozom szépen, / *Nemzetem szívének kellő közepében!*⁵⁴

*

52 Jókai Mór: *Oh, Petőfi, ha most élnél!* (1865) és *Petőfi-ébresztő* (1875) c. verseiből
53 A Hét körkérdésére többek között Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Eötvös Károly, Kozma Andor, Papp Dániel, Bródy Sándor, Kiss József is válaszolt.

54 Ld.: VAHOT Imre, *Emlékiratai*, 3. kiad. (Budapest: Aigner, 1891), 296.

Ily háttér előtt kell látnunk a Petőfi-keresés, legendagyártás és újratemetés nagy, évszázados és mai történelmi kavalkádját: a Petőfi-mítosznak, a Petőfi-rejtély iránti érdeklődésnek, úgy látszik, soha nem volt s soha nem lesz vége; a mítosz a kultusz hívei számára felülírja a történelmet, a tényeket, s a hit omnipotens erejére támaszkodva meseként ki tudja elégíteni sok-sok ember költészettel, nemzettel, közösséghez tartozással kapcsolatos igényeit. Minek következtében a tisztázás történelmileg, tudományosan minden szempontból lehetetlennek és istenkísértőnek bizonyul; a racionális vita, a meggyőzés a kultusz mitikus erejével szemben eleve kudarcra van ítelve – azt hiszem, új legendák feltámadására a továbbiakban is fel kell készülnünk.⁵⁵ Ezért csak két hatalmas idézettel zárnám e fejtegetéseket.

A nagyszerű Benedek Elek 1922-ben így szónokolt a segesvári síkon egy nagyszabású centenáriumi megemlékezésen:

**Áldjuk és szüntelen áldjuk, hogy a szabadság költőjének
kiomló vére szentfölddé ezt a földet avatá. Lássuk meg a
Gondviselés kezét abban az isteni jóvátevésben, mely
Kőrösi Csoma Sándornak, az őshazát keresőnek, Zágoni
Mikes Kelemennek, a hűség eleven szobrának messze
idegen földön alvó poraiért ellenértékül Petőfi Sándor**

---

⁵⁵ A szibériai legenda hívőinek rendíthetetlenségéről és meggyőzhetetlenségéről csak egy elég elképesztő példát idéznék: mikor 2000-ben a *Parnasszus* c. folyóirat tavaszi számában (Barguzini versek. Petőfi is írhatta volna) megjelent játékos pamfletem, amely szinte halmozza az abszurd és hihetetlen képtelenségeket, s amely minden elemében tréfás és groteszk túlzásokkal él, s így próbálja szatirikusan kigúnyolni a tarthatatlan legenda egészét és konkrétumait, több olyan elismerő gratulációt kaptam, melyekben a legenda hívei úgy üdvözölnek engem, mint aki „megtért”, s ebben az írásban „hitet tett” a legenda (vagyis szerintük az „igazság”) mellett. Úgy látszik, az elfogult hívők számára egy szövegnek tartalma, valamint retorikájának modalitása mit sem számít (talán nem is szükséges elolvasni), ha maga a szöveg ily címet visel: *Petőfi Barguzinban*. Ld.: Margócsy István, „Petőfi Barguzinban (irodalomtörténeti pamflet)”, *Parnasszus* 6, 1. (2000): 3–7.

porait ajándékozta nekünk. S ha port ver szemünkbe a szél, ne fájjon! hátha Petőfi pora ez? Ha a lebegő égben rejtelmes, csudáshangú suhogást hallunk, dobbanjon meg a szívünk: hátha Petőfi szellemalakjának suhogása ez? Melyik sírban lett porrá és hamuvá: ne keressük. Mindegy. Ő a miénk. Ő a mi halhatatlan halottunk... Amiért áldva áldjátok Istennek szent nevét. Ámen.

A kiváló költő, Kányádi Sándor pedig ily szavakat szólt Székelykeresztúron 1969-ben:

A sírjával is úgy vagyunk, mint a názáretivel, valahol csak meg kell gyújtani a kegyelet gyertyáját, valahová csak le kell tenni a hódolat koszorúját. Ástam én is a nyáron, kerestem a koponyáját, szerencsére nem találtuk meg, pedig ott kellene lennie a fehéregyházi sikon, de a székelykeresztúri temetőben is van sírja és sírköve; a sírt ápoló öreg tanító bácsi egyszer azt mondta, leereszkedvén a szent hantra: hogy itt nyugszik-e, nem tudom, de akkora költő volt, akár minden faluban lehetne sírja; talán nem is a földön, a földben, hanem valahol ott a magasban pihen, s ez rajta a szemfödél: „magasan szállj és hosszan énekelj, haldokló hattyúm, szép emlékezet!”⁵⁶

Hát ezért van sírja Petőfinek akkor is, ha nincsen.

*

---

56 Mindkét idézetet közli: SANDOR-ZSIGMOND, *A mi Petőfink...*, 109.

S ezért gondolom úgy, hogy Petőfi alakja, figurája, imágója, a körülötte mozgó, élő és ható képzetkör és legendavilág a magyar kultúrában nem más, mint az állandóan újra s újra feltámadó, feltámadásával a megváltás mindenhatóságát, az újra teremtés megtermékenyítő csodáját ígérő isten archetipikus mitémájának megtestesülése.

„...a menny fog a földre leszállni” (A „földi menny” megteremtésének programja Petőfi látomásos-politikai költészetében)

/
MILBACHER RÓBERT

„A világ immár nem kibetűzésre váró könyv, hanem egy másik, teljesen soha nem olvasható világ írása, töredékek halmaza: szemünk előtt Isten írásának talányos fragmentumai lebegnek.”¹

Mint közismert, az 1846-os *Levél Várady Antalhoz* után Petőfi politikai költészetének² apokaliptikus vízióját a „földi menny” megteremtésének nagyszabású látomása uralja:

---

1 NAGY Imre, „Palástra varrt betűk. Vörösmarty *A' bujdosók* című drámája mint palimpszeszt”, in *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József (Pécs-Budapest: Művészetek Háza, 2001), 196.

2 Petőfi politikai image-éről vö. KALLA Zsuzsa, „Petőfi Sándor politikusi képe”, in *A márciusi ifjak nemzedéke: „nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerk. KÖRMÖCZI Katalin (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum (MNM), 2000), 79–101, <http://real.mtak.hu/38655/>.

Ez nagyszerű, de véres kor leszen,
És úgy is illik, hogy véres legyen!...
Már vizözön volt, most egy vérözön kell,
Hogy megtisztuljon a világ a szennytől,
Amely fölötte meggyülekezek;
Egy vérözön kell! és ha az lefolyt majd,
A megmosdott föld tiszta szép leend,
És lakni fognak emberek fölötte,
Hasonlítók az isten képihez.

(Dömsöd, 1846. május 22.)³

Ez a csak részben a *Jelenések könyvéből* levezethető célképzet azonban nem Petőfi invenciója, hanem Vörösmarty romantikus programjának soha el nem érhető végpontjaként körvonalazódott az 1820-as évektől.⁴ Ennek a tanulmánynak a hipotézise szerint tehát Petőfi itt Vörösmarty „földi meny-nyet” kereső programját konvertálja és egyben sajátítja ki, immár a politikai/társadalmi cselekvés sikerétől vagy siker-telenségétől teszi függővé annak megvalósítását, amivel viszont azt is sugallja egyben, hogy a tökéletes boldogság, a „földi Paradicsom” visszanyerése csakis a cselekvő emberen áll vagy bukik.⁵ Ezzel Petőfi az eredendően miltoni ihletésű „romántos”⁶ kérdésfelvetést humanizálja, és politikai cselek-

3 PETŐFI Sándor, *Petőfi Sándor összes költeményei: 1845. augusztus – 1846.*, szerk. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor összes művei 4* (Budapest: Akadémiai, 2003), 178. (A továbbiakban PÖM.)

4 MARTINKÓ András, „A »földi menny« eszméje Vörösmarty életművében”, in *Teremtő idők* (Budapest: Szépirodalmi, 1977), 172–221.

5 Petőfi politikai költészetének üdvtörténeti vonatkozásairól ld.: SZILÁGYI Márton, „Üdvtörténeti távlat vagy társadalmi utópia? (Petőfi és a forradalom)”, *Irodalom-ismeret*, 3. sz. (2017): 37–43, http://www.irodalomismeret.hu/files/2017_3/szilagy_i_marton.pdf

6 Ezt a szóalakat jó okkal használom a bevett és túl széles jelentésű romantikus helyett, ennek magyarázata egy korábbi tanulmányomban található: MILBACHER Róbert, „...a’ miénk az ohajtásnak szava...”: Kísérlet a magyar irodalom »romántos« hagyományának visszanyerésére”, *Alföld* 71, 2. sz. (2020): 50–60.

vésprogrammá egyszerűsítve „elmismásolja” annak nyugtalanítóan lezárhatatlan metafizikus perspektíváját.

Az *Elveszett Paradicsom* X. könyvében megígért és valóban a *Jelenések* könyvében beteljesedő „új ég és új föld” képzete, a Földön megvalósuló új Jeruzsálem már Vörösmarty fantáziáját is foglalkoztatta, és az individuális boldogságformák mellett, a közösségi, pontosabban nemzeti megújulás egyik alapvető képzetévé vált az 1840-es évek új országot építő hevéletében, ugyanakkor bűnként, hübriszként jelentkezik a világi bukás után, különösen az *Előszó* történetfilozófiájában.

A *Jelenések* könyve 21. fejezete vázolja ennek a képzetnek az alapvetését:

És láttam új eget és új földet, mert az első ég és az első föld elmúlt, és a tenger sincs többé. És a szent várost, az új Jeruzsálemet is láttam, amint alászáll a mennyből az Istentől, felkészítve, mint egy menyasszony, aki férje számára van felékesítve.⁷

Az *Elveszett Paradicsom* a megígért megváltást végső célként, Isten ajándékeként aposztrofálja, amely vagy a Föld mennybe emeltetéseként, vagy a menny Földre szállásaként fog megvalósulni a végső időkben:

Magába’ is meg-mozdúlhatlan Trónusodat tartya edgyetlen edgy Fijad, a’ ki az Emberi Nemzetnek Meg-váltója léssen, és a’ ki azt fogja tselekedni, hogy egy örökkévalóan újj Föld, és újj Ég fel-emelik magokat edgyszerre, avagy pedig a’ Mennyországból alá szállanak!⁸

7 A Biblia-idézetek a revideált Károli-fordításból valók.

8 Bessenyei Sándor prózai fordításában idézem, mert Vörösmarty és kortársai ezt forgatták leginkább a korban: MILTON John, *Elvesztett Paradicsom Milton által*, ford. BESSENYEI Sándor, 2 (Kassa: Ellinger, 1796), 121. (X. könyv)

Míg Vörösmarty esetében valószínűsíthető Milton „közvetítő” szerepe, addig ugyanez Petőfinél nem mondható el, és sokkal valószínűbb a *Jelenések könyvének* használata mellett éppen Vörösmarty közvetlen hatása. Az 1847-es *Az Ítélet* tisztán ennek a chiliasztikus narratívának a nyelvét beszéli:

És a népeket, eldöntő viadalra, kihija.
Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
A jók s a gonoszak. Mely eddig veszte örökké,
Győzni fog itt a jó. De legelső nagy diadalma
Vértengerbe kerül. Mindegy. Ez lesz az ítélet,
Melyet ígért isten, próféták ajkai által.
Ez lesz az ítélet, s ez után kezdődik az élet,
Az örök üdvesség; s érette a mennybe röpülnünk
Nem lesz szükség, mert a menny fog a földre leszállni.⁹

(Pest, 1847. április)

Az „isten képihez hasonlító emberek”, nyilvánvalóan a Vörösmarty antropológiájának egyik alapvetését mondja és egyben gondolja újra, tudniillik az ember eredendő „istenarcúságának” tételét. Természetesen az „istenarcúság” a *Teremtés* könyvének antropológiai alapvetése, miszerint az Isten eleve a maga hasonlatosságára teremtette az embert:

És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra; és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon. Teremté

---

⁹ PETŐFI Sándor, *Petőfi Sándor összes költeményei: 1847*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai, 2008), 59.

tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonyyá teremté őket. (Mózes 1,26–27.)

Ugyanakkor Vörösmarty számára ennek az ontológiai státusnak a problematikussága lesz alapkérdéssé: mennyiben és főleg hogyan lehet méltó az ember, ez a „féligen, féligen állat” az istenarcúságra, amely többek között a *Gondolatok a könyvtárban*, vagy *Az emberek* alapvető és kínzó dilemmájaként aposztrofálódik. Ennek a problémának az ősforrása azonban nem közvetlenül biblikus eredetű, hanem Milton művének azon részéhez kötődik (XI. könyv), amelyben Mihály arkangyal megmutatja Ádámnak, hogy miféle következményei lesznek tettének, vagyis a bűnbeesésének, azaz megmutatja neki, hogy hányféle rettenetes formában fogja elérni az embert a halál.

Ah, hogy lehet az, hogy az Emberbe', a' ki először a' jóságnak és fel-magasztaltatásnak állapottyábann helyhezettett, ámbár bűnös lett-is, az Istennek képe, az irtóztató látható fájdalmak, és rettenetes kínok által ennyire meg-tsúnyítottatott? Avagy nem tarthatta meg az Ember legkisebb jeleit is ennek az Isteni hasonlóságának? Hogy juthatott erre a' nagy utálatosságra? Szerzőjének képét miért nem kellett benne kímélni?¹⁰

Mihály megmagyarázza Ádámnak, hogy nem Isten képe sérül, ha az ember bűnös, vagyis isten hasonlóságához méltatlan életet él, mert olyankor az Isten magára hagyja őt:

---

¹⁰ Milton, *Elvesztett paradicsom...*, 180. (XI. könyv)

Ez az Isteni ábrázat, felele Mihály, elvonnya Magát az Emberektől, ha magok magokat megalatsonnyittyák, rendetlen kívánságaiknak rabjokká teszik, és gödény torkúakká lésznek, a' mely leg-főbb oka volt az Éva' bűnének. A kínok tehát, mellyeket ők szenvednek, nem az Isten' képit motskollyák-bé, hanem a magokét, avagy ha az Isten' képe bennök meg-változik, midőnn ők a bölts Természetnek törvényétől ők el-állanak, akkor megkapják a' mit érdemlenek, mivel az Isten' képit, a' melly őket elevenítte, nem tisztelték.¹¹

Talán nem túlzás ebben a dilemmában keresnünk Vörösmarty felvilágosult-romantikus antropológiájának alapkérdését: mi méltó, és mi nem méltó az istenhasznalossághoz, csak immár nem feltétlenül morálteológiai, hanem kulturális, etikai, nevelési-csinosodási kontextusban.¹²

Jól látható, hogy Petőfi az „istenarcúság” méltó és egyetlen kritériumát a szabadságban, a szabadság kivívásában látja, amely egy nagy apokaliptikus csata, a jók és rosszak csatája után fog elkövetkezni. Ennyiben Petőfi képzetei nem feltétlenül a *Jelenések könyvének* logikáját követik, ugyanis ott az apokalipszisnek csupán egy eleme a gonoszok és jók, pontosabban a diadalmas Krisztus csatája, nem pedig egyetemes és főleg nem mindent eldöntő harc, pusztán része az utolsó ítéletnek. Petőfi világa kétpólusú, vagyis valamiféle gnosztikus hagyományt idéző képzetekkel teli, ahol a nagy csata maga

---

¹¹ Uo., 180–181. (XI. könyv)

¹² Vörösmarty antropológiájáról ld.: GERE Zsolt, „A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál”, *Irodalomtörténet* 38, 1 (2007): 3–50; és GERE Zsolt, „»Maglehet, köztársasága volnának anygali lényeknek«: Vörösmarty történetfilozófiai felfogásának néhány jellemzőjéről”, in *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József (Pécs-Budapest: Művészetek Háza, 2001), 171–179.

dönti el a világ megigazulásának és a jó győzelmének, vagy a gonoszság diadalának kérdését. A *Jelenések könyvéből* talán a 19. fejezet állhat ehhez legközelebb, amely Krisztus megjelenését valamint a Sátán és földi szövetségeseinek harcát beszéli el:

És láttam, hogy a fenevad, a föld királyai és seregeik gyülekeznek, hogy harcra keljenek a lovon ülő és serege ellen, de foglyul esett a fenevad és vele együtt a hamis próféta, aki a csodákat tette az ő színe előtt, amelyekkel megtévesztette azokat, akik a fenevad bélyegét magukra vették, és imádták annak képmását: élve vettetett mind a kettő a kénnel égő tűz tavába. A többiek pedig megölettek a lovon ülő kardjával, amely a szájából jött ki, és a madarak mind jóllaktak az ő húsuból. (Jel 19,19–21.)

Vagyis óvatosabban kell bánnunk Petőfi kapcsán az apokaliptikus párhuzamokkal, legalábbis annak bibliai eredetét illetően. Ráadásul az isten képére hasonlító ember toposza szoros párhuzamot mutat Vörösmarty 1843-as *Honszeretet* című versének nemzet-képzetével:¹³

[...]

Ujúlva feldobog.

És újra felvirúl a' föld,

Amerre a' szem néz,

---

13 A vers politikai-eszmetörténeti kontextualizálását legutóbb S. Laczkó András végezte el mintaszerű tanulmányában: S. LACZKÓ András, „Pénz, fukarság, alku és honszeretet: Vörösmarty Mihály *Honszeretet* című versének értelmezési kontextusáról”, *Verso* 3, 1 (2020): 9–51.

És minden, aki rajta él,
Munkára tette kész.

'S a' nemzet isten képe lesz,
Nemes, nagy és dicső,
Hatalma, üdve és neve
Az éggel mérkező.¹⁴

A Vörösmarty-szöveg optimizmusa nyilván az 1840-es évek nemzetépítő hevületéből fakad, és mintha éppen a miltoni szöveghelyre adna választ, vagyis arra, hogy a hazáért való cselekvés teszi méltóvá az embert istenarcúságához. Ugyanakkor, talán ekkor még egyfajta szándéktalan „elvétesként”, már itt is megjelenik az a képzet, amely a *Gondolatok a könyvtárban* Babel-allegóriáját idézi a jövőbe vetett bizalommal telten, majd a Világos utáni önvizsgálat hevületében a hübrisz legfőbb jelévé válik: tudniillik az „éggel” való „mérkezés” nem az égihez való viszonyítás (összemérhetőség) büszke öntudata lesz, hanem a vele való versengés göggyévé válik.¹⁵

Az *Előszó* új eget és új földet, vagyis valamiféle új teremtést előkészítő szorgos munkálkodása immár a sátáni *superbia*-ként lepleződött le a bukás tükrében, lévén mindez nem a még oly jószándékú ember, hanem az omnipotens isten kompetenciája. Ezzel egyben Vörösmarty mintha azt is keserűen belátta

14 VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III: 1840–1855*, szerk. TÓTH Dezső, Vörösmarty Mihály összes művei 3 (Budapest: Akadémiai k. - (ny.), 1962), 70.

15 A Czuczor–Fogarasi szótár szerint: „MÉRKÉZIK, (mér-k-éz-ik) k. m. mérkezem, -tű, -itt, pár. -tél. Átv. ért. akár testi, akár szellemi erőre, ügyességre nézve valakivel próbálkozik, s mintegy ellensúlyozza saját ereje által az ellenérőt. Ily emberrel, mint te, merek mérkezni. Lovaglásban, fegyverforgatásban, cél-lövésben kevesen mérkezhetnek vele.” CZUCZOR Gergely István és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*: 1. köt. (*A–Dsunk*; *előbeszéd*): 2. köt. (*E–Hym*): 3. köt. (*I–Lyüki*): 4. köt. (*M–Özvodászat*): 5. köt. (*P–Szűzvirág*): 6. köt. (*T–Zsűzsök*), 4 (Pest: Emich Athenaeum k. -ny, 1862), 4:497.

volna – mintegy visszatérve a boldogság, a földi menny megteremtésének lehetetlenségét állító romantikus tételig: az égi szépet semmi földön nem találni –, hogy a nemzetben, az új haza építésében valamiféle új Jeruzsálemet látni elhibázott lépés volt.

Ehhez képest Petőfi – talán a *Szörnyű idő...* kataklizmájától eltekintve – programszerű következetességgel érvel a földi Paradicsom visszaállíthatóságának célképzete mellett, amelyhez előbb az ember ég felé irányuló vágyait kell illúzióknak minősítenie, amelynek legtisztább megfogalmazását az 1847. októberi *Menny és föld* című versben nyújtja.

A *Menny és föld* egyfajta végleges leszámolás az ifjúság hamis illúziókkal teli, álomnak minősített törekvéseivel, és immár a férfihez méltó cselekvésben jelöli ki a követendő programot:

Isten hozzád, gyönyörű hazugság,
Eszményképek, ábrándok világa!
Már kezemben tartom ajtód kulcsát,
Még egy perc s örökre zárva lesz.

Túl az éjnek feje szivárványán,
A tejúton túl röpültem egykor,
S ott az égi magasokban járván
Építélek, szép tündérvilág.

Ott töltöttem ébren álmodozva
A csapongó ifjúság időit,
Álmaimnak nem volt vége-hossza,
S szebbnél-szebbek voltak álmaim.¹⁶

---

16 PÖM 5., 176.

Az ég felé törő vágyak álommá degradálása a valóság új színben való láttatásával jár, amely egyedüli terepe lehet az ember boldogulásának, és nyilván ezért kell idelent megteremteni a Paradicsomot:

Le a mennyből, le tehát a földre!
Vigy le, vigy le, képzeményim szárnya,
Mielőtt lebuknám összetörve,
Mint lebukott egykor Phaëton.

Hogy jön e könny szemem pillájára?
Aggalom s bú, hagyjatok, hadd menjek,
Hisz a föld az emberek hazája,
Embereknek csak a föld való;

Ennek a diagnózisnak a következménye az lesz, hogy az ember a boldogságot csakis a földön lelheti meg, ami egyben azt is jelenti, hogy boldogtalanságának oka is csupán földi, értsd: politikai eredetű lehet. Ez az az út, amely Petőfi „szabadság-vallásához” vezet,¹⁷ hiszen míg a romantos szemlélet metafizikai síkon találta meg, és éppen ezért felszámolhatatlannak tétélezte az ember eredendő boldogtalanságának okát, addig Petőfi ennek a metafizikus kérdésfeltevésnek a helyébe állította a politikumot, ami, lévén földi dimenzió és emberi kompetencia kérdése, egyben lehetőséget kínál a boldogtalanság felszámolására is.

---

17 Ennek kritikáját ld.: MARGÓCSY István, „A szabadelvű Petőfi”, in *Petőfi-kísérletek: tanulmányok Petőfi Sándor életművéről* (Pozsony: Kalligram, 2011), 199 skk. és az általa is hivatkozott Zentai Mária-tanulmányt: ZENTAI Mária, „Fény és árny szimbolikája *Az apostol*-ban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 1 (1977): 72–89, 72 skk, http://www.epa.hu/00000/00001/00301/pdf/itk00001_1977_01_072-089.pdf.

Ennek a látványos váltásnak előzményeként metaforikus és szimbolikus téren is végrehajtja a romántos mennyképzetek „metafizikátlanításának” gesztusát, aminek legszemléletesebb dokumentuma a 1847. júliusi *Kard és lánc* című viszonylag hosszú allegóriája. A vers két nászban a történetét meséli el, mindkét esetben valamifajta transzcendens lény (angyal, ördög) földi halandóval (szűzlány, legocsmányabb boszorkány) folytatott szerelmi kapcsolatot. Az első nászból (angyal, lány) született a szabadság, amelynek a kard lesz a szimbóluma, a másodikból pedig (ördög, boszorkány) a rabság, amelynek a korbács a jelképe. A transzcendens és az evilági közti nász a *Csongor és Tünde* alaptörténete, csakhogy ott a tét az új ember lehetséges minősége: ha Csongor Miriggyel, illetve az ő helyettesítőivel nemzi a jövő emberét, akkor a földi és a zsigeri/démonikus, ha Tündével, akkor a földi és az égi kereszteződéséből származik az új ember, mondjuk úgy: a romántos ember ideálja, aki egyben az új és magasabb rendű világ, haza, nemzet megteremtésének a garanciája is lehet egyben.

Petőfi a szabadság és rabság transzcendens eredettörténetével valójában nem nyit új dimenziót, hiszen a rabság–szabadság dichotómia politikai mezőben eddig is létezett, ám azzal, hogy a transzcendens perspektívába helyezi, konkretizálja és egyben leszűkítve leegyszerűsíti a romantika emberi boldogságra irányuló antropológiai és metafizikus kérdésvetését.

És a mennynek s a pokolnak
Két szülötte, a szabadság
S szolgaság, a kard s a lánc,
Harcot úz élet-halálra,
Hosszu harcot, hosszú harcot,
Elfáradva, nem pihenve.

Tompa, csorba már a kard,
De a lánc is szakadoz.
Várjunk, várjunk egy kicsit,
Megtudjuk már nemsokára:
Melyik lészen úr a földön?
Melyiké lesz a világ?¹⁸

Valószínűsíthetjük, hogy a *Kard és lánc* annak az 1846-os fordulatnak a kiérlelt célképzetét és ideológiáját tükrözi, amely egyben tudatos elfordulás volt a főleg Vörösmartytól tanult, de nyilván a kor költészetét anyanyelvi szinten uraló román-tos költői nyelvtől, amely egyértelműen beazonosítható a pályakezdő Petőfi szövegeiben.

Megtalálhatjuk korai szövegeiben a szerelem égi eredetének, és a szerelmes hordozta mennyország képzetének tipikusan vörösmartys képzetét (*Hűtelenhez*):

Édenek nyílnak én előttem,
Nem borultak fellegek fölöttem,
Tőlem a bú mind elköltözött.

Ámde mily rövid volt boldogságom,
Mily korán eltűne mennyországom,
Én, ah, nem gondoltam volna azt!
Estem édenből nagy pusztaságra,
És juték keserves árvaságra,
Marja a bú szívem, és hervaszt.

[Selmec], 1838. október 26.¹⁹

---

18 PÖM 5., 110.

19 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1838–1843)*, szerk. Kiss József, Petőfi Sándor összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 9.

Vagy az ég és szerelem azonosítását az *Álom* (1840?) című versben:

És láttam ott
A szőke lányt,
Nem hidegen
Már szűm iránt;

Hozzám voná
A szerelem,
S eget lele
E kebelén...²⁰

De az én felhatalmazásának égi eredetének legitimációját is fellelhetjük mint tipikusan romantos toposzt, egyrészt a *Jövendölésben* (1843. március 5. előtt):

[...]
Szárnyim növének, s átröpültem
A levegőt, a végtelent.”
[...]
Égig röpült a bűvös ének,
Lehozta a hír csillagát,
És a költőnek, sugarából
Font homlokára koronát.

De nagyjából a fenti verssel egy időben szinte teoretikus kifejtettséggel az *Én* című versben (1843. március):

---

20 PÖM1., 18–19.

Tiszta e kebelnek mélye;
Égi kéz lövelt beléje
Lángokat.
És a lángok szüzen égnek
Szent oltárúl az erénynek
El nem romlott szív alatt.²¹

Kétségtelen persze, hogy sokféle szótár keveredik ezekben a szövegekben (keresztény antropológiától az antik hírnévdiskurzusig), de az biztosan állítható, hogy a pályakezdő Petőfi magától értetődően, ha tetszik „anyanyelvi szinten” beszéli a romantosság nyelvét, használja toposzait, identitás-sémáit. Persze az is világos, hogy ebben a formában mindez a Vörösmartytól (és persze a német valamint az angol romantikából) tanult hagyomány másodkézből való alkalmazása, ami nyilván nem teszi lehetővé az „erős költő” imázsának kialakítását. Az eredetiségre való törekvés olyan megszólalási módokat igényelt, amelyek közül a népiesség kézenfekvő, de rövid idő után fojtogatóan szűk terepet kínált Petőfinek. Ne feledjük, hogy éppen az 1846-os év az, amely szimbolikusan a *Felhők* ciklussal radikális váltást hoz többek között a népiesség politikai diskurzussá konvertálásának terén is. A *Felhők* ciklust persze sokan Horváth János nyomán szerepkereső modorossággént,²² mások egzisztenciális válsággént,²³ de vannak, akik új, főleg forradalmi útkeresés dokumentumaként²⁴ értékelik. Mindenesetre a különféle nézetek közös

---

21 Uo., 78.

22 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor* (Budapest: Pallas k.-ny, 1922), 185–194.

23 „A teljes Felhők-korszak a szuverén alkotói személyiség veszélyeztetettségéről szól...” KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris, 2008), 205.

24 FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma: A költő és a francia forradalmak* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989), https://reader.dia.hu/document/Fekete_Sandor-Petofi_evangeliuma-261. és PÁNDI Pál, „Petőfi Felhők-ciklusához”, *Irodalomtörténet* 7, 1 (1975): 3–48.

nevezőjét abban találhatjuk, hogy amellett, hogy ez a ciklus véget vet a népies hangvétel dominanciájának, egyben a költő eredetiségre való törekvését korlátozó és a Vörösmarty-hagyománnyal azonosított „romántos” diskurzus kisajátítását és egyben újrakontextualizálását is elvégzi.

Ennek a romántos ember- és világszemlélettel való leszámolásnak a programadó szövege a szintén 1846-os *Tündéralom*, amelyről Szegedy-Maszák Mihály ezt írja: „A korai Petőfi alapvetően elégikus költő; a *Tündéralom* egész addigi fejlődését összegezi...”²⁵ Az összegzés egyben új irány keresését is jelenti, mégpedig éppen a pályakezdés egyik alaprétegeként használt romántos képzetekkel való tudatos leszámolás, az azon való túllépés formájában.

A *Tündéralom* egyfajta életút-elbeszélés formájában a gyerekkor és az ifjúkor, illetve az ifjúkor és a felnőttkor közötti szimbolikus határátlépéseket beszéli el. Teszi mindezt az emlékezés segítségével: „Haldokló hattyúm, szép emlékezet!”²⁶ Az elbeszélés jelenének sajka-metaforája a felnőtté válást a Sorsnak való kitettség („ki sajkám úgy hányod-veted”) determinisztikus, és egyben értelem nélküli haladásként láttatja, amelyet az 1846. áprilisi *Sors, nyiss nekem tért...* programadó szövegében már értelemmel bíró célképzet váltja fel: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek / Az emberiségért valamit!” A Sorshoz fohászkozó Én kérésének legitimitását abban az égi eredetben mutatja föl („Láng van szivemben, égből-eredt láng, / Fölforraló minden csepp vért;”) amely

25 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Világkép és stílus Petőfi költészetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, 4 (1972): 441–456, 441. http://efolyoirat.oszk.hu/00000/00001/00278/pdf/itk00001_1972_04_441-456.pdf.

26 A hattyú-motívum Horváth János szerint Shelley *Epipsychidion*éből(1821) való: „Sweet Lamp! my moth-like Muse has burned its wings / Or, like a dying swan who soars and sings...” HORVÁTH, i. m., 575. skk. Petőfi éppen ekkoriban német közvetítés segítségével, de eredetiből fordította *Szőkevények* címmel a *The Fugitives* című versét a kritikai kiadás szerint a *Tündéralom* keletkezésének idejében.

a romantos emberkép meghatározó képze, csakhogy míg például Vörösmartynál ez az égi kapcsolódás (ha tetszik, istenarcúság) már önmagában is problematikus, és az ember számára hol lehetőségként (*Gondolatok a könyvtárban*), hol átokként (*Az emberek*: „ez örült sár, ez istenarcú lény”) megnyilvánuló sajátosság (ég és föld fia), vagyis megoldandó/megoldhatatlan feladat, addig mindezt Petőfi az emberiség javáért vállalt cselekvésprogram legitimációjaként „csatornázza be”. (Persze végső soron Vörösmarty is „becsatornázza”, hiszen a nemzet felvirágoztatásának programjának hajtóerejét, egy „új ember” megteremtésének lehetőségét látja benne, de súlyos kételyekkel terheltlen kezeli, és végül keserűen visszavonja.)

A *Tündérialom* a gyerekkor állapotát a vágyak és azok betöltésének harmonikusságában mutatja be, amely a naitás kiegyensúlyozottságának érájaként, s mint olyan, a boldogság, vagy legalábbis a szenvedésmentesség érájaként artikulálódik:

Amire vágytam, bírni is reméltem,
S amit reméltem, azt el is nyerém;
Talán azért, mert nem sok volt...²⁷

A gyerekkorból az ifjúkorba való átlépést a lélek végtelenné tágulásával, és a keletkező úr betölthetetlenségével metaforizálja Petőfi:

De most egyszerre szívem, melyet a
Világgal tölték meg, tágulni látom:
Szívem tágúla, vagy tán a világ

---

27 PÖM 4., 102.

Kisebbedett? azt nem tudom, de érzém,
Hogy kebelemben hézag támadott,
Hézag, keblemnek legmelegebb részén.

És napról-napra nőttön-nőtt ez űr,
S ez űr miatt nem szállhatott már lelkem,
Félt, hogy mélyébe hull...²⁸

A keletkező „hézag” vagyis hiány állandó sóvárgáshoz, a sóvárgás pedig boldogtalansághoz vezet: „Szivem sovárgott és én sorvadék”. A hiány betöltésének és a boldogtalanság megszüntetésének módozatai, amelyek a *Csongor és Tünde* vándorainak boldogságkereső programjait látszanak megidézni, elégtelennek bizonyulnak: „Nem kellett kincs és nem kellett dicsőség.” És nem véletlen, hogy ugyancsak Vörösmarty nyomán a szívből támadt „tündéri lények” tűntek képesnek a végtelenre irányuló vágy betöltésére,²⁹ de ahogyan azt mesterétől megtanulta, ezek a tündéri lények elérhetetlenek az ember számára. Ennek egyik oka részben persze abban keresendő, hogy saját szívéből támadtak e lények – „Szivemből jöttek e tündéri lények, / Szivemnek nem rég támadt üregébül” –, ami egyben előrevetíti a vers és részben a romantosságtól való továbblépés lehetőségét, ugyanis nem transzcendens létezőkként, hanem egy emberi állapot (ifjúság) teremtette illúzióként tételezi őket. (Ne feledjük, hogy ugyan Csongor úrfi keresése is azon a paradoxonon bukik meg, hogy az égi szepet semmi földön sem találta, de éppen ez a kudarc, az emberi

---

28 Uo., 103.

29 „A tündérezés mintáját pedig – nem sorok tárgyi magyarázatához köthető módon – akkor is, 1839/40-ben és most is elsősorban Vörösmartyban látjuk.” Uo., 436.

akarát bukása teszi lehetővé, hogy maga a transzcendens lény, Tünde találjon rá az ifjúra.)

Petőfi szövegében a keresés, a romantos logikát követve, a menny felé irányul, vagyis miközben saját szíve teremti a tündérlényeket, azoknak ifjúként valóságos létet tulajdonít, ami persze a földi lét deszakralizálódásával jár:

S meguntam ezt a földi életet,
Melly elvesztette szépségét szememben.
Föl, föl! mondám, a mennybe! a hová
Fájó szívemnek tündérnépe lebben;
Föl a mennyekbe!³⁰

Ennek a földi létezés leértékelő és figyelmen kívül hagyó magatartásnak egyetlen megoldása a halál, amely éppen a mennyben megpillantott égi lény csábításának következménye lehet:³¹

Ábránd-alakjaim legszebbike
Ott volt az égben. Ajka mozgott; szinte
Hallottam hívó hangjait... de jól
Láthattam, hogy felém kezével inte.
Megyek! mondám, s a bérc szélére léptem,
Ahol száz ölnyi mélység nyílt alattam.
Már-már ugrám... hátul egy kéz ragadt meg...
Eszmélet nélkül visszahanyatlottam.³²

---

30 Uo., 104.

31 A kritikai kiadás Horváth nyomán Byron *Manfredjének* (1817) motívumát látja a jelenetben (I. felv. 2. jelenet), a címszereplőt, aki a Jungfrau csúcsáról akarja magát levetni, egy zergevadász megmenti. PÖM 4., 436. Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 578.

32 PÖM 4., 104.

Csakhogy az égi jelenés egyszerű káprázatként lepleződik le, és a tündér helyébe hús-vér leány lép, aki a földre rántja vissza az ugrani készülő fiút:

„Illyen közel van hát a föld az éghez?”
Zavart elmémmel ekkép gondolkodtam,
„Im a mennyben vagyok szép angyalomnál,
S elébb egy perccel még a földön voltam.”

„Én lyány vagyok,” szolt, „földi lyány, nem angyal;
Ahol vagyunk, ez a föld, nem az ég,
S te itt a mélybe estél volna, ámde
Én mentésedre még jókor jövék.”³³

Innentől kezdve a menny felé sóvárgást a szerelem mindent felkavaró, de legalább földi léptékkal mérhető tapasztalata váltja fel, amely betölteni látszik a betölthetetlennek látszó hiányt, ugyanakkor érzelmmé „degradálja” az eredendően metafizikus vágyódást, és egyben feledteti a transzcendens felé irányuló „emésztő sóvárgást”.

„Tekints körül”, szolt a csók után
A lányka, „látod, milyen változás?
Én nem tudom, honnan, s miként van ez,
De mostan ég és föld egészen más.
Kékebb az ég, sugárosabb a nap,
S e fák alatt itt hűvösebb az árnyék,
S pirosb a rózsa, illatosb a lég...
Ah, mintha csak egy más világban járnék!”³⁴

---

33 Uo., 105.

34 Uo., 106-107.

A szerelem mint emberi léptékkal mérhető boldogságformának a megtapasztalása, egyben a végtelen sóvárgást visszazárja az érzelmek korlátai közé, és tulajdonképpen magát a romántosságot mint egy bizonyos életkor (ifjúság) sajátos pszichés, de „kinőhető” jellemvonásává szegényíti.

Azóta arcom és kezem begyógyult,
Arcom s kezem, mit tüske sérte meg,
S szivemből is ki vannak irtva már
Az elválástól támadott sebek;
De e sebeknél jobban fáj nekem most,
Jobban fáj az, hogy már-már feledem
Ábrándjaidnak édes üdvességét,
Oh tündérálom, első szerelem!³⁵

Még az első szerelemtől való megválás fájdalmas emléke is arra szolgál tehát, hogy elfedje az eredendően a végtelenre irányuló ifjúkori állapot romántosságát, és a férfikor józanóságának fényében „szép”, ám csupán nosztalgikusan fájdalmas emlékké konkretizálja. A realitásban, a földön történő újjászületés eseménye maga a „metafizikátlanítás” fordulata Petőfi költészetében, ami után ezen a világon keresi a boldogság formáit, hol a személyes lét biedermeier Paradicsomában, hol pedig a világszabadság egyetemes, de a romántos végtelenhez képest mégiscsak konkrét és határokkal bíró mítoszában.

Szemléletes a koltói versek (1847 ősze) hangneme, amely a biedermeier Paradicsom, vagyis a beteljesedett szerelemben elnyugvó vágyódás helyét veszi át programszerű következetességgel.

---

35 Uo., 108.

Ugyanennek a beteljesedésnek a különös hozadéka a biedermeier apokalipszis megteremtése például a *Beszél a fákkal a bús őszi szél...* (Koltó, 1847. szeptember) kezdetűben:

Vérpanoráma leng előttem el,
A jövő kor jelenései,
Saját vérök tavába fúlnak bé
A szabadságnak ellenségei!...
Egy kis mennydörgés szívem dobogása,
S villámok futnak által fejemen,
S keblemre hajtva fejecskejét, alszik
Kis feleségem mélyen, csendesen.³⁶

A biedermeier Paradicsom és biedermeier apokalipszis programja majd az 1849-es év nagy versében – *Pacsirtaszót hallok megint* (Betlen, 1849. március 8.) – összegződik:

Ki lelkem üdvessége vagy,
Kit istentől azért nyerék,
Hogy megmutassa, hogy nem odafönn,
De lenn a földön van az ég.

Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy Petőfi utolsó versének (*Szörnyű idő...*) képrendszerében egyszeriben kijózanító erővel mutatkozik meg eddigi programjának gyengesége és illuzórikussága – részben Vörösmarty minden illúzióval leszámoló nagy verseinek (*Előszó, A vén cigány*) rettentő látomását megelőlegezve – a mindent maga alá gyűrő

---

36 PÖM 5., 165.

kiszámíthatatlan és befolyásolhatatlan sorsszerűség mindent elpusztító erejéhez képest³⁷

Ezen a ponton lehet jelentősége annak – amiként azt a szöveg főleg Shelley- és kisebb mértékben Byron-reminiszcenciái³⁸ mutatják –, hogy a *Tündéralom* főleg az angol romantikának az elveszett Paradicsom utáni vágyának és annak visszanyerésére irányuló programjának segítségével lép túl a kor költészeti köznyelvévé és egyben közhellyé váló, és a fellengzőség stb. jegyében ekkorra már erősen kritizált (például Petőfi *A helység kalapácsának* narrációjában ezt gúnyolja, vagy Arany Karakány Jónás álneven közzétett *Szerelem és egyéb* című, de *Kísérlet az „úgynevezett” főn-ségesben* alcímmel ellátott nyilvánvaló stílparódiájában³⁹ is kipellengérezte) német romantika determinisztikus, mert az emberiség létállapotából (kereszténység mint a romántos paradigma) levezetett paradigmáját. Azonban az 1846-os fordulat itt nem áll meg, és a földi Paradicsom visszanyerésének lehetőségeit a francia romantikus hagyományból megismert, a boldogtalanságot az emberek közti viszonyokból, tágabb értelemben a társadalmi igazságtalanságból levezető, és így azt a politikai cselekvésben helyreállíthatónak gondolt paradigmájában oldja föl.

---

37 Vö. SZÖRÉNYI László, „Apokalipszis helyett kataklizma: Petőfi utolsó verse”, in *„Multaddal valamit kezdeni”: tanulmányok*, IAK-füzetek 45 (Budapest: Magvető, 1989), 94–118.

38 Vö. KARDOS Lajos, „A „Tündéralom” és Byron „The Dream” (álom) című költeménye”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 37 (1913): 636–637.

39 KARAKÁNY Jónás, „Szerelem és egyéb: Kísérlet az »úgynevezett« főn-ségesben”, *Életképek* 4, 2 (1846): 304–308.

Petőfi Zoltán, a gyermek és a testvér

/
GYIMESI EMESE

Amikor Szendrey Júlia 1850. július 21-én feleségül ment a történész Horvát Árpádhoz, első házasságából egy másfél éves kisfiút vitt az új családba: Petőfi Zoltánt. Az édesanya a kezdetektől igyekezett gyermeke identitásában hangsúlyossá tenni a kötődést a Petőfi név örökségéhez, ugyanakkor a fiúnak a családi levelezés szerint sokáig mostohaapjával is harmonikus volt a kapcsolata: leveleiben apaként, sőt olykor édesapaként emlegette. Viszonyuk csak később, a szülők házasságának végleges megromlását és Szendrey Júlia halálát követően vált feszültté.¹ Szendrey Júliának és Horvát Árpádnak négy közös gyermeke született: Horvát Attila 1851-ben,

---

¹ Szendrey Júlia halálát követően már ezt írta Horvát Árpád mostohafiáról saját gyermekeinek: „Zoltánnak csak válaszkép irjatok, – másként ne; mert nem csak, hogy igen tiszteletlenül viseli magát irányomban, de sőt mondhatom valóban sértőleg; alig hogy kalapot emel előttem...” Bővebben ld.: GYIMESI Emese, „... egy nő, több mint csak asszony...»: Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága”, in *A test a társadalomban: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete*, szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT András és TAKÁCS Erzsébet, Rendi társadalom – polgári társadalom, 27 (Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015), 228–242.

Árpád 1855-ben, a korán elhunyt Viola 1857-ben és Ilona 1859-ben. Az így létrejött mozaikcsaládban a gyermekek inspiráló, pezsgő szellemi közegben nőttek fel. A rendszeresen publikáló, költőként, íróként és műfordítóként elismert édesanyának, a történész édesapának és az irodalomkritikus nagybácsinak, Gyulai Pálnak köszönhetően a család a korszak szellemi elitjéhez tartozott.

A családi hagyatékból jelentős mennyiségű forrás maradt fenn, amely pontos képet ad a családtagok életteréről, mindennapjairól és foglalatosságairól.² Ennek ellenére Szendrey Júlia Petőfi hűtlen özvegyeként, Petőfi Zoltán a tékozló fiúként rögzült a köztudatban, a többi családtag pedig nem kapott érdemleges figyelmet. A Petőfi Zoltán életét feldolgozó, a felnőtt családtagok levelezését forrásként használó életrajzok³ főhősük irányában megértésre törekedtek, azonban épp ennek következtében a moralizáló megközelítés csapdáit nem sikerült következetesen elkerülniük, hiszen Petőfi Zoltán kudarcainak vizsgálata együtt járt az egyes családtagok felelősségének firtatásával. Jelen tanulmány Petőfi Zoltán neveltetésének sajátosságait, féltestvéreivel folytatott levelezését elemzi, s emellett arra is reflektál, miként viszonyult édesapja egyre erőteljesebben kibontakozó kultuszához. A gyermekek azért leveleztek egymással, mert a tizenéves Zoltán az 1860-as évek elejétől kezdve sok időt töltött nagybátyjánál és gyámjánál, Petőfi Istvánnál Csákón. Később Szarvason járt iskolába, így féltestvéreivel éveken keresztül elsősorban leveleken keresztül tartották fenn a kapcsolatot.

---

2 GYIMESI Emese, *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*, Magyar család-történetek: Források 2 (Budapest: szerzői kiadás, 2019).

3 DÉRI Gyula, *Petőfi Zoltán*, *Petőfi-könyvtár 15* (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909); IRÁNYI István, *Petőfi Zoltán életpályája különös tekintettel Békés megyei szarvasi éveire*, *Szarvasi füzetek 4* (Szarvas: Községi Tanács, 1964); ÓNODY Magdolna, szerk., *A Petőfi és a Szendrey család* (Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, 1998).

Petőfi Zoltán nevelésének elvei

Petőfi Zoltán alakjához számos toposz kötődik: a „méltatlan örökös” és a „magyar Sasfiók” imázsa mellett az elhagyatottság motívuma is, ezek a közhellyé vált megállapítások azonban alapvetően megkérdőjelezhetőek.⁴ Szilágyi Márton Petőfi Zoltán életét társadalomtörténeti kontextusban elemezte, és újragondolta a korábban téves következtetésekre módot adó információkat is. Így annak okaira is választ keresett, hogy a fiú tízéves korától már nem a szülői otthonban, hanem a költő Garay János családjánál lakott, iskolai kudarcait követően pedig Csákóra került Petőfi Istvánhoz, aki ekkor gazdatisztként dolgozott ott.⁵ A XIX. században és a korábbi évszázadokban nem kivételesnek, hanem általános gyakorlatnak számított, hogy a gyermeknevelésben nemcsak a szülők vettek részt, hanem a tágabb rokonság is, különösen a nagynénik és nagybácsik.⁶ Ez pedig azzal járt, hogy a gyermekek, főként tizenéves korukban, huzamosabb ideig is egy rokon háztartásában, távol éltek a szülői otthontól. Szendrey Júlia választása – amelynek következtében legnagyobb gyermeke nagybátyjához költözött – tipikus stratégiának számított a korban. Ugyanezt a mintát figyelhetjük meg a gyermek Petőfi Sándor életében is, aki öt és fél évesen már nem a szülei otthonában lakott, hanem kecskeméti rokonuknál, Hruz Mihálynál.⁷ Szendrey Júlia szintén korán elkerült a szülői házból. Tíz esztendőskorától, 1838-tól Festetics Vincéné Wenckheim Franciska mezőberényi intézetében tanult, 1840-től pedig Tánzer

4 SZILÁGYI Márton, „Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála”, in *Határpontok* (Budapest: Ráció, 2007), 127.

5 Uo., 125–126.

6 DAVIDOFF Leonore, *Thicker Than Water: Siblings and Their Relations, 1780–1920* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 165–194.

7 SZILÁGYI, „Petőfi Zoltán konfliktusos...”, 126.

Lilla leánynevelőjében. Innen hazaküldött leveleinek⁸ tanúsága szerint gyermekkorának tapasztalataihoz alapvetően hozzátartozott a szülőktől hosszú időre elvlasztó fizikai távolság élménye, amelynek természetes velejárója volt az, hogy nemcsak a hétköznapokat, hanem az ünnepeket (például a karácsonyt) is a leánynevelő intézet tagjaival, és nem saját szüleivel töltötte. A rokoni kapcsolati háló fontosságának felismerése is gyermekkori tapasztalat lehetett számára, hiszen leveleiből tudható, hogy a szülőktől távol töltött karácsony után 1842 első napjaiban is nagybátyja, Sismis Mihály látogatta meg.⁹ Petőfi Zoltán neveltetése ehhez egészen hasonló logikát követett, és 1858-tól a hivatalos gyámmá váló nagybácsi, Petőfi István is egyre jelentősebb szerepet vállalt benne.

Petőfi Zoltán nevelése tehát nem kizárólag a Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasságából létrejött mozaikcsalád, az anya és a mostohaapa mellett zajlott, hanem fontos szerep jutott benne olyan embereknek, akik egykor közel álltak Petőfihez. Ez összefüggésben áll azzal, hogy Szendrey Júlia kiemelten fontosnak tartotta Zoltán nevelése során, hogy tudatában legyen apai örökségének. 1850 áprilisában, amikor kétségbeesett helyzetében fiatal anyaként az öngyilkosságot fontolgatta, az akkor tizenhat hónapos Zoltánnak címezve megírt egy búcsúlevelet, amelyet tíz éves korában kellett volna megkapnia. Ebben olvashatóak a következő sorok: „[...]midőn elolvasod e szavakat, már akkor sem apád, sem anyád. Egyetlen örökségedül nem birsz tőlük egyebet, csak nevedet: de azt ne feledd el soha, hogy e név: Petőfi! Apád nagygyá, fényessé tevő; te legalább őrizd meg minden szennytől, minden folttól.”

---

8 Szendrey Júlia korábban publikálatlan gyermekkori leveleit nevelőnőjének, Tánzer Lillának kísérőleveleivel együtt 2019-ben rendeztem sajtó alá: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 105–114.

9 Szendrey Júlia szüleihez, Pest, 1842. január 5., ld. Uo., 113.

Szendrey Júlia tehát ezen irányelvek mentén, az apa szellemi örökségét szem előtt tartva nevelte és neveltette Zoltánt. Ennek keretében értelmezhető az is, hogy a kisfiú gyámjának nem a mostohaapát, Horvát Árpádot, hanem első férje testvérét, Petőfi Istvánt választotta. A gyám hivatalos kinevezésére azért volt szükség, mert 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Összes költeményeinek ítélte 1000 forintos nagydíját, és ezt az összeget az árvaszék kezelésébe adták.

1848/1849 emlékezete kiemelten fontos volt a Szendrey-Horvát családban. A szülők a nemzeti identitás erősítését tekintették a gyermeknevelés egyik fő alappillérenek. A szabadságharc által szimbolizált szellemi örökség átadásának vágya materiális síkon is megmutatkozott. Horvát Attila tizenkettedik születésnapjáról ezt írta Zoltánnak: „Születésnapom jól ültük és vigan, az apától egy nagy nemzeti zászlót kaptam mely a forradalomban ablakából lógott ki [...]”¹⁰ A gyermekeknek szánt tárgyi ajándékok sok esetben a szülők által átadni kívánt értékrend közvetítői voltak. Szendrey Júlia és Horvát Árpád korántsem problémamentes házasságában¹¹ éppen ez a közös, a magyar identitást középpontba állító értékrend jelenthetett fontos összetartó erőt. Közös gyermekeik is tisztában lehettek édesanyjuk előző férjének jelentőségével. Erre utal Horvát Attila megjegyzése, amellyel azt kívánta megmagyarázni, miért tartotta házitanítójuk kiemelten fontosnak a Julianna-nap megünneplését: „Ő ugyanis bálványozta mamát, Petőfi miatt, kit plane imádott.”¹² Szendrey Júlia verseiben nyíltan kifejezte, hogy milyen jelentőséget tulajdonít a hazaszeretetnek és 1848 örökségének. *Magyar gyermekek éneke* című, *Zoltán fiainak* ajánlással megjelenő

10 Horvát Attila Petőfi Zoltánhoz, h. n., é. n., ld. Uo., 128.

11 Erről bővebben: GYIMESI, „... egy nő, több mint csak asszony...»”.

12 HORVÁT Attila, „Szakaszok naplónkból”, in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 174.

költeményében a gyermek-narrátor szájába adott szavak világosan artikuláltak, milyen követendő példát állít Petőfi Zoltán generációja számára: „S te élni fogsz, hazám, így élni fogsz, / Hú gyermekid ápolnak tégedet, / Kik, mint apáik, készek javadért / Örömmel adni vért és életet!”¹³

„Hindytől nem kell félni” – Petőfi Zoltán iskolái

Amikor Petőfi Zoltán huszonegy évesen összeállította az általa fontosnak tartott (de nem minden esetben pontosan rögzített) életrajzi adatait, az 1856-os esztendőnél felbukkant egy családnév, amellyel Horvát Attila hozzá írott leveleiben is találkozhatunk: a Neÿ család neve. Ennek oka, hogy Petőfi Zoltán a korszak jelentős pedagógusa, Neÿ Ferenc által vezetett, és Valero utcai¹⁴ elhelyezkedése miatt egyszerűen csak Valerónak nevezett Kisdedóvóba járt, amely közel volt a Hársfa utcai otthonhoz. A Szendrey és a Neÿ család Irányi István kutatásai szerint régi kapcsolatban állt egymással: amikor Szendrey Júlia 1838-tól Mezőberényben nevelkedett, a Petőfi-életrajzokból is ismert Bonyhay Benjámint feleségének nagyanyjánál és édesanyjánál lakott.¹⁵ Szendrey Ignác a Festeticsek ispánja volt Keszthelyen, általuk került Békés megyébe is, a Bonyhay család pedig közeli kapcsolatban állt a Festeticsekkel. Irányi István szerint Neÿék és Szendreyék barátsága is Bonyhayék kapcsolatával együtt születhetett,

13 SZENDREY Júlia, *Összes verse*, szerk. GYIMESI Emese (Budapest: Kortárs, 2018), 32.

14 A Valero utca (ma a VII. kerületi Kürt utca) a Valero-féle selyemgyárról kapta a nevét, amelyet 1776-ban alapított a spanyol származású Valero István és Tamás. A mellette elhelyezkedő utcát (a mai Jókai utcát) is ezért nevezték Gyár utcának, ld. RÁDAY Mihály, *Budapesti Utcanevek* (Budapest: Corvina Kiadó, 2013), 609.

15 IRÁNYI, *Petőfi Zoltán életpályája...*, 9.

így mire Petőfi Zoltán a „Valeróban” tanult, hosszú múltra tekinthetett vissza.

Petőfi Zoltán később, tízéves korában a „pesti nagy-gymnázium”, azaz a piarista gimnázium tanulója lett, amelynek első osztályát az 1858/1859-es tanévben végezte el. A fiú ekkor költözött el először Hársfa utcai otthonukból¹⁶ a költő Garay János családjához, akiknek az iskolájával, a piaristák rendházával szemben, a későbbi Haris-bazár helyén volt házuk. A költő lányának, Garay Gizellának visszaemlékezése szerint az átköltözésnek praktikus okai voltak: a Hársfa utcai házból nehéz és veszélyes lett volna az egyébként sem erős szervezetű Zoltánnak naponta kétszer megtenni a forgalmas utat a piarista iskoláig, különösen télvíz idején, ezért nem otthonról, hanem a piaristák közvetlen közelében élő Garayéktól járt oda.¹⁷ Szendrey Júlia *Zoltán fiamnak* című versében is megörökítette az első elválás pillanatát.¹⁸

Petőfi Zoltán gimnáziumi tanulmányait végigkísérte egy sajátos kettősség: magántanulóként sikeres diák volt, de a nyilvános oktatás során – amikor tanuló társai és tanárai is tudatában voltak származásának – rendszerint hanyagnak bizonyult.¹⁹ Az első évről kiállított bizonyítvány szerint Zoltán „erkölcsi viselete” az első évben jó, figyelme „ritkán a tárgyra irányzott,” szorgalma „nem egyenlő”, „változó.”²⁰ A második évben már magántanuló volt, így „első rendű” bizonyítványt szerzett, vallástanból, magyar nyelvből és természettanból is

---

16 Erről bővebben: GYIMESI Emese, „A Hársfa utca 1. lakói: Szendrey Júlia családjának terézvárosi otthona”, *Irodalomismeret* 25, 3. sz. (2017): 44–59.; GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 29–40.22

17 SZILÁGYI, „Petőfi Zoltán konfliktusos...”, 125–126.

18 SZENDREY, *Összes verse*, 59–60.

19 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris, 2008), 469.

20 PIM Kt. V. 4559/160/1.

kitűnő.²¹ A harmadik évben szintén magántanuló, bizonyítványa pedig „kitüntetésbeli első rendű.”²² Ekkori tanárai közül többen (Peck Ágoston „mennysiségtanár”, Hindy Mihály, a magyar nyelvtan tanára) pár évvel később Zoltán féléstvéreit is tanították, ahogyan a következő évben (az 1861/62-es tanévben) osztályfőnökévé lett Kalmár Endre is. Ez az oka annak, hogy a gyermekek levelezésében igen hangsúlyos témát jelent az iskolai élményekről, a tanárokról folytatott eszmecsere, hiszen a fiatalabb testvérek Zoltántól várták a rájuk vonatkozó információkat. A megnyugtató válaszokat meg is kapták bátyjuktól: „Hindytől nem kell félni hisz avval ki még soha sem volt tanítványa csak nem gorombáskodhatik. Kalmárt ismerem, s leszámítva egypár bogarát, egyike a legjobb embereknek, én legalább mindig szerettem, Peckről azt mondhatom hogy nála a piaristák közt igazságosabb s okosabb ember nincs is talán.”²³ A piarista gimnázium kiválóságát mutatja, hogy az említett tanárok önálló könyvvel is rendelkező, publikáló, elismert tudósok voltak. Petőfi Zoltán osztálytársainak névsora is figyelmet érdemel, hiszen többek között gróf Batthyány Elemér, az 1849-ben kivégzett Batthyány Lajos miniszterelnök és Zichy Antónia fia is a diáktársai közé tartozott.²⁴ A negyedik osztályban Zoltán még „kitüntetéssel első rendű” bizonyítványt szerzett,²⁵ az ötödik és a hatodik osztályt azonban már nem magántanulóként végezte, és ez a teljesítményén is nyomot hagyott: több tárgyból csak „elégséges” minősítést kapott, sőt a hatodik, 1863/64-es tanév

---

21 PIM Kt. V. 4559/160/2.

22 PIM Kt. V. 4559/160/3.

23 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, 1865. február 7., ld.: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 132.

24 A tanulók névsorát és minősítéseit az iskolai anyakönyvek és a piaristák évkönyvei is megőrizték. Az anyakönyv szerint Batthyány Elemér édesanyjával a József tér 15. sz. alatt lakott.

25 PIM Kt. V. 4559/160/4.

végén görög nyelvből elégtelent.²⁶ A görög nyelv tanára az osztályban éppen az igazgató, a klasszika-filológus Szepesi Imre volt, akit Horvát Árpád személyesen is ismert. A tizenhat éves fiú ezután tűzte ki célul azt, hogy gazdatiszt lesz, és 1864 augusztusában került véglegesen Csákóra Petőfi István mellé, ahol azelőtt is hosszabb időszakokat töltött.²⁷

A csákói gazdasági gyakornokság ideje alatt hamar megszületett benne az a döntés, hogy a pesti piarista gimnáziumban megszakadó tanulmányait mégis tovább szeretné folytatni. 1864. szeptember 19-én kelt levelében azt írta édesanyjának, hogy elhatározta, befejezi az iskolákat, és vissza szeretne menni Pestre.²⁸ Szendrey Júlia féltette a fiát attól, hogy „Pestre feljőve, szokott korhelykedéseit és rendetlenkedéseit folytathassa,” a család ugyanis a piarista gimnázium hatodik osztályában történő bukást a pesti barátok negatív hatásának tulajdonította, és a vidéki taníttatásban látta Zoltán jövőjét. Ezért tanulmányainak következő állomása Szarvas lett. Benka Gyula, Zoltán egyik szarvasi tanárának visszaemlékezése szerint a család azért éppen Szarvast választotta Zoltán továbbtanulásának helyszínéül, mert Petőfi István baráti kapcsolatot ápolt a szarvasi tanárokkal, akik közül többen Petőfi Sándor egykori iskolatársai voltak: „Sárkány János előbb Kiskőrösi, utóbb Szarvasi lelkész, Dolhányi Zsigmond, gym. Tanár, és Koren István, ki még a nagy költőnek Aszódon tanára is volt. Selmeci és Pozsonyi iskolatársai közül itt éltek Kollár János főszolgabíró, Horváth Károly néptanító, és Horvan Zsigmond orgonista.”²⁹

---

26 PIM Kt. V. 4559/160/5, 6.

27 DÉRI, *Petőfi Zoltán*, 59.

28 PIM Kt. V. 638/3.

29 PIM Kt. V. 4559/160/12.

Petőfi Zoltán az 1864/65-ös tanévre a szarvasi gimnázium hatodik osztályába „osztályismétlőül” lett felvéve, mivel „nem kielégítő bizonyítvánnyal jött,” vagyis a görög nyelvtanból kapott elégtelen minősítés következtében.³⁰ „Osztálytanára” Lányi Gusztáv lett.³¹ Az első szarvasi esztendőről 1865. június 30-án kiállított bizonyítványa szerint minden tárgyból kitűnő lett.³² A következő évben azonban romlott a teljesítménye, és be sem fejezte a tanévet. A bizonyítványához fűzött megjegyzés szerint „tanulmányaiban annyi előmenetelt tett, mennyit egy nem tehetségtelen ifjunál a tanórakbani figyelmeztetés megállapíthat, különben komoly szorgalmat és kötelességérzést nem tanusítván; erkölcsi tekintetben a könnyelműségnek és önuralom hiányának aggasztó jeleit adá. – Mikre nézve több ízben komolyan s f. é. ápr. 19-én véglegesen megintetvén, ő ugyancsak apr. 21-én reggel engedelem nélkül iskolánktól tovább állott.”³³ Ezen a bizonyítványon ugyanúgy az osztályfőnök, Lányi Gusztáv szignója látható, mint az előző évin.

Benka Gyula Zoltán szarvasi tartózkodására és távozásának okaira így emlékezett vissza:

Hazánk lánglelkű költőjének fia, a Budapesti kegyesrendiek főgymnáziumából 1865-ben jött át a szarvasi, ág. ev. főgymnáziumba, hol a hatodik osztályba, osztályismétlő gyanánt volt beírva. Még a hatodik oszt. szép eredménnyel végezte. A hétbe is járt csaknem az év végéig, míg több fegyelmi kihágás miatt tanári ítélettel figyelmeztetve lett arra, hogyha magát nemi életében

---

30 PIM Kt. V. 4559/160/7.

31 Lányi Gusztávról bővebben ld.: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 142.

32 PIM Kt. V. 4559/160/7.

33 PIM Kt. V. 4559/160/8.

fegyelmezni nem bírja, az iskolából távozni lesz kénytelen, nem soká habozott sorsa felett, s nem bízván magában, önként távozott.³⁴

Életviteléről ezt jegyezte fel:

Petőfy Zoltán, Horváth Károly tanítónál lakott, ki a kaszinóban naponként értesítette a nagy költő egykori barátját Tatay Istvánt, a gym-igazgatót és a tanárokat, az ifjú magán életéről. Így tehát elég szerencsés körülmények között folytathatta volna Petőfy Zoltán Szarvason tanulmányait. Azonban más részt, talán az ellenőrzés ezen folytonosságában s a társadalmi élet kényeztető dédelgetésében keresendő annak oka, hogy a könnyelműségre hajlandó ifjú hamar megunt az iskolai munkát, s korához és műveltségéhez nem méltó szórakozások és élvezetek után futkosott.³⁵

Petőfi Zoltán – miután elhagyta Szarvast – Nagykőrösön és Szegeden is tanult, később pedig színészkedett, az érettségit nem szerezte meg. A kulturális emlékezetben főként hányattatott életvitele és tragikusan fiatalon bekövetkezett halála rögzült: 1870. novemberén 5-én hunyt el tüdőbajban, még a 22. születésnapját sem töltötte be. Az 1860-as években Szendrey Júlia és Petőfi István rendszeres, az idő múlásával egyre kétségbeesettebb és kiábrándultabb hangvételű levelezést folytatott Zoltánról, akinek életvitele egyre több aggodalomra adott okot. A gondterhelt felnőttek leveleihez képest Petőfi Zoltán féltestvéreivel folytatott levelezése³⁶ egészen új

34 PIM Kt. V. 4559/160/12.

35 PIM Kt. V. 4559/160/12.

36 A levelek szövegét ld.: „Szendrey Júlia gyermekeinek levelezése”, in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 119–169.

szempontból mutatja meg a fiú alakját. Egyrészt azért, mert az eddig más forrásokból ismert történetet (csákoói tartózkodásait, iskolaélményeit, szarvasi közegét) ezúttal az ő szempontjából is megismerhetjük. Másrészt azért, mert a legidősebb gyermek humoros intelligenciával, játékos kedvességgel fordult fiatalabb féltestvérei felé. Ez a szeretetteljes figyelem nemcsak abban nyilvánult meg, hogy érdeklődött az otthoniak hogyléte iránt, hanem abban is, hogy saját élményeiről és a helyi sajátosságokról színesen, élvezetes stílusban tudósította őket, kiemelve azokat a jelenségeket, amelyek meglepőek, szokatlanok, érdekesek lehetnek a pest-budai családtagok számára.

„ugy bizony kis hunczutka” A féltestvérek levelezésének jellemzői

Szendrey Júlia családjában kiemelten fontos szerepet töltött be az írás, jelentősége nemcsak elvi, esztétikai, hanem materiális szinten is megmutatkozott. Épp a levelek szövegéből tudható, hogy a fiúk gyakran kaptak az íráshoz kapcsolódó ajándékokat a szülőktől; Attila például 1865 karácsonyán arról számolt be, hogy „egy gyönyörű albumot és tintatartót, írószereket, s egy tárcát” kapott.³⁷ A Horvát fiúk számára az ünnepeknek már csak azért is komoly, kitüntetett szerepük volt, mert alkalmat vagy legalább reményt adtak a személyes találkozásra a távol élő családtaggal, Petőfi Zoltánnal. Erre számos utalást tettek a levelekben. Például 1864. február 24-én: „anakis hogy te husvétkor el jössz nagyon örülünk”; 1865. február 3-án: „Husvétkor eljössz, no tudom lesz olyan

---

³⁷ Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Pest, 1865. december 26., ld.: Uo., 151.

bajuszod és szakállad hogy még”; 1866. április 14-én: „Pünkösdre feljősz? Bizony az jó lenne mert már majdnem egy éve nem láttuk egymást.”³⁸ A féltestvérek közötti fizikai távolságra többször is utalt a levelezés, főként az utóbbi mondathoz hasonlóan, vagyis arra célozva, hogy milyen rég nem látták már egymást. Így a levelezés arra is hivatott volt, hogy áthidalja ezt a fizikai távolságot, és megakadályozza az érzelmi távolság kialakulását. Ennek keretében értelmezhető az is, hogy Petőfi Zoltán fényképet küldött magáról féltestvérei számára, amely a levelezés gyakorlatával együtt hozzájárult az együtt-lét illúziójának megteremtéséhez. Horvát Attila 1866. augusztus 25-én írott válasza ismét visszautalt arra, hogy számon tartja az utolsó találkozásuk óta eltelt időt: „Arczképednek igen örültünk, ugy is már több egy éve, hogy nem láttalak; szerintem igen jól vagy etalálva.”³⁹ Az utóbbi megjegyzés bensőséges viszonyra utal, azt implikálja, hogy Attila jól ismeri a nála alig három esztendővel idősebb Zoltánt.⁴⁰ A testvérek közül Attila ambicionálta leginkább az írásbeli kapcsolattartást. 1866. december 11-én három hónapos kihagyás után jelezte Zoltánnak: „Már rég nem irtunk levelet egymásnak, szeretném ha a levelezés ismét feljulna közöttünk.”⁴¹ A gyakoribb írásbeli érintkezés vágyát többször is kifejezte. Emellett igyekezett olyan témákról írni, amelyek féltestvérét is érinthették, érdekelhették. A városi események mellett gyakran utalt olyan tanárookra és diáktársakra, akiket Zoltán is ismert, és akik emlékeztek rá. A levelekben tehát tetten érhető az a szándék, hogy mind a pesti diáktársaság körében,

38 Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Pest, 1866. április 14., ld.: Uo., 156.

39 Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Pest, 1866. augusztus 25., ld.: Uo., 158.

40 Petőfi Zoltán 1848. december 15-én, Horvát Attila 1851. szeptember 6-án született.

41 Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Pest, 1866. december 11., ld.: Uo., 162.

mind a családi közegben fennmaradjanak a Zoltánnal közös kapcsolódási pontok. Az utóbbit bizonyítja, hogy Horvát Attila nemcsak a saját hogylétéről, hanem a család többi tagjának állapotáról is rendszeresen tudósította féltestvérét, valamint a születésnapokra is emlékeztette, például 1868. július 25-én a legfiatalabb testvére: „Iluska jól van, ma 9 éves, istenem, hogy felnövünk mindnyájan!”⁴² Az utóbbi megjegyzés arra is szép példa, hogy Horvát Attila közösségként tekintett a családjára, az identitásában fontos szerepet töltött be az, hogy a család részeként értelmezte önmagát, miközben szeretettel írt a többiekéről. Petőfi Zoltán is gyakran becézgette leveleiben féltestvéreit. A nála 11 évvel fiatalabb Ilonát úgy emlegette, mint „kis angyalt” vagy „kedves kis Ilonát,” Attilának írott mondatait pedig többször így fejezte be: „ugy bizony kis hunczutka.” Az „édes testvéreim” kifejezést is használta, például amikor Csákón töltött tizenhatodik születésnapjáról tudósított: „mint szerettem volna ha ez estén édes testvéreim veletek mulathattam volna.”⁴³

A családi levelezések érzelmes nyelvezete a korban igen elterjedt volt, olyannyira, hogy ennek normáit levélsablontokat közlő kiadványok is magukba foglalták. Az úgynevezett „levelezőkönyvek” (például a sok kiadást megért *Hölgyek titkára* vagy a *Pesti magyar-német házi titoknok*) a levelezés gyakorlatát kívánták megkönnyíteni, ezért a legkülönbözőbb élethelyzeteket, a levélírás alkalmait átláthatóan kategorizálva közölték a társadalmi normáknak megfelelő sablonszövegeket.⁴⁴ Szendrey Júlia gyermekeinek levelezésében azonban több aspektus is bizonyítja, hogy a levelek szeretetteljes

42 Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Pest, 1868. július 25., ld.: Uo., 165.

43 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csákó, 1864. december 24., ld.: Uo., 129.

44 VAJDA János, *Hölgyek titkára vagyis legújabb levelezőkönyv nők számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861); TIPRAY A. JULIAN, *Legújabb és legteljeseb Pesti magyar-német házi titoknok: vagyis levelezőkönyv és házi ügyvéd*, Hatodik kiadás (Pest: Kilián György, 1861).

nyelvezete háttérében nem a normakövetés, sokkal inkább a testvérek érzelmi közelsége állott. A fiúkat számos közös játék, vicc kötötte össze, a levelek fontos összetevője a humor. „Mit csinál a kedves kisz Ijonka, igen öjűjök neki hogy szokjat és tisztejtet, majd ha Pestre megyek viszek neki valami szépet” – írta Zoltán 1865. május 1-jén féltestvéreinek.⁴⁵ A legkisebb családtag ekkor már majdnem hatesztendős volt, de a beszédtanulására, kiejtésére történő utalás – feltehetően a korábbi évekből fennmaradt humorforrásként – sokszor felbukkan a családi iratokban. Ugyanez a vicc Ilona szemszövegéből is megjelent egy rövid levélkében:

Kedves Zojtán

Csokojak

Öjejjek.

Ijjál máj

hunczut

Ijonka⁴⁶

A kis Gyulai Kálmán beszédtanulása szintén megjelent unokatestvérei levelezésében, egy többször visszatérő szójáték formájában. „Kálmán jól van megmaradt a kövérségben és mindig kolbászt kér plajbász helyet.”⁴⁷ – tudósították a Horvát-fiúk Zoltánt 1864-ben, aki újévi jókivánságként azt üzentte Szendrey Mária családjának édesanyján keresztül, hogy „kis Kálmánnak oldassék meg nyelve s a plajbászt és kolbászt ezután össze ne zavarja.”

---

⁴⁵ Petőfi Zoltán Horvát Árpádnak, Csákó, 1865. május 1., ld.: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 138.

⁴⁶ Uo., 147.

⁴⁷ Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, h. n., é. n., ld.: Uo., 128.

„leveleim mindnyájatoknak irom” A levelezés materiális jellemzői, stílusa és funkciói

James Daybell felhívta a figyelmet arra, hogy a levelezések vizsgálata interdiszciplináris megközelítést kíván: a társadalmi, kulturális, paleográfiai, gender szempontú és irodalomkritikai kutatási irányoknak össze kell kapcsolódnuk, ezzel összhangban pedig érdemes annak is tudatában lenni, hogy nem semleges, teljes mértékben fikciómentes történeti forrásokkal, hanem korspecifikus, sajátos levélírói gyakorlatokkal áll szemben a kutató.⁴⁸ A levelezésnek mint írásgyakorlatnak értelmezésével párhuzamosan a materiális jellemzők vizsgálata is előtérbe került, a történészekben tudatosodott annak jelentősége, hogy a levelek nem pusztán dokumentumok, szövegek, hanem materiális formáikon keresztül is jelentéseket generálnak, így a kézírás minősége, a levélhajtási technika, a pecsét is vizsgálat tárgyává vált. Emellett az újabb elemzésekben az is fontos szempont, hogy egyáltalán milyen céllal jöttek létre a levelek, figyelembe véve a különböző kategóriák (pragmatikus, üzleti, vallási, családi, irodalmi stb.) metszéspontjait.⁴⁹ Susan Broomhall és Jacqueline Van Gent a testvéri levelezések érzelmes nyelvezetét elemezve megállapította, hogy magának a levélírás aktusának is – amely többnyire nyilvános, közös tevékenység volt az elit rétegekhez tartozó családok körében – alapvető szerepe volt a családtagok közötti érzelmi kötődés fenntartásában. A levelek gyakran az ajándékokhoz hasonló funkciót töltötték be mind a társadalmi kötelezettségek, mind az érzelmi közelség kontextusában.⁵⁰

---

48 James DAYBELL *Women Letter-Writers in Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 9–10.

49 Uo., 10.

50 Susan BROOMHALL, és Jacqueline Van GENT, „Corresponding Affections: Emotional

Szendrey Júlia gyermekeinek levelezése esetében azért is érdemesnek különös figyelmet a materiális jellemzők, mert sok esetben a levelek tartalmával is szoros összefüggésben vannak. Attila 1865. szeptember 25-én tudósította Zoltánt arról, hogy születésnapjára többek között egy olyan pecsétnyomót kapott Árpádtól, amelyre a neve is rá van vésve. A fennmaradt boríték tanúsága szerint Attila már másnap „felavatta”, használatba vette az ajándékot: a szeptember 26-án, Pesten feladott levélen már H. A. monogramos, piros pecsét található, ahogyan számos későbbi levelét is így zárta le.

A pecsétek mellett a levélpapírok is figyelmet érdemelnek, ugyanis sok esetben felirattal ellátott dombornyomás is látható rajtuk. Petőfi Zoltán egyik levelének bal felső sarkában a magyar címert koronával ábrázoló dombornyomat található, amelyet feliratként a *Himnusz* első sora vesz körbe: „Isten áldd meg a magyart.” A magyar címer kontúrja kék tintával átrajzolt, de a korona nélkül. Feltehetően a levélíró Petőfi Zoltán volt a rajzoló, aki a korona érintetlenül hagyásával hangsúlyozta, melyik szimbólumot tartja fontosnak és melyiket utasítja el. Ezzel igen finom formában fejezte ki királyellenességét, a nemzet függetlenségét és szabadságát pártoló meggyőződését, mely édesapja szellemi örökségének tekinthető.

Zoltán leveleiben többször előfordul, hogy egy levélpapírra mindhárom féltestvérének külön ír üzenetet: Attilának, Árpádnak és Ilonának is. A féltestvérek leveleinek stílusa és írásképe is markánsan különbözik. A Horvát-fiúk fogalmazásmódja általában tömörebb, egy bekezdésben sokszor teljesen eltérő típusú információkat közölnek (például: az egyik mondatban még Morzsa kutya hogylétéről, a következőben már

---

Exchange among Siblings in the Nassau Family”, *Journal of Family History* 34, 2 (2009): 147, <https://doi.org/10.1177/0363199008330734>.

az országgyűlésről írnak), viszont épp ennek következtében rendkívül változatosan, sokrétűen mutatják be a városi életet, valamint a korabeli sajtót vagy a személyesen őket lázban tartó kisebb, nagyobb eseményeket. Zoltán leveleinek stílusa más. Kifejezetten hosszú mondatokat ír, sok esetben a külön-álló, új mondatok is egybeolvadnak, összefolynak, nem jelzi őket nagybetű, és a központosítás is gyakran hiányzik. Az egyes levelek pedig gyakran (főként a hosszabb, újságcikkhez is hasonlító élménybeszámolók) egyetlen témáról szólnak. Mivel Zoltán nemcsak féltestvéreivel, hanem ezzel párhuzamosan az édesanyjával is levelezett, néha felszólítja Attiláékat, hogy az édesanyjuknak írt levelét is olvassák el, mert ott számolt be részletesebben valamiről, vagy épp fordítva: leírja, hogy mutassák meg a nekik írt levelet, mert nem küldött külön az „édes jó mamának.” Az egyik ilyen esetben jegyezte meg ezt is: „s külömben is leveleim mindnyájatoknak írom.”⁵¹ Ebből tudható, hogy a levélolvasást inkább közös, családi, mint egyéni cselekedetnek tartotta.

„fő szerepet a kolbász (nem a plajbász) képezi” Vidéki élmények városi szemmel

Míg a Horvát-fiúk által leírt élmények az 1860-as évek pest-budai, városi kultúrájára vonatkozóan jelentenek izgalmas forrásokat, addig Petőfi Zoltán levelei többek között épp a vidéki élmények részletgazdag leírása miatt értékesek. A levelek retorikáját meghatározza az, hogy egy vidéken tartózkodó városi fiú írja őket, aki városi testvéreit tudósítja vidéki élményeiről. Ezért gyakran olyan eseményeket is színes,

---

⁵¹ Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csákö, 1864. szeptember 6., in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 126.

érzékletes magyarázatok kíséretében ír le, amelyek vidékiek között evidensek lennének, nem igényelnének ilyen hosszás leírást, így a forrás létrejötte is a fiúk specifikus élethelyzetének köszönhető. Erre jó példa 1864. december 24-én datált levelének egy részlete, amelyben a disznótor jelentését magyarázza Attilának:

Ha nem tudnád mi az a disznótor megmagyarázom: disznó öléskor a pusztákon, falukban egy kis mulatságot rendeznek nagy vacsorával, melyben fő szerepet a kolbász (nem a plajbász) képezi; azután társas játékokat játszanak, énekelnek, beszélgetnek; egy helyen cigányok is voltak s tizenkettőig (éjfél) táncoltunk. Az egyik ispánnál éjszaka kettőig éjfél után mulatoztunk.⁵²

A paraszti kultúrában a disznóvágásokat a téli időszakra időzítették, ezért nem meglepő, hogy Zoltán beszámolója szerint egész decemberben számos meghívást kaptak: „a mult hetekben a disznótorok egymást érték, s egyik nap egybe, másnap másikba valék hivatalos.”⁵³ Még Zoltán tizenhatodik születésnapját is egy disznótorral egybekötve ülték meg december 15-én. Ekkor Petőfi István volt a vendéglátó, a Geist család tagjaival, összesen 14 fős társasággal és tokaji borral ünnepeltek:

A születés napomon Pista bácsinál volt nagy disznótor, hol hivatalos voltak 8 úr s a Geist család itt lévő tagjai, összesen 14én voltunk a vacsoránál, ezután 3ig reggel kártyáztak az urak. – én csak 1ig voltam fenn. –

---

52 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csákó, 1864. december 24., in: Uo., 129.

53 Uo.

Vacsora után az egészségemért egy kis tokait ittunk; mint szerettem volna ha ez estén édes testvéreim veletek mulathattam volna.⁵⁴

Zoltán csákoói tartózkodása alatt más Békés megyei településeket is megismerhetett, például Gyulát. 1864 szeptemberében Petőfi Istvánnal többször is járt a gyulai vásáron, amely kifejezetten azért keltette fel az érdeklődését, mert korábban még nem látott „kisvárosi vásárt.” Erről az élményről is igen érzékletesen számolt be pesti féltestvéreinek:

Pista bácsi 8 tinót adott el. – Arról, hogy mennyi marha lehet itt együtt, fogalma csak annak lehet, ki a marha vásárt látta.

Igen sok Gyulán az oláh. – Furcsa látni a hosszú, s befont hajú öregeket, széles kalappal fejükön, melyben, ha bogrács volna, egy egész birkát meg lehetne főzni. – Tudom hogy te sem bántad volna meg ha Gyulára jöhetél volna.⁵⁵

A hangulatos tudósítások Szarvasról sem maradtak el. 1865-ben olyan leírást küldött haza a településről, hogy Attila válaszlevelében megjegyezte: „ki lehetne adni valamely lapban.”⁵⁶ Zoltán levelének Szarvas-képében az is figyelmet érdemel, hogy nemcsak az épületeket mutatta be, hanem a többféle etnikumhoz tartozó városlakókat is, és külön figyelmet fordított a szegény városrészekre:

---

54 Uo.

55 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csáko, 1864. szeptember 6., in: Uo., 126.

56 Horvát Attila Petőfi Zoltánnak, Rózsahegy, 1865. szeptember 5., in: Uo., 145.

a város keleti része csupa vályog gunyhókból áll, s itt laknak a cigányok s a három bandába tartozó fekete zenészek; tegnap voltam e város részben, melyet Krakkónak kereszteltek el, először, s valóban meglepetéssel néztem a sok pipáló kis gyerekeket s vénséges vén banyákat. – Itt a város részek mind oly különös nevet nyertek, így azon rész mely a Körös mellett van Bethlehemnek hivatik.⁵⁷

Ahogy Csákón a disznótorok, úgy Szarvason a parasztlakodalmak jelentettek visszatérő élményforrást. 1865 novemberében írt erről egy hosszú levelet Zoltán, amelynek aktualitását rögtön a levél elején meg is indokolta: „most van ugyanis a házasság ideje, s egy nap 10–15 párt lát az ember a paphoz menni...”⁵⁸ Zoltán szállásadója édesapjának egykori iskolatársa, Horváth Károly tanító volt, akit gyakran hívtak vőfélynek a szarvasi lakodalmakba, így a nála lakó fiú is elmehetett ezekre az alkalmakra. A levélben nemcsak személyes, hanem a nyomtatott sajtót imitáló retorikai fordulatok („kérded nyájas olvasóm”, „tisztelt olvasóm”) is találhatóak. Ez nem meglepő annak fényében, hogy Zoltán így vezette fel a témát az első sorokban: „ha megengeded ismét egy leírással szolgálok.”⁵⁹ A korabeli sajtóban nagyon népszerűek voltak az ehhez hasonló városleírások, a családtagok pedig rendszeres újságolvasók voltak. Azáltal, hogy Zoltán levelének retorikáját részben az újságcikkekéhez közelítette, levélírásának funkciót is bővítette: az átélt élmények megosztása, a kapcsolattartás mellett fontosnak tartotta azt is, hogy írásának stílusával és személyén túlmutató tartalmával szórakoztassa fiatalabb féltestvéreit. A parasztlakodalom részletes leírása, a tánc típusok

57 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Szarvas, 1865. szeptember 15., in: Uo., 143–144.

58 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Szarvas, 1865. november 8., in: Uo., 148.

59 Uo.

(menyasszonytánc, csóktánc), az öltözék, a hajviselet, az ételek, a gesztusok ismertetése etnográfiai szempontból is figyelemet érdemel.

„meglehet hogy még az Académia palotájában fogsz lakni”

Az elképzelt és a megélt város

Nemcsak a testvéri levelezés, hanem a korabeli sajtó is hozzájárult ahhoz, hogy Zoltán nem szakadt el teljesen Pest-Buda városi közegétől. A levelek és a folyóiratok olvasása során képzeletben egy olyan térben mozoghatott, amelyhez számos emlék kötötte. Így az új épületek, események, látványosságok helyszínét pontosan be tudta azonosítani, összekapcsolva az olvasmányaiban megjelenő városimázst a korábban fizikai valójukban is látott, jól ismert terekkel.⁶⁰ Ezért írhatta 1865. május elsején a kis Árpádnak: „Elkészült már az Academia palotája, s bár nem lakom is Pesten, mégis láttam, t. i. a „Vásárnap Ujságból;” azt is olvastam hogy minden Academicusnak külön széke van, a melyre az illető neve vésetik, s ha meg hal, az utána következőé, majd ha meghal Toldi Ferencz, kitudja nem lesz-e Toldi neve után vésve: ifj Horvát Árpád!!”⁶¹ A korszak jelentős tudósa, a „magyar irodalom atyjaként” számontartott Toldy Ferenc⁶² akadémiai utódjaként vizionált kistestvér

---

60 Vö. Henri Lefebvre térelméletével, az érzékelt, az elgondolt és a megélt tér kategóriáiról alkotott megfontolásaival: Henri LEFEBVRE, *The production of space*, transl. NICHOLSON-SMITH Donald (Oxford, UK: Blackwell Publishing, 1991).

61 Petőfi Zoltán Horvát Árpádnak, Csáko, 1865. május 1., in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 138.

62 Toldy Ferencről és a magyar irodalomtörténet-írás „nemzeti tudományá” válásáról ld.: DAVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai-Universitas, 2004).

képe felhívja a figyelmet a báty játékos kedvességére, valamint arra is, hogy az érdeklődő újságolvasók, nemcsak az épületet ismerhették meg szöveges leírásokból és illusztrációkból is, hanem az Akadémia belső működéséről is szerezhettek információkat. A *Vasárnapi Ujság* 1865. április 23-án tudósított arról, hogy másnap megtartják az első ülést az Akadémia új palotájában, és az épület főhomlokzatáról egy teljes oldalt betöltő képet is közölt, megjegyezve, hogy „az most a teljes befejezés után emelkedik Pest legszebb pontján, a lánczhidtér északi részén.”⁶³ A cikk azt is jelezte, hogy az épület egyébként még nincs teljesen kész. Ez elsősorban a belső elrendezésre, a nagyobb közönség befogadására alkalmas nagyteremre vonatkozott, melynek következtében az ünnepélyes megnyitót későbbre halasztották. A palota hivatalos felavatására végül 1865. december 11-ig várni kellett.⁶⁴

A gyermekek levelezésében már a korábbi hónapokban is többször felmerült az Akadémiája témája. „Á propos: academia! hallottam hogy Arany János academia titkára, s ennek igen örülök, s hiszem hogy erre méltóbbnak kivüle alig találtak volna valaki mást.”- írta Zoltán Attilának 1865. február 7-én.⁶⁵ Ez a mondat a személyes kötődés és tisztelet jeltségére is felhívja a figyelmet, ugyanis Arany János Zoltán keresztapja volt. Noha ebben a minőségében a jelenleg ismert források szerint nem vállalt kiemelkedően jelentős szerepet Zoltán életében, neveltetésében, 1863-ban neki ajándékozta a *Nemzeti dal* egyik kinyomtatott példányát, amelyet 1848-ban maga Petőfi, saját dedikációjával ellátva küldött el szá-

---

63 „Az első ülés a m. tud. akadémia új palotájában”, *Vasárnapi Ujság* 12, 31 (1865): 195.

64 KEMÉNY Mária, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája* (Budapest: Osiris-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015), 21.

65 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csákó, 1865. február 7., in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 133.

mára, 1864-ben pedig Petőfi – a Kisfaludy Társaság által a magyar Shakespeare-összes részeként megjelentetni kívánt – *Coriolanus*-fordítása miatt kerültek közvetett kapcsolatba.⁶⁶ Az Arannyal jó barátságot ápoló Gyulai Pál és Szendrey Mária házassága után a korábbi ellenérzések dacára is összefonódtak a Szendrey, Gyulai és Arany család tagjainak kapcsolatai. Miután Aranyék 1860-ban Pestre költöztek, személyesen is felkeresték Szendrey Júliát, holott a Horvát Árpáddal kötött házasságot annak idején mélyen elítélték.⁶⁷ Zoltán fentebb idézett levelének folytatása is utal az Akadémia épületére. Attila előző levelében ugyanis egy latin nyelvű megjegyzés is szerepelt, emiatt Zoltán humoros reakciója akadémiai jövőt jósolt neki: „Nevettem a latin mondaton, megérezik rajtad a deák szag, s nemsokára már a classicusokból is fogsz czitálni; – s az is meglehet hogy még az Académia palotájában fogsz lakni, adja az isten!”⁶⁸

Petőfi Zoltán megjegyzései arra mutatnak rá, hogy a gyermekek tudatában voltak annak, milyen szimbolikus jelentőséggel bír az Akadémia palotájának – a levelek írásának időpontjában még folyamatban lévő – felépítése, amely a közvéleményt már évek óta intenzíven foglalkoztatta. Az 1850-es évek végén meghirdetett adománygyűjtés – melynek célja az volt, hogy az addig változó helyszíneken ülésező Magyar Tudományos Akadémiának végre állandó székhelye legyen –

---

66 Arany János Petőfi Istvánt kereste fel annak érdekében, hogy a *Coriolanus*-fordítás publikálási engedélyét megszerezze tőle, a tiszteletdíj felét Petőfi Zoltánnak szánták. Zoltán leveleinek Aranyra vonatkozó utalásaiban nincs nyoma annak, hogy szoros érzelmi viszony lett volna köztük: teljes nevével, Arany Jánusként emlegette, ellentétben pl. a „Pista bácsi”-nak becézett Petőfi Istvánnal.

67 Szendrey Júlia és Arany János kapcsolatáról bővebben ld.: SZENDREY, *Összes verse*, ???, SZILÁGYI Márton, „Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról”, *Tanulmányok*, 1 (2019): 3–16, <https://doi.org/10.19090/tm.2019.1.3-16>.

68 Petőfi Zoltán Horvát Attilának, Csákö, 1865. febr. 7., in: GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 133.

rendkívül sikeres, országos mozgalommá fejlődött.⁶⁹ Ennek köszönhetően a Lánchíd pesti hídfőjének közelében, nagyszabású közadakozásból épülő palota építését kiemelt társadalmi érdeklődés övezte. A *Vasárnapi Ujság* megfogalmazása jól érzékeltette a korabeli közhangulatot: „[...] hálákat kell adnunk a gondviselésnek, mely megengedé, hogy végre elmondhassuk, mikép a tudománynak nálunk is háza van s nem lesz többé kénytelen, alárendelt zselléreként szorongani vagy a bujdosás bizonytalan sorsában osztozkodni.”⁷⁰

Az apa mint szobor

Petőfi Zoltán alakját számos kortársa megörökítette visszaemlékezéseiben: többek között Blaha Lujza, Jászai Mari, és a Szendrey Júliáról később életrajzot író Szana Tamás is.⁷¹ Az utóbbi egy olyan történetet jegyzett fel debreceni tartózkodásának időszakából, amely kiválóan érzékelteti, mit jelenthetett az árvaság élménye Petőfi Zoltán számára.⁷² Szana Tamás visszaemlékezése szerint 1867 tavaszán a debreceni Bloksay kávéházban ismerkedett meg a fiúval, aki ekkoriban színész szeretett volna lenni. A debreceni színház intendánsa hamarosan szerződtette is.

A visszaemlékezés leghangsúlyosabb eleme a fiú apja emlékére vonatkozó reflexióinak hangsúlyozása: elmondta, hogy megkereste saját szülőházát,⁷³ idézte Petőfi erre a helyszínrre is utaló, *Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig* című írását,

---

69 KEMÉNY, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*, 21.

70 „Az első ülés...”, 195.

71 SZANA Tamás, „Petőfi Zoltán”, *Magyar Szalon* 9, 16. kötet (1891. 1892): 576–581.

72 Erről bővebben: SZILÁGYI, „Petőfi Zoltán konfliktusos...”, 81.

73 Petőfi Zoltán 1848. december 15-én született a debreceni Harmincad utcában.

hozzá hasonlóan jelölte ki életcélját („apja példájára szeretne színész lenni”), miatta nem félt még a nélkülözéstől sem („A nélkülözés nem riaszt vissza, nélkülözött az apám eleget, mi jogon követelhetnék én jobb sorsot?”)⁷⁴ Szana Tamás szövegének legemlékezetesebb eleme azonban kétségtelenül az a jelenet, amikor Petőfi Zoltán a kávéházi asztalnál kijelenti, hogy a színészi fizetéséből megmaradt összeget apja őrizetére bízta. A narrátor elbeszéli, hogyan győződött meg arról, hogy a fiú nemcsak átvitt értelemben érti ezt:

A mi Zoltánunk nem képletekben beszélt, amikor azt mondta, hogy atyjának őrizetére bízta fizetéséből megmaradt egypár forintját. A valót, ha jól emlékszem az öreg Dózsa derítette ki, akinek föltűnt, hogy Zoltán fizetés előtt mindig átszaladt a színházhoz, de pár perc múlva már visszajött kiegyenlíteni a számláját. Eleinte azt hitte, hogy kölcsönt meg kérni valakitől, de amikor megtudta, hogy a színháznál senkinek sem tartozik, egy napon utána lopódkodott, hogy távozásának titkát kifürkésze. A debreceni színház előcsarnokának egyik fülkét Petőfi Sándor szobra díszíti. Dózsa e szobor előtt találta Zoltánt, a talapzat mögött kotorászva.

– Mit csinál itt öcsém? – kérdezte tőle kíváncsian.

– A kávé árát kérem atyámtól – felelte a fiatal Petőfi a legkisebb zavart sem mutatva, hogy titkát fölfedezték.

Zoltán hatosokra váltva Petőfi szobrának talapzata mögé rejtette el fizetésének maradványait, s délutánonként mindig átszaladt, hogy fölvegye a napi lénungot.

---

74 SZANA, „Petőfi Zoltán”, 578.

Poétikus kedélye természetes dolognak találta, hogy a fiú atyja őrizetére bizza csekély vagyonszáját, s egy-két krajcárt tőle kérjen kölcsön valahányszor arra szüksége van.⁷⁵

A debreceni Csokonai Színház 1865-ben kezdte meg működését, ekkor helyezték el a homlokzat hat fülkéjében az épületdíszítő szobrokat is: bal oldalon Petőfi Sándor mellett Kazinczy Ferenc és Vörösmarty Mihály, jobb oldalon pedig Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály szobrát.⁷⁶ Az 1860-as években már a pesti közéletet is intenzíven foglalkoztatta egy reprezentatív Petőfi-szobor felállításának terve. A szobor felállítását célzó mozgalom 1860-ban indult meg Reményi Ede kezdeményezésére, az első szoborbizottság is még ebben az évben megalakult Kemény Zsigmond lakásán, de csak a kiegyezés után, 1867 augusztusában sikerült hivatalos engedélyt nyerni az állandó, hivatalos szoborbizottság felállítására.⁷⁷ Petőfi Zoltán ugyanezen év szeptemberében kapott személyre szóló meghívót Petőfi Sándor kiskunfélegyházi emléktáblájának leleplezésére és az ünnepély alkalmából tartandó díszlakomára a rendezőbizottságtól.⁷⁸ A fiú számára tehát nemcsak szimbolikus értelemben jelenthetett szobrot édesapja, akiről nem lehettek személyes emlékei, hiszen mindössze nyolc hónapos volt a segesvári ütközet idején. Hétköznapi tapasztalatai közé tartozhatott az

---

⁷⁵ Uo., 579.

⁷⁶ Az azóta a 20. században kicserélt költőszobrokat és az épület tetején álló két allegorikus nőalak (Melpomené, Terpszikhoré) szobrát a korszak egyik legnépszerűbb épületszobrása, Marschalkó János készítette, aki korábban többek között a Lánchíd oroszlánszobrainak alkotója volt.

⁷⁷ Soós Gyula, „A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 11. kötet (1956): 336.

⁷⁸ PETHŐ György, *Közelről: irodalmi forgatókönyv és dokumentumok Szendrey Júlia és Petőfi Zoltán életéből: 1850–1870*, 01, Nemzet és emlékezet (Budapest: Magvető, 1984), 271.

az élmény, hogy apjának kultikus tisztelettel övezett alakja kortársainak kívánságára a jelenben és a jövőben szoborként ölt testet. Szűkebb és tágabb környezetének pedig egyaránt az volt a határozott és rendszeresen kifejezett elvárása felé, hogy méltó legyen ahhoz az eszményhez, amelyet apja emléke képvisel. Nemcsak családja (főként Szendrey Júlia és Petőfi István) gyakran artikulált kívánsága volt ez, hanem a leghétköznapibb szituációkban, idegenek között is újra meg újra elhangzó igény. Szana Tamás már idézett visszaemlékezése szerint ezekkel a szavakkal mutatták be neki a kávéházba belépő Petőfi Zoltánt: „Petőfi Zoltán, a nagy Petőfi fia – szólt a derék öreg felém fordulva, azzal a páthosszal, melyet a színpad deszkáiról hozott közénk magával. – Ismertem az apját is, azt kívánom neki, hogy méltó fia legyen az apjának.”⁷⁹ Az utókor nemcsak nem tudott kilépni ebből a narratívából, hanem kifejezetten a méltatlanság toposzát erősítette meg. Kosztolányi Dezső 1910-ben – Déri Gyula Petőfi Zoltán-életrajzának apropóján – apja igénytelen paródiájának nevezte, s így foglalta össze, hogyan látja az ő kora az óriásköltő gyermekét: „Ma csak áldozatot látunk benne, egy törékeny, beteges trónörököst, aki nem bírta el apja nehéz koronáját, s lassan és szomorúan vergődött a sírig.” A személyével foglalkozó diskurzus sajátossága, hogy Petőfi Zoltán történetében egy „sajátos jellemhiba,”⁸⁰ egy szélsőségesen extrém eset történetét láttatja, és a „Sasfiók”, valamint a „trónörökös” toposzokon keresztül azt sugallja, hogy a fiú életútja csak kortalan történetekkel, a „nagy emberek” gyermekeinek általában véve is

---

79 SZANA, „Petőfi Zoltán”, 576.

80 Szilágyi Márton a korábbi értelmezésekkel ellentétben már felhívta a figyelmet arra, hogy Petőfi Sándor árvájának története nem csupán egy „sajátos jellemhiba története”, hanem az 1840–1870-es években zajló társadalomtörténeti és mentálitástörténeti folyamatok fontos tényezői mutatkoznak meg benne. SZILÁGYI, „Petőfi Zoltán konfliktusos...”.

tragikus sorsával rokonítható. Ennek hátterében a Petőfi-kultusz működésének logikája figyelhető meg,⁸¹ amely teljes mértékben páratlannak tekinti a költőt, ezért egészen más előjellel, de páratlannak tekinti „Zoltánka”⁸² sorsát is. Holott bizonyos mértékig generációs élmény lehetett az a tapasztalat, amely Petőfi Zoltán élettörténetében olyan feltűnően megnyilvánult: a 48-as apák nemzedékét követő fiúk nemzedékének nem volt lehetősége olyan nagyszabású és nagyhatású cselekedetek végrehajtására, mint a szüleik generációjának, vagyis nem volt módjuk „méltónak” lenni ahhoz a szerepmintához, amelyet példaképként állítottak eléjük. 1848/1849 öröksége tehát nemcsak felemelő, hanem terhes örökséget is jelenthetett Petőfi Zoltán generációja számára.

---

81 A Petőfi-kultusz működésének sajátosságairól ld.: MARGÓCSY ISTVÁN, *Petőfi-kísérletek: tanulmányok Petőfi Sándor életművéről* (Pozsony: Kalligram, 2011).

82 Krúdy Gyula *Zoltánka* címmel írt szomorújátékot Petőfi Zoltánról: KRÚDY Gyula, „Zoltánka. Szomorújáték egy előképben és három felvonásban”, in *Drámai művek: színművek, jelenetek, töredékek*, szerk. KELECSÉNYI László (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2005).

Orlai festi Petőfit – Csernus festi Orlait Csernus Tibor 1951-es festményének kontextusa

/
RÉVÉSZ EMESE

Petőfi, a bolsevik

Csernus Tibor a Képzőművészeti Főiskola végzős növendékeként tévedhetetlen pontossággal helyezte művét az aktuális kultúrpolitikai vonal fősodrába, amikor műtermi jelenetén a Petőfi Sándort festő Orlai Petrich Somát elevenítette meg.¹ A festmény keletkezése idején, 1951-ben, Petőfi a frissen rögzült szocialista irodalmi kánon csúcsára került, történelmi példaként egyesítve magában azokat a vonásokat, amelyek a politikai hatalomnak a jelen íróival kapcsolatos

---

¹ CSERNUS Tibor, *Orlai festi Petőfit*, é. n., festmény (olaj, vászon), 131×150,5 cm, Petőfi Irodalmi Múzeum. – A festmény a Váci Egészségügyi Szakközépiskolából került 1990-ben a PIM gyűjteményébe. Csernus 1989-es műcsarnoki gyűjteményes tárlatának katalógusában még a váci szakközépiskola szerepelt őrzési helyként: *Csernus Tibor festőművész retrospektív kiállítása* (Budapest: Műcsarnok, 1989), 2.

követelményeit testesítették meg.² A Rákosi-kor Petőfi-értelmezésének három pillére a kontinuitás, a politikusság és a népiesség elve volt. Csernus festménye a maga módján mindháromra reflektált. Ám miközben mélyen beágyazódott Petőfi 1950 körül kirajzolódott pártállami kultuszába, burkoltan ellen is feszült e doktrínáknak, szofisztikáltan felülírva néme-lyiket. Az igazodás általános attitűdjén belül a saját autonóm mozgástér kijelölésének belső ellentmondása éppúgy jellemezte működését, mint mestere, Bernáth Aurél ambivalens szerepét az ötvenes évek hazai művészeti szcénájában.

Az első tézis szerint a jelen Petőfi szellemiségének beteljesítője, kontinuitást teremtve a reformkor forradalmi érája és az ötvenes évek Magyarországá közt. „Petőfi a leghitelesebb és legcáfolhatatlanabb tanú arra, hogy a mai magyar demokrácia egyenes leszármazottja, végrendeleti végrehajtója a 100 év előtti magyar forradalomnak” – jelentette ki Petőfi aktu-alizált képének legelhivatottabb kidolgozójaként Révai József, az 1948-as centenáriumi évet bevezető vezércikkében.³ A tézis szorosan követte Lunacsarszkij azon megállapítását, mely sze-rint Petőfi „saját korának bolsevikje volt.”⁴ Hasonlóképp nyi-latkozott a Rákosi-kor kultúrpolitikájának másik kulcsfigurája, Horváth Márton, a költő halálának centenáriuma alkalmából: „Petőfi szelleme élőbb, mint a maga korában volt. Szavak helyett tettekkel jelentjük Petőfinek: a német zsarnok szétzúzva a földön hever. A szabadság tízmillió magyar elidegeníthetetlen

2 MARGÓCSY István, „Kultikus ünnep és hatalom”, in *Petőfi-kísérletek: tanulmányok Petőfi Sándor életművéről* (Pozsony: Kalligram, 2011), 290–302.

3 RÉVAI József, „Petőfi Sándor”, *Szabad Nép*, 1948. jan. 1., 3–4. Újraközölve: RÉVAI József, *Petőfi* (Budapest: Szikra, 1949), 29.

4 Idézi: HORVÁTH Márton, „Lobogóink: Petőfi”, *Szabad Nép*, 1949. júl. 31., 1. Újraközölve: HORVÁTH Márton, „Lobogóink: Petőfi» (Beszéd Petőfi halálának századik évfordulója alkalmából, 1949. július 29.)”, in *Lobogóink: Petőfi: irodalmi cikkek és tanulmányok* (Budapest: Szikra, 1950), 189. A cikk, amire utal: LUNACSARSZKIJ, A. V., „Lunacsarszkij – Petőfiről”, *Szabad Nép*, 1949. júl. 31., 6.

tulajdona lett. A kunyhó győzedelmeskedett a paloták felett. Nincsen többé »szeretett király«, trón és korona [...] Saját népe tiporta el a cárt, aki megfojtotta a magyar forradalmat. S a zsarnokaitól megszabadult orosz nép pusztította el és zavarta világgá a mi elnyomóinkat is és osztotta meg népünkkel vérrel kiküzdött legdrágább kincsét, a szabadságot. A világszabadság vörös zászlaja diadalt aratott Európában és Ázsiában...”⁵ A *Szabad Nép* cikkének, majd 1950-ben megjelent kötetének címe – *Lobogónk: Petőfi* – jól jellemezte azt a hivatalos kultúrpolitikai álláspontot, amely a múlt idoljait a jelen mintaképeiként használta. Ebből a historizáló és mélyen átpolitizált nézőpontból a történelem hősei és eseményei annyiban és azért érdemesek az utókor emlékezetére, amennyiben a jelen igényei mentén újra hasznosíthatóak (reaktiválhatóak).⁶

A második tézis szerint Petőfi – szemben a szintén irányadó, ám „urbánus” és „polgári” Adyval és József Attilával – a népies értékek hordozója. Mindez olyan erények összességét jelentette, amely a szocialista író számára is mintaként szolgált: a tömegek hangját megszólaltató, közérthető és pártos irodalmat. „Az ő költészete nem a nemesi lelkiismeret-furdalás költészete többé, hanem egy öntudatra ébredő népnek a hangja. [...] a nép szemével nézi, látja és fejezi ki önmagát, ábrázolja az országot, foglalja programba Magyarország útját és tenni-valóit” – szögezte le Révai József említett programcikkében.⁷ E népies kultúrát a szocialista kultúrával azonosító logika mentén haladva Petőfi követése a néppel (azaz a szocialista

5 HORVÁTH, *Lobogónk: Petőfi: Irodalmi cikkek...*, 186–187.

6 A „»haladó hagyományok« is abban nyerték el értelmüket, hogy táplálják a jelenkori művészetet” – SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: a szocialista kritika és intézményei, 1945–1953*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2014), 99. A „reaktivált történelem” kifejezés a historizmus tárgyalása kapcsán használatos: GÖTZ, Wolfgang, „Historismus: ein Versuch zur Definition des Begriffes”, *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 24 (1970): 196–212.

7 RÉVAI, *Petőfi Sándor...*, 32.

rendszerrel magával) való azonosulást garantálta: „Az a mai magyar író, akinek irodalmi értelemben nem Petőfi a lobo-
gója – eltávolodik, vagy szembekerül a néppel” – jelentette ki Horváth Márton.⁸

A harmadik alapelv szerint Petőfi nemcsak népies, hanem politikus költő volt, aki nem riadt vissza az aktív közéleti szerepvállalástól, nem bújt vissza a néptől „elidegenedett” értelmiségiként védett elefántcsonttornyába. „Petőfi nem egyszerű közkatonája, hanem egyik vezetője volt az 1848-as forradalomnak” – hangzott a forradalmi évforduló kapcsán Révai József.⁹ Ebben az olvasatban alakja megtestesítette az elkötelezett, politikailag cselekvő „néptribun” szerepét, amely verseit a politikai ideológia szócsöveként, „fegyvereként” használta, de nem riadt vissza attól sem, hogy hazája védelmében igazi fegyvert fogjon.¹⁰

Csernus Tibor festményén puritán műtermi enteriőrben jelenik meg a portréfestés aktusa. Petőfi fehér ingnyakkal, sötét felöltőben és csizmában, baljában pipával fordul a festő Orlai felé, és közvetlenül a kép nézője felé, akire kitekint – ily módon felvéve velünk a kapcsolatot. Az őt festeni készülő Orlai háttal ül a még üres vászon előtt, festékkeverő palettájába mélyedve. Az egész mű eszköztelen egyszerűsége, lényegre törő világossága megfelelt a közérthetőség és realizmus elvárásainak, Petőfi jelenléte pedig közéleti-aktuális olvasatának is utat engedett.

---

8 HORVÁTH Márton, „»Lobogónk: Petőfi: Irodalmi cikkek..., 185–208.; „A kultúrpolitika szemszögéből a »népi« gyakorlatilag a »szocialista« szinonimájaként szerepelt” – írja a jelenséget elemző Balogh Magdolna. BALOGH Magdolna, „»Lobogónk Petőfi«? Megjegyzések a magyar szocreál népiség felfogásának eszmétörténeti kontextusához”, *Literatura* 36, 1 (2010): 49.

9 RÉVAI, *Petőfi...*, 19.

10 SCHEIBNER, *i. m.*, 99, 114. Ld. még: SZOLLÁTH Dávid, „A forradalmi költőtriász. A Petőfi–Ady–József Attila-kánon az ötvenes és a hatvanas években”, *Literatura* 34, 4 (2008): 446–458.

Petőfi-konjunktúra: 1951

Az 1950-ben megnyílt I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás egyik legnagyobb fogyatékoságaként a kritika a történeti képek hiányát rójta fel. Révai József egyenesen a közeli jövőre vonatkozó elvárásként fogalmazta meg új szellemben fogant történeti művek készítését: „[...] a múltat meg a jelent egyaránt felölelő történelmi festészet még mindig gyengén vagy alig van képviselve. Pedig képzőművészetünk megújhodása a nép harcaival és eszméivel való összeforrás jegyében e műfajok felébredése és felvirágzása nélkül alig képzelhető.”¹¹ A festészet nyugati kortárs időszámítása szerint semmi sem volt kevésbé időszerű képi probléma, mint a múlt hőseinek megformálása. A vasfüggönyön innen rekedt alkotóknak mégis fel kellett támasztaniuk a műfajt, mi több, azt az abszurdig menő elvárásokhoz igazodva „a múltat meg a jelent egyaránt felölelő” megközelítésben kellett megtenniük, stílusosan biztonságos távolságot tartva archaizálástól és üres pátozástól, valahol a historizmus és romantika bástyái között a realizmus szűk gyilokjáróján maradva.

Csernus műve, részben válaszként e hivatalos elvárásra, a Múcsarnok II. Magyar Képzőművészeti Kiállításán került bemutatásra.¹² Az 1951-es tárlat „sztárképe” e tekintetben Kádár

---

11 „Révai József művelődési miniszter megnyitóbeszéde az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon”, *Szabad Művészet* 4, 8 (1950): 273–277. A kor történeti festészetéről: HORVÁTH György, „A »megrendelt« történelem”, in *Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. 2000. márc. 17. – szept. 24. Katalógus és vezető*, szerk. BERCZI Árpád és SINKÓ Katalin, Magyar Nemzeti Galéria (Budapest, 2000), 658–664. SZÜCS György, „A történelem mint hősköltemény”, in SZÜCS György és PRAKFULVI Endre, *A szocreál Magyarországon*, Stílusok – korszakok (Budapest: Corvina, 2010), 63–75.

A II. Magyar Képzőművészeti Kiállítás történeti képeiről: RIEDER Gábor, *Szocreál* (Debrecen: MODEM, 2008), 9–10.; RIEDER Gábor, „A magyar szocreál festészet története 1949–1956. Ideológia és egzisztencia” (Budapest: ELTE BTK, 2011), 81–83.

12 *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett II. Magyar Képzőművészeti Kiállítás anyagából* (Budapest: Képzőművészeti Alap, 1952), kat. 40. Orlay Petrich S. festi Petőfit. Olaj, 123×147 cm.

György és Konecsni György *Vihar előtt* című impozáns kompozíciója volt, amely sikeresen fordította reprezentatív és agitativ erejű képi nyelvre a demokratikus népvész és a forradalomra készülődő, politikai öntudatra ébredő tömeg jelenben is egyértelmű politikai üzenetét. Bár e művet is apró darabokra szedte a kritika, nagyszabású volumenét senki se tagadta, s e tekintetben kevés riválisa akadt.¹³ A történeti festmények többsége a közelmúlt munkásmozgalmi múltjának eseményeit idézte meg. A régmúlt magyar történelméből csak néhány hős alakja körvonalazódott újra: Zrínyi Miklós Csáki-Maronyák József portréfestményén és Tar István szobrán, vagy Hunyadi János Kerényi Jenő és Somogyi József szobortervein.¹⁴ Valamennyi a nemzeti múlt harcos hőseit állította a középpontba, amiben nyilván része lehetett *A magyar katona a szabadságért* címmel 1951 őszén megnyílt tárlat korábban meghirdetett témalistájának.¹⁵ Ezen a parasztháborúk, török háborúk, Thököly- és Rákóczi-felkelés harcai mellett kiemelten voltak jelen a magyar szabadságharc hősei is.

A múcsarnoki tárlaton már oly nagyszámú Petőfihez kötődő ábrázolás szerepelt, hogy Szegi Pál külön cikkben elemezte azokat a *Szabad Művészetben*.¹⁶ Bevezetőjében azt fejtegette, hogy az elvárt Petőfi-kép egyszerre kell hogy megfeleljen a történeti forrásokból kiolvasható tényszerű adatoknak, valamint a jelen eszményképének: „csak azt a Petőfi megjelenítést

13 RÉNYI András, „»Vihar előtt«: A történeti festészet mint a sztálinizmus képzőművészetének magyar paradigmája”, in *A művészet katonái: Sztálinizmus és kultúra*, szerk. TURAI Hedvig és GYÖRGY Péter (Budapest: Corvina, 1992), 34–44.

14 *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 39. Csáki Maronyák József: *Zrínyi*. O. v. 100×150 cm; kat. 98. Tar István: *Zrínyi*. Gipsz, 60 cm; kat. 49. Kerényi Jenő: *Hunyadi*. Gipsz, 40 cm; kat. 85. *Hunyadi János*. Gipsz, 73 cm.

15 „A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége hírei”, *Szabad Művészet* 6, 2 (1952): 93. – A tárlatról RIEDER, *A magyar szocreál festészet története...*, 67–77. Mindkettőn szerepelt pl. Csáki-Maronyák képe: *A magyar katona a szabadságért. Képzőművészeti kiállítás katalógusa* (Budapest: Fővárosi Képtár, 1951), kat. 20.

16 SZEGI Pál, „Petőfi-ábrázolások a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításon”, *Szabad Művészet* 6, 3 (1952): 104–107.

érezhetjük hitelesnek, mely azonos a régi hiteles ábrázolások tárgyi anyagával és egyben azonos a magyar nép képzeletében élő nagyszerű, eleven Petőfi-képpel.”¹⁷ „Ideál és réal” összeegyeztetése régről alapelve a kultuszképekkel szemben támasztott elvárásoknak.¹⁸ Szege úgy vélte, hogy a korszerű Petőfi-képnek le kell válnia a romantikus hagyományokról, amelyek tragikus szenvedőként mutatják be a költőt.¹⁹ Szemlájében a múcsarnoki tárlat négy szobrászati művét vizsgálja, a festményekről csak említést tesz. Kiss Kovács Gyula gipsz tanulmányfejét épp azért bírálja, mert véleménye szerint az a szenvedő, lemondó Petőfi alakját idézi meg:²⁰ „Semmit nem mutat meg a költő tekintetének és lelkének kiolthatatlan élet tüzéből, elragadó, nagyszerű erejéből, tehát abból, ami ma is gyújtó, lelkesítő tartalma Petőfi lényének, mindnyájunk számára. Mit ábrázol a szoborvázlat? Egy beteg embert, vagy egy beteg Petőfit – de nem a mi Petőfinket” – fejt ki elvárásait.²¹ Kisfaludi Strobl Zsigmond *Vándor Petőfijét* romantikus pátosza, „fennkölt idealizmusa” miatt rója meg.²² Hasonlóképp a romantikus pátosz üres pózát véli felfedezni Baksa Soós György szobrán.²³ A legsikerültebbnek Kocsis András, szintén egész alakos, szónoki tartásban fellépő szobrát tartja, méltá-

---

17 Uo., 104.

18 R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban*, 2 (Budapest: Akadémiai, 1973), 244–248.; NÉMETH G. Béla, „Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása”, in *Forradalom után – kiegyezés előtt* (Budapest: Gondolat, 1988), 7–34.

19 Madarász Viktor *Petőfi halálát és Révész Imre Petőfi a táborban kompozícióját* említi negatív példaként.

20 Kiss Kovács Gyula: *Petőfi*. Tanulmány. Gipsz, 50 cm. (*Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 58.)

21 SZEGE, *Petőfi-ábrázolások a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításon*, 106–107.

22 Kisfaludi Strobl Zsigmond: *Vándor Petőfi*. Gipsz, 66 cm. (*Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 53. [Rep.]) – A szobor kisbronz változata már 1949-ben elkészült: *A zalaegerszegi Kisfaludi Strobl Zsigmond gyűjtemény katalógusa* (Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 2004), kat. 150. (*Vándorló Petőfi*, 1949. Bronz, 34,5 cm. Ltsz.: 76.3.45.)

23 Baksa Soós György: *Petőfi*. Gipsz, 150 cm. (*Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 4.)

tása szerint: „Egészséges, erőt kifejező, természetes pózban állítja elénk a költőt, akinek arca kérlelhetetlen szigorúságot és elszánt harciasságot fejez ki.”²⁴ A Múcsarnokban bemutatott gipsz vázlat bronz öntvénye ekkor már Miskolcon került köztéri felállításra, így mint a „hivatalos” Petőfi-kultusz aktív monumentuma nyilván nem válhatott bíráló tárgyává.²⁵

A *magyar katona a szabadságért* 1951 elején közölt téma-listáján már szerepelt a „Bem tábornok kitünteti Petőfit” téma. Noha a kitüntetés konkrét mozzanata egyik művön sem jelent meg, a honvéd Petőfi több művön is feltűnt. Ék Sándor a győztes nagyszebeni csatában terepszemlét tartó hadvezért és fiaként szeretett honvédjét idézte meg *Petőfi Bemmel a nagyszebeni csatában* című művén.²⁶ Az 1953-ban befejezett nagy kompozíció szénvázlatát 1951 szeptemberében (a Pákozdi csata évfordulóján megnyitott) *A magyar katona a szabadságért* tárlatán a Fővárosi Képtárban, olajvázlatát pedig a novemberben megnyitott múcsarnoki tárlaton vitte közönség elé.²⁷ A nagy távlatú csatakép felfogásában az 1898-as *Bem-Petőfi körkép* távoli leszármazottjának tekinthető. Bár a körkép az 1950-es években nem volt hozzáférhető, Ék Sándor egykorú reprodukciókból akár ismerhette is részleteit.²⁸ (A körkép *Bem*

24 SZEGI, *Petőfi-ábrázolások a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításon*, 107.

25 Kocsis András: *Petőfi*. Gipsz, 165 cm. (*Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 60.) A szobor állítására Miskolc Város Tanácsa irt ki pályázatot. A nyertes Kocsis András 1949-ben mintázta meg szobrát, amelynek nagyméretű bronzöntvényét 1951. március 15-én állították fel a Tiszai pályaudvar közelében. Avatásán Darvas József miniszter mondott beszédet. Ld.: „A jövő év március 15-én avatják fel Miskolcon Petőfi szobrát”, *Népszava*, 1950. dec. 2., 7.; „Március 15-én Petőfi-szobrot avatnak Miskolcon”, *Szabad Nép*, 1951. febr. 17., 8.; „Felavatták Miskolcon Petőfi Sándor szobrát”, *Szabad Nép*, 1951. márc. 16., 3.; „Felavatták Miskolcon Petőfi Sándor szobrát”, *Kis Ujság*, 1951. márc. 17., 2.

26 Ék Sándor: *Bem és Petőfi a nagyszebeni csatában*, 1953. O. V. 200×322 cm, MNG Itsz: 54.264 – Azt a mozzanatot idézi fel, amikor Bem Petőfit századosá léptette elő, segédtsíztjévé nevezte ki és egyik szeretett lovával ajándékozta meg.

27 *A magyar katona a szabadságért*, kat. 13.; *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 59. (O. v. 70×113 cm)

28 Reprodukálva: *Vasárnapi Ujság* 45, 11 (1898): 180–181.; HERMANN Róbert, „A Bem–Petőfi körkép (Erdélyi körkép). Barangolás a had- és művészettörténet határán”, *Hadtörténeti Közlemények* 123, 3 (2010): 562–604.

táborkarával címen ismert jelenete mindenesetre igencsak közel áll Ék lovas tábornokához.) A másik ide kapcsolódó művet Hincz Gyula mutatta be: *Bem és Petőfi* című festményének középpontjában a harcos, közéleti költő alakja áll, amint Bommel és katonatársaival tanácskozik éppen.²⁹ Hincz értelmezésében a társaság aktív középpontja nem a rangidős tábornok, hanem az „ifjú erőt” megtestesítő Petőfi. Az 1951-es tárlat harmadik Petőfi-festményén szintén a katona-forradalmár költő került előtérbe: Vydai Brenner Nándor *1848* című művén a felkelők élén haladó költő-vezér alakja jelent meg.³⁰

Horváth Márton egy előadásában (amely később önálló brosúraként is megjelent) hosszan elemezte a második kiállítás történeti képeit, jórészt a hibákra koncentrálna.³¹ Csáki-Maronyák Zrínyi-képét azért marasztalta el, mert az fenntartás nélkül követte a XVII. századi főúri galériák „rideg, álobjektív” modorát.³² Vydai Brenner csataképét hamis és hatásvadász pátosza miatt ítélte el, de Kádár-Konecsni Dózsa-képén is számos kivetnivalót talált, főként a vezér néphez való viszonyát tekintve.³³ Csernus képéről viszont egyetlen szót sem ejtett. A festményre részletesebben csak Végvári Lajos tárlatszemeleje tért ki, cseppet sem hízegő módon nyilatkozva róla: „a legfiatalabbak is foglalkoztak történelmi témákkal. A tehetséges Csernus Tibor a Petőfit festő Orlai Petrich Somát ábrázolta. A festői hatások egyoldalú keresése miatt azonban művében jellegtelenek a figurák, Petőfi arcmaása meg valóssággal ellenszenves. A festői megoldások mellett törekedjék

²⁹ *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 83. (Hincz Gyula: *Bem és Petőfi*. Olaj, 161×126 cm)

³⁰ Uo., kat. 177. (Vydai Brenner Nándor: *1848*. Olaj, 114×60 cm)

³¹ HORVÁTH Márton, *Megjegyzések a képzőművészeti vitához*, (Budapest: Szikra, 1952). – Hincz festménye: rep. 12., Csáki-Maronyák Zrínyi-képe: rep. 19., Vydai Brenner: rep. 20., Imre István *Hunyadi Jánosa*: rep. 27.

³² Uo., 18.

³³ Uo., 19–25.

az emberi alak dinamikusabb ábrázolására, kerülje a csendéletszerű felfogás veszélyét.”³⁴ Horváth Márton idézett kritikájának célkeresztjében éppen ez az „öncélú festőiség” állt, amit nézete szerint a Nagybánya örökségét folytató Bernáth Aurél és Szőnyi István képviselt.³⁵ Bernáth legjobb tanítványaként Csernus ezt a látásmódot vitte tovább, ami megmagyarázza a kritika távolságtartó véleményét a műről. Az „egyoldalú festőiség” és a csendéletszerű hatások a Nagybánya-, majd az azt követő Szőnyi-vitában is visszatérő érvek voltak az ítések körében.³⁶ Az „öncélú festőiség” később is visszatérő vádpont volt a pályakezdő Csernussal szemben. Csernus festménye ennek ellenére Munkácsy-díjat kapott 1952 tavaszán, igaz, csak harmadik fokozatút.³⁷ A körülmények ismeretében meglepő elismerést aligha lehet másnak tulajdonítani, mint annak, hogy Csernus Petőfi-képének létezett egy olyan olvasata, ami a költő hivatalos értelmezésén belül volt.³⁸

Petőfi arca

Csernus jelenete sok tekintetben különbözött a tárlaton felvululó többi Petőfi-képtől. Műfajilag kevert kép, amely a portrészerség követelményének is eleget tesz ugyan, de több annál; a történeti festmény hagyományos kategóriáján belül

34 VÉGVÁRI Lajos, „A II. Magyar Képzőművészeti Kiállítás”, *Szabad Nép* 9, 259 (1951): 9.

35 HORVÁTH, *Megjegyzések a képzőművészeti vitáihoz...*, 34–36.

36 VÉGVÁRI Lajos, „Szőnyi István”, *Művészettörténeti Értesítő* 3, 2 (1954): 232–246.; ARTNER Tivadar, „Szőnyi István”, *Szabad Művészet* 8, 4 (1954): 163–169.; DÁVID Katalin, „Hozzászólás Szőnyi István kiállításához”, *Szabad Művészet* 8, 4 (1954): 169–171.; ARTNER Tivadar, „Egy kritika kritikája”, *Szabad Művészet* 8, 6 (1954): 287–289.

37 „Kiosztották az 1952. évi irodalmi és művészeti díjakat”, *Magyar Nemzet*, 1952. ápr. 4., 7.

38 Továbbá azt is számításba kell venni, hogy Bernáth Aurél továbbra is jelentős befolyással bírt művészeti kérdésekben, és ahol tudott, lobbizott tanítványáért.

pedig csak a történeti zsáner műfajába fér bele. Utóbbi olyan műfaj, amely a múlt hőseinek nem egy konkrét hőstettét, hanem mindennapjait ábrázolja. E látásmód előretörése épp Orlai működése, a XIX. század derekán volt megfigyelhető. A „nagy embereket” mindennapi szituációban, zsáner jellegű helyzetben való ábrázolása a szocialista realizmusnak is kedvelt kifejezési formája volt, minthogy ez biztosította az esemény vagy hős életszerű, közérthető megragadását.³⁹ Ez értékelt fel a műfajilag hibrid „tematikus arckép” formáját is, amely az ábrázoltat életképi szituációban jelenítette meg.⁴⁰ Szentgyörgyi Kornél a szocialista realista életkép műfaját elemző tanulmányában szintén felhívja a figyelmet az életkép kevert műfaji jellegére: „Az életkép áttörte a magánügy korlátait, új területeket hódít meg. Határai elmosódnak, – részben a portré, vagy csoportportré felé (Bán Béla: *Kónyi elvtárs* című képe), részben a történelmi zsáner felé.”⁴¹ Csernus műterem-képe jellemzően ilyen kevert műfajú, életképi portré és történeti zsáner egyszerre, amennyiben témáját a történeti múltból meríti, szituációja életképi jellegű, de főhősét portré hűséggel, az arcképfestés folyamata közben ábrázolja.

A történeti képek részlethűsége a szocreál esztétika számára épp olyan fontos szempont volt, mint a historizmus történeti festészetében. Mivel Csernus képén az enteriőr oly puritán, hogy az a történeti hitelesség tekintetében semleges, a hitelesség kérdése főként a két alak megjelenítése kapcsán merült fel. Öltözetük megformálásában Csernus igazodott

---

39 HOFMANN, Werner, *A földi paradicsom*, ford. HAVAS Lujza (Budapest: Képzőműv. K., 1987), 111–144.; HONOUR, Hugh, *Romanticism (Style and Civilization)* (London: Penguin Books, 1981), 245–276.; ESCHENBURG, Barbara, „Darstellungen von Sitte und Sittlichkeit – das Genrebild im Biedermeier”, in *Biedermeiers Glück und Ende: Die gestörte Idylle. 1815–1848* (München, 1987), 171–172.

40 RIEDER, *A magyar szocreál festészet története...*, 61–63.

41 SZENTGYÖRGYI Kornél, „Jegyzetek az életképről”, *Szabad Művészet* 7, 3 (1953): 134.

a XIX. század derekának divatjához, és minthogy a festő hátal jelenik meg, Petőfi arcvonásai alkották a képi hitelesség töréspontját. Csernus számára szilárd tájékoztatási pontot jelenthetett a Petőfi hiteles arcképe körül, nem sokkal korábban lezajlott vita.

A szabadságharc centenáriumi évében, 1948-ban Berény Róbert megfestette Petőfi arcképet. Ennek kapcsán a *Szabad Művészet*ben írt cikkében értekezett a festmény készülésének hátteréről.⁴² Úgy vélte, a költő arcvonásaira vonatkozóan három hiteles, egykorú forrásunk van: Barabás Miklós körrajzai, Orlai Petrich Soma festményei és egy dagerrotípiá. Berény ennek alapján dolgozta ki festményét, annak ellenére, hogy a fényképet a cikk írása idején elveszettnek hitték.⁴³ Érdekes módon Berény nem Klösz György 1879-ben a *Koszorú* mellékleteként megjelent fotómásolat, hanem Jankó János rajzmásolata alapján dolgozott – ezt reprodukálta cikke mellé is. A rajzot ismerhette Illyés Gyula Petőfi-kötetéből, amely azt 1936-os első kiadásában közölte.⁴⁴ Az akkor még lappangó dagerrotípiá és másolatai viszonyát nem sokkal korábban Várkonyi

---

42 BERÉNY Róbert, „Petőfi arca”, *Szabad Művészet* 2, 4 (1948): 143–144. Ezt megelőzően a *Kortárs* borítóján hozta le a művet: *Kortárs*, 1948/3. szám, március 15. Mint Berény korrekciójából kiderült, mind a *Kortárs*, mind a *Szabad Művészet* nem az eredeti festményről közölt reprot, hanem az utána készült, rossz minőségű litográfiáról. Berény festményét – helyreigazításként – a *Szabad Művészet* pár számmal később közölte: *Szabad Művészet* 2, 6 (1948): 227.

43 A Petőfi-dagerrotípiá történetének összefoglalása: KALLA Zsuzsa és CSÉVE Anna, szerk., *ARCpoetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012), 46–47.

44 ILLYÉS Gyula, *Petőfi* (Budapest: Nyugat, 1936). – Belső címloldalon: „Petőfi egyetlen dagguerrotípiájáról készült rajz.” – RÓZSA György, „Petőfi képmásai. Ikonográfiai tanulmány”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 55, 2 (1951): 213. kat. 4./f.; Jankó János: *Petőfi Sándor*, mellkép. 1864. Ceruzarajz, papír. 12,5×7,8 cm. Fővárosi Történeti Múzeum. 4/g) Jankó János: *Petőfi Sándor*, mellkép. Ceruzarajz, papír. 23×17 cm. Illyés Gyula tulajdona. Reprodukálva még: GENTHON István és GEREVICH Tibor, szerk., *A magyar történelem képeskönyve* (Budapest: Kir. Magy. Egyet. Ny. k-ny, 1935), 205.; RÓZSA György, „Petőfi Sándor életében készült képmásai”, in *A márciusi ifjak nemzedéke: „nem küzdünk mi sem dicsőség- sem díjért”*, szerk. KÖRMÖCZI Katalin, PINTÉR János, ACZÉL Eszter és MURÁNYI Zsuzsa (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000), 101–116.

Nándor *Petőfi arca* című tanulmánya tisztázta.⁴⁵ A rajz használatával némileg ellentmondásban, szövegében Berény a fénykép minden egyebet felülíró hitelessége mellett érvelt: „S mindezek után milyen volt hát a költő igazi arca? Amilyennek a fénykép mutatja: hosszú, sovány. A feje bubján asszimetriásan nőtt hajzattal, olyan hosszú orral, amely cimpáinál széles, hegyén kissé keskenyre csipett volt, keskeny, de mégsem hegyes állal, melyen alig sarjadt a gyér fekete szakáll, domború halánték, széles járomcsont, beesett arc, fejhez simuló kis hegyes fül, gyengén emelkedő szemöldök, közvetlen alatta a mélyen ülő fekete bogarú szem, amely nem nagy, csak az írisze az, szem, amelynek tekintete átható, mint egy dárdadöfés és mégis lágy, mint a nyári éj, – kicsiny száj, gyengéd vonalú s puha is, gyémántkeménységű dacos feszüléssel az alsó ajak táján. S ez az arc egy hosszú nyakon nyugszik, melyen kikönyököl az ádámcsutka s amely lejtősen csapott vállakból nyúlik fel egy hosszú derekú felsőtesten, amely rövid lábszárakra épült. Sovány, alacsony növésű ember.”⁴⁶

Ebben a felfokozott érdeklődésben került elő Beliczay Imre örökösétől az eredeti dagerrotípiá, amelyről a *Szabad Művészetben* adott először hírt Rózsa György, majd az *Irodalomtörténet* lapjain 1951-ben megjelent Petőfi-ikonográfiában már be is illesztette azt a költő ismert, egykorú ábrázolásainak sorába.⁴⁷ A „fotografikus” jelző egyébként a szocreál kritika egyik visszatérő szitokszava volt, közel azonos jelentésben, mint a naturalizmus. A fényképet leginkább mint segédeszközt, egyebek mellett mint történeti forrásanyagot fogadta el

45 VÁRKONYI Nándor, „Petőfi arca”, *Nyugat* 33, 1 (1940). Ennek nyomán: VÁRKONYI Nándor, *Petőfi arca* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1940).

46 BERÉNYI, *Petőfi arca...*, 144.

47 RÓZSA György, „Az igazi Petőfi-arc. (Előkerült a dagerrotípiá.)”, *Szabad Művészet* 3, 5 (1949): 200–201.; RÓZSA, *Petőfi képmásai...*, 209.

ez az álláspont. Így nyilatkozott Horváth Márton is említett tárlatszemlájében: „A fénykép lehet – különösen a történelmi eseményekről készült fénykép – sokadrangú segédanyag, de nem képezheti a művészi munka alapját.”⁴⁸

Csernus festményén meglepő csavart alkalmazott: ugyanis annak ellenére, hogy a Petőfit festő Orlai Petrich Somát ábrázolta, nem Orlai valamely Petőfi-portróját használta előkép-ként (amelyeket az említett forrásokból szintén ismerhetett), hanem – Berény alapelvét követve – a dagerrotípia után dolgozott. Egyértelműen innen származik a költő enyhén elfordított, megbillentett fejtartása, hajviselete és az a jellegzetes mozdulat is, ahogy bal karját a székek karfáján nyugtatja. Csernus tehát olyan előképet választott a portré megformálásához, amelyet saját kora történetileg a leghitelesebbnek tartott. Viseletében viszont nem a dagerrotípiát vette mintául, hanem olyan fekete, zsinóros felöltőben, kihajtott fehér ingnyakkal jelenítette meg, amiben Orlai két festményén (és egyébként Barabás több kőrajzán) is megjelent a költő.⁴⁹

Műfajilag Csernus képe mégis inkább a történelmi képhez áll közelebb (a kortárs kritika is azon belül tárgyalta azt), s azon belül is a konkrét eseményt rekonstruáló történelmi, művész-zsánerek köréhez. A XIX. század második felében igen népszerűek voltak az olyan historizáló zsánereképek, amely nagy művészek életének fordulópontjaiba vagy mindennapjaiba engedtek betekintést. Ennek egyik speciális válfaját alkották a remekművek születését rekonstruáló történelmi képek, mint például Cesare Maccari a *Mona Lisa* festését színre vivő vászna, Ferdinand de Braekeleer Rubens-képe vagy Nicaise de Keyser művész-hérosokat ábrázoló zsánerei.⁵⁰ Raffaello

48 HORVÁTH, *Megjegyzések a képzőművészeti vitához...*, 16.

49 Ld.: ADROVITZ és KALLA, *i. m.*, kat. 11, 12, 17, 19, 24.

50 Cesare Maccari: *Leonardo festi a Mona Lisát*. 1863. Vázon, olaj, 97×130 cm. Museo Cassioli, Asciani, Siena; Ferdinand de Braekeleer: *Rubens a Szalmakalapos*

XIX. századi ikonográfiájának például egyik legnépszerűbb mozzanata a reneszánsz festő-fejedelmet múzsájával, Fornarinával ábrázoló historizáló műteremi zsáner volt.⁵¹ A magyar művészetben e műfaj legfontosabb (és szinte egyedüli) historizáló előképe Kiss József kompozíciója, amelyen azt a mozzanatot rekonstruálta, amikor Hans Gasser gróf Széchenyi István portrébüszttjét formázza Döblingben.⁵² Részben ide kapcsolódik Rippl-Rónai József festménye, amelyen a festő büszttjét mintázó szobrászt ábrázolta: így festő és szobrász kölcsönösen örököltette meg egymást.⁵³ Mindhárom mű közös vonása, hogy a kultuszképmás születésének különleges pillanatát kívánják megragadni, azt a mozzanatot, amikor a változékony és halandó arc elnyeri örökkévaló formáját.⁵⁴ A Petőfi-ikonográfiától egyébként nem idegen az eseményrekonstrukció, ilyenek a március 15-i nap ábrázolásai vagy a költő halálát utólag megformáló képek.⁵⁵

---

hölgyet festi kertjében. 1826. Olaj, vászon, 100×126, Louvre. A belga Nicaise de Keyser (1813–1887) egyik specialistája volt a témának (*Raffaello műtermében, Dante inspirálja Raffellót, Rubens mecénásai és családja körében* stb.). Ld.: GRAMHAM, Jenny, „Picturing Patriotism. The Image of the Artist-Hero and Belgian Nation State, 1830–1900”, in *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Britain and the Low Countries*, szerk. DUNTHORNE, Hugh és WINTLE, Michael (Leiden–Boston: Brill, 2013), 171–198.

51 Raffaello ikonográfiáján belül ezek gyűjteménye: *Hommage à Raphaël. Raphael et l'art français* (Párizs: Editions de la Réunion des Musées Nationaux, 1983), 430–446.

52 Kiss József: *Hans Gasser Széchenyit mintázza a grófné jelenlétében.* 1860. Vászon, olaj, 46×57 cm. Jelezve balra lent: Kiss 860. MNG, ltsz.: FK 4170.

53 Rippl-Rónai József: *Medgyessy Ferenc mintázza Rippl-Rónai József szobrát.* 1913. O. karton. 68×45,5 cm. Magántulajdon.

54 Az „eseményrekonstrukció” kifejezést Tomsics Emőke használta: TOMSICS Emőke, „Széchenyi szeme. Készült-e fénykép a legnagyobb magyarról?”, *Fotóművészet* 51, 1 (2008): 134–139.

55 Ehhez kapcsolódón ld.: jelen kötetben Margócsy István és E. Csorba Csilla tanulmányait.

Orlai, a festő

Orlai Petrich Soma ismert és egykorú Petőfi-arcképeinek Rózsa György 1951-es ikonográfiája teljes felsorolását adta, és alaptípusait reprodukálta is.⁵⁶ Csernus kompozíciójának beállítására a *Petőfi Mezőberényben* címen ismert képcsoporthoz áll legközelebb.⁵⁷ Ezen a költő székben ülve, keresztbe vetett lábakkal, baljában csibukkal, jobbát egy könyvön nyugtatva jelenik meg. A korábbi változatán papucsban, a későbbi (tűkörfordított) variáción csizmát viselve.⁵⁸ Csernus csak nagy vonalakban követte előképét, ami inkább csak ihletőnek, mint mintaképnek tekinthető. Orlai képének gazdag enteriőrje (kis asztalon könyvek, tintatartó, a háttérben az Alföldet ábrázoló festmény stb.) helyett Csernus egy kortalanul semleges festőműterem praktikus tárgyai környezetében helyezte el jelenetét. Olyannyira függetlenítette magát előképétől, hogy még az emblemikus támlás, faragott széket – amelyet Orlai a Petőfi Társaságnak adományozott – is egyszerűbb alkalmatossággal helyettesítette. Elhagyta a jellegzetes földig érő csibukot is – talán mert túlságosan is korhoz kötött, archaizáló tárgynak érezte. Ennél is figyelemreméltóbb azonban, hogy mellőzte a kompozíció egyik legfontosabb elemét, a kardot, ami Orlai képen kulcsfontosságú utalás a költő katonai szerepvállalására és a tragikus végjátékra. Csernus ezzel kiiktatja – vagy legalábbis másodlagossá teszi – a közéleti, katona költő szerepét, és őt az adott helyzetben elsősorban mint modellt ábrázolja.

---

56 RÓZSA, *Petőfi képmásai...*, 211–214.; RÓZSA, *Petőfi Sándor életében készült képmásai*.

57 RÓZSA György, „Petőfi képmásai...”, kat. 12; ADROVITZ és KALLA, *i. m.*, 83–88., kat. 26–27.

58 *Petőfi Mezőberényben (II)*. O.v. 75×58 cm. PIM, ltsz. 65.44.1.; *Petőfi Mezőberényben (III)*. O. v. 67×57 cm MNM TKCS ltsz. 142. – Utóbbi reprodukálta RÓZSA, *Petőfi képmásai*, 208.

Ily módon a jelenet igazi tárgyává a portréfestés aktusa, egyenrangú főszereplőjévé pedig maga a festő válik.

A mű születésének körülményeire vonatkozóan így emlékezett vissza Orlai: „Harmadszor 1849-ben Mezőberényben kezdtem festeni, midőn Petőfi a forradalom menetével elégedetlen lévén, attól vissza akart vonulni. Ez a kép kicsinyben, de egész alakban van festve, ülő helyzetben, pongyolában. Ez arcképet sem fejezhettem be természet után, mert Egressy Gábor véletlenül Mezőberénybe jővén, Petőfit megingató föltett szándokában s akkor – rövid habozás után – a művésszel együtt ment el a balvégzetes erdélyi útra, honnan nem tért többé vissza. Petőfi elveszvéen, a képet magamtól fejeztem be.”⁵⁹ Petőfi 1849. július 5. és 18. között, hosszabban vendégeskedett az ekkor már Mezőberényben élő festőnél, ifjú apaként, pár hónapos fiával és feleségével látogatta meg rokonát és barátját. A képmás egy emberileg és művészileg egyaránt bizonytalan periódusában készült a költőnek, amikor megintgott hite a fegyveres harcban. Mindez persze közvetlen módon nem jelenik meg a képen, ahogy Orlai csak a szék mellé helyezett karddal utal arra a körülményre is, hogy ez volt Petőfi utolsó élet után készült képmása, hiszen pár hét múlva, Segesvárnál meghalt.

Orlainál aligha lehetett volna hitelesebb személyt találni a hiteles Petőfi-kép megformálójaként, hiszen a költő másodunokatestvéreként és közeli jó barátjaként közről ismerte őt. Ugyanakkor Petőfi halála után készült enteriőrbe helyezett portréival tudatosan alakította a nemzet költőjének imázsát.⁶⁰

---

59 A Petőfi életrajzára és arcképeire vonatkozólag: „Orlay Soma képíronktól...”, *Fővárosi Lapok*, 1874. szept. 17., 921.

60 GALAMB Zsuzsa és ZSEMBERI Laura, „Orlai Petrics Soma irodalmi barátságai”, in *Orlai Petrics Soma*, szerk. GALAMB Zsuzsa, 2011, <https://docplayer.hu/18959961-Orlai-petrics-soma-mezobereny-1822-budapest-1880.html>. (Letöltés: 2015. 04. 05.)

Zsánerjellegű, jelentésteli enteriőrökbe helyezett portrébeállításai a szocialista realizmus számára is közérthető jelképes szerepekben idézték meg őt, mint író-értelmiségit (*Petőfi Pesten 1848-ban*), mint nélkülvő poétát (*Petőfi Debrecenben*) és mint hadba induló katonát (*Petőfi Mezőberényben*).⁶¹

Orlai alakja és festészete jól beilleszthető volt a szocialista művészettörténet formálódó „haladó hagyományaiba”. Tehel Péter a *Szabad Művészetben* a múcsarnoki új Petőfi-ábrázolásokat elemző cikkhez kapcsolódva, Csernus képének reprodukciójával kísérve mutatta be Orlai festését.⁶² Értelmezése szerint Orlai realista festő volt, amit a kor nézete szerint, leginkább *Anyám* című képe támasztott alá.⁶³ Ennek bizonyágaként Tehel Orlai írásaiból azokat a passzusokat emelte ki, amelyek véleménye szerint a realizmus fogalmával korreláltak: „Véleményem szerint a művész annyiból lehet hü a természethez, s csak annyiból uralkodhatik felette, mennyiből annak általános, összes jellemét iparkodik visszaadni; ha a természet részletes igazságába akar hatni, belevész annak gazdagságába, s el fogja miatta téveszteni a főcél, azon hatást, melyet az egésznek a néző lelkére kell tennie.”⁶⁴ A XIX. századi akadémizmus realizmus fogalma, amely ugyan a látvány megfigyeléséből indult ki, de a kész műben azt alárendelte a festői összkép és a jelentés egységének, kiválóan illeszkedett az alapvetően szintén akadémikus szemléletű szocreál esztétikához.⁶⁵ Ily módon Csernus olyan festői hagyományra hivatkozott festményén, amelyet a szocialista realizmus körvonalazódó esztétikája is sajátjának vallott.

61 ADROVITZ és KALLA, i. m., kat. 24, 36–27, 29–31.

62 TEHEL Péter, „Orlai Petrich Soma 1822–1880”, *Szabad Művészet* 6, 3 (1952): 108–114.

63 Orlai Petrich Soma: *Anyám*, 1850-es évek. O. v. 51×37 cm. MNG.

64 ORLAI, „Eszmék a művészet körül”, *Déliab* 1, 10 (1853): 292.

65 SZÜCS György, „»Klasszikus« új művészet. A gipszminták szerepe a szocreálban”, *Művészettörténeti Ismertető* 67, 1 (2018): 61–74.

A műterem színpadán

Csernus festményén mellőzi azokat a „beszédes tárgyakat”, amelyekkel Orlai körül veszi a költőt, jelképes utalásként az életműre.⁶⁶ Képén puritán szobabelső tárul elénk: előtéri asztalon zöld üveg, kancsó, paletta, rajta spakli, a háttér ikszlábú asztalkáján és polcán csupán néhány egyszerű tárgy, üvegcsce, fonott kosár, drapéria. Csernus éppúgy mellőzi a műteremábrázolások historizáló-romantikus díszleteit, a bohém-szerep extravaganciáját, vagy a művészfejedelem attitűd hivalkodó reprezentációját. Nála valamennyi tárgy a festői mesterség kelléke, a festékeverés segédlete, alkalmanként praktikus csendéleti tárgy. Kimérten átgondolt jelenlétük a kevert portré – zsáner – történeti kép műfajai mellé a csendéletet is megidézi, azt a képtípust, amely Csernus mestere, Bernáth Aurél művészetében is fontos volt, és amit később Csernus saját festészetében is kiteljesített. A semleges, önmaguk művészi rendjébe zárt tárgyak együttese történeti időhöz sem köti a jelenetet, nincs köztük olyan elem, ami akár a XIX. század, akár a XX. század derekára utalná a nézőt. A jelenet színtere ez az időn kívül helyezett, saját világtérje szerint működő hely: a műterem. A műterem összetett jelentésben öltött formát az újabb kori európai festészetben, lehet mítosz, manifesztum, laboratórium vagy munkahely.⁶⁷ Csernus festményéről feltűnő módon hiányoznak a művészlét reprezentációs kellékei (gipszek, bábuk, elkészült művek). A műterem itt nem szentély és nem színház, hanem a mesterember műhelye, az elmélyült szellemi munka tere. Az általa megörökített műterem

---

66 KESERŰ Katalin, *Orlai Petrics Soma* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1984), 17–22.

67 CONZEN, Ina, szerk., *Mythos Atelier: Von Spitzweg bis Picasso, von Giacometti bis Nauman* (Stuttgart: Hirmer, 2012).

puritán tér, amelyben semmi sem vonja el a művész figyelmét a koncentrált alkotómunkáról.⁶⁸ A művész külső, társadalmi reprezentációja és kuriozitása helyett az alkotás belső folyamatát, a művészi teremtés intellektuális processzusát állítja középpontba.

Csernus a kép festése idején a Képzőművészeti Főiskola ötödéves hallgatója, a nagy tiszteletnek örvendett mester, Bernáth Aurél legkedvesebb növendéke, az új festőnemzedék egyik nagy reménysége volt. Mivel korai művei javarészt elkalódtak, azokról csak az egykorú sajtó és kiállítási katalógusok említéseiből alkothatunk képet. 1949-től kiállított művei között voltak tájba helyezett népi zsánerek (*Aratók pihenőben*, 1950; *A termény behordása*, 1951), de Csernushoz közelebb állt az enteriőrbe helyezett életképi kompozíció: egy munkáscsalád reggelije vagy egy főiskolás honvéd látogatása társai között.⁶⁹ A tematikus festésztől sem idegenkedett, amit – a szintűgy ezzel próbálkozó – Bernáth mester szorgalmazott is tehetségesebb tanítványainál. Az *Orlai festi Petőfit* témája szintén főiskolai sugalmazás volt, Bernáth elmondása szerint szerepelt azon a téma listán, amit a hallgatóknak ajánlott tematikaként korábban szétosztottak.⁷⁰

A műterem különböző formában visszatérő témája ezekben az években Csernusnak. Már a Képzőművészeti Főiskola 1951-es növendéki tárlatán bemutatott *A főiskolás honvéd meglátogatja osztályát* című képének színtere is az a tér, amiben

---

68 E tekintetben hasonló a romantika olyan műtermeihez, amelyben Caspar David Friedrich is alkotott.

69 *Ifjúsági Képzőművészeti és Iparművészeti Kiállítás [Kiállítási katalógus]* (Budapest: Nemzeti Szalon, 1950), kat. sz. n., 9.: *Reggeli után, Család.*; Révai József, szerk., *Új magyar képzőművészet: az 1950. évben rendezett I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás anyagából* (Budapest: Képzőművészeti Alap, 1951), kat. 34.: *Aratók pihenőben.* Olaj; *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 41.: *A termény behordása.* Olaj, 123×147 cm.

70 Az 1952. évi diplomavédések jegyzőkönyve. 1952. május 21. Gépirat. MKE Levéltár

leginkább otthonosan mozgott, a főiskolai festőműterem.⁷¹ Emellett számos, műtermi témájú akvarellvázlata is ismert ebből a korból. Ezek egyik, jól körülhatárolható csoportja festőiskolát mutat, rajzbakokon dolgozó, álló női aktmodellt rajzoló növendékekkel. A helyszín visszatérő eleme a nagy ablakos terem mennyezetét díszítő színes lampionsor dekorációja, ami talán a farsang időszakára teszi az összefüggő vázlat sor készítését.⁷² A téma festményként kidolgozott változatát nem ismerjük, de talán ide kapcsolható adalék, hogy Csernus 1951 októberére az *Orlai festi Petőfit* és a *Termény behordása* mellett *Festőiskola* címen egy másik művet is beadott, amit a zsűri végül is nem válogatott be a kiállításba.⁷³ Az ismert akvarellvázlatok között van három, amely üres műterembelsőt ábrázol, az egyiken szemközt festőállvánnyal, mellette falnak támasztott vásznakkal.⁷⁴ Két másik akvarellvázlaton különös, egyelőre még nem beazonosított színhely jelenik meg: állványzaton álló teremben, a magasan fekvő ablaksor alatt nagyméretű festmény jelenik meg, előtte fekvő testtartásban egy bábuval, mellette létrával.⁷⁵ A vázlatok másik részének

71 TEHEL Péter, „A Képzőművészeti Főiskola kiállítása”, *Szabad Művészet* 5, 5 (1951): 215–219. A főiskola kéziratos naplójának bejegyzése szerint: „1951. március 3.: a félévi munkákból nyitott kiállításon a NM Főosztálya a következő műveket vásárolta meg: Csernus Tibor: *Főiskolai honvéd látogatja meg osztálytársait – 3000.*” „Napló, 1951. január 1. – 1956. augusztus 28.” 1951, MKE Levéltár, Igazgatói, Rektori Hivatal iratai. 12. doboz.

72 A Kovács Gábor Művészeti Gyűjteményben őrzött darabok: *Aktot rajzoló művész műtermében*. Papír, szén, 298×418 mm; *Aktot rajzoló művészek felülnézetből*. papír, szén, tus, 295×395 mm; *Aktot rajzoló művészek műteremben*. Papír, szén, 295×395 mm; *Aktrajzolás*. Papír, tus, 303×422 mm; *Aktrajzolás 2*. papír, ceruza, 207×295 mm.

73 „Képzőművészetünk nagy seregszemléje lesz a novemberi kiállítás”, *Kis Ujság*, 1951. okt. 19., 4. – Bár az sem kizárt, hogy a riport szerzője az Orlai-képet nevezte meg ezen a címen.

74 *Műterem*. Papír, akvarell, 186×251 mm.

75 *Műterem létrával 1*. Papír, akvarell, 295×413 mm; *Műterem létrával 2*. Papír, akvarell, 410×293 mm – A korban több festő mester is dolgozott monumentális megrendeléseken, de az egyik vázlaton körvonalozódó művet egyelőre nem sikerült azonosítani.

tárgya azt aktmodellt rajzoló művész alakja. A művész és modellje képcsoportba illeszthető az a kisméretű szénrajz, amin jól felismerhető az *Orlai festi Petőfit* alaphelyzete: a háttal ülő festővel szemközt ülő, a szék karfájára támaszkodó modell figurája.⁷⁶A műterem mint festői téma ezt követően hosszú időre eltűnt Csernus képtémái közül, és csak az 1970-es évek elején tér vissza újra. E műveken nincsenek élő modellek, a műterem a művész önvizsgálatának, egzisztenciális láttelestének színtere, ahol munkája kellékei mellett saját magát ábrázolja (*Cím nélkül 7.*, 1972; *Önarckép tükörben*, 1976).⁷⁷ Ehhez a képsorozathoz egy enteriorkép is kapcsolódik, amely önarckép nélkül csak a műterem szürreálisan ható tárgyainak együttesét, Uwe Fleckner terminológiájával, a „teremtés entrópiáját” ábrázolja.⁷⁸ A nyolcvanas évektől a műterem válik Csernus festészetének központi színterévé, olyan színpaddá, amelyen – Németh Lajos megfogalmazását követve – modelljei újra és újra eljátsszák az európai festői tradíció nagy pátoszformuláit.⁷⁹ „A műterem tehát festő-laboratóriumként működött, de színpadként is, amilyen azokban a korokban volt, amikor a festők még jeleneteket festettek” – írja ehhez kapcsolódóan Lajta Gábor.⁸⁰ A korai akvarellvázlatok is jól mutatják, hogy Csernus milyen fogékony volt arra, hogy a műtermet egyfajta külön térként, mint szcenikai installációt

---

76 *Festő és modell*. Papír, szén, 185×242 mm. Kovács Gábor Gyűjtemény.

77 *Cím nélkül 7.* 1972. O. v. 130×195 cm. – *Csernus Tibor festőművész retrospektív kiállítása*, kat. 32.; *Cím nélkül 9. (Önarckép tükörben)*, 1976. O. v. 92×65 cm. – Uo., kat. 49.

78 *Cím nélkül 14. (Műterem)* 1973. O. v. 146×163 cm. – Uo., kat. 39.; FLECKNER, Uwe, „Die Werkstatt als Manifest. Typologische Skizzen zum Atelierbild im 19. Jahrhundert”, in *Mythos Atelier: Von Spitzweg bis Picasso, von Giacometti bis Nauman*, szerk. CONZEN, Ina (Stuttgart: Hirmer, 2012), 32–59.

79 NÉMETH Lajos, „Csernus Tibor és a kép”, in *Csernus Tibor festőművész retrospektív kiállítása* (Budapest: Mücsarnok, 1989), 11–39.

80 LAJTA Gábor, „Pisztoly és ecset”, in *Csernus Tibor műterme* (Budapest: Kogart, 2014), 45.

szemlélje. Életművében változó figyelemmel fordul e szintér három összetevője: az alkotó, a modell és maga a játéktér felé. Hol csak az utóbbi érdekes (az üres műterem), hol maga az alkotói egzisztencia is ennek vonatkozásában értelmeződik, hol pedig a modellek beállított szerepjátékaira fókuszál a festő. A korai képekben azonban olyan téma tűnik fel, amely később már ebben a formában nem jelenik meg: a festő és modelljének interakciója.

A műterem mint festői téma Csernus képe születésekor a hazai érdeklődés centrumában volt. A II. Magyar Képzőművészeti Kiállítás anyagát áttekintő Radocsay Dénesnek is feltűnt a műtermi képek megszaporodása.⁸¹ A „divat” elindítóiként Bernáth Aurélt és Domanovszky Endrét jelölte meg. Bernáth 1949-es festménye csendéletszerű beállításban ábrázolta a festő eszköztárát: festékkészletet, üvegcséket, fiolákat, ecseteket.⁸² Domanovszky mozgalmas figurális jelenete, az 1950-ben, frissen elkészült *Dolgozók esti iskolája* pedig a festőállvány előtt tanácskozó fiatal festőnövendékeket állította előtérbe.⁸³ Csernus – aki a tárlaton két művével is szerepelt – bizonyára mindkét főiskolán tanító mester művét jól ismerte. Ugyanitt láthatott néhányat – ha egyébként

---

81 „Hasonló jelenség a Domanovszky és Bernáth tavalyi nagyszerű két műteremrészletén felbuzdult műterem-interieur divat. Ezt támogatja Berénynek a berlini kiállításra kiküldött, hazai tárlaton még be nem mutatott, de a művésztszadalom körében bizonyonnyal jól ismert: *Festőnövendéke*. A *Festőnövendék*, alkotója legjobb képességeit mutatja. Elmélyült festőisége, részletszépségei érthetővé teszik, hogy újabb, többfigurás kísérletet tesz a témával. E második megoldás kevésbé sikerült az elsőnél. Hiányzik belőle az a nemes festői gondosság, mely oly komolyan egyszerűvé és természetessé tette az első változatot. A sort követi Hincz Gyulának zsúfolt és nem elég értelmesen rendezett műterme, valamint Csernus Tibornak Bernáth stílusbeli igézete alatt született műtermi jelenete. ízes műtermi csendéletrészletet választott témájaként Fonyi Géza is.” – RADOCSEY Dénes, „Megjegyzések a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításról”, *Szabad Művészet* 5, 11 (1951): 486.

82 Bernáth Aurél: *Festő-műterem*, 1949. Karton, pasztell, 650×950 cm. MNG, ltsz.: 50.448 – *Új magyar képzőművészet: az 1950. évben rendezett...*, kat. 18.

83 Domanovszky Endre: *Dolgozók festőiskolája*, 1950. Olaj, vászon, 160,8×169,5 cm. J. b. 1.: Domanovszky. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 50.446 – *Új magyar képzőművészet: az 1950. évben rendezett...*, kat. 42.

a főiskolai műteremben nem találkozott volna vele – Koffán Károly borongós, félhomályos műtermi életképeiből, amelyek a monotípiá sajátos technikájával idézték meg a szcena zárt világát.⁸⁴ Bár az első műcsarnoki tárlaton nem szerepelt, de a fiatal festőnemzedék körében bizonyára ismert volt Berény Róbert 1951 tavaszán Kossuth-díjjal is elismert *Festőnövendéke*, amelyet kifejezetten a főiskolai közeg inspirált.⁸⁵ A nagy sikert hozott témát Berény még ugyanebben az évben többalakos verzióban is megfestette és bemutatta a II. Magyar Képzőművészeti Kiállításon, önarcképével kiegészítve, egy főiskolai műtermi korrektúra jelenetét idézve meg.⁸⁶ Ezt a témát követte Újvári Lajos diplomamunkája 1951-ben, amely Szőnyi István korrektúrájába engedett betekintést a főiskolai műteremben.⁸⁷ A műcsarnoki tárlaton műteremcsendélettel szerepelt Benkhardt Ágost, Fónyi Géza, Hincz Gyula és Iván Szilárd is.⁸⁸ Az ismert műteremképek alapján két nagy típus különíthető el: az egyik a műterem jellegzetes tárgyegyüttesét, a másik a benne munkálkodókat emeli a figyelem középpontjába. Berény Róbert *Festőnövendékének* témája maga az alkotás, Koffánt az alkotó műtermi léte foglalkoztatja, míg Domanovszky és Berény csoportképein a már elkészült mű kollektív megítélése nyújtja a témát. Csernus képéhez egyedül

---

84 *A fürkésző ember. Koffán Károly (1909–1985) emlékkiállítása*. Miskolci Galéria, 2019. október 17. – 2020. január 25.

85 Berény Róbert: *Festőnövendék*, 1951. Olaj, vászon, 150×120 cm. J. j. 1.: Berény. MNG, ltsz.: 54. 316. 1951 tavaszán Kossuth-díjat kapott érte. A berlini tárlatot követően a *Szabad Művészet* is reprodukálta: 1951/4., 152.

86 Berény Róbert: *Műteremben. Festőnövendékek között*, 1952. Olaj, vászon, 160×191 cm. J. j. 1.: Berény. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 55.25 – *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 11.

87 Újvári Lajos: *Szőnyi mester korrigál*, 1951. – MKE Levéltár fotóarchívuma. – A diplomamunkák fotóit ld.: http://www.mke.hu/forradalom_elott/wanted.html.

88 *Új magyar képzőművészet: az 1951. évben rendezett...*, kat. 21.; Benkhardt Ágost: *Műterem*. Olaj, 120×150 cm, kat. 69.; Fónyi Géza: *Műteremsarok*. Olaj, 60×80 cm, kat. 81.; Hincz Gyula: *Műteremcsendélet*. Olaj, 140×180 cm, kat. 88.; Iván Szilárd: *Műtermi csendélet*. Olaj, 60×80 cm.

Berény Róbert *Festőnövendéke* áll közel, amennyiben mindkettő az alkotói folyamatba enged betekintést.

Mint hogy a képtípus nyilvánvalóan a művészetről magáról is szól, önvallomás és látlelet, a szocialista realizmus idején különös jelentősége volt annak is, hogy mi szerepel az éppen munkában lévő vásznon. Egy kortárs elbeszéléséből tudjuk, hogy Berény Róbert hosszan vívódott azon, mi szerepeljen a *Festőnövendék* vásznán, és végül Bernáth Aurél tanácsára döntött a tájkép mellett.⁸⁹ Bernáth 1949-es műtermi csendéletén már kipróbálta a jól bevált megoldást. Domanovszky és Berény korrektúráképein azonban nem kivehető a megbírált mű, ahogy Csernus festményén is üres még az Orlai előtt álló vásznon. Csernus ezzel kikerüli, hogy egy konkrét és jól ismert Petőfi-képpel azonosítsa a készülő művet, ahelyett általában a kultuskép születését idézi meg. Az 1950-es évek politikai személyi kultusza idején pedig annak megjelenítése, miként készül a „nagy ember” arcma, burkolt aktuális áthallással is bírt.⁹⁰

A műterem mint szimbolikus mező megítélése több, egymással párhuzamos és egymással ellentmondásos jelentésben volt jelen a korban. A hivatalos műkritikában a műterem

---

89 Berény egyik tanítványa, M. Szűcs Ilona visszaemlékezése így idézi fel a mű készülését: „...a »Festőnövendék« című képét festette – egy kollégám volt időnként a modell –, festőnövendék volt igazából is. Az állvány előtt a festő, előtte egy dobogón a festőszerszámokból összeállított csendélet. [...] Az állványon lévő kép okozott nagy gondot a mesternek. Ő is attól félt, hogy menesztik a főiskoláról és úgy gondolta, valami olyasmit kell erre a képre festeni, ami megfelel a szocreál követelményeinek. Ez a rész sokáig üresen maradt a vásznon, míg végül Bernáth Aurél bejött egyszer és megnyugtatta Berényt, hogy fessen csak egy szép tájképet arra a vásznonra, úgy lesz az igazán jó.” M. Szűcs Ilona, *Egy műteremház a Józsefvárosban* (Budapest: Budapesti Városvédő Egyesület, 1984), 105–107.

90 A politikai vezérek portréjának születését ábrázoló zsánerek ritka példája Geli Korzhev *A háború napjaiban* című kompozíciója 1953-ból. A mű érdekessége, hogy vázlatán még megjelentek a vezér arcvonásai, halála után elkészült nagyobb változatán azonban már az üres vásznon előtt ül a festő, utalván a nagy ember arcvonásainak nem ábrázolhatóságára. – BOWN, Matthew Cullerne, *Socialist Realist Painting* (New Haven–London: Yale University, 1998), 309–311.

visszatérően az „élet” ellentétpárjaként, a valóságtól való elszigetelődés elefántcsonttoronyaként jelenik meg, amely a maga zárt és védett miliójével akadályozza az alkotó tisztánlátását és eleven inspirációját: „A művészek műtermébe – behatolt az élet. Ezt kellett megállapítani legelsősorban a műtermek látogatóinak. Egyszerre felszámolódott a műtermek élettől elszakadt méla magánya: a terméketlen ábrándozások, vagy öncélú »műhely-gyakorlatok« tétováságát, kísérletezgetéseit felváltotta az életerőt sugárzó alkotások bátor, céltudatos határozottsága. [...] A művészet hosszú számkivetettség, műterem-rabság után újra eleven kapcsolatba került az alkotó étellel” – jelentette diadalittasan Szegi Pál a *Szabad Művészetben*.⁹¹ Ugyanakkor a műteremkép a szocialista realista zsáner sajátos műfajaként jelent meg, amely egyfajta munkabeszámolóként nyújtottak jelentést a kívülállóknak a műtermekben zajló tevékenységről, transzparenssé téve, felfedve és megmutatva azt a „közhasznú” munkát, amely ott folyik. A műteremképek hagyományos reprezentatív és mágiikus attitűdjét ezzel önigazoló és önfeltáró olvasattal írta felül, voyeur-effektusa pedig a betekintőből a megfigyelő tekintet felé mozdult el.

Különösen a nyilvánosság ellenőrző és tolakodó tekintetének kitett művészlét olvasatán belül a műterem menedék is maradt, a szűkülő autonóm terek egyikének maradványa. Ilyen értelemben építette ki Kondor Béla is „alternatív birodalmát”, ami ugyanúgy tele volt különös, repülő masinákkal, mint később Csernus párizsi műterme.⁹² Koffán Károly 1947

---

91 SZEGI Pál, „Hogyan készültek művészeink az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításra”, *Szabad Művészet* 4, 5 (1950): 207. Másutt így fogalmazott: „A felszabadult művészeknek az alkimista laboratóriumokká változtatott műtermekből ki kellett lépniök – az életbe.” SZEGI Pál, „A műfajok gazdagsága”, *Szabad Művészet* 4, 9 (1950): 323.
92 HORNYIK Sándor, „Alternatív birodalmak”, in *Világmodellek: Műtermi kísérletek és dokumentumok Kondortól napjainkig* (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2012), 48–49.

után készült műteremképeinek belső drámáját épp ez a barlangszerű búvóhelyé szűkülő alkotótér adta. A műterem menedék jellegét élték meg a főiskola szerencsésebb növendékei is, köztük Bernáth és Szőnyi hallgatói, akik viszonylagos szabadságban és védettségben dolgozhattak a rendszer számára is tekintélyes mesterek védőernyője alatt. Maga Csernus is úgy emlékezett vissza, hogy a növendéklét számukra egyfajta védettséget is jelentett: „A szocreál egyébként – hála Bernáth, Berény és Szőnyi küzdelmeinek – nem jelentkezett leküzdhetetlen fenyegetésként. Gyakorlatilag ők hárman védték a főiskolán az ábrázoló művészet jogosultságát, de azt nem kívánták akceptálni, hogy ebbe a zsdanovi elmélet követése is beletartozzon.”⁹³ Csernus képén ennek megfelelően öntörvényű szintériként jelenik meg a műtermi lét.

A művészt modelljével műtermében ábrázoló művek rendszerint aktos önarcképek, ahol a modell a művész attributumaként jelenik meg.⁹⁴ Ezúttal a helyzet fordított, a jelenet főtémája maga a modell, az alkotó háttal, „rejtőzködve” jelenik meg. E beállítás időben távoli, ám a főiskolás Csernus által bizonyára jól ismert párhuzama Vermeer van Delft *A festőművészet* című kompozíciója, aminek beállítása – bár ellentétes nézetben, de dinamikáját tekintve – Csernus kompozícióján is visszaköszön.⁹⁵ Ha feltételezzük, hogy ez a párhuzam nem a véletlen műve, akkor olyan kifinomult művészettörténeti utalással van dolgunk, ami a jelenetet egyfajta művészi

---

93 Kis Tibor, „Századvégi zárszámadás: Beszélgetés Csernus Tiborral”, *Kritika* 25, 10 (1996): 31. Ezt erősítik meg Szinte Gábor visszaemlékezései is: SZINTE GÁBOR, *Szabad szemmel: Önarckép tegnapelőtről a holnapba* (Budapest: Kairosz, 2006), 76–78.

94 KÖLTZSCH, Georg-Wilhelm, *Maler Modell. Der Maler und sein Modell. Geschichte und Deutungeines Bildthemas* (Köln: DuMont, 2000).

95 Johannes Vermeer van Delft: *A festőművészet*, 1665–1667. O. v. 120×100 cm. Bécs, Kunsthistorisches Museum. – A modelljét festők e korból származó ismert ábrázolása még: Herman van Vollenhoven: *A festő egy házaspár portréját festi*, 1612. O. v. 87×111 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

önvallomásként értelmezi.⁹⁶ A művészet képi tradícióinak, pátoszformuláinak egyéni alkalmazása, a történeti idő eltérő rétegeinek egymásra vetítése Csernus festészetének egyik legfőbb képi stratégiája lett a későbbiekben. Ámde míg később a narrativa feloldódott az átemelt tradicionális formában, itt az elbeszélés még koherensen illeszkedik a műterem színpadán beállított jelenethez.

Önarckép és barátságkép

Ha a műtermi zsánert festői önvallomásként fogjuk fel, a festő Orlai alakja Csernus rejtett önarcképének tekinthető. Csernus önarcképein jellemzően műtermi környezetben ábrázolja magát. A hetvenes években készült önarcképek között pedig van egy háttal beállított is.⁹⁷ E ritka, rejtőzködő művészportrék karakteres előképe a magyar művészetben Ferenczy Károly *Festő és modellje* című kompozíciója, amely összetett művészetfilozófiai önvallomásként értelmezhető.⁹⁸ Csernus korai műveit rendre Ferenczy Károly festészetéhez hasonlítják kritikussai, tehát bizonyára ismerhette a művet. (Már csak mestere, Bernáth Aurél révén is aki, Ferenczy tanítványa volt.)

Ám nemcsak a festő Orlai, hanem a modell Petőfi vonatkozásában is adódik a jelenetnek egy aktuális olvasata. Forgács Éva egy 1989-es írásában utalt arra, hogy a festmény

---

96 Vermeer képének elemzése: FOGARASSY Miklós, *Vermeer: A festőművészet*, Pantheon (Budapest: Corvina, 1987).

97 *Cím nélkül II.* 1977. O. v. 99×152 cm. – *Csernus Tibor festőművész retrospektív kiállítása*, kat. 51.

98 Ferenczy Károly: *Festő és modellje*. 1904. O. v. 157×166 cm. MNG, ltsz.: 2579; Elemzése: BOROS Judit, „Szempontok Ferenczy Károly modernizmusához”, in *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997-2001, Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*, szerk. KIRÁLY Erzsébet és JÁVOR Anna (Budapest: MNG, 2002), 253–257.

készülésekor Petőfi modellje Csernus jó barátja, a költő Juhász Ferenc volt.⁹⁹ Csernus és Juhász életre szóló barátsága gyerekkori gyökerekre vezethető vissza, még tizenévesen ismerkedtek meg, ahol padtársak voltak a budapesti kereskedelmi iskolában.¹⁰⁰ E barátság legfőbb képi monumentuma Csernus Juhászról festett, Manet legjobb impresszionista arcképeit követő portréja. A közvetlenségében virtuóz képmás már a festő Dráva utcai műtermében készült, ahová végzése után költözött.¹⁰¹ A Petőfi-kép azonban még három évvel korábbra datálódik, amikor mindketten, író és festő még egészen más élethelyzetben voltak.

Juhász Ferencnek 1951 telén jelent meg *Új versek* című kötete, benne *A jégvirág kakasa* című komikus eposszal.¹⁰² A vidám elbeszélő költemény mintájául Petőfi *A helység kalapácsa* című vígeposza szolgált, a vidéki, szövetkezeti paraszt-ság életének szatiráját nyújtva. A szocialista realista irodalmi kánon azonban a szatíra minden formáját elutasította, ha az nem az „ellenség”, hanem a heroizált munkás-paraszt rétegekre irányult. Így Juhász költészete 1952 elejére a hivatalos irodalmi körök bírálatának ösztütésére került, kritikusan legfőképp a „költészet öntörvényű elefántcsonttoronyába” menekült öncélú formalizmusát, és a társadalmi valóságtól elidegenedett szemléletmódját bírálták.¹⁰³ Csernus festményének

99 „Olyan képekből tetszik ki ez, mint az *Orlai festi Petőfit* (1951), amelyen Csernus egy metaforával költő-barátját, Juhász Ferencet Petőfivé, önmagát pedig a forradalmár arcmásának megfestőjévé, barátjává, Orlai P. Somává stilizálja. Egy ilyen vallomást Csernus csak kellő távolságból, önmagát félig hátulról ábrázolva (arcát rejtve) tud megtenni.” FORGÁCS Éva, „Keserű; Csernus”, *Jelenkor* 32, 9 (1989): 853. Ezt Juhász Ferenc özvegye és családja is megerősítette. (Levelezés: 2019 novemberében.)

100 JUHÁSZ Ferenc, „Horgonyok”, *Élet és Irodalom* 45, 15 (2001), <https://www.es.hu/cikk/2003-02-18/juhasz-ferenc/horgonyok.html>; JUHÁSZ Ferenc, „Csernus Tibor temetésén”, *Tiszatáj* 61, 12 (2007): 39.

101 JUHÁSZ, *Horgonyok...*

102 JUHÁSZ Ferenc, *Új versek* (Budapest: Szépirodalmi, 1951).

103 VASY Géza, „Hol zsarnokság van”: az ötvenes évek és a magyar irodalom: tanulmányok, elemzések, Mundus - Új irodalom 43 (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005), 177–200.

készülése idején, 1951 derekán tehát a modellt ülő költő barátot éppen aktuálisan foglalkoztatta Petőfi alakja, akit a hivatalos heroikus forradalmár vagy népies dalnok szerepe helyett saját népét szatirikus humorral szemlélő értelmiségiként értelmezett. A két fiatal művész, a költő és a festő a műterem védett és zárt világában, a modell ülés hosszú és unalmas perceiben zajló diskurzusaiban bizonyára körvonalazódott egy ott és akkor, a fiatal értelmiségi számára korszerű olvasattal bíró Petőfi-kép. Ez a kép pedig alaphangjában térhetett el a politika által hivatalosan épített írói imáztól. Juhász Ferenc szerepvállalása, illetve az őt nem sokkal később ért vádak ismeretében, Csernus jelenete a hivatalos Petőfi-kép burkolt alternatívájaként is olvasható. Eszerint Petőfi nem lázadó néptribun, hanem magába forduló gondolkodó, egy zárt körben zajló, szofisztikált értelmiségi diskurzus résztvevője.

Csernust ettől kezdve jó ideig foglalkoztatta az értelmiségi figurája, minthogy egész visszahúzódó habitusához jobban illett a kifinomult szellemi értékek, mint a külsőséges pátosz harsány ábrázolása. Ilyen értelemben a *Három lektor* szerves folytatása az Orlai-képnek: középpontjában fiatal értelmiségiek közössége áll, színtere pedig a szellemi-társas lét menedéke: a műterem és a kávéház. Ugyanúgy, ahogy Csernus 1952-ben bemutatott diplomamunkája, *A Landerer-nyomdában kinyomják a 12 pontot* is az írott szó erejéről szól, színhelye pedig a nyomda. Mindhárom kép közös vonása mindemellett a *csend* – a műtermi munka belső koncentrációja, a kávéházi asztal melankolikus, filozofikus csendje és a történelmi dráma pillanatnyi, meglepett csendje.

Petőfi színre lép

1952-ben megvédett diplomamunkájában Csernus visszatér (vagy megmarad) a számára végső soron sikert hozó 48-as témánál. Az elkészült művet 1952-ben nyilvános diplomavédésen vitatta meg a főiskola bírálóbizottsága.¹⁰⁴ A vita fennmaradt jegyzőkönyve részletes képet ad a mű készülésének körülményeiről és fogadtatásáról. Csernus bevezetőjében úgy vezeti fel művét, mint a korábbi *Orlai festi Petőfit* „javított változatát”: „a feladatban lehetőségét láttam annak, hogy a tavaly festett Petőfi-képetől eltérően, amely ellen éppen Petőfi nem kifejezetten forradalmi magatartása miatt, sok kifogás merült fel, itt a cselekvően forradalmár Petőfit ábrázolhassam.”¹⁰⁵ Az új festőnemzedék nagy tehetségének kikiáltott, már főiskolásként Munkácsy-díjas Csernus nyilvános diplomavédését igen nagy várakozás előzte meg.¹⁰⁶ Az ezt követő vita igen élénken zajlott, a bizottság tíz tagja szólta hozzá a műhöz. Valamennyien elismerték magas fokú festői kvalitásait, de többen kifogásolták túlságosan zsánerszerű felfogását és elnagyolt festői megoldásait. Pór Bertalan, Bíró Károly és Oelmacher Anna különösképp azért bírálta a művet, mert Petőfit Csernus nem emelte ki kellőképpen, sem térben, sem eszmeileg.¹⁰⁷ Így a mű nem teljesíthette be azt, ami szerintük legfőbb hivatása, hogy lelkesítse a nézőt.

---

104 A *Landerer nyomdában kinyomják a 12 pontot*. O. v. 160×210 cm. Lappang – Csernus Tibor festőművész retrospektív kiállítása, kat. 3. – Az említett katalógus még tud egy kisebb színvázlatról is, Nagy Dénesné tulajdonában: 50×70 cm.

105 Az 1952. évi diplomavédések jegyzőkönyve. 1952. május 21. Gépirat. MKE Levéltár, 105.

106 Redő Ferenc szerint a főiskola folyosóin azt suttogták: „Ma jön Csernus és most fog eldőlni valami.” – Uo.

107 Uo., 111.

Csernus festményét a III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon vitte a nyilvánosság elé.¹⁰⁸ Ugyanakkor, amikor Konecsni György is bemutatta a *Talpra magyart* szavaló költő köré gyűlt tömeget a Magyar Nemzeti Múzeum körül.¹⁰⁹ A kritika mindkét képpel meglehetősen elégedetlen volt, s legfőbb hibáikként a festői hatások eluralkodását és a főhős háttérbe szorítását emelték ki.¹¹⁰ A műcsarnoki tárlat munkás–paraszt látogatóinak véleményéből szintén az eszményteremtés hiányát emelte ki a sajtó: „Csernus Tibor »A Landerer-nyomdában kinyomatják a tizenkét pontot« című festményét teljesen elhibáztanak tartja: hideg, hamis – jegyzi meg – a képen ál-Petőfi van, és az emberek, mint ijedt statiszták figyelik egy rossz színész szomorú játékát. [...] Mi nem ilyen erőtlén, különös arckifejezésű Petőfi Sándort ismerünk – mondja Galambos Tibor, a Lőrinci Csipke- és Szalaggyár dolgozója.”¹¹¹ 1953-ban az I. Országos Képzőművészeti Tanácskozáson felszólaló Imre István pedig hosszan ecsetelte a tehetséges fiatal festő „eltévelyedését”: „festői felfogásnak béklyóiban vergődik, mely részben szembenáll, de mindenképp gátolja őt abban, hogy kifejezze magát. Vannak, akik látva nehézségeit, azt tanácsolják Csernusnak, hogy mondjon le az eszmei igényről és festői modorához idomítsa hozzá mondanivalóját. Azt gondolják, hogy az elvont festőiség, a ki nem dolgozott foltokban való ábrázolás, a befejezetlenség és az ezzel járó zavaros líra felel meg Csernus lelki alkatának és azt javasolják neki, hogy olyan témákat válasszon, amelyek ilyen módon kifejezhető. [...] A baj

---

108 HERCZEG Ferenc és FEHÉR Zsuzsa, szerk., *Új magyar képzőművészet: a III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás anyagából* (Budapest: Képzőművészeti Alap, 1953), kat. 54.

109 Konecsni György: *1848. március 15.* Olaj, 125×160 cm. Uo., kat. 128.

110 KOVÁCS László, „A Harmadik Képzőművészeti Kiállításról”, *Szabad Nép* 11, 9 (1953): 2.

111 CSAPÓ György, „A dolgozók a III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon”, *Szabad Művészet* 7, 1 (1953): 31.

ott van, hogy Csernus egy olyan festői modort sajátított el, amellyel nem lehet kifejezni azt, amit mondani tud és akar. Nem a témát kell félredobni, hanem a posztimpresszionista festői módszert kell levetkőzni. Abban az ellentétben, mely Csernus tartalmas mondanivalója és formája között van, az új és a régi harca nyilvánul meg.”¹¹²

Csernus a diplomavédésen hangsúlyozta, hogy műve előkészítéseként elmélyült történeti kutatást végzett a tárgyi részletek történeti hűsége érdekében, így a viseletek, a portrék részleteit illetően, de még azt is figyelembe vette, hogy a feljegyzések szerint a forradalom kitörésének napján esett az eső.¹¹³ Ennek tudatában meglepő, hogy a képen ábrázolt mozzanat lényegét tekintve mond ellen a történeti tényeknek. Az egykorú források és szemtanú visszaemlékezések szerint az ekkorra már pár ezer fősre duzzadt tüntető tömeg március 15-én délelőtt azzal a céllal és követeléssel érkezett a Landerer és Heckenast nyomdához, hogy az Irinyi József által megfogalmazott *12 pontot* és Petőfi *Nemzeti dalát* ott kinyomtattassák. Petőfi és Irinyi mellett ott volt Jókai Mór, Teleki László, Degré Alajos és Vidats János. A két írás szedése és nyomtatása órákon át tartott, mialatt az esőben kint várakozó tömeget alkalmi szónokok buzdították. Mikor elkészültek az első példányok, Petőfi a *Nemzeti dal*t, Irinyi a *12 pontot* olvasta fel a várakozó tömegnek, majd a többi nyomtatványt a nép közé szórták. Ezt a mozzanatot ábrázolta a lipcsei *Illustrierte Zeitung* fámetsete, majd ennek nyomán Vinzenz Katzler kőrajza, amelyeken a nyomda ablakán kihajolva szórja szét az odakinn várakozó

---

112 IMRE István, „I. Országos Képzőművészeti Tanácskozás. Képzőművészetünk mai helyzete”, *Szabad Művészet* 7, 2 (1953): 65.

113 Az 1952. évi diplomavédések jegyzőkönyve. 1952. május 21. Gépirat. MKE Levéltár, 105.

tüntetőknak Irinyi a frissen elkészült *12 pontot*.¹¹⁴ Maga a *Pesti Hírlap*, amit e nyomdában nyomtak, azt írta két nappal később, hogy a nyomtatványokat Irinyi József szórta az épület előtt türelemmel várakozó nép közé: „Irinyi József mutatá be szabad ég alatt az elsőszülötteket. 'S a' hulló esőben égből látszott reájok szállani a' keresztelés' vize.”¹¹⁵ Minden egykorú forrás és későbbi leírás megegyezik tehát abban, hogy a *12 pontot* Irinyi József fogalmazta, Petőfi pedig a *Talpra magyar* kinyomtatásáról gondoskodott. Maga Petőfi viszont 1848-as naplójában saját magát állította az események középpontjába, és az ő sorait idézve eleveníti fel az eseményeket Illyés Gyula Petőfi-monográfiája, amit Csernus a diplomavédésen mint legfőbb forrását említette.¹¹⁶

Csernus ennek nyomán az egész eseménysor középpontjába a költőt helyezi, mellőzve a Pilvax-kör többi tagját. Kompozícióján azt az elképzelt mozzanatot jelenítve meg, amikor Petőfi diadalmasan felmutatja a frissen kinyomtatott *12 pont* első példányát. (A történeti tények ismeretében a mellette álló kokárdás ifjú talán Irinyi, aki így statiszta szerepbe kényszerül.) Csernus „történelemhamisítása” voltaképpen ugyanannak a feloldhatatlan dilemmának az eredménye, amellyel már a *Talpra magyar*t 39 éven át festő Thorma János is

---

114 Ismeretlen mester: *A szabad sajtó első termékeinek kiosztása 1848. március-én a Landerer és Heckenast nyomda előtt Pesten*, 1848. Ceruzaraj, 140×190 mm. MNM TKCS, ltsz.: H T9742; Farnetszet. *Illustrirte Zeitung* 4, 254 (1848): 314. A másik ismert kép Anton Ziegler albumából Vinzenz Katzler rajza: *A pesti diákok a nép kívánatait elmondják. Die Pesther Studenten machen die Wünsche des Volksbekannt*. Kőrajz, 267×198 mm. ZIEGLER, Anton, *Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates* (Bécs, 1850), 28. kép. Mindkét kép szerepelt a centenáriumi tárlaton. *1848–1948 centenárius kiállítás* (Budapest: Történelmi Emlékbizottság, 1948), 29–30.

115 *Pesti Hírlap*, 1848. márc. 17., 223

116 „– Most menjünk egy cenzorhoz és vele irassuk alá a proklamációt és a nemzeti dalt! – kiáltott valaki. – Cenzorhoz nem megyünk – feleltem –, nem ismerünk többé semmi cenzort, el egyenesen a nyomdába! Mindnyájan beleegyeztek és követtek. Landerer nyomdája legközelebb volt hozzánk, oda mentünk.” – ILLYÉS, i. m. – Az 1952. évi diplomavédések jegyzőkönyve. 1952. május 21. Gépirat. MKE Levéltár, 105.

küszködött, amely a történelmi ténytudás, festői egység és eszményteremtés összeegyeztetésének lehetetlenségéből fakadt.¹¹⁷ A kompozíció fennmaradt szén és tusvázlatai tanúsága szerint Csernus hosszasan kereste az esemény eszmei lényegét megfelelő képen összegző „termékeny pillanatot”. Az egyik szénvázlaton még a szavaló Petőfi tűnik fel a nyomdában, mástutt több figura közösen vizsgálja az elkészült nyomtatványt, a tusvázlaton pedig már Petőfi kezében a nyomtatvánnyal jelenik meg egy társa kíséretében és a nyomdászok gyűrűjében.¹¹⁸ A kidolgozott olajképen Csernus lemondott a történelmi hitelességről, hogy cserébe festői harmóniában ragadjon meg egy ideálképet. Az elkészült kép – bíráló szerint – nélkülözötte a forradalmi gyújtó erőt, sokkal inkább a szellemi utat mutató értelmiségi alakja, az ígét terjesztő prédikátor figurája ölt formát benne. Ezt emeli ki az is, hogy Csernus a prédikáló-ítélkező Krisztus azon ikonográfiai típusát követi, amelyen hívei (tanítványai) körében, jobbát felemelő, balját leengedő testtartásban jelenik meg.¹¹⁹ Ez a tartás tükörképes másolata annak a beállításnak, ahogy Bellony László ábrázolja Petőfit *Talpra magyar!* című, széles körben ismert színes litográfiaján.¹²⁰ Csernus festménye tehát a történelmi eszménykép megidézése mellett döntött, amikor a lélektani és tárgyi realizmussal megfogalmazott környezetbe a költő-forradalmár populáris vizuális toposzában megelevenedő kollektív ideálképét illesztette bele.

---

117 MURÁDIN Jenő, *Thorma János 1848-as képei: A „Talpra magyar!” és az „Aradi vértanúk” históriája* (Kiskunhalas: Thorma János Múzeum, 1998).

118 Csernus Tibor: *A Landerer nyomdában kinyomják a 12 pontot*. (Diplomamunka vázlata) 1953. Papír, szén, 580×950 mm. J. j. l.: Csernus. Magántulajdon; Csernus Tibor: *A Landerer nyomdában kinyomják a 12 pontot*. (Diplomamunka vázlata) 1953. Papír, szén, 580×800 mm. J. n. Magántulajdon; *A Landerer-nyomdában kinyomtatják a 12 pontot*. Papír, tus, 220×310 mm. Kovács Gábor Gyűjtemény.

119 Ennek jellegzetes példája a prédikáló Krisztus alakja Rembrandt *100 forintos* lapján.

120 Bellony László: *Talpra magyar! 1848. március 15.* Kromolitográfia, 45×62 cm.

Összességében elmondható, hogy Csernus Petőfihez kötődő festményei a művek azon sorához tartoznak, amelyek tematikailag igazodnak ugyan a hivatalos elvárásokhoz, hangnükben mégis eltávolodnak attól. A politikailag meghatározott Petőfi-kép bevezetőben jelzett alapelvei – kontinuitás, a politikusság és a népiesség – nem vagy csak felemás módon érvényes Csernus Ormai-képén: a jelenben átélt, amennyiben kortárs festő és költő a modellje, főszereplője azonban nem tetterős népi hős, hanem a szavak erejében bizó értelmiségi.

Képmelléklet

↑ 1. kép: Orlai Petrich Soma: *Petőfi Mezőberényben (II)*, vászon, olaj, 75 x 58 cm
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

← 2. kép: Csernus Tibor: *Orlai festi Petőfit*, vászon, olaj, 131 x 150,5 cm
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

← 3. kép:
Berény Róbert: *Petőfi*,
közzölve:
Szabad Művészet,
2. 6. sz. (1948), 227.

↑ 4. kép: Csernus Tibor: *Műterem*, 1950-es évek, papír, akvarell, 18,6 × 25,1 cm
(Kovács Gábor Gyűjtemény)

↑↑ 5. kép: Csernus Tibor: *Műterem létrával*, 1950-es évek, papír, akvarell, 295 × 413 mm, (Kovács Gábor Gyűjtemény)

↑ 6. kép: Csernus Tibor: *Aktot rajzoló művészek*, 1950-es évek, papír, szén, tus, 295 × 395 mm, (Kovács Gábor Gyűjtemény)

↑ 7. kép: Csernus Tibor, *Aktot rajzoló művész*, 1950-es évek, papír, lavírozott tus, 305 × 464 mm (Kovács Gábor Gyűjtemény)

↑↑ 8. kép: Csernus Tibor: *Festő és modell*, 1951, papír, szén, 185 x 242 mm
(Kovács Gábor Gyűjtemény)

↑ 9. kép: Csernus Tibor: *Juhász Ferenc portréja*, vászon, olaj, 1954 (magántulajdon)

↑↑ 10. kép: Csernus Tibor: *A Landerer nyomdában kinyomják a 12 pontot*, 1951 (lappang)

↑ 11. kép: Csernus Tibor: *A Landerer nyomdában kinyomják a 12 pontot*
(diplomamunka vázlata), 1953, papír, szén, 580 × 950 mm (magántulajdon)

A kultikus beavatástól a keresőoptimalizálásig – a Petőfi-kultusz pozíciójának változásai a XXI. század elején

/
RÁKAI ORSOLYA

A kultusz és az iskola szoros kapcsolata több évszázados közös múltra tekinthet vissza. Már a klasszikus kánon meghatározásának (az újkori szerzők kanonizálásának) szükségességéről szóló XVIII. századi német vitáknak fontos eleme volt a fiatalság oktatásában játszott szerep hangsúlyozása.¹ A későbbiek során a magyar irodalomban a nemzeti panteon fogalmának XIX. századi felértékelődésével pedig az irodalmi kultuszok általi akkulturáció, sőt, akár indoktrináció is egyre kizárólagosabbá vált: a kultusz elsajátítása lényegében a nemzet (potenciális) képviselőjévé avatta az illetőt. E beavatás nem nélkülözte az érzelmi töltést, hiszen az eggyé olvadáshoz, az azonosuláshoz nem elsősorban racionális

---

1 Erről korábban részletesebben is írtam Karl Philipp Moritz és mások kapcsán, ld.: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között* (Budapest: Universitas, 2008), 163–168.

érvekre és tényekre, mint inkább érzelmi megszólíttóságra és motivációra volt szükség.

E folyamat azonban erősen kötve volt a nyomtatott médiumokhoz. Ebben az írásban azt vizsgálom, hogyan változott, hogyan változhat kultusz és iskola kapcsolata egy alapvetően digitális, internetes, közösségi oldalak dominálta befogadói közegben.

1. Változik-e a kultuszok funkciója?

Vajon az irodalom társadalmi kontextualizálódásában mindig ugyanolyan típusú kultuszokat találunk? Vajon változnak-e a kultusztípusok és -funkciók az idők során? Már a kultuszok vizsgálatának hazai kezdeteinél felmerült, hogy az irodalmi kultusz antropológiai értelemben akkulturációs szerepet tölt be, ami azt is jelenti, hogy a jelenség kötődik, kötődhet egy bizonyos társadalmi folyamat egy meghatározott állomáshoz.² Számos helyen találkozunk a későbbiekben is azzal a gondolattal, hogy a kultusz bizonyos formái szoros kapcsolatban állhatnak a szépirodalom újfajta társadalmi helyzetének legitimációjával, ami – amellett, hogy az irodalommal való foglalkozást transzcendens értéként, a nemzet lelkének őrzéseként, mi több, a nemzetet az üdvösség felé vezető prófétai-papi szerepként határozza meg – kialakít egy markáns kulturális nacionalista politikai narratívát is, ami az irodalmat a nemzet autonómiájának letéteményesei közt az egyik legelőkelőbb pozícióba helyezi. Ez az identitáspolitikával, majd a hatalommal való szoros kapcsolat az irodalom intézményesülését is

---

² Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat, 1989), többek között 5., 18. és 19.

felgyorsította: alig fél évszázad alatt létrejöttek azok a nyilvános diskurzusterek, amelyek az irodalom modern működését lehetővé teszik, ami még akkor is „jó üzletnek” tűnhetett az irodalomrendszere szempontjából, ha ez az erőteljes ideológikus program túlságosan könnyű hozzáférést biztosított a művészettől idegen társadalmi rendszereknek, könnyen feladhatóvá téve az irodalom esztétikai autonómiáját. Első ránézésre talán meglepő, de logikus fejlemény, hogy a modern, magát autonóm társadalmi tevékenységkörként legitimálni kívánó szépirodalom önállóságának és esztétikai önelvűségének egyre határozottabb hangsúlyozásával párhuzamosan mintegy „védőernyőként”, a tőle eltérő értékrend alapján szerveződő társadalmi mezőkkel való kommunikációs formaként, úgymond „külpolitikai” diskurzusként maga teremti meg a kultikus nyelvet, szokásrendet és szerepeket, holott ez kezdettől heteronóm, az esztétikai önelvűséggel látszólag homlokegyenest ellenkező erkölcsi, politikai, ideológiai szerepeket vállaló beszédmód volt.

Van azonban ennek a kérdéskörnek egy eddig talán kevésbé vizsgált, bár az akkulturáció fogalmában benne rejlő, a szocializációval, a csoportképzés révén történő asszimilációval és társadalmi emelkedéssel kapcsolatos eleme is. A kultikus beállítódás elfogadásával ugyanis azt bizonyítom, hogy tudom, mit kell közös értékként felismernem, vagyis nem vagyok kívülálló dilettáns: értő, művelt közönség vagyok. Minthogy az irodalom elkülönülése során az egyik legfontosabb határfogalom épp a dilettáns és a művelt műértő közti szigorú különbségtétel volt (gondoljunk Kazinczy kritikai epigrammáira illetve az ízlés szerepével kapcsolatos megjegyzéseire), a műveltség, a „körhöz tartozás” jelzése azáltal, hogy demonstrálok, ismerem az értékeket, tudom, kit-mit kell tisztelni, azono-

sulok ezekkel az értékekkel (még ha esetleg csak formálisan is), a kultikus gyakorlatot a bennfentesség jelévé teszi. A kultusz mint a divathoz hasonló jelenség speciális csoportképző, ezen belül is eredendően elitképző tényező, s ezt erősíti fel az irodalom XIX. századi legitimációs főtémája, amely egyenesen a nemzet lelkének őrzőjét, formálóját látja majd a szépirodalomban, a lélek, vagyis a nemzeti nyelv legmesteribb, legmagasabb fokú megvalósulásában.

Az ironikus ebben persze az, hogy „belülről”, a kritikusi nyelv és gyakorlat felől nézve a (kritikátlan) kultikus imádat már a XIX. század első felében is épphogy a laikusság, a műkedvelőség jelének számított, amint azt többek közt az Athenaeum folyóirat szerkesztőinek, Bajza Józsefnek és Schedel (később Toldy) Ferencnek egymáshoz írott levelei jól példázzák. A kultusz e kettős, határkijelölő és -fenntartó szerepe tehát kezdettől tartalmazza a csoporthoz tartozás, méghozzá valamilyen értéket képviselő csoporthoz tartozás vágyának, törekvésének mozzanatát.

Inkább társadalomtörténeti jellegű eszmefuttatás tárgya lehetne, hogy miért és hogyan válhatott a modernizálódás, kapitalizálódás és demokratizálódás korában ez az új elitképző magatartás és nyelv ilyen fontossá. Az viszont, hogy ez a magatartás miért lehetett kezdettől ilyen ambivalens, miért válhatott egyformán a kizárás és a befogadás eszközévé, már az irodalomtörténet számára is érdekes kérdés lehet. Az irodalom részrendszerének differenciálódása létrehozta a „bennfentesek” többé-kevésbé homogén körét, „az irodalom republikáját”. Ennek a kvázi-homogeneitásnak lesz az eredménye a népnemzeti iskola esztétikai kánonja, amely azonban már egy fontos szakasz lezárását jelöli, hiszen eddigre a „bennfentesek” köre túl nagyszámú és diverz lett ahhoz, hogy fenn

lehesse tartani a közvetlen kommunikációt s ezzel a homogenitás illúzióját, másrészt alapvető változás történt az irodalom közvetítő közegében.

Az irodalmi-kritikai reflexió intézményeinek etablirozódása ugyanis egybeesett egy roppant fontos mediális változással: a nyomtatott tömegsajtó elterjedésével. Sajtó és gazdaság immár letagadhatatlan és eltéphetetlen kapcsolatban áll, itt az érték már csak kis részben működhet a szimbolikus gazdaság részeként illetve szimbolikus tőkeként; pontosabban a szimbolikus és az anyagi tőke egymásba fordíthatósága (mely kezdettől igen fontos, amint arra már a fogalom megalkotásakor rámutatott Pierre Bourdieu³) nyilvánosan és elfedhetetlenül jelentkezik. Az irodalmi nyilvánosság által szentesített esztétikai érték már nem csak (társadalmi pozícióban megjelenő) szimbolikus tőke: gazdasági értékke, de akár hatalmi pozícióvá is konvertálható (a század vége felé akár politikai értelemben is).

A gazdaság nyelvének alapszövegét a kapitalizmus logikája adja – a „szabadság” és a „republika” így egyszermind a piaccal és a versennyel áll párban: a határtalan növekedésből, terjeszkedésből származó, ezért kvázi-végtelenségéből adódóan „liberális” profit pedig a kimeríthetetlen műalkotás romantikus fogalmát állítja új kontextusba. A kimeríthetetlen, mindig új élményt, új értelmezési lehetőségeket, új találkozásokat lehetővé tevő műalkotás sajátos, szimbolikus kamatot hozó tőkeként értelmeződik, s az „egyszer használatos” műveket épp az helyezi a kritikai értékskála aljára, hogy tőlük nem várható efféle értelmezői „kamat”. Egyrészt új helyet talál

---

3 BOURDIEU, Pierre: „A szimbolikus tőke”, in BOURDIEU, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*; ford. ÁDÁM Péter, FERGE Zsuzsa, LÉDERER Pál, vál. FERGE Zsuzsa, LÉDERER Pál, utószó FERGE Zsuzsa, *Társadalomtudományi Könyvtár* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1978), 379–399.

ebben az érvelésben a kritikai értékelés és egyre inkább az irodalomtudományos vizsgálat, hiszen ezek segítségével „termelhetjük ki” a kimeríthetetlen értékeket a műalkotásokból, sokszorozhatjuk meg azokat olvasatok, értelmezések ezrei révén, amelyek újabb és újabb intertextuális kommunikációs sorokat indítanak el, és így tovább. Másrészt ennek révén erős legitimitációt nyer az értelmezői pozíció professzionalizálódása, aminek különböző változatai alakulnak ki az egyes társadalmakban. Harmadrészt – és a mi szempontunkból most ez a legfontosabb – a „kimeríthetetlen mű” fogalma az irodalomról való beszéd pluralizálódásában is hatalmas szerepet játszott: hiszen ha verseny van, ha a kimeríthetlenséget épp a versengő, újabb és újabb művek, szerzők, értelmezések, viták sokasága mutatja (és biztosítja egyszersmind), akkor nem létezhet többé egyetlen, mindenki számára kötelezően érvényes hierarchia. (Valójában persze eddig sem létezett, ám a diskurzusban résztvevők kisebb száma és az irodalmi illetve társadalmi nyilvánosság eltérő szerkezete miatt az egyetlen érvényes hierarchiaként működő legitimitációs diskurzus, az irodalom nemzeti kultusza ezt úgy tudta elfedni, hogy a nyilvánosság közös nyelveként működve – már amikor ezt a közösséget elfogadták – lényegében nem nyújtott támadási felületet.) A századfordulón azonban ez a pluralizálódás – ami tehát tökéletesen összhangban volt formailag a „kimeríthetetlen nemzeti kincs” kultikus narratívájával – az értelmezői nyelvek és a kritikai-esztétikai értékrendek versengését is megkerülhetetlenné tette. Ennek egyik eredménye lett az ún. „kettészakadt irodalom” is. Az a különös, némileg paradox helyzet áll tehát elő, hogy az önelvűségét és autonómiáját önleírása központi elemeként hangsúlyozó modern irodalom-értelmezői diskurzus érveit és legitimitációs stratégiáit tekintve

lényegében meglehetősen szoros allegóriájává válik egy másik diskurzív terület, a gazdaság, méghozzá a kapitalista gazdaság nyelvének.

A tömegsajttal való szoros kapcsolat másik (vagy egy másik) eredménye az, hogy az irodalom hálózatainak működése megváltozik. Az egyre komplexebb, egyre diverzebb, egyre nagyobb számú, egyre heterogénebb eredetű és (ismét Bourdieu egy kifejezésével élve) habitusú szerzők és olvasók által alkotott hálózatot már nemigen tudja átfogni egyetlen értékrend, egyetlen uralkodó attitűd, és ez sokakban rémületet kelt. Itt tehát ismét a korábban is zajló, ám (jórészt a tömegművelésnek és a kapitalizmus egyre nagyobb súlyú jelenlétének köszönhetően) mintegy exponenciálisan felgyorsuló pluralizálódás folyamatának egy másik aspektusát láthatjuk működni. Nevezetesen azt, hogy az uralhatatlanná váló folyamat, az ismeretlen társadalmi terekbe nyúló összetettség joggal kelthette azt az érzést az irodalmi mező számos szereplőjében – leginkább az ún. „konzervatív irodalom” képviselőiben –, hogy a korábban egyetlennek tűnő (hiszen az eltérő értékeket a hálózati kapcsolódások, csomópontok kisebb száma miatt sikerrel figyelmen kívül hagyó, irrelevánsnak tekintő), az irodalmat a heteronóm (nemzeti-erkölcsi) legitímációs elbeszélés segédvonalának beolvasztásával leíró-szabályozó értékrend, amely az úgynevezett népnemzeti iskola paradigmájaként vált ismertté, veszélyben van.

Nyilván roppant óvatosan kellene megfogalmazni és nagyon sok példával alátámasztani azt a feltételezést, hogy a korábbi helyzetben az irodalmi mezőre való „belépő szint” abból a szempontból egyszerűbb volt, hogy az elkülönülő részrendszer elsődleges célja a korábbi diskurzusformáktól való önmegkülönböztetés lévén, a rendszeren belüli meg-

különböztetéseket, kritikai értékítéleteket sokáig egy meglehetősen erős „véd- és dacsövetség” tompította. Az irodalom mint „szent áldozat” ilyen egyértelműen ugyan csak a XIX. század elején tekinthető modellértékű metaforának, ám még az irodalomkritika terén immár több évtizedes múlttal rendelkező 1850-es és 60-as években is gyakori megjegyzés (immár sokszor negatív előjellel, például Gyulainak a Petőfi-epigonizmust ostromozó írásaiban), hogy a magyar közönség a hon iránti áldozatból megveszi ugyan a könyvet, ám nem olvassa, egyforma köteles tisztelettel illetve jó és rossz művet, csak magyarul legyen, s nincs igénye a tudatos, értő, az irodalmi értéket felismerve megbecsülő olvasásra. A probléma emellett, úgy tűnik, a szakmai oldalon is felmerül: a „véd- és dacsövetség” új formában, a professzionális póluson való megerősödését legkeményebben talán Vajda János kritizálja az „irodalmi Deák-pártról” szólva, mint ami megakadályozza „az eszmék amaz érdekes forradalmát, mely nélkül tulajdonképpen nincs szellemi élet, vagy ha van, csak olyan, mint a bűzhödtt tó mozdulatlansága a rohanó hegyi patak pályája helyett”, és „a súrlódást megszüntetné az irodalmi céhrendszernek mostanság szellemi életünkre nehezedő kiváltságolt vaskalapos egyedulalma”⁴.

E kiindulópontot azonban most hipotézis voltában meghagyva, a példák helyett inkább az lehet számunkra érdekes a kultuszok (vélt) átalakulásai, szerepmódosulásai szempontjából, hogy mi is a tétje ennek a belépésnek elsődlegesen, és mi történik a belépés után, úgymond a „falakon belül”. Ez az a kérdés ugyanis, aminek segítségével talán könnyebben felfedezhetjük a kultikus jelenségek közös vonásait olyankor is,

---

4 VAJDA János, „Irodalmi viszonyaink”, in *Vajda János válogatott politikai írásai*, vál. KOMLÓS Aladár (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 83–93.

amikor látszólag nem politikai-ideológiai kisajátítás vagy a profi olvasástól idegen, laikus kontextualizálás történik, s ami tehát képet adhat a már-már kultikussá erősödött kánon strukturális jelentőségéről.

Minden rendszerhatár-kijelölés szelekció: az emberi világot alkotó számtalan lehetséges kommunikáció összetettségének és rendezetlenségének értelmessé redukálása a célja. Minden ilyen különbségtétel azt az okot fogalmazza meg lényegében, hogy véges életünkben miért áldozzunk értékes időt bizonyos dolgokra. Ez nagy mértékben egyszerűsíti a továbbiakat is: amit például a tudomány nem tekint releváns kérdésfelvetésnek, azzal nem kell foglalkoznia, ami a gazdaság szempontjából irrelevánsnak tekintetik, arról a gazdaság nem fog tudomást venni a továbbiakban, ami pedig művészeti, irodalmi szempontból nem ítéltetik figyelmünkre méltónak, azzal a továbbiakban nem fog foglalkozni az irodalmi kommunikáció, nem kerül be a rendszerbe. (Természetesen ezeket az ítéleteket mindig felül lehet bírálni, és ez gyakran meg is történik – épp ez például a kritikai viták és versengő értékrendek, értelmezések egyik fő mozgatója.) Az eredetiség esztétikai értékkritériummá válása felfogható e törvényszerűség következményének is: ha meg tudom győzni a potenciális befogadókat a művészet esetében valaminek a vadonatúj, még sosem hallott voltáról, akkor nagyobb eséllyel kapok figyelmet és minősülök relevánsnak; ebben az esetben pedig esélyem van arra is, hogy a figyelem fennmarad, de legalábbis időről időre megmegújul irányomban. Az újszerűségnek, az érdekességnek, a botrányosságnak, a fennálló értékrend melletti afirmációnak hatalmas különbségeik mellett van tehát egy közös vonásuk: felkeltik a figyelmet és igyekeznek minél tovább fenntartani azt. Ez egyrészt könnyen összemoshatja a közönség

szemében a különböző értékrend szerint kiemelkedő pontokat, másrészt viszont épp ezért közös valutaként, egyfajta „lingua franca”-ként funkcionál a társadalmi kommunikációban. Az „érdekes” mint differenciáló kritérium egyre inkább a „figyelemreméltó”-nak adja át a helyet. A különbség árnyalatnyinak tűnik, pedig a társadalom individualizálódásának talán az egyik legnagyobb (ma is zajló) változása történik meg a kettő között. Az érdekesség – amint azt a XIX. század elejének eszmefuttatásai még etimológiailag is hangsúlyozzák –, az érdek, az „interessze” fogalmából származik. Egy olyan diskurzív teret feltételez tehát, ahol a befogadó tudatosan választ, méghozzá azért, mert ebből valamilyen (erkölcsi, érzelmi, szellemi, anyagi, stb.) előnye származhat: a figyelem felkeltésére törekvő, a befogadást legitimáló gondolatmenetek kirajzolják és explikálják ezeket a „hasznokat” még akkor is, amikor a XX. század elején (a „konzervatív kritikában”) már gyakorlatilag csak etikai-ideológiai fejtegetések és elvárások formájában tudják ezt megtenni. A „figyelemfelkeltő” esetében a diskurzív tér szerkezete más: az egyre tömegesedő kínálat oldaláról érkezik az inger, a befogadó immár fogyasztó, akit egyre kevésbé cél hosszán győzködni az érdekeiről, sőt ez kontraproduktív is lehet – az újfajta, a gazdaság nyelvét egyre általánosabban használó diskurzív térben a kínálati oldal célja nem a párbeszéd, nem a meggyőzés, hanem a dominancia és a gyors meghódítás (sokszor akár a tudatos-ság teljes kiiktatásának szándékával).

A jelenkor felé haladva a figyelem válik a leghatalmasabb, anyagiakban is kifejezhető értéké, így az a pozíció, amely figyelmet tud koncentrálni és garantálni, a társadalmi rendszerek határain átnyúló módon képes fontosságra szert tenni. A figyelem konstruálja meg azt a pontot, ahol a kapcsolat és a csere meg tud történni.

A hálózatelmélet nyelvén megfogalmazva: az adott jelenségre, kommunikációra irányuló figyelem lényegében azt jelenti, hogy úgynevezett „élek” indulnak ki belőle, olyan lehetséges kommunikációs utak, amelyek kapcsolatokat hoznak létre, újabb kommunikációt tesznek lehetővé – amelyek tehát megerősödve hálózati csomóponttá tehetik a kérdéses jelenséget.⁵ S ez a cél, hiszen a csomópontosodásnak számos előnye van a modern, szerepkörök szerint elkülönülő, közép-pont nélküli társadalomban, de ezt a folyamatot itt most sajnos nincs mód végigkövetni. A sikeresség fokmérője valamely társadalmi részrendszerben végső soron a csomóponti helyzet mérete és tartóssága: az, ha az illető jelenség „megkerülhetetlennek” bizonyul (vagyis a felidézésével, az említésével könnyebb kapcsolatba lépni új, illetve tőlünk távoli jelenségekkel, s könnyebb azokat értelmezni). A csomópontosodás tehát lényegében hierarchiát visz az alapvetően nem hierarchikusan működő modern társadalomba, amivel egyfelől folyamatos feszültségeket teremt, másfelől viszont épp e feszültségek dinamizálják a méretük és növekvő összetettségük miatt egyre áttekinthetlenebbé és széttagoltabbá váló kommunikációs rendszereket.

A csomópont így funkcióként kezd működni: immár nincs szükség arra, hogy mindig újra bizonyítsuk és megerősítsük helyzetének jogosságát, nincs szükség arra, hogy felülbíráljuk azt, hiszen jóval többet nyerünk, ha elfogadjuk az ilyen csomópontok létezését, ha például – amint azt majdnem száz évvel ezelőtt *Mondd, mit érlel...* című versében József Attila keserűen és kritikusan, ám zseniálisan észrevette és megfogalmazta – „áruvédjegynek” tekintjük bizonyos szerzők

---

⁵ Ld. BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya: Hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és mit jelent ez a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben*, ford. VICSEK Mária (Budapest: Libri, 2003), 66. és 99–100.

nevét. E funkciójelleg azonban roppant közel kerül ahhoz a jelenséghez, amit korábban kultusznak neveztünk: hiszen itt is arról van szó, hogy nem kérdőjelezzük meg, adottnak vesszünk bizonyos értékítéleteket, elfogadjuk és használjuk őket, méghozzá valami olyan célra, ami nem feltétlenül kompatibilis az adott jelenség ideális, „szakszerű” megközelítésmódjával. Úgy gondolom, hogy ez az egyik fő oka az irodalomtörténeti struktúrák hihetetlen stabilitásának, vagyis annak, hogy még ha egy-egy szerzőt vagy jelenségeket radikális újraértelmezések során újrakontextualizálunk, netán újabb műveknek, szerzőknek igyekszünk a korábbiaknál nagyobb területet juttatni irodalomtörténeti térképünkön, ez nagyon ritkán rajzolja át alapjaiban a kánont, s még ha átrajzolja is, nem tartósan. A „csúcspontok”, a viszonyítási pontok túlélnek ezeket a különféle szempontú újraleírásokat, és újra magukhoz gravitálják a történeti leírások fő cselekményszálait. Csomóponti helyzetűvé vált műalkotásokat vagy szerzői életműveket rendszerint nem kritizálunk radikálisan, s különösen nem vonjuk kétségbe csomóponti helyzetük jogosságát, nem iktatjuk ki őket, hiszen ezzel egy egész, bonyolult, távoli pontokat összekötő rendszer működését és egybetartozását sodorjuk, úgymond, veszélybe.

Ez azért lehetséges veszély, mert a kritikai kommunikáció archiválást és hozzáférést lehetővé tevő rendszerei végső soron (irányított) skálafüggetlen hálózatoknak tekinthetők ugyanúgy, ahogy a (szintén a hozzáférést szabályozó) idézet-ségi hálózatok a tudományos kommunikációban. Az irodalom professzionális megfigyelése ebből a szempontból nem különbözik a tudományos kommunikáció hálózataitól.⁶ A skálafüggetlen hálózatok nagyon hatékonyak az információszérés

---

6 Uo., 121., 132. és 182.

és -elrendezés rendszerei számára, mivel gyors elérési útvonalakat biztosítanak egymástól távoli jelenségek közt is, csomópontjaik az archívumok stabil, hosszú időn keresztül fennmaradni képes vonatkoztatási pontjaivá tudnak válni, megkönnyítve ezzel az újabb jelenségek beépítését a már meglévő rendszerbe, jelen esetben az irodaloméba. E csomópontok segítségével tudnak az irodalomtörténet kanonizálódott számai olyan tartóssá válni, ami lehetővé teszi a hagyományozódást, vagyis azt, hogy a mindenkori utókor ugyanennek a történetnek a részeseként tekintsen saját működésére. Ezért olyan gyakori, hogy „a kánon” (amelynek létezését, jelentőségét szeretjük kétségbe vonni, de minimum relativizálni a modern esztétikai pluralizmus illetve autonómia hagyományához csatlakozó felfogásunkban) mégis elkeseredett harcok és szimbolikus térfoglalások tétje lehet; hogy hatalmas viták zajlanak egy-egy szerzőnek vagy műnek (például) a tankönyvekbe való bekerüléséről vagy a kikerülésükről; s hogy rendre megbuknak az olyan kísérletek, amelyek a kánon identitásképző és -fenntartó szerepét legerőteljesebben képviselő oktatásban megpróbálják az irodalomtörténeti szemléletet szinkrón, hermeneutikai-esztétikai szemlélettel felváltani. A kanonikus csomópontok (szerzők, művek, problémák) nélkül ugyanis nincs mód egybetartani hálózatunkat, amelynek egysége viszont feltétele annak, hogy ugyanazon történetben képzeljük el magunkat, ugyanannak a kulturális hagyománynak a részeseiként: a csomópontok kiiktatása után létrejövő ellenkánonok és alternatív kánonok láncreakcióként vonják maguk után a professzionális „közvélekedés” partikularizálódását, súlytalanodását. A hálózat működőképességének megőrzése ugyanis csak „teljes kisajátítás” segítségével biztosítható: a csomóponti helyzetű jelenségek pozíciójának megőrzésével. Úgy tűnik, hogy a „hagyomá-

nyon” – irodalomszemléleti hálózatunkon – strukturális okok miatt tehát csak apróbb, „felszíni” módosításokra van lehetőség: átértelmezhetjük, hogy *miért* jelentős valami, de szétesséssel fenyeget, ha magát a jelentőséget teljesen kétségbe vonjuk. Ez történt például a *Nyugat* irodalomtörténeti kisajátításai esetében, de ez történt az 1920-as évekbeli neokon kultúrpolitika vagy a szocialista realista kisajátítás esetén is. A skálafüggetlen hálózatok roppant stabilak, amíg csak apróbb, periférikus pontokat távolítunk el, ám a nagyforgalmú csomópontok kiesése kis, átjárhatatlan és egymás számára megközelíthetetlen részrendszerekre töri szét a korábbi összetett, rengeteg információs elérési utat biztosító „birodalmat”.⁷

A kultusznak tehát létrejön egy olyan változata (legkésőbb már a XIX–XX. század fordulójára), amely ugyanakkor ellentmondásban van az autonóm irodalom és a mobil, demokratikus társadalom modern fogalmaival. Az irodalom, de legalábbis az irodalomszemlélet kommunikációs rendszere – szemben a kora XIX. századi metaforával – hangsúlyozottan *nem* republika. Határozott hierarchiája következtében komoly küzdelem folyhat egy-egy jelentősebb csomóponti pozícióért, hiszen ezeknek valóban komoly tétjük van az „ércnél maradandóbbá” válás szempontjából, a jelenkor felé haladva pedig sokkal gyakorlatibb szempontokból is: a „forgalmas” pozíciók sokkal jobban képesek biztosítani a további kritikai és akár anyagi elismerést, mint a figyelem fókuszába ritkán kerülő, kevésbé behálózott külterületen elhelyezkedők. Hangsúlyozni kell, hogy a „forgalmas” pozíció egyáltalán nem szükségszerűen feltételez értékesebb teljesítményt (bár természetesen innentől nehéz is fenntartani az autonóm „tisztá esztétikum”

---

7 Uo., 123–129.

már Bourdieu által megkérdőjelezett fogalmát⁸): a figyelem ismétlődése, az ilyen módon való kijelölődés és fontos vonatkoztatási pontként való megjelölődés az, ami értékessé teszi, és ez meglehetősen radikális és felháborító gondolatnak tűnhet. Ez az ellentmondás feloldhatatlan, ám nélkülözhetetlen, ebből következően (minthogy egyfajta kognitív disszonanciát képez) nem irányulhat rá se figyelem, se kritikai reflexió, s ennyiben nagyon hasonlít a korábbi kultuszfogalom „érintetlenség”-tabujára.

2. Az átalakuló kultusz és az újonnan felértékelődő funkciók

A fentebbi gondolatmenet fényében talán megkockáztatható az a feltevés, hogy a kultusz akkulturációs jellegű közösség-építő szerepe mellé (amely a képviseleti beszédmód segítségével szocializálja egy nemzeti-kulturális közösség tagjaként az egyént) a kultusz információs *elérési hálózat*ként való átértelmeződésével más funkciók értékelődnek fel. Ezek a funkciók akár jóval hangsúlyosabbá is válhatnak bizonyos esetekben a korábbiaknál. Míg például a Petőfi-kultusz közösségi indoktrinációs szerepe az oktatásban legalább a XX. század utolsó harmadáig elsődleges volt (és érdekes, bár az imént mondottak fényében talán nem meglepő az, hogy ebből a szempontból mindegy, hogy politikailag milyen előjellel történt a közösségi „beavatás”), ez legalábbis az ún. tan-könyvháború (1970-es évek 2. fele, 80-as évek) óta minimum

---

⁸ BOURDIEU, Pierre, „A tiszta esztétika keletkezéstörténete”, ford. KERESZTÚRSZKI Ida, in *A háló, a halászek és a halak: Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*, vál., szerk. RÁKAI Orsolya (Budapest-Szeged: Osiris-Pompeji Alapítvány, 2001), 7–50.

ambivalens. Érzékelhető, hogy az irodalmi kompetenciafejlesztésnek (s ezzel egyidejűleg a kritikai tudatosság fejlesztésének) az előtérbe kerülésével az irodalom segítségével történő úgymond hazafias/közösségi nevelés a régebbi, kultikus odafordulást preferáló, s így végső soron igen mérsékelt elméleti és kritikai tudatosságot lehetővé tevő értelmében nemigen valósítható meg – amint arra az irodalom ideológiai kisajátítását szorgalmazó legújabb kísérletek nem is haboznak aggodva és rosszállóan rámutatni, a nemzeti kollektív identitás egyoldalú indoktrinációjának újra középpontba emelését sürgetve. E folyamat követése helyett azonban írásom hátralévő részében inkább azt szeretném megvizsgálni, hogyan is néznek ki azok a közösségépítő, kommunikatív lehetőségek, amelyek az ezredfordulón és a jelenben keretet adnak a (hálózattípusként értett) kultusznak, és hogyan befolyásolhatják ennek működését.

Margócsy István 1999-es Petőfi-könyve⁹ (különösen ennek az irodalmi nyilvánosság átalakulását a gazdaság és a tömegsajtó vonatkoztatási rendszerében vizsgáló, *Petőfi és az irodalmi gépezet* c. fejezete) stílszerűen megkerülhetetlen, azaz csomóponti helyzetű e kérdés szempontjából. Az a „radikális kifordítás” (ahogy kritikájában Borbély Szilárd fogalmazott¹⁰), amelynek segítségével „a szerző egyszeriben termelő lett, a zsenialitásból innováció, az olvasói elvárás helyébe kereslet lép, stb.; megjelenik a reklám, a promóció, az imágó (vagyis imázs), stb.”, az irodalmi aktivitást erőteljes hangsúllyal köti a folyamatos jelenléthez. „Az írónak mint pozitív iparlovagnak ezek szerint (azaz Petőfi és Jókai szerint) az lesz a feladata, hogy állandó termelésével (azaz kínálatával) a

9 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet* (Budapest: Korona Kiadó, 1999).

10 BORBÉLY Szilárd, „Az inverz Petőfi: Margócsy István: Petőfi Sándor”, *Alföld* 52, 6 (2001): 130. <http://www.epa.uz.ua/00000/00002/00063/borbely06.html>.

piacon állandó keresletet gerjessen és tartson fenn, és ennek a keresletnek a kielégítésével teremtsen meg saját anyagi egzisztenciáját.”¹¹

A hangsúly itt számomra most nem annyira az anyagi egzisztencia megteremtésének kérdésén, sokkal inkább az állandó kereslet gerjesztésén és fenntartásán, a figyelem állandó felkeltésének szándékán van. Míg ugyanis egy panteon-típusú, „muzealizáló” kultuszfogalom szükségszerűen az időtlenség, az örökkévalóság és a stabilitás koordinátarendszerében létezik, ez a modern csomópont-szerep a másik oldalról lép kívül az időn: a pillanatban, az örök jelenben tud megvalósulni. Ez egyébként nem új gondolat a kultusz identitásképző mechanizmusai szempontjából, az ünnepek, a folyamatos gyakorlat mint önaffirmációs szükségszerűség mindig is központi jelentőségű volt, ha más szerepben is. Ám ez a digitális térben éri majd el (eddig) csúcspontját: az internetes nyilvánosságtérben ugyanis a csomóponti pozíció kizárólag akkor tartható fenn, ha folyamatos az adott jelenség (jelen esetben szerző, életmű) érvényessége. A panteon-típusú kultuszfogalom persze megelőlegezheti ezt a szerepet például Petőfi esetében, hiszen az irodalomtörténet-írás az elmúlt másfél évszázadban olyan sűrű diskurzív vonatkoztatási rendszerrel vette körül a Petőfi-életművet, hogy az meghatározó viszonyítási ponttá válván, figyelmen kívül hagyásával a XIX–XX. század magyar irodalomtörténetének hálózata felismerhetetlen és egymásból elérhetetlen szigetekre esne szét, ahogy azt fentebb már említettem.

Ez azonban nem jelenti az önmagáért való érdekesség, értékesség fennmaradását: egy ilyen térben ugyanis a kultikus szerzőknek inkább funkcionális jelentőségük van, valahogy

---

11 MARGÓCSY, *Petőfi Sándor...*, 52.

úgy, mint egy nagy jelentőségű, forgalmas repülőtérnek vagy pályaudvarnak – sokat használjuk, sokszor áthaladunk rajtuk, de nem utunk, érdeklődésünk célpontjai, és különösen nem személyes tereink. Amint arra a Jókai-kultuszról írva s a kultusz kutatás egyik legtöbbit vitatott fogalmát megalkotva Szilasi László rámutatott,¹² a kultusz lényegében úgy helyez magas pozícióba műalkotásokat (vagy egyebeket), hogy azok olvasását, értelmezését szigorú keretek közé szorítja illetve bizonyos értelemben ellehetetleníti. A kultikus olvasás így végső soron „nemolvasás” abban az értelemben, hogy a pozíció eleve jótáll, megmondja, „mit jelent” a mű, hogyan kell értelmeznünk, s hogy magas minősége nem kétséges. Így értelmezői szabadságunk minimálisra redukálódik, s olvasásunknak tétje sincsen – nem kell döntést hoznunk a mű elfogadásáról vagy elutasításáról, ugyanis nem utasíthatjuk el. A kanonikus pozíció funkcionalitása, „pályaudvar” volta ehhez hasonló nemolvasást tesz lehetővé illetve vár el: a kapcsolódó kommentárokból kirajzolódó jelentőség felismerése elegendő. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne olvashatnánk el ezeket a műveket részletesen, lassan, egyedi interpretációt létrehozva, ám ez nem elvárás, s a pályaudvar-mű pozícióját se nem gyengíti, se nem erősíti.¹³

Az oktatás viszont természetesen annak ellenére ambicionálja az érdeklődés, a személyes érintettség felkeltését és

12 Vö. SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”* (Szeged: Ictus Kiadó–JATE Irodalomelméleti Csoport, 2000), 244.

13 További részletes vizsgálatot igényelne azoknak a partikuláris hálózatoknak az elemzése, amelyek kanonikus pozíciójú művek újraértelmezései révén keletkeznek olyan módon, hogy az értelmezések látszólag megingatják illetve meg kívánják kérdőjelezni a kanonikus pozíciót. Valójában azonban gyakran egy másik tekintélyes hálózat részeként kerülnek kapcsolatba a művel, s így leggyakrabban inkább egyfajta hálózati metszet jön létre érvénytelenítés helyett, a meglévő csomópontot oly módon megerősítve, hogy az innentől korábban egymás számára elérhetetlennek tűnő hálózatokat kapcsol össze. Ezzel a kérdéssel egy következő, készülő tanulmányban foglalkozom.

fenntartását, az élményszerűséget az irodalomban, hogy elsődleges célkitűzésének továbbra is a kanonikus hálózatok minél hiánytalanabb átadását, elsajátíttatását tekinti. De hogyan lehet maradandó (és lehetőleg pozitív) élménnyé tenni egy pályaudvart?

3. Brand, celeb, fandom, mém, avagy az átélés fogalmai a virtuális térben

Az oktatás és a széles értelemben vett népszerűsítés visszavetítő javaslata, hogy közelíteni kell a mai közönség (tinédzserrek, diákok) „világához” a kérdéses témákat – jelen esetben Petőfit. Jól látható, hogy itt egyrészt ugyanaz az igény munkál, mint amely Margócsy fentebb idézett iparlovag-leírásában is megjelent (hogy tudniillik a megfelelő kínálattal állandó keresletet kell gerjeszteni és fenntartani), másrészt ez épp ellentétesen működik a kultusz korábbi „panteonizációs” dinamikájával. Míg ugyanis ott az egyén avatódik be egy (konstruált) közösségi hagyományba, és az egyén tulajdonképpen asszimilálódik valamiféle nemzeti közösségképhez, amelynek Petőfi az egyik szimbóluma, itt sokkal inkább a Petőfi-képet alkalmazzuk a meglévő(nek feltételezett) közösségek szerkezetéhez, értékrendjéhez, érdeklődéséhez. Ebből adódik az is, miért nem elfogadható ez a kultuszt végső soron nemzeti hagyományközösség-konstruáló eszköznek tekintő álláspont számára: itt az adott jelenség (jelen esetben Petőfi) nem feltétlenül a nemzeti közösség szimbólumaként jelenik meg, és e közösség hasonló „branding”-je – bár (különösen szélsőjobboldali szubkultúrák számára) nem elképzelhetetlen – ma is legtöbbször elutasítással találkozik, hasonló módon és

hasznló okból neveztetve „szentségtörésnek”, mint a szimbolikus tőke tabuját feszegető irodalmi díjazások a XIX. század elején.¹⁴

A közösségi média világában a kommunikáció a folyamatos virtuális részvétel jegyében zajlik, egy profil (csatorna) pedig annál értékesebb, minél rendszeresebben frissül. Itt tehát a megőrzés, az archiválás, a muzealizáló–felelevenítő tekintet önmagában kevés, folyamatos tartalomszolgáltatásra van szükség. A celeb és a fandom kérdéskörét átugorva csak az ebből a szempontból talán legérdekesebb fogalommal való összefüggésről ejtenék befejezésül pár szót: az internetes mémeknek a kortárs kultuszokban játszott szerepéről. A kifejezést nem a Richard Dawkins nevéhez kötődő, sok vitát kiváltó mémelmélet által használt értelemben használom, hanem a hétköznapi és talán elterjedtebb jelentésében. Mémen tehát azokat a leggyakrabban multimédiás tartalmakat értem, amelyeket az internetes közösségi médiafelületek felhasználói hoznak létre, és egyfajta modern „online folklórként” alakítanak ki komplex, sűrű, gyorsan csomópontosodó, ám általában gyorsan szét is eső kép–szöveg–hang–befogadónálzatokat.

Az internetes mémek ebben az értelemben ugyanis az ismeretek folyamatos aktualizálójának és összekapcsolójának szerepét töltik be, az újabb és újabb jelentéskimozdítások, átértelmezések segítségével pedig nemcsak biztosítják a tartalom folyamatos frissülését, de a gyors terjedés elősegítésével lehetővé teszik az egyre szélesebb körű részvételt és egyfajta közösségi hálózatosodást is. A jól sikerült (és így gyorsan

---

14 „Legyen egy borostyán ág v. babér koszorú, egy ezüst lilium v. emlékpénz a jeles érdemnek kitett jutalom: csak köz tisztelet, s nyilvánvaló külömböztetés jegye legyen” – ahogy a Marczibányi-jutalom kiosztásával kapcsolatban írják a 19. század elején, ld.: RÁKAI Orsolya, „A magyar nyelv ünnepe? Tiszteletadás a magyar literatúrának: A Marczibányi-jutalom első két kiosztása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6 (1998): 708–728.

terjedő) mémek eseménystátuszt tudnak elérni: ha láttam, ha ismerem, ha tudom, miről van szó, akkor „ott voltam”, benne vagyok, elkerültem a hálózatból való kiesést (l. FOMO¹⁵). Az irodalmi népszerűsítés nem véletlenül használja egyre jobban ezeket a mém-szerű eszközöket Nyáry Krisztián Facebook-bejegyzéseitől a klasszikus szerzők átírásain, iskolából jól ismert költemények versformájára történő újraírásain, irodalomtörténeti szituációk képregényes megformálásán át (mint amilyen például a Nyugat + Zombik) az olyan kulturális fordításokig, amelyek a mai élet jelenségeinek feleltetik meg az elmúlt idők eseményeit.

A mémek utalhatnak a netes folklór olyan asszociációs utalássztrárákká vált elemeire is, mint a népszerű filmek, de betölthetnek kritikai szerepet is, ahol épp a jelennek Petőfi jelenével való összevetése adja az utalásban rejlő közösségformáló poént (ld. 1–2. képmelléklet).

Ezeknek az új változatoknak ma már a klasszikus múzeumi terek is gyakran helyet adnak – gondolhatunk például a Petőfi Irodalmi Múzeum 2011-es, a névadónak szentelt kiállítására, amely részben a kultusz konstruáltságának megmutatására, részben viszont a fiatalok számára jobban aktualizálható, az életkor adta lelki problémák, vágyak, nehézségek, a lázadás, a sztárságra, sikerre való vágyakozás hasonlóságára helyezték a hangsúlyt. Ez tulajdonképpen nem áll távol attól, amit Graeme Turner demotikus fordulatnak nevez.¹⁶ Turner a valóságshow-k szereplőivel kapcsolatban jegyezte meg, hogy itt a figyelem megragadásában valami nagyon érdekes fordulat történik: ezeknek az embereknek ugyanis sem képességeik

---

15 Az internetes közösségi oldalak nyomán elhíresült, az angol Fear Of Missing Out összevonásából keletkezett közkeletű betűszó.

16 TURNER, Graeme, *Understanding Celebrity* (London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE Publications, 2004), 84.

sem teljesítményeik nem különlegesek, látszólag semmi figyelemreméltó nincs bennük. S mégis, épp átlagosságuk révén keltenek figyelmet, a különlegesség helyébe a hétköznapiság fogalmát emelve. Annak tárgyalása, hogy ennek a jelenségnek mi az oka, s hogyan függ ez össze a befogadói azonosulásnak a szépirodalomban jól ismert kérdésével, túlfeszíti ennek a dolgozatnak a kereteit. De az valószínűleg elmondható, hogy ebben az esetben nem az új, a váratlan, a tőlünk radikálisan eltérő az, ami figyelmünket felkelti és fenntartja.

Az „ismerd fel benne önmagad”-típusú gyakorlatok fordulnak elő legnagyobb számban az olyan iskolai feladatokban, ahol a fiatalok egyfajta kulturális fordítást hajtanak végre a XIX. századi és a jelenkori közösségi terek, célok, vágyak között. Gyakori alternatív feladat például a Fakebook nevű játék, amikor fiktív Facebook-oldalt készítenek egy-egy múltbeli alaknak, regényhősnek vagy eseménynek (ld.: 3–4. képmelléklet).

Ilyenek természetesen nemcsak órai feladatként, hanem spontán módon is létrejönnek, és ebben az esetben gyakran mémesednek is. Kérdés, hogy a Petőfi „celebvoltát” hangsúlyozó kulturális (és mediális) fordítások, melyeknek tehát bevallott pedagógiai célja az elidegenedett, érthetlenné vált múltbeli figura közel hozása a jelen kötelezőolvasmányfogyasztó közönségéhez, mennyiben tudják ezt a fordítást valóban végrehajtani. Tény, hogy ilyen módon biztosan nem hullanak ki a kultikus klasszikusok a kollektív emlékezetből, sőt, az újabb generáció újfajta, életkori közösségen alapuló személyes érzelmi azonosuláson keresztül tudja megőrizni őket, szemben a kultusz korábbi, kétszeres embernagyságúra növelt, szoborszerű, tudatosan inkább példaképként, soha el nem érhető célként az ifjúság elé állított figuráival. Ám nem

vagyok benne biztos, hogy a művek olvasása, értelmezése ettől új lendületet nyer, vagyis hogy a kamaszok szabadidejükben a szerző alakjának izgalmas volta által felkeltett érdeklődésüktől hajtva tömegesen kezdenének Petőfi-verseket olvasni. Persze, amennyiben a kanonikus-kultikus csomópontoknak az új, internetes, közösségi médiás nyilvánosságtérben való újraalkotásaként értelmezzük a jelenséget, nem fogjuk hiányolni a tömeges, egyéni, érdeklődéstől motivált olvasást, hiszen a kanonikus mű nem veszíti el kanonikus pozícióját attól, hogy nem olvassák – a csomóponti helyzet megőrzéséhez elegendő, ha jelentőségét az olvasók elfogadják és fenntartják az új vonatkoztatási rendszerekben.

Ezek az átértelmezések egyrészt új fogalmakat tudnak hozzárendelni a már meglévő (kánon)hálózatokhoz, másrészt új irányokat, új elérési utakat is. A fiatal internethasználók információszerzési eljárásai radikálisan eltérnek ugyanis az offline (és „digitális bevándorló” nemzedékekétől, s számukra a nyomtatott médiumokban megszokott keresési és értelmezési eljárások gyakran tökéletesen ismeretlenek. Így számos korábban magától értetődőnek tűnő, hagyományként átörökített kontextus is hozzáférhetetlen számukra. Újfajta kontextualizációs és azonosulási mintáik azonban már formálják a digitális teret, és a kánonok virtuális-elméleti csomópontjai mellé „valós” internetes keresési csomópontok rendelődnek: a Petőfi-kánon (a többi között) mintegy „feltöltődik” a digitális térbe.

Nem biztos, hogy szerencsés feltenni azt a kérdést, hogy „megfelel-e mindez a valóságnak” – hiszen valószínűleg nem jobban és nem kevésbé, mint az akkulturációs célú illetve panteonizációs kultusz esetében. Szembenézve az irodalmi szokásrendek konstruáltságával, esetlegességével és érdek-

hálózatainak meghatározó jellegével talán érdekesebb a változások mikéntjét és lehetséges miértjeit megfigyelni, s elfogadni, hogy ebben a térben immár szabadon váltogathatjuk a résztvevő és a megfigyelő pozícióit.

Képmelléklet

↑ 1. kép: Petőfi-Neo, túl a Mátrixon

↑ 2. kép: Petőfi, a magányos médiakritikus

↑ 3. kép: Egy Petőfi Fakebook-profil

→ 4. kép:
A márciusi ifjak
egyik Fakebook-
üzenőfala

A Petőfi-avatar

– Virtuális szubjektum és digi-doppelgänger a gimnáziumban

Irodalom és történelem

– irodalom- és történelemtanítás

/

SZABÓ ROLAND

A bölcsészettudományok módszertanával foglalkozó szakirodalom rendre arra a felismerésre jut, miszerint a tanítási folyamatok megtervezése során semmilyen szempontból nem hagyhatók figyelmen kívül azok a korosztályi kérdések és tanításmódszertani dilemmák, amelyek az ún. „Z” generációba tartozó tanulócsoportok tanítása során jelentkeznek. A tanulás aktusának, valamint a tanulási szokások és stratégiák jelentős részének digitális platformokra való áthelyeződésének a módszertani eszköztár megváltoztatásához és a szakmetodikai terminusok újragondolásához és kiszélesítéséhez kell vezetnie.

A magyarság történetének szemlélet- és sorsfordító eredményei kiemelt helyen szerepelnek a középiskolai oktatásban is. Ennek folyományaként nemzeti költőnk életművének

tárgyalásakor Petőfi alakjának és költészetének a nemzeti forradalomban betöltött szerepe megkerülhetetlenül a tanórák hangsúlyos témájává válik. Az irodalomtanítás ezen a ponton (is) érintkezik a referenciális olvasati lehetőségekkel. Ennek kapcsán 1848 eseményeinek megértésében a bölcsészettudományokat oktató pedagógusok kiemelt feladatot látnak el: a cél Petőfi Sándor alakjának olyan szempontú beemelése az irodalomtanításba, amelynek során az életmű értelmezése úgy számol a biográfiai én fogalmával, hogy közben igyekszik megfelelni a posztmodern interpretáció-elméletek hangsúlyos álláspontjának is, amely az esztétikai szerep primátusát hangsúlyozza.

Posztmodern korunkban a referenciális funkció csökkenése – vagy szerepváltozása – nem jelent mást, mint hogy az irodalmi szöveg nem egy másodlagos produktum egy elsődlegesnek tartott referenciális kontextusban – vagyis a szöveg a nyelvi tapasztalatnak éppen a nyelv általi létezése. Annál fogva, hogy a szöveg tehát a nyelv által létezik, az irodalmi szöveg önmaga tárgyát hozza létre úgy, hogy annak nem a valóságmegfelelései, hanem a beleírt megformáltság, az esztétikum a lényege.¹ Így a megértés és értelmezés – nevezzük összesítetten interpretációnak – aktusa elsősorban a megformáltság sajátosságaira irányul, a beleírt esztétikum elérésére. Kétségkívül a ma uralkodó irányok egyike sem kedveli a problémakört, gondoljunk csak a hermeneutikai irányzatok vagy a dekonstrukció referencialitás-tagadó nézőpontjaira. Az irodalomértésben a „biográfiai én”-fogalmak mintegy inverz-ként arra mutatnak rá, hogy a fikciós szövegekbe bele (lehet) van írva a referenciális világ egy-egy eleme, s erről nem

---

1 Vö.: DERRIDA, Jacques „The Parergon”, in *The Truth in Painting*, trans. BENNINGTON, Geoff and MCLEOD, Ian (Chicago: University of Chicago Press, 1987), 37–83, 81.

érdemes nem tudomást venni. A fikcióba beleírt valóság – ami maga a fikcionált szöveg – egy lehetséges másik világot hoz létre, olyat, amely a referenciális vonatkozások fikciós térben való transzmutálódása során a nyelv által képződik meg. Meg kell jegyezni, hogy a referenciális olvasat nem lehet sosem a valóság fölismerése, azért, mert a mű attól irodalmi, hogy nem a rajta kívüli világot írja le, ugyanis, ha ez így lenne, akkor nem lenne értelme az olvasatfogalmaknak. Vagyis az irodalmi szöveg lényege, hogy nyitott legyen az eltérő olvasatok előtt.

Jelen közleménynek természetesen nem lehet tárgya ennek a fontos kérdésnek a körbejárása, csupán jelzésértékű megjegyzéseket tettem, amelyek okán érdemes lehet a fentiekben körvonalazott értelmezési dilemmákat jelenlévő kérdésként kezelni egy-egy életmű tanítása kapcsán. Ugyanis a biográfiai én kérdése számottevő problémája az irodalomértés során mind a mai napig a magyar irodalom olyan korszakos teljesítményeinél is, mint Petőfi Sándor vagy éppen József Attila költészete.

*

A kronológiai lépésekbe merevedett irodalomtanítás sok esetben nem kezeli megfelelően a gimnáziumi oktatás szereplőinek életkori sajátosságait. Ebből adódóan az irodalomértés tanulásának folyamata² nem lépcsőzetesen építkezik, hanem mintegy horizontális metszetben próbálja magát a megértést – nevezhetjük értelmezésnek is – tanítani. Vagyis a kronologikus irodalomtörténet-tanítást a tanulócsoporthoz életkor szerinti öndifferenciáló jellegének rugalmatlan kezelése jellemzi, ahol

---

² Megértetni azt, hogy az irodalmi szöveg mindig több önmagánál, s megtanítani a szövegek értelmezését ilyen olvasói fókuszpontból.

a hangsúlyozott szerep a „művelt ember” eszménye köré építkezik még 2021-ben is, háttérbe szorítva a tudáshasználat „ön-strukturáló” jellegét. Ebből adódóan – irodalomértés lévén – a készségek és a kreativitás mint attitűdök megrekedhetnek az autodidakta formálódás szintjén. Az időben előre haladó irodalomtörténet-tanítás csak korlátozottan tekint ki az irodalom folyamatszerűségére, vagyis nem mutat rá hangsúlyosan a művek párbeszédére, ugyanis életmű-egészek bemutatására épít,³ s következésképp ez a típusú irodalomértés nem önmegismerés-jellegű módszertanokat részesít előnyben.

Kétségkívül elmozdulás is megfigyelhető a kimeneti szabályozásban, amennyiben az írásbeli érettségi feladattípusait vizsgáljuk.⁴ A 2017-től bevezetett újabb típusú írásbeli érettségi magyar irodalom műveltségterületből⁵ olyan műértelmező szövegalkotási feladatot kér, amely az irodalomra mint művészi technikákkal létrehozott teljesítményre épít. Az ilyen típusú szövegek létrehozásának „képesség-feltételei” az irodalmi szöveg szakszerű föltárásának módszertani alapjain nyugszanak, vagyis azokon a metódusokon, amelyek a tudást nem faktuális ismeretek strukturált rendszerében/rendszereként definiálják. Viszont ezen a ponton nem lépnek túl, mert amennyiben az érettségi feladatok javítási és értékelési útmutatóit elemezzük,⁶ még mindig csak nyomokban találkozunk az egyéni értés mentén folyamatosan újrakonstruálódó tudásfogalomra építő készségek mérésével.⁷ Vagyis

---

3 Vö.: „A közép- és emelt szintű magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga követelményei”, hozzáférés: 2021. január 31., https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2017/magyar_nyelv_es_irodalom_vk.pdf.

4 „A közép és emelt szintű írásbeli érettségi feladatsorok”, hozzáférés: 2021. január 31., <https://www.oktatas.hu/kozneveles/erettsegi/feladatsorok>.

5 Vö.: Uo.

6 Vö.: Uo.

7 Vö.: Szabó Roland, „Az emelt szintű magyar írásbeli érettségi értékeléséről”,

a kreativitás és ezzel összefüggésben az irodalmi szöveg által közvetített esztétikum – mint olvasói élmény – egyénített megélésének az „elmondása” még mindig periférikus területe az irodalomtanítás koncepciójának. A konstruktivista tudáselmélet⁸ szerint a diák lényegében maga konstruálja meg a tudást, amely ennek megfelelően személyes tudásként értelmeződik. Ez a személyes tudás a kimeneti vizsgarésznél az irodalomtörténeti alapfogalmak szakszerű alkalmazásának és a szövegalkotási kompetenciának feleltethető meg. Tehát a kérdés adott: személyes tudás-e az esztétikai élmény, vagy pontosabban, az esztétikai élmény lehet-e személyes tudás? A műveltség és a tudás fogalmainak napjainkban nagy léptékben történő átértékelődése, s e terminusok kompetencia alapú kiszélesítése kulcsfontosságú fölismerés. Így korunkban a műveltség és tudás e kiszélesített jelentéseinek a fejlesztése csak akkor válhat professzionálissá, ha a pedagógiai munka is önfejlesztő profilra vált.

Utat kell nyitni a szövegek közötti párbeszédre épülő munkaformáknak, vagyis a transztextualitásnak azaz a hermeneutikai értelemben vett szövegüzenetek teljesebb megkonstruálását feltételező metódusok beépítésének az irodalomoktatásba. A genette-i kategóriák által az irodalomértésbe adaptálódott öt transztextuális kapcsolat közül⁹ a gimnáziumi irodalomoktatásba már hagyományszerűen beépült fogalom, a klasszikus intertextualitás fogalma mellett a további textuális kapcsolatok terminusainak is be kell épülniük. Mindennek azért van oktatás- és nevelésmódszertani szempontból is

---

in *Mérési és értékelési módszerek az oktatásban és a pedagógusképzésben*, szerk. HOMONNAY Zoltán és KÁROLY Krisztina (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017), 218.

8 NAHALKA István, *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben?: Konstruktivizmus és pedagógia* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002), 55.

9 Gérard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURIÁN Mónika, *Helikon* 42. évf., 1–2. sz. (1996): 82–90.

fontos szerepe, mivel a genette-i posztmodern hermeneutikai fogalmak mindennemű olyan párbeszédet hangsúlyoznak a szövegek között, ahol a szóban forgó művek azáltal is interpretálhatók több nézőpontból, mert egy egyszerű transzformáció, vagy imitáció által, avagy akár intellektuális természetű kapcsolatok által is olvashatók. Ennek az értelmezői szemléletmódnak az irodalomoktatásba való beépítésével a diákok olvasói szokásait módosíthatjuk olyan irányba, ahol az irodalom és annak szövegei nem korszakok által elválasztott szövegekként olvashatók, hanem az „olvasások” egymásba visszatérő, de ugyanakkor folyamatszerű aktusok.

*

Az internet, az online tér és a digitális oktatás – ami a jelen tanulmánynak is témája – olyan széles spektrumú terminusok, amelyek körvonalazására is aligha vállalkozhat a közlemény. Már a múlt század 70-es éveiben Illich által leírt „iskoladefiníció” is rámutatott arra, hogy az iskola monopóliuma, miszerint az oktatás kizárólagos társadalmi intézménye lenne, megszűnt.¹⁰ A „seamless learning” mint tanulási folyamat¹¹ integrálja a formális és informális tanulási tevékenységeket, egyszerre van jelen az egyéni és a társas tanulás, szinkron és aszinkron történik, átível a földrajzi kötöttségeken, mindenhol elérhető tudásforrást biztosít, magában foglalja a fizikai és online tanulást, a jelentésteremtés többféle IKT-eszköz használata által megy végbe, multimodális tanulási feladatokat tartalmaz, a tudás szintetizálására is alkalmas, különböző

---

10 Ivan ILLICH, *Deschooling Society* (New York: Harper & Row, 1971), 23.

11 Lung-Hsiang WONG and Chee Kit LOOI, „What Seams Do We Remove in Mobile Assisted Seamless Learning? A Critical Review of the Literature”, *Computers and Education* 57, 4. sz (2011): 2364–2381, 2365.

pedagógiai és tanulási tevékenységeket kapcsol össze. Tekintjük a körvonalazott két terminust is e szakmódszertani tanulmány elméleti kiindulópontjainak.

Szükséges tisztázni az éppen zajló, kizárólag a digitális munkarendre szorítókozó online oktatás által létrehozott új jelenségeket, illetve a jelenségekhez kapcsolódó attitűdöket is. Az avatar fogalma alatt a mindennapi életben rendszerint valamilyen valós személy online reprezentációját értjük. Az oktatásban – jelen tudásom szerint – nincs olyan adaptációja a fogalomnak, amely a „digitális avatar” vagy az „online avatar” terminusokat a tanítási és tanulási folyamat résztvevőire értené. A 2020-as világvárvány okozta helyzet, amely az oktatási módszertanok jelentős mértékű újragondolását eredményezte,¹² azonban szükségessé teszi annak a fölvetését, hogy a tanárról és a tanulóról is avatar-jelenségként is beszéljünk – amikor az oktatás résztvevői a digitális térben való létezésre korlátozódnak. Ennek értelmében létrejön egy másik jellegű ún. „ideális virtuális én”,¹³ amikor a szinkron online tanórán való részvétel indirektté válik: egyik résztvevő sem tud úgy és annyit szerepelni a kreált, mesterséges virtuális térben; a tanóra dinamikája módosul. A művek értelmezéséhez kapcsolódó feladatok módszertani kiindulópontjai egy ilyen térben szükségképpen preskriptív irányba tolódnak el, ami által szűkebb keretek közé szorítkozik az offline tanteremi rendezhez képest a műolvasat. Tapasztalataim szerint itt érdemesebb az értelmezési lehetőségeket nyitott végű feladatok mentén fölvetni. Ugyanakkor fontos szempont lehet az is, hogy az

---

12 Vö.: MONGYI Norbert és SZABÓ Roland, „A digitális munkarendű oktatás: Tapasztalatok és tanulságok.”, *Tani-tani online* (blog), hozzáférés: 2021. január 31., http://www.tani-tani.info/a_digitalis_munkarendu_oktatas.

13 A fogalom és annak első, még nem publikált meghatározása tőle: Mongyi Norbert József PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Vitéz János Tanárképző Központ (2021).

irodalom és internet kapcsolatában a viszony másodlagos tudjon maradni, hiszen a tanulási folyamat végcélja nem informatikai jellegű, sem nem adatgyűjtés, hanem még mindig és továbbra is a bölcsészettudományi értelemben vett megértés.

*

A tanulmány ötödik s egyben utolsó fejezete Petőfi Sándor és a forradalom kérdésének tanítását, annak folyamatát, céljait és eredményeit írja le. Mivel a közlemény elsődleges célja nem konkrétan a Petőfi-művek tanításmódszertanának bemutatása, hanem sokkal inkább az összetett metódus háttereként szolgáló folyamatok elméleti és tapasztalati kérdéseinek fölvetése, ezért a versek tanításának szentelt fejezet terjedelme aránytalanul tűnhet. A cél egy olyan többszemponú és többterű módszertan leírása, amely sok és másféle irodalmi műs a referencialitás kérdését fölvető probléma tanításának is alapja lehet. Ahol hangsúlyosan jelen vannak az irodalom-elméleti fogalmak mellett a második fejezetben részletezett kompetenciák fejlesztését célzó, elsősorban nem pre-, hanem deskriptív jellegű feladattípusok is. Nem utolsósorban az online tér szerepe is kiemelt, de mint a folyamatban csak másodlagos szerepű közeg. Ez utóbbi azonban csak látszólagos ellentmondás, hiszen a tanulmány azt a tapasztalati tényezőt igyekszik elsősorban bizonyítani, miszerint az irodalom oktatásának – tágabb (vagy szűkebb) értelemben az irodalomtudománynak mint a megértési metódusokat leíró és bemutató diszciplína oktatásának – a sikere nem múlik az internet-kérdésen; vagyis ugyanolyan sikeres lehet az online térben történő irodalomtanítás is, csupán a tanítás terét kell megfelelően átértelmezni, majd a módszertant kis mértékben ugyan, de módosítani.

A tanulmányban bemutatott módszertan kizárólagos közege esetünkben most az online oktatás, a 2020/2021-es tanév kényszerű helyzete. Ebből adódóan módosítottam az offline térben bevált módszertani szokásokon, s attól több szempontból is eltérő módon kerül sor a versek elemzésére, az irodalmi szövegek párbeszédének kérdésére, a tanár–diák és a diák–diák interakciókra is. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy amíg az „online oktatás” és „digitális munkarendű oktatás” fogalmak csak az oktatás terének megváltozását jelölik – vagyis offline helyett online a tér és a csatorna is –, addig a „digitális oktatás” fogalma nem feltételezi az online közeget, virtualitást és avatarságot, hanem ettől függetlenül működik akár offline akár online oktatási módban is. A digitális oktatásnak kisebb egyszerűsítéssel két szintjét különböztethetjük meg online módban: amikor az adott mű értelmezése, s a művel kapcsolatos tanulói reflexiók mindenki számára hozzáférhetővé válnak (úgy mint egy szokványos kontaktórán, amikor beszélgetünk a témáról) – ezt nevezhetjük „digitális oktatás 1.0”-nak,¹⁴ s amikor lehetővé tesszük a tanulók számára, hogy ne csak megismerjék, hanem reflektáljanak is csoporttársaik reflexióira (szintén úgy, mint egy szokványos kontaktórán, amikor a témához kapcsolódó meglátásokra reflektálunk) – ennek megvalósulását pedig nevezhetjük „digitális oktatás 2.0”-nak.¹⁵ A két szint rövid bemutatásából is nyilvánvaló már, hogy a kényszerű online közeg másabb, időigényesebb és ne-

---

14 Az online/digitális munkarendű oktatás alatt a digitális oktatás fogalmához kapcsolódó diszciplináris értelemben vett kifejezésként kell érteni (nem azonos a média által használt megegyező formájú fogalommal, amely alatt az online/digitális munkarendű oktatás 2020. év tavaszi időszakát értik).

15 Az online/digitális munkarendű oktatási rend alatt a digitális oktatás fogalmához kapcsolódó diszciplináris értelemben vett kifejezésként kell érteni (nem azonos a média által használt megegyező formájú fogalommal, amely alatt az online/digitális munkarendű oktatás 2020. év őszi, és 2020. és 2021. év fordulójának téli időszakát értik).

hezebben megvalósítható. Ez a megvalósítás sosem lesz teljes, hiszen a személyes jelenlét hiánya továbbra is probléma; következőképp ezek a módszertanok kizárólag az online térben sosem lesznek olyan hatékonyak, mint amikor az offline tanítási-tanulási közegbe épül az alkalmazásuk. Vagyis a „digitális oktatás” sikere a jelenléti oktatást is kell, hogy feltételezze.¹⁶

*

A közölt tananyag Petőfi Sándor költészetének tanítása. Az érintett tanulócsoporthoz a Budapest XIV. kerületi Szent István Gimnázium tizedik, tizenegyedik és tizenkettedik évfolyamainak egy-egy tanulócsoporthoz. A teljes tananyag kipróbálásában a tizedik évfolyamos tanulócsoporthoz vett részt, míg a felsőbb évfolyamok tanulócsoporthoz csak egy-egy feladat erejéig. A 2020/2021-es tanév online/digitális munkarendű időszakában az órák fele online szinkronórák formájában került megtartásra, míg a fennmaradó további, tagozatonként változó egy vagy két tanóra időtartamát a digitális feladatok megoldására fordították a tanulócsoporthoz. A gimnáziumban egyetlen, közös oktatási platformot használtunk, a Microsoft Teams online tanulószobáit. A közölt tananyag 4–6 órában végezhető el.

Mint ahogy már a megelőző fejezetekben is utaltam rá, az irodalomoktatás igen sokszempontú folyamat, amelyhez ez a tananyag is illeszkedik. Ennek megfelelően az általános verselemzési kérdéseken és alkalmazott módszertanokon kívül az intertextualitásra, az önmegismerésre, a szövegalkotás kompetenciáira is épít, ugyanakkor beemeli a történeti

---

¹⁶ Dan LEVY, *Zoom-tanterem*, ford. ERDŐS Olivér Zakariás és ERDŐS Róbert Zebulon (Budapest: Geopen, 2020), 109–116, <https://kifu.gov.hu/sites/default/files/Zoom-tanterem.pdf>.

vonatkozású események s ezzel összefüggésben a kultusz és referenciális olvasások kérdését is.

A diákok már rendelkeznek magukkal hozott Petőfi-képpel, melyet az általános iskolai tanulmányaik során sajátítanak el. A tizedikes csoport Petőfi Sándor költészetének (újra)megismerésének a végén jár, míg a felsőbb évfolyamok tanulócsoportjai már tanulták Petőfi költészetét irodalomórákon, valamint tanulták 1848 eseményeit a történelemórákon is. Az órai munka során készített szöveghők¹⁷ tanulságaként a következő konzekvenciákat vonhatjuk le 2021-ben: összességében megfigyelhető a hívószóra megkonstruálódó Petőfi-képben, hogy erőteljesen jelen vannak a referencialitás és történeti kontextus fogalmai, mint például a *Kiskőrös, szabadságharc, forradalom, vándorszínész, bajusz, 1848, március 15., Pilvax*; ugyanakkor Petőfi Sándor személye helyett az irodalmi alak mintázata is erős a *költő, János vitéz, Nemzeti dal, versek, költészet* kifejezések gyakori előfordulása okán. Ebből messze menő következtetéseket nem vonhatunk le, csupán annyit: a Petőfi-kép előhívásánál a poétikai eszközök által meghatározott alak hangsúlyos a történeti kontextus, referenciális keret által mutatott kép mellett. A történeti meghatározottság jelenléte – pontosabban annak a jelenléte, hogy Petőfi Sándor kapcsán nem tudunk nem referenciális keretben is gondolkodni – véleményem szerint annak köszönhető elsősorban, hogy a forradalmi költészeténél, eleve a forradalmi kontextus bennefoglaltságával szembesülünk. Azaz nem a történelemórai ismeretek erősítik fel a kultikus történelmi szerepképet,¹⁸ hanem a történeti kontextus által erősen meghatározott lírai nyelv.

¹⁷ Online felület elérhetősége – „Interactive Presentation Software”, Mentimeter, hozzáférés: 2021. február 24., <https://www.mentimeter.com/>.

¹⁸ SZÁRAY Miklós, „Törvényes forradalom és konszolidációs kísérlet”, in *Történelem III.* (Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013), 145–154, 145.

A tizedik osztályos szófelhő¹⁹ – amely tanulócsoportban a közölt tananyag is kipróbálásra került – Petőfi költészetének összefoglalását és a Petőfi-kép kérdését körvonalazó négy-öt összefoglaló óra első órájának elején készült. A ráhangolódás része a tananyagnak, ahol mindenféle magyarázat nélkül a tanulók két-két szót osztottak meg Petőfi Sándor nevének hallatán. Fontos módszertani kikötés, hogy az ilyen típusú szófelhőknek csak abban az esetben van értelme, ha az eredmények/válaszok valamilyen szempontú rendszerezésére s az azokra adott reflexiókra is sor kerül. A szófelhőt több szempontból is rendszerezhetjük: a színek, a méretek, (minél több diák írta ugyanazt a kifejezést, annál nagyobb a betűméret) vagy a kontextusok és jelentések alapján (irodalomtudomány, történettudomány, biográfiai elemek, kultuszhoz kapcsolódó kifejezések). A rendszerezés után a tanulók kisebb csoportokat alkotva reflektáljanak egymásra, majd ezek a kics csoportok az egész tanulócsoport előtt is mondják el a gondolataikat a kifejezésekről, amelyek alapján ugyanazon csoportba kerültek. További fontos módszertani cél az is, hogy a tanár a facilitátor szerepében legyen jelen, állásfoglalás ilyen típusú nyitott végű feladatoknál ne történjen. Ez a technika kiváló csoportalakító módszer, ugyanakkor sokkal több is annál, hiszen az előzetes tudás előhívása, a rendszerezési kompetenciák fejlesztése is megtörténik.

A tananyag következő szakaszában, a második és harmadik tanórákon, Petőfi-versek szövegeivel és értelmezési lehetőségeivel érdemes foglalkozni. Az első lépés a versek fölolvása legyen, ahol a fölolvásos lehet a tanár, de akár egy-egy tanuló is. Mivel a tananyag kipróbálása során a tanulókat a szófelhő kifejezéseinek tematikája alapján osztottam négy csoportba,

---

19 Vö.: 1. ábra. Online szófelhő – Petőfi Sándor (10. osztály)

így ennél a résznél is négy költemény került tárgyalásra: *A puszta télen*, *A XIX. század költői*, a *Szeptember végén* és a *Nemzeti dal*. Nagyon fontos szempontnak tartom azt is, hogy a költemények irodalomtörténeti és -elméleti szempontú feldolgozása hangsúlyos része legyen a munkafolyamatnak. Érdeemes továbbá azokat a klasszikus verselemzési kérdéseket körbejárni, amely kérdések mentén a kritikai gondolkodást és a szövegértési kompetenciákat is fejleszteni tudjuk (vö.: kimeneti követelmények). Ennek a formája szintén kics csoportos feldolgozásban valósuljon meg, itt érdemes a ráhangolódás résznél már megalakult csoportokat továbbvinni.

Néhány ötlet a csoportos feladatokhoz: *a vers beszélőjének és a beszédhelyzetnek a kérdése; a lírai személyesség és a költői szerepvállalás a versben; hogyan vélekedik a vers beszélője a létezésről; milyen gondolkodás- és magatartásformák jelennek meg a versben; a vers grammatikai jellemzőinek a kérdései (állítmányok természete, szófajok szerepe, jelzők szerepe – ezeket az alszempontokat is adjuk meg!)*. A kics csoportok a feladat kiosztás után a felületen belüli kisebb csoportokban egymás között beszélgessenek, a tanár pedig lépkedjen a csoportok között, hallgasson bele a beszélgetésekbe, észrevételeivel segítse a tanulói munkák előrehaladását. A feladat végén, azaz a harmadik tanórán a csoportok mutassák be egymásnak a válaszaikat, a verset modellező infografika segítségével.²⁰ A tanár jelenléte itt is hangsúlyos: saját meg látásaival kiegészíti az elhangzottakat, az előadások végén kiemeli a fontos szempontokat, végül összegez. Ez alapján a diákok saját, összefoglaló jegyzetet is feltétlenül készítsenek, de ezúttal már a füzetekbe.

---

²⁰ Javasolt infografika-készítő felület – hozzáférés: 2021. január 31.: „easel.ly | create and share visual ideas using infographics”, hozzáférés: 2021. január 31., <https://www.easel.ly/>

A harmadik fázisra is továbbvihető az online csoportmunka mint munkaforma. Ennek a résznek a témája – amely a negyedik tanóra – az irodalmi szövegek párbeszéde, amelynek során a csoportok megkapják Esterházy Péter *Petőfi, a légtornász*²¹ című szövegét. A tananyagkipróbálás során az Esterházy-szöveghez kapcsolódó négy feladat a következő volt: 1.) *Milyen érvekkel bizonyítja az Esterházy-szöveg Petőfi költészetének mai érvényességét?* 2.) *A Petőfi-életrajz mely vonatkozásai olvashatók az Esterházy-szövegben?* 3.) *A Petőfi-életmű mely vonatkozásai olvashatók az Esterházy-szövegben?* 4.) *Értelmezétek az Esterházy-szöveg „légtornász” és „a levegő ura” metaforáit!* Ezt követően az előző feladatrészhez hasonlóan a csoportok készüljenek fel a saját reflexióikkal, majd a többiek számára mutassák be válaszukat. Ehhez online faliújságot is készítsenek,²² amelyet a bemutató során felületmegosztással tegyenek hozzáférhetővé a többi tanuló és a tanár számára.

Az iskola mint a szocializáció egyik fontos színtere, sajnálatos módon hosszú hónapok óta szünetel, ezért hangsúlyos annak az elkerülése, hogy a gyerekek csupán avatarként tekintsenek egymásra. Az irodalomról, egymás gondolatairól való beszéd egyben a szociális kapcsolatok megtartását és formálódását is segíti, ebben a helyzetben különösképp. A téma zárásaként esetemben a csoportmunkák során készített, reflexiókkal kiegészített infografikák és online faliújságok egymás mellé helyezése egy online Petőfi-kiállítássá vált, amelyet a Teams-felületen létrehozott online kiállítóterben tettünk hozzáférhetővé a gimnázium minden osztálya számára. Ők meglátásaikkal tovább bővíthettek, szerkeszt-

---

21 ESTERHÁZY Péter, *Petőfi, a légtornász*, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ESTERHAZY/esterhazy00056/esterhazy00080/esterhazy00080.html>.

22 Javasolt online faliújság-készítő felület – „Padlet”, <https://padlet.com/>.

hettek és módosíthatók az online anyagokon. Így jött létre a Petőfi-avатар: a digi-doppelgänger, ami azonban sosem készül el, hiszen mindig átalakul...

*

A fenti fejezetekben fölvetett kérdések és az ismertetett tananyag célja a címben jelölt Petőfi-avатар és digi-doppelgänger fogalmak egy lehetséges magyarázata volt. A közlemény számos irodalomelméleti és az online munkarenddel szorosan összefüggő oktatásmódszertani problémát is körvonalazott, amelyek részletes elemzésére a terjedelmi korlátok miatt nincs mód, azonban említésük megkerülhetetlen fontosságú annak érdekében, hogy a tudományos életben további vitákat indíthassanak.

Képmelléklet

Word Cloud

Mentimeter

↑ 1. kép: Online szöveghő – Petőfi Sándor (10. osztály/1.)

Word Cloud

Mentimeter

↑ 2. kép: Online szófelhő – Petőfi Sándor (11. osztály)

Word Cloud

Mentimeter

↑ 3. kép: Online szófelhő – Petőfi Sándor (12. osztály)

A KÖLTŐ HALÁLÁNAK LEGENDÁJA

„Van-é jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?”¹

Petőfi végórája, feltámadása a képzőművészet tükrében

/

E. CSORBA CSILLA

Az 1990-es évek végén, az új évezredre készülési jegyében több országban rendeztek az európai nemzetek hőskultuszait, nemzeti mítoszait, legendáit bemutató kiállításokat, amelyeken a történelem fordulatait értelmező szövegek és tárgyak mellett a képek szerepeltetésének is jelentős szerep jutott. A forrásokat, irodalmi előzményeket összegző textuális tartalom és a választott képek egymásnak feleltek, jó példa erre a Magyar Nemzeti Galéria *Történelem-Kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatairól Magyarországon* című, a történelmet, s a történelmi személyiségeket a magánélet, a hagyományközösségek és az állami reprezentáció szemszögéből értelmező nagyszabású tárlata. Témánk szempontjából említésre méltó az ezredforduló előtti évekből az 1987-ben Kölnben megrendezett²

1 Arany János: *Emlények* (1851): „Ki nékem álmaimban / Gyakorta megjelenisz, / Korán elhunyt barátom, / Van-é jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?”

2 WAGNER, Monika, „Triumph und Tod des Helden: Europäische Historienmalerei von Rubens bis Manet: Zur Ausstellung im Wallraf-Richartz Museum Köln

Triumph und Tod des Helden. Europäische Historienmalerei von Rubens bis Manet című, illetve a Berlinben 1998-ban *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*³ címmel megnyílt kiállítás. E megközelítés folytatásának tekinthető a 2005-ben Sankt Pöltenben látható *Lauter Helden* című kiállítás, amelynek kiindulópontját 1848, illetve a Habsburg Birodalomban kitüntetett szerepet játszó Radetzky-kultusz jelentette. A teljesség igénye nélkül említést érdemel még a *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép* című, a Nemzeti Galériában megvalósított tárlat, amely a nemzeti vizuális motívumkészlet és ezzel összefüggő jelentésrendszer kapcsolódását járta körül. A nemzeti narratívák feltárása és megjelenítése során „a discsőség” kerettémák mellett a szenvedéstörténeteknek, a mártíriumoknak, s a hősi áldozatok felmutatásának is hangsúlyos szerep jutott. E kontextusból természetesen nem hiányozhatott a kollektív emlékezetben mindmáig erőteljesen jelen lévő 1848-as hagyomány, ezen belül a „Petőfi halála” téma sokirányú megközelítése sem.

A művészet már a reformkorban a nemzeti identitás alakításának, a közösség morális nevelésének fontos eszköze volt, s e tendencia további érvényesítői a romantika, majd a historizmus időszakában (az 1850-es évektől a század végéig) tudatosan vállalták fel a jelen számára mintát mutató nemzeti hősök megörökítését. Míg az ábrázolások eszköztárát az 1850-es évek végén, s az 1860-as évek elején sallangmentes karakter jellemezte, mindez a század végére a hatalmi reprezentáció részévé válva kiüresedett, s immár csupán triviális utalások halmazából tevődött össze.

(30.10.87-10.1.88; Kunsthaus Zürich 3.3.-24.4.; Musee des Beaux-Arts Lyon 18.5.-17.7.)”, *kritische berichte* 16, 2 (1988): 88-91.

³ FLÄCKE, Monika, szerk., *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama* (Berlin: Deutsches Historisches Museum, 1998).

Petőfi halála – még név nélkül

A magyar történelem elmúlt századaiban egy-egy neves személyiség halála, s annak körülményei nemcsak az érdeklődést, de nem egy esetben a gyanút, a kételyt is felébresztették, s a keletkező legendák olykor a megcáfolhatatlannak tűnő bizonyítékok ellenére is tovább éltek, terjedtek. Elég csak Zrínyi Miklóstra, Széchenyi Istvánra, Teleki Lászlóra, Teleki Pálra gondolnunk, s az összeesküvés-elméletek egész sorát idézhetjük. A 2010-es évek elején például a történész szakmát is meglepte, hogy egy szájszész és egy patológus kutató azzal a hihetőnek tűnő teóriával állt elő, miszerint a Csele-patak vizében a sorsfordító mohácsi csatát, 1526. augusztus 29-ét követő hetekben nem II. Lajos, hanem egy ismeretlen férfi holttestét találták meg, s helyezték sírba, királynak kijáró tisztelettel.⁴ S az elmúlt években nemcsak a király földi maradványai felett indult találgatás, hanem II. Lajos halála helyszínének és körülményeinek, (például, hogy a súlyos páncélban leesett-e a lóról vagy megfulladt a melegtől, belesüllyedt az iszapba, megölték vagy elrejtették stb.) kérdése is vitákat generált.

1526-ban, közvetlenül a tragédiát követően kevés volt a szemtanú, de annál több korabeli személy nyilatkozott róla, s ezek a beszámolók többféle értelmezésre adtak később, s adnak mindmáig lehetőséget. A tankönyvekből s a magyar történelmet bemutató képeskönyvekből az a kép tárul elénk, amelyet valós forrásokra támaszkodva Orlai Petrich Soma (1822–1880), majd Székely Bertalan (1835–1910) festőművészek örökítettek meg a 19. század közepén II. Lajos holttestének

---

⁴ NEMES István és TOLVAI Balázs, „II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése”, *Orvosi Hetilap* 155, 12 (2014): 475–480.

megtalálásáról.⁵ Mindkettőjük esetében a fiatal király csodás körülmények között – minden racionális megközelítés ellene – épen maradt teste hófehér lepelbe, vagy gyolcsba van takarva, rávetül a fény, míg az őt megtalálók, körülállók a sötétben megfestett háttérben csoportosulnak. A Petőfihez barátilag legközelebb álló festő, Orlai, igen korán, már 1850-ben foglalkozott e kép gondolatával, s az emberi fájdalomnak az európai művészetben ábrázolt legtipikusabb toposzát, a keresztlevétel és sírba tétel motívumát ötvözte *A Mohácsnál elesett II. Lajos holttestének feltalálása* című művén. A kép megfestésének ideája születhetett Petőfi *Fekete-piros dal* című versének gondolatából („Hol lesz az új Mohács? ahol megint / lemegy / Majd a haza napja”), de leginkább a vers és a szabadságharc kudarcának traumája ötvözetéből.⁶

Igen korai allegóriaként a fiatal király holttestét a kortársak közül többen, így Eötvös József, Toldy Ferenc is a még meg nem talált Petőfiével azonosították. E megközelítés nem állhatott távol a fiatal festőtől, Orlaitól sem, hiszen II. Lajost nem az addig ismert módon, páncélban ábrázolta, s nem véletlenül választott a nagy, konszenzusos történelmi személyek helyett fiatal, akár kétes megítélésű uralkodót festménye témájául. Műve a nemzethalál kérdésével foglalkozó kortársai közül többeket ösztönzött a Mohács-téma megfestésére, Orlai motívumválasztásához kiérleltebb formában Székely Bertalan *II. Lajos*

---

5 Orlai Petrich Soma: *A Mohácsnál elesett II. Lajos holttestének feltalálása* (1851); Than Mór: *A mohácsi csata* (1856); Székely Bertalan: *II. Lajos holttestének megtalálása* (1860); Székely Bertalan: *Mohácsi csata* (1862). A Mohácsnál elesettek ábrázolása – 1849/Világos történelmi analógiájaként – az önkényuralom időszakának állandó viták kereszttüzeiben álló kerettémája volt. Than Mór: *A mohácsi csata* (1856) című festménye a *Hölgyfutár* (1856. júl. 22.) jutalomképeként szélesebb közönséghez jut el, s a körülötte kialakuló sajtópolémia a „lehangoló” vagy „felemelő” történelmi kép küldetéséről szól.

6 Orlai történelmi forrásként Jászay Pál Pesten, 1846-ban megjelent könyvét, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* (Hartleben) használta.

holttestének megtalálása című képe áll közel.⁷ Az ütközetben elesett, sebtében eltemetett fiatal király sirjára éppen rábukkanók drámai érzéseit a nemzeti érzelmektől mélyen áthatott festő romantikus pátosszal érzékelteti. Mindkét festmény joggal érezhető olyan áttételes Petőfi-ábrázolásnak, amely még nélküli a személyes vonások, s a halál helyszínének pontosítását, de olyan művészi elképzelés kivetülései, amelynek nyelvezetét a korabeli közönség azonnal értelmezni tudta.⁸ Ahogy Marosi Ernő is megfogalmazta a történelem és a kép viszonyát vizsgáló tanulmányában: „Mivel a történelmi megállapításoknak képekre bízása azt feltételezi, hogy a képnek nem csupán ábrázoló funkciót tulajdonítunk, hanem metaforikus jelentés-

7 Orlai Petrich *II. Lajos holttestének megtalálása* című festményének recepció-története rendkívül gazdag, az utóbbi évek terméséből pár tanulmányt jeleznek: ld.: SINKÓ Katalin, „Orlai Petrics Soma: A Mohácsnál elesett II. Lajos testének feltalálása”, in *A magyar művészet a 19. században: képzőművészet*, szerk. SISA JÓZSEF, KIRÁLY ERZSÉBET és PAPP JULIÁNNA, A magyarországi művészet története 5/2 (Budapest: Osiris MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018), 313–314. CSORBA Dávid, „A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos halála (1526) historiográfiai nézőpontból”, *Magyar Könyvszemle* 131, 4 (2015): 437–439. GALAMB Zsuzsa, *Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880): Az ELTE Művészettörténeti Intézetének hallgatói és mezőberényi helytörténeszek munkáiból*, 2011, <https://docplayer.hu/18959961-Orlai-petrics-soma-mezobereny-1822-budapest-1880.html>. A korabeli művészeti szintéren és a közvélemény előtt folyó diskurzusra jellemző, hogy Székely Bertalan kritizált festményét Orlai maga siet megvédeni a történelmi hűség és a művészi szabadság kettősének ideális megfelelését hangoztatva pályatársra műven. Ld.: ORLAI P[ETRICH]. S[oma], „II-ik Lajos király testének megtalálása a mohácsi csatatéren: Ádámosi Székely Bertalantól”, *Pesti Napló*, 1861. márc. 10., 59. Székely Bertalan *Mohácsi csata* címmel 1866-ban egy újabb, a drámai küzdelem mozgalmasságát érzékeltető történelmi képet festett, az e műről kialakult kritikái visszhang dokumentumait idézi SZŐKE Annamária, „...ostoba anygalkákkal játszik üres óráiban.«: A tudós és elmélkedő Székely Bertalan-kép a kritikában és a művészettörténet-írásban”, in *Székely Bertalan (1835-1910) kiállítása*, szerk. Nagy Ildikó (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1999), 311–348, <http://arthist.elte.hu/Tanarok/SzoekaA/fulltexts/Sz%0E9kely01.htm>.

8 „II. Lajos páncélos holttestének Pietà-szerű jelenetben ábrázolt megtalálása szerepelt az 1850-es években a szélesebb hazai olvasóközönségnek szánt, populáris kiadvány illusztrációján is” (*A Mohácsi ütközet, vagy II. Lajos király elveszte. Írta Tatár Péter [Medve Imre]*. 33. szám. Pest, é. n. (1856?), fametszetes címlapkép.) – Talán a Petőfire vonatkoztatott szimbolikus olvasat is hozzájárulhatott a populáris kiadványok népszerűségéhez. Ld. PAPP Júlia, „Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója, in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 149–193.

struktúrával ruházzuk fel, ez a korszak joggal nevezhető el az allegorikus történetfelfogás korának”⁹.

A hatalommal való szembenállás, az emlékeztetés, a néma gyász gondolata fogalmazódik meg Madarász Viktor 1850-es években befejezett több, a romantika jegyeit magán viselő történelmi festményén, így a *Hunyady László siratása* (1859) címűn is. A szabadságharc leverését követő nemzeti gyászhangulatban a hős halálának témája, legyen az II. Lajos, vagy a Hunyadiak, a múltat idézve a jelenre reflektált, s a közönség beavatottságára is számított. Madarász Viktor Orlaihoz hasonlóan szabadon formázta a történelmi forrásokból összerakható igazságot, s a hagyományból saját korának szóló, a „Petőfi halála” témát is áttételesen integráló nemzeti gyászmunkát alkotott. Ezekben az években tehát a vallásos festészet kereteibe ágyazott nemzeti szenvedéstörténet képei jelentették a Petőfi elvesztése fölött érzett gyász burkolt üzenetét.¹⁰

Tíz évvel később

Az első „Petőfi halála” feliratot viselő ábrázolás az 1850-es évektől különösen nagy szerepet játszó képes sajtó egyik orgánumban, az *Ország Tükre* című lapban jelent meg 1863-ban. Az önkényuralom éveiben a forradalom, szabadságharc emlékezete nyilvános fórumon nem jelenhetett meg, Petőfi ábrázolásának terjesztése tilos volt, ennek ellenére portréi itt-

9 MAROSI Ernő, „A magyar történelem képei: A történetiség szemléltetése a művészetekben”, in *Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon/Vezető a Magyar Nemzeti Galéria kiállításához 2000. március 17. - szeptember 24.*, szerk. JÁVOR Anna, MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin és SZÉKELY Júlia (Budapest: Magánkiadás, 2000), 12.

10 KIRÁLY Erzsébet, „Nemzeti dicsőség – nemzeti áldozat”, in *XIX. Nemzet és művészet: kép és önkép*, szerk. BAKÓ ZSUZSA, KIRÁLY ERZSÉBET, ROKA ENIKŐ, VESZPRÉMI NÓRA és KÁRAI PETRA, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2010/6 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2010), 313.

ott feltűnedeztek. Az 1860 tavaszán bekövetkezett spontán tüntetés, a 48-as mártírokra való emlékezés, amelyet a karhatalom Forinyák Géza életét követelő módon letört, lendületet adott a következő március 15-ék megünneplésének, a nemzeti ellenállást felmutató néma tüntetések megszervezésének. A nemzeti közösség számára fontos volt a nemzeti függetlenségért harcoló, az önkénnyel szembeszegülő hős, Petőfi példájának felmutatása. 1860 októberében, bár mindaddig „tiltották a viszonyok”, a *Vasárnapi Újság* szerkesztői rovatában Petőfi halála körülményeiről szóló cikksorozat indult el a kortársak, a még élő szemtanúk megszólaltatásával. Mint Pákh Albert szerkesztő írta, „Tudni akarjuk, tudnunk kötelesség: Petőfi Sándor hol és mikor halt meg!”¹¹ E cikksorozatban mondták ki – cáfolva azokat a híreket, amelyek a segesvári csata után is látni vélték a költőt: „Meghalt a csatatéren Fehéregyház mellett 1849. július 31-én.”¹² Jókai Mór versbe is szedte gondolatait *A Petőfi-keresők* címmel 1861-ben:

**Itt látta az egyik a földre leesni;
Ott szólt vele más a csatában;
Sirjához az útfelen búcsura járnak;
Másutt még visszakerültire várnak:
Itt él, ott holt hire támad.
Meg-megjelen! s nyomtalan úgy elenyész;
Népajk szövi róla regéit;
Itt vérnyma; – lábnyoma ott! Halld,
Ő volt, ki e dalt zengé itt?
Oh halva bizonynyal a dalnok.¹³**

11 „Tárház. Adatok Petőfi halálához”, *Vasárnapi Újság* 7, 42 (1860): 506.

12 „Tárház: Adatok Petőfi halálához: IX. Dáné Károly levele”, *Vasárnapi Újság* 7, 48 (1860): 588.

13 JÓKAI MÓR, „A Petőfi-keresők”, in *Jókai Mór válogatott versei* (Budapest: Révai, 1898), <https://mek.oszk.hu/05100/05177/html/#5>.

Az élénk, Petőfi eltűnéséről nem egyszer ellentmondó híreket felröppentő párbeszédbe robbant be 1863-ban Lotz Károly – Marastoni József egyszerű, mégis monumentális kőrajza,¹⁴ a *Petőfi halála*. Fűves hegytetőn, hátát egy sziklának támasztva, széttárt karral, ég felé forduló arccal hanyatlik hátra az összehúzott köpenyt viselő fiatal férfi. Testét lábközéptől lepel, takaró fedi. Szemben vele, egy magasabb lapos sziklán, a költészet allegorikus nőalakja ül, leeresztett jobbában törött lantot tart, baljával babérkoszorúját veszi le a halántékáról. Lobogó köpenye mögött a végtelen, kietlen táj látszik. A litográfia különlegessége, hogy a címében első alkalommal nevezi meg Petőfit mint elhunytat, „elsőnek temeti el véglegesen az addig mindig élőként (életképiesen) ábrázolt, vagy eredeti (életében készült) portré nyomán újraalkotott, tehát élő alakként megjelenített Petőfit, megkoszorúzza őt mint költőt.”¹⁵ A költő halálának feltételezett vagy valós terétől elidegenített helyszín, a klasszicizáló stílus, a piétákra emlékeztető kompozíció nyitotta meg a 19. századon végigvonuló Petőfi-allegóriák sorát, mely alkotásokon a harcban elesett szabadsághős, Petőfi halála egyben a nemzet halálát is szimbolizálta. Lotz Károly közeli nézőpontja, nyugalma, eszköztelensége a nézőt bevonja a kép erőterébe, a szakrális hangulat elemeli a valóságtól, s az élményt transzcendentálissá, egyben egyetemessé is teszi. E grafika a sajtó útján terjedt,¹⁶ identitást teremtő, emlékezetet őrző szerepe különösen fontossá avatta. Nem véletlen, hogy a képhez magyarozatként csak ennyit fűzött hozzá a szerkesztő: „Ott essem el én, / A harcz mezején ... /

14 Lotz Károly rajza nyomán Marastoni József kőrajza, Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti, Relikvia- és Fotótár (PIM) ltsz. 57.194.2.

15 KESERŰ Katalin, „A Petőfi-arckép változásai: Adalékok romantikus művésztünk korszakolásához”, *Ars Hungarica* 15, 1 (1987): 65.

16 Az *Ország Tükre* 1863/12. szám mellékleteként jelent meg.

Petőfi Sándor. / A sors ez egyetlen kívánságát vajmi hamar teljesíté!"¹⁷ A Lotz-grafikán megfogalmazott képi gondolat több mint egy évtizeddel későbbi romantikus újragondolásának Madarász Viktor *Petőfi halála. Hazám* című festménye tekinthető.

A kiegyezést követő évtizedek

A nemzeti költőként tisztelt, a fehéregyházi csatában fegyver, ló és rendes egyenruha nélkül résztvevő, majd menekülő fiatalember utolsó pillanatairól csak töredékes visszaemlékezések maradtak fenn, így nem véletlen, hogy a halál pillanatának későbbi ábrázolása erősen a képzőművészek képzeletére volt bízva. A hazafiúi önfeláldozás példajaként számon tartott halála, a megjósoltnak vélt, sorsszerű vég, holttestének eltűnése a már Petőfi életében kialakult kultuszának, s a legenda-képzésnek sok évtizeden át tartó lendületet adott. A képzőművészet az 1860-as évek végétől kezdve nemcsak a gyorsan formálódó mítoszteremtéshez, a népmesei fordulatok kiszínezéséhez, majd a legendák Petőfijének megalkotásához járult hozzá, hanem az 1867 után kialakult dualista államberendezkedésben lehetőséget kínált arra is, hogy a fiatal költő alakja jellé váljon, s feltűnjön minden nemzeti történelmi tablón, és különleges szimbolikus erejével hatni tudjon.

A művészek egy része realista, hitelesnek tűnő eszköztárral ábrázolta a halál előtti napok, órák hőst: Révész Imre a katonák köréből kiváló, gondjaiba merülő költőt jeleníti meg, Hegedűs László pedig a szuronyerdővel egyedül szembeszálló, szinte emberfeletti bátorságot, erőt mutató hőst örökíti meg

---

17 „Petőfi halála. (Múlapunkhoz.)”, *Ország Tükre* 2, 12 (1863): 140.

a *Petőfi halála* című képén.¹⁸ A művészek nagy része azonban alakját allegóriává magasztosítja, a nemzeti Géniuszt segíti, vagy éppen egy Angyal virraszt a nem létező sirja felett. Kultuszát nemcsak költészetének széles olvasóközönség általi ismertsége, hanem halálának a nemzet halállal összefonódó kettőssége is erősítette. A forradalom utáni és még évtizedekig tartó „minden elveszett” tragikus létélmény megtapasztalása a társadalmi nyilvánosság számára Petőfi vélt/várt feltámadásában, s majdani eljövételében, vagy legalábbis az égiek közötti segítő angyalszerepének ígéretében nyert feloldozást. Ezt, a nemzeti közösség által megfogalmazott vágyat idézik meg a grafikai lapokon, festményeken. A „Petőfi halála”-téma toposzként funkcionál, hasonló értelmezésben jelenik meg majd a 20. század különböző időszakában is, a hozzá kapcsolódó rokon képzetek háborúk, forradalmak, diktatúrák idején egyértelműsítik az egyéni áldozatvállalás és a nemzet sorsának összefonódását. E tanulmányban az első világháború időszakáig keletkezett művekre koncentráltunk.

A külföldi tanulmányok, s hangos párizsi sikerek után mint beérkezett festő tért haza 1870-ben a magyar történeti festészet egyik legnagyobb ígéretű alkotója, Madarász Viktor. Maga is részt vett a szabadságharcban, így hűen 1848–49 emlékéhez, a nemzeti függetlenség eszméjéhez, ő a magyar történelem ekkorra mártírként tisztelt vagy idegenek által küzdelembe kényszerített hőseit vitte költői módon, drámai erővel vásznaira. Zách Felicián, Hunyadi László, Zrínyi és Frangepán történetei jelképes beszédük ellenére, vagy épp

---

18 Révész Imre: *Petőfi a táborban*, vázlat, 1886 körül, papír, akvarell, fedőfehér, PIM 57.341.1.; Hegedűs László: *Petőfi halála*, részlet, 1899 körül, olaj, vászon, PIM ltsz 69.95.1. A 140 x 110 cm-es festmény megsérült, Petőfi alakját mentették meg belőle. A teljes festményt ld.: *Petőfi-album: adatok, okmányok és képek Petőfi Sándor diadalútjáról* (Budapest: Pesti Napló, 1907), 116.

azáltal, a kiegyezés előtti években hatalmas mozgósító erővel bírtak. Madarászt itthon töltött első éveiben sok csalódás érte. Talán szabadságvágya kivetülésének, s Petőfi elsiratásának gondolata vezette 1875-ben, amikor egy nagyméretű allegorikus portrét festett *Petőfi halála a csatatéren. Hazám* címmel. A haldokló hős mint kerettéma az antik *Haldokló gal-lus* című szoborhoz vezethető vissza, s megtalálható a kortárs Izsó Miklós kisplasztikái között is.¹⁹ Már a kortársak által a mitikus erővel felruházott, életében fogalommal vált költő Madarász festményén magányosan, hideg sziklák között a pusztaságban leli halálát, körülötte az éggel határos természet harmóniája ellentétben áll a tragikus pillanat drámaiságával. Szétszórt papírok, versek, széttört kard, eldobott csákó – a katona és a költő attribútumai – hevernek körülötte. A póz teátrális: Petőfi szemét az ég felé emeli, lassan eltávolodik a földi régiótól, felmagasodik, s tartása, helyzete az égiek segítségét, a halhatatlanság ígérését sugallja, utolsó vércseppjeivel maga elé a Hazám feliratot rajzolja. Analógiaként kínálkozik François Rude francia szobrász munkája, aki a sziklához láncolt Napóleon (halhatatlanságra) ébredését ábrázolja, ahonnan nem tud újra felemelkedni, s „halála az emberiségért hozott áldozattá nemesül”.²⁰ Madarász festményének olvas-tában Petőfi a hazájáért ontja utolsó vércseppjeit, halála a meg-váltó Krisztus áldozatát idézi. (Ez az átvitt értelmezés köszön vissza Ernst Lajos gyűjtő, múzeumtulajdonos elképzelésében

---

19 Izsó Miklós *Elesett honvéd*, illetve *Sebesült honvéd* címet adott szoborterveinek, ezek közül a legkidolgozottabbat, amely 1864 táján készülhetett, *Haldokló Petőfi* címmel illették. (Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 8370.) Izsó egy Sepsiszentgyörgyön felállítandó Honvédemlékműhöz készítette terveit, a zászlót halála pillanatában is őrző honvéd alakja egyetemes, és egy szubjektív élmény lenyomata is. Ld.: KESERŰ Katalin, „Izsó és a nemzeti romantika”, in *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 40 (Debrecen, 1982), 37–56. illetve GODA Gertrúd, *Izsó Miklós: 1831–1875* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1993), 66–68.

20 HOFMANN, Werner, *A földi paradicsom*, ford. HAVAS Lujza (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1987), 141.

is, aki e Madarász-festmény közelébe a Petőfi gyűjteményét bemutató kiállítási terem falára – egy keresztre feszített Krisztus szobrot helyezett el 1912-ben.)²¹

A kép fogadtatása annak romantikus túlzásai miatt nem volt felhőtlen. Madarász a festményhez készült fejtanulmányra, amely a Nemzeti Múzeum tulajdonát képezi,²² rájegyezte, hogy ő személyesen is látta Petőfit Debrecenben – a személyes találkozás azonban nem erősítette a portré valósághűségét. A festő maga sem lehetett elégedett művével, mert többször visszatért annak megfestéséhez, az 1875-ös ikonikus képpel egy időben készíthette Ernst Lajos gyűjteménye számára a némileg eltérő, kicsavartabb testtartást felvett költő (borzongató) ábrázolását.²³ Miközben az akadémiai festészet képviselői, s a kritikusok is elvetették a kép felfokozott, túlfűtött érzelmes beállítását, sikertelennek ítélték a festmény romantikus kompozícióját, a populáris művészet körében hatalmas pályát futott be. Másolták, kiegészítették. Petőfit fiatalították és öregítették, s ahogy a vándorfestők megalkották, olajnyomat formájában terjesztették. A 19. század végén, a *Szent család* és *Krisztus az Olajfák hegyén* című képek mellett a Madarász által elgondolt Petőfi költözött be a privát paraszti, polgári otthonokba, kiskocsmákba,

---

21 „...ajtó felett kapott helyet Madarász Viktor Petőfi halálát ábrázoló népszerű festménye, melyen a költő utolsó leheletével a földre írja: »Hazám«. A másik falon e képpel egymagasságban, közvetlen közel egy keresztrefeszített Krisztus szobor volt a falra felerősítve. Ez utóbbi teljesen kilógott a következetesen tematikus termék rendszeréből, e helyen mégis kiemelt fontossága volt. Petőfi nemzetért hozott áldozatának Krisztus passiójával való analógiáját hangsúlyozta.” RÓKA Enikő, „Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum”, *Budapesti Negyed* 9, 2–3 (2001), <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/roka.html>. A terem képét ld.: „Az Ernst-múzeum és Szinyei-Merse Pál kiállítása”, *Vasárnapi Ujság* 59, 20 (é. n.): 398. A Petőfi Ház megnyitására (1909) Ernst Lajos kölcsönözte Madarász *Hazám* című festményét, amely később, árverés útján jutott a Petőfi Társaság tulajdonába. Ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, ltsz. 57.332.1.

22 *Petőfi halála*, előtanulmány, olaj, vászon, 44,5×50 cm, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnok. Ismerteti BASICS Beatrix, „Petőfi halála: Madarász Viktor festménye”, *Magyar Napló* 9, 7 (1999): 19–21.

23 Közli: *Petőfi-album. Adatok, okmányok és képek Petőfi Sándor diadalútjáról*, 79. E festmény alapján készülhetett olajnyomat: PIM ltsz 2011.68.1.

intézményekbe, így a festő legismertebb képévé vált. Az alkotást a művész Kossuthnak is elküldte (feltehetően) olajnyomat formájában, aki tetszését fejezte ki, mert a kép nem a vonásokat, hanem egy eszmét testesít meg.²⁴ Jóval később, 1907-ben újra visszatért a Petőfi halála témához, s az alkotásának a *Petőfi halála, Lidérc* vagy *Petőfi mint a szabadságharc géniusza*²⁵ címet adta. A drámai hatású kép előterében sötétbe borult, éjjeli tájban, katonai öltözetben fekszik a halott költő, mellette kivont kardja hever. Arcát, fehér inggallérját, kezét, amellyel a „Szabadság” szót írta vérével a földre, kis, hamar ellobbanó lidércfény világítja meg. Az utolsó pillanat, mikor a szellem még megnyilatkozott, de a lélek már távozni készült. (A távolodó kis fénycsóva a szabadság iránti reményvesztés szimbólumaként is értelmezhető.) Madarász a következetes függetlenségi elvek örzőjeként, radikális demokrata elképzeléseivel élete végéig a Petőfi-téma rabságában maradt. Több festmény került ki keze alól, míg utolsóként, nem sokkal halála előtt egy nagyméretű vászonra vázlatosan vetette fel Petőfi vonásait, nyerítő, ágaskodó harci paripára ültette, kezébe egy vörös lobogót adott, mögé a helyzet drámaiságát fokozva, cikázó villámokat festett.²⁶ A sírjából fehér lovon előugrató, zászlót vivő Petőfi – mint a festő testamen-

---

24 Madarász Viktor 1877-ben a *Hontalan* címmel Kossuth Lajost is megfestette egy Turin körüli magaslaton, amint gondolkodó pózban antik oszlopfőnek támaszkodik. Kalapján a gyász üzenetével fekete szalag van, kezében bot. Az egész képet, a lemenő nap által megvilágított tájat, a melankólia érzését közvetíti. (Érdekességként említhető, hogy az olasz egységmozgalom egyik szimbolikus őse, a nyelvet, kultúrát teremtő Dante hasonló kulisszát jelentő táji idegenségben, száműzetésben töpreng saját s népe sorsán egy, a 19. században igen népszerű, ismeretlen festő által festett képen.)

25 Madarász Viktor: *Lidérc, Petőfi mint a szabadság géniusza*, 1907, olaj, vászon, 66,5×100 cm. Jelezve balra lent: „Madarász Viktor 1907.” Felirata a képen alul: „Szabadság”, Budapest, Rákospalotai Múzeum, ltsz.: 72.21

26 *Feltámadás. Petőfi lovon*, 1913 körül, olaj, karton, magántulajdon. Madarász élete végén *Deák, Kossuth és Petőfi* címmel e három történelmi személy arcképét is megfestette, a triptichon magántulajdonban található.

tuma, egy új drámai kor hírnöke, az első világháború előtt egy évvel keletkezett. Szimbolizmusba hajló stílusa, gondolatának korszerűsége egy új század gyermekévé avatja Madarászt.

Petőfi halála a témája Szemlér Mihály – Suhajdy György műlapként terjesztett litográfiájának is,²⁷ amelynek közép-pontjában a harcos katona-költő a valóságtól elrugaszkodott szituációban, csapatai élén látható, amint reménytelen, kiút-talan küzdelemben kardját kivonva, önfeláldozó bátorságból példát mutatva előre nyargal, előre a halálba.

Ágaskodó lován élve látjuk, de a kép baloldalán a túlerő már felsorakozott. A grafika felső harmadában középkori haláltáncokat idéző démonikus csontvázalakok tűnnek fel, hogy elragadják, magukhoz öleljék a harcos poétát. Az égi és földi szféra hagyományos kettéosztása és találkozása közvetlenül visszavezet a barokk csataképek hagyományához.

Franz Kollarž cseh származású osztrák grafikus *Petőfi apoteózis*²⁸ című szimbólumokban gazdag litográfiája a lét és nemlét, a földi lét és a halál utáni állapot kettősségét ábrázolja, a költő privát életének a közéletivel, s a nemzet életével való összefonódásáról tanúskodik. Egy erdő mélyén földön fekvő sírkövön a költészet számos ikonográfiai kelléke megtalálható: babérág, papírtekerces, kard és lant. A sir fölött a nemzeti géniusz egy fiatal lány képében örködik, koszorút helyez a sírra, mögötte a felkelő nap fénye a remény szimbóluma. Petőfi és szülei már a felhők mögül nézik az eseményeket. Lent balra és jobbra szülőháza és halála jelenik meg

---

27 Szemlér Mihály (1833–1904): „Petőfi halála”. Petőfi Sándor lovon, rohamot vezetve; verseiből vett idézetek között, 1880 körül, litográfia, Nyom. Grund V. utóda. Suhajdy Gy., PIM ltsz. 57.272.1.

28 Franz Kollarž (1829–1894) rajza nyomán J. Jost litográfiája: *Petőfi apotheosis*, 1870 körül, PIM ltsz. 57.270.1. Franz Kollarž másik népszerű allegorikus litográfiáján a hadakat győztesen vezető Petőfit ábrázolja lovon, mellette Magyarországot megszemélyesítő nőalak lovagol katonák és parasztok között. Franz Kollarž: *Talpra magyar, hí a haza!* litográfia, PIM ltsz. 57.264.1.

kis médaillonban, középen a felirat „Jeltelen sírod csöndjét a nemzeti génusz őrzi”.

Madarász Viktor értékrendje, elkötelezettsége Petőfi iránt leginkább Zichy Mihály – felejtetni, megbocsájtani nem akaró, lázadó, kitartóan 48-as eszméket valló – szemléletével rokonítható. Zichy Petőfi költészetét szívből, átéléssel illusztrálta, s drámai lapokon fogalmazta meg azt a hiányt, amely a költő korai elhunytával számára kiáltó módon jelentkezett. Az *Aradi vértanúk Albuma* kiadását szervező Arad városa és az aradi Kölcsey-egyesület megbízásából két jelképes rajzot készített. Az 1849 címűn középen „Arad, Pest, Pozsony, N. Szeben” feliratú álló kötömb (sírkő) látszik, előtte Petőfi holt teste terül el, jobb keze szívéen, balja elpattant húrú lantján, fején babérosztorú, mögötte gyászolók csoportja, fölötte Hungária alakja örködk, aki kezét az Alkotmány tábláján nyugtatja. A háttérben felsejlik egy akasztófa sziluettje.²⁹ „Hány kardcsapás érhetette a mi Petőfinket, míg halálosan találva lero-gyott. Ugyanannyi fájdalmas csapás érintette nemzetünk szívét, de az a megnyugvásunk sincsen, hogy különlegesen az ő tetemét tisztelhezzük” – írja a festő a segesvári szoborbizottságnak 1897-ben.³⁰

A *Petőfi-album* (1898) számára rajzolt művön már a szoborra vált, erőteljes kultuszát magáénak mondható költő büszktjét koszorúzzák, s három nőalak, a Sajtó, a Forradalom és Hungária veszik körül, Petőfit a mennyben a „lángelmék virtuális panteonja”, Homérosz, Dante, Boccaccio, Zrínyi, Csokonai és

29 Zichy Mihály: 1849, 1890 körül, ceruzarajz, PIM ltsz 62.1209.1. Megjelent: VARGA Ottó, szerk., *Aradi vértanúk Albuma* (Budapest: Könyves Kálmán Magy. Irodalmi és Könyvkereskedési Részv. Társ., 1892), 177.

30 „Zichy Mihály levele Skariatín haláláról [Szentpétervár, 1897. júl. 26.]”, 1848–49. *Történelmi Lapok* 6, 15–16 (1897): 119–120. (Grigorij Jakovlevics Szkarjatyin cári vezérőrnagy a segesvári csatában, 1849. júl. 31-én életét veszítette.)

Béranger várja.³¹ Ez a megközelítés a szellem diadalát hirdeti, Petőfi „a bukott harcból a szellem győzelmébe, a nemzetiből az egyetemesbe, a történelem aktualitásából az időtlenbe tart.”³²

Zichy Mihály *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat fejezetképeinek szánta, de a hivatalos cenzúra többszöri átdolgozás után is elutasította *A magyar nép* című történelmi allegóriáját,³³ amely a nemzeti függetlenség eszményét kérlelhetetlen kritikával képviseli: az Árpád pajzsra emelése és Ferenc József megkoronázása című két jelenet között sűrítve lezajlik a magyar történelem összes tragédiája, a tatárjárás, a török harcok, Széchenyi öngyilkossága, a szabadságharc megtorlása. Az alkotmányosságot képviselő Deák Ferenc alakja mögött a szabadság jelképe, Petőfi lobogtatja a zászlót, alattuk, mellettük küzdelem és halál, mögöttük egy bitó figyelmeztet a politikai veszélyre. Pessimisztikus ítélet kora felhőtlennek látszó légkörében. Zichy Mihály 1887-ben Szentpétervárról Jókai Mórnak írt levelében a jelenre és a múltra vonatkoztatott történelmi ars poeticáját világosan megfogalmazza: „A népek sorsát kiemelő emlékezesek eltérnek és eltérhetnek a jelenkori közélet, és Salon udvarias gyengédségű modorjától – de nem ítélnének meg ezeknek szokásos és elfogadott törvényei szerint. [...] A sebek begyógyultak, de a sebhelyek láthatók, nincs is okunk ezeket eldugni.”³⁴

31 Zichy Mihály: *Petőfi apoteózisa*, 1898, illusztráció. Megjelent: BARTÓK LAJOS, ENDRÓDI SÁNDOR és SZANA TAMÁS, szerk., *Petőfi-album* (Budapest: Athenaeum k- (ny.), 1898), 32.

32 KIRÁLY Erzsébet, „»Paolo és Francesca«: A Dante kultusz Magyarországon 1900 körül”, *Művészettörténeti Értesítő* 46, 1–2 (1997). Ld. E. CSORBA Csilla, „A költészet apoteózisa”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 35–47.

33 Zichy Mihály: *A magyar nép*, 1887, olaj, karton, Jókai Mór hagyatékából, PIM ltsz 1957.353.1.

34 Zichy Mihály levele Jókai Mórnak, Pétervár, 1887. febr. 6., OSZK Fond V/681. Ld.: E. CSORBA Csilla, „Zichy Mihály rajzalbumát végig nézni valódi dobzódás”,

Az 1867-es kiegyezést követően a kormányok kultúrpolitikájában a művészet „államerősítő jellege” még nagyobb hangsúlyt kapott. A fennálló rend saját eszméinek hirdetőjét is látta a történelmi festészetben, utat nyitva a műfaj „alkalmazásának”, az állam művészi önreprezentálásának. A képes sajtó illusztrációin, mellékletein túl népszerű jutalomképek, emléklapok, műlapok formájában terjesztették az alkotmányos uralkodás eszméjét hirdető, történelmi és művelődéstörténeti személyiségeket együtt bemutató ábrázolásokat, amelyekkel az állam és kultúra együttes virágzására emlékeztetnek a történelem kiemelt korszakaiban. A rendszer önreprezentációja, megerősítése a nemzeti közösség számára közérthető jelképek beemelésével történik. A Deák Ferenc kultuszával foglalkozó Cieger András a következőképpen foglalja össze az állam és a kultuszok működési mechanizmusát: „A modern politika által is előszeretettel alkalmazott mítoszoknak és szertartásoknak egyszerre lehet konzerváló és megújító erejük, azaz megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását a hatalmi intézmények és az elit iránt, lecsendesíthetik az esetleges kételyeket az egyes kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosítanak a hatalom birtokosai számára politikájuk további folytatásához.”³⁵

A kollektív skizofrénia jegyeit is olykor felmutató nemzeti emlékezeti diskurzusban egymás mellé kerülhetnek a szabadságharc tábornokai, a független felelős magyar kormány

---

in „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa: tárgyi hagyatéka; diszalbumok; képzőművészeti gyűjtemény; fényképgyűjteménye, szerk. E. CSORBA Csilla, KALLA ZSUZSA, BENKŐ Andrea, KOVÁCS Ida és NYERGES Gabriella (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 180.

³⁵ CIEGER András, „Deák Ferenc írásban és képen: Miként ábrázolható a kiegyezés?”, *Századok*, 6 (2017), https://szazadok.hu/doc/szazadok_2017_06_DIGITAL.pdf 1247.

miniszterelnökét kivégeztető Ferenc József és a diktatúrát elutasítva tiltakozásként az örökös emigrációt választó Kossuth Lajos. Kísérletek történnek a Kossuth–Széchenyi–Deák triász megalkotására, a 48-as tábornoki kar összebékítésére, mindez Pannonia vagy Hungária istenasszony védőszárnyai alatt. Az 1880–90-es években, különösen a Millennium körüli ünnepi pillanatokban keletkezett történelmi emléklapok ábrázolási sémája Petőfit majd minden esetben az elmúlt ezer év neves magyarjainak Panteonjába emeli. Az allegorikus történelemábrázolás ekkor még élő beszélt és közérthető nyelv volt, megfejtése nem igényelt külön szótárt, magyarázatot. Petőfi fiatalsága révén a nemzeti múltat a jelennel összekapcsoló szimbólummá emelkedett, ennek egyik kifejtését éppen segesvári szobránál elmondott beszédében Bartók Lajos nyújtja, aki szerint „Félszázad alatt, – mintha egy évezrednyire távozott volna tőlünk. Vissza, Árpád seregébe. Mert az ő lelke viharzott át akkor a honfoglalók keblén. Még csak félszázadja, – és már Isten, király, s az országok bírója, a történelem szentesíti a Ti küzdelmeteket, a szent háborút, a Te tollad és kardod munkáját.”³⁶ E gondolat fogalmazódhatott meg Kacziány Ödönben is, amikor a *Honalkotó Árpád vezér (Emléklap a honalapítás 1000-ik évfordulójára)*³⁷ című munkáját alkotta. A lap középső részén Árpád vezér hatalmas szobra emelkedik, előtte a középpontban Petőfi áll szónoki pózban, körülöttük a magyar történelem nagyjai, Batthyány, Széchenyi, Deák, Kossuth stb.

A Kossuth Lajos halála alkalmával megjelenített emléklapon az oltárképek kompozíciós rendjét követve a halalos

³⁶ „Bartók Lajos emlékbeszéde Petőfi segesvári szobrának leleplezési ünnepén, 1897. július 31-én.”, *Vasárnapi Újság* 44, 32 (1897): 522–523.

³⁷ Kacziány Ödön: *Honalkotó Árpád vezér dicsőítése a honalapítás ezredik évfordulója öröm ünnepén*, 1896 körül, színezett litográfia, Kacziány Ödön eredetije után kőre rajz. Lenz A. Nyom. „Steyrermühl”, PIM Iksz. 2011.73.1.

ágyon fekvő Kossuthot a térdeplő Hungáriával és a szárnyas géniusszal ábrázolják. Petőfi a kép baloldalán a fiatalság, a harckészség őrangyalaként öröködik, jobb oldalon népi viselkedésben egy férfi és egy gyerek áll.³⁸ Az emléklapok hangulatának felhőtlen eufóriája nemcsak a Millennium, de a forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére kiadott lapokon is érzékelhető. Bellony László *Talpra magyar!*³⁹-ján Petőfi alakja áll a középpontban, mögötte a magyar zászló leng. Tőle balra lovon Damjanich János, mellette Batthyány Lajos és Bem József látszik, háttérben a magyar hadsereg katonái. Jobbra Klapka György és Kossuth Lajos, körülöttük a „magyar nép” szuronnal, kaszával áll. A hat főszereplő előtt egy elszakított bilincs és egy kő fekszik, rávésve az emlékezetes dátum: 1848. március 15. A kép alatt a paszpartun a *Nemzeti dal* szövege olvasható.

„1848. március 15.” *A Népszabadság félévszázados ünnepe*⁴⁰ címmel 1898-ban megjelentetett nyomat naivitásával, giccsbe hajló motívumkavalkádjával olyan, mint egy operett fináléja: Petőfit a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, Kossuth Lajost a Cegléden elmondott toborzókörútján örökítették meg, középen az elmaradhatatlan Hungária fiatal, vonzó, életerős alakjával. A lap előterében, a századvégre jellemző öltözetben az eseményre emlékező, éljenző tömeg, parasztok és polgárok, nemesek állnak, akik heves kalaplengetéssel éljenzik 1848 felejthetetlen emlékét.

Az allegorikus beszédmód az ezredfordulóra elvesztette igazmondását, korszerűségét és hitelét, a század utolsó negye-

---

38 Giehsz Alfonz: *Emléklap Kossuth Lajos halálára*, 1894, litográfia, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnok, ltsz. 76.246.

39 Bellony László (1871-1913): *Talpra magyar! 1848. március 15.*, 1898, színes olajnyomat, PIM ltsz. 2011.65.1.

40 Halász István tervezete szerint kiadja a Nemzeti Történelmi Képkiaadó Vállalat: *„1848. március 15.” A népszabadság félszázados ünnepe*, 1898, papír, nyomat, PIM ltsz. 2011.66.1.

dére a historizmus mintatára kánonná merevedett, múltidézése sablonossá vált, s a 20. századra kiszorult az alkotó és néző párbeszédéből. Az első világháborút követően a hazájáért életét áldozó katona, a hős új értelmezést nyert, mégis a 20. század történelmi viharai, s a nemzeti függetlenséget, a polgári demokratikus átalakulást veszélyeztető, diktatórikus rendszerek, háborúk, forradalmak idején a „Petőfi halála” motívum szimbolizálta a nemzetit és egyetemet, a forradalmárt, a magányos hőst, az elhagyottat, a „Szent Petőfi Sándort”.⁴¹ A XX. századi történelem traumatikus, sokszor reménytelennek tűnő pillanataiban a képzőművészek szívesen fordultak a költő egyértelmű jelképként használható figurájának ábrázolásához.

A profán szentté, örök viszonyítási ponttá nemesült Petőfi alakjáról, haláláról, s annak a nemzet identitását erősítő hatásáról Csoóri Sándor esszéjében olvashatunk: „[Petőfi] Halála mégsem a katarzist, hanem a legendát segíti megszületni. Alig van árulkodóbb mozzanata történelmünknek, mint hogy a nemzet még sokáig várja »legkisebb fia« visszatérését. A tragédiának hátat fordító tudat talán nem is őrá, de csodára s mesei végkifejletre várokozik. Önismeretem alapján azt még is megkockáztatom, hogy a nemzetnek szinte kapóra jött Petőfi regényes pusztulása: önigazolást kereshetett benne, erkölcsi kárpótlást; a tömegsírokon is diadalt nyerő eszmék fölényét. Hogy a tragédia az eszményítés ilyen fokán eszközzé válik, s a szerencsétlenség újabb sorozatait készíti elő, nagyon kevesen gondolták végig.”⁴²

---

41 „Mellettem hatalmas gépkocsik húznak el, / porfelhőjüktől még az ég se látszik, / elöttem Szent Petőfi Sándor gyalogol / a körtefától a kukoricásig.” (KANYADI Sándor: *Zarándokút*, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KANYADI/kanyadi15172/kanyadi15210/kanyadi15210.html>)

42 CSOÓRI Sándor, „Egykor elindula tizenkét kőmives”, in *Nomad napló* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979), 137, https://konyvtar.dia.hu/xhtml/csoori_sandor/Csoori_Sandor-Nomad_naplo.xhtml

Képmelléklet

↑ 1. kép: Franz Kollarz rajza nyomán J. Jost: *Petőfi apotheosisa*, 1870-es évek, litográfia (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↑ 2. kép: Szemlér Mihály rajza nyomán Suhajdy György: *Petőfi halála*, 1880-as évek, litográfia (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↓ 3. kép: Madarász Viktor: *Petőfi halála (Hazám)*, 1875, olaj, vászon (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↑ 4. kép: Ismeretlen Madarász Viktor festménye nyomán: *Petőfi halála*, 1880-as évek, olajnyomat (Petőfi Irodalmi Múzeum)

← 5. kép: Hegedűs László: *Petőfi halála*, részlet, 1899 körül, olaj, vásznon (Petőfi Irodalmi Múzeum)

HONALKOTÓ ÁRPÁD VEZÉR

dicsőítése a honalapítás ezredik évfordulója öröm-ünnepén.

↑ 6. kép: Kacziány Ödön rajza után köre rajz. Lenz A. Nyom. „Steyermühl”: Honalkotó Árpád vezér dicsőítése a honalapítás ezredik évfordulója öröm-ünnepén, 1896, színes litográfia (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↑ 7. kép: Halász István tervezete szerint kiadja a Nemzeti Történelmi Képkiadó Válat: „1848. március 15.” A népszabadság félszázados ünnepe, 1898, papír, olajnyomat (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↓ 8. kép: Bellony László: *Talpra magyar! 1848. március 15.*, 1898, papír, olajnyomat (Petőfi Irodalmi Múzeum)

↑ 9. kép: Madarász Viktor: *Lidérc, Petőfi mint a szabadság géniusza*, 1907, olaj, vászon (Rákospalotai Múzeum)

A segesvár–fehéregyházi ütközet és Petőfi halála

1849. július 31.

/

KEMÉNY KRISZTIÁN

1849. július végére Erdélyben nyilvánvalóvá vált, hogy a székelyföldi ellenállás leküzdésére az addig bevetett orosz és cs. kir. csapatok nem elegendőek. Noha Háromszéket 1849. július első felében sikerült megszállni, Józef Bem altábornagy, az erdélyi magyar hadsereg főparancsnoka Csík-székből kiindulva július 20–21-én több ütközetben kiszorította onnan a gróf Eduard von Clam-Gallas altábornagy vezette cs. kir. hadtestet, illetve a mellé beosztott orosz segédcsapatokat. Ezt követően Bem július 23. és 25. között az Ojtozi-szoros orosz védelmét áttörve benyomult a cári hadsereg által megszállt Moldvába, míg hátrahagyott csapatai Gál Sándor ezredes, a székelyföldi hadosztály parancsnokának vezetésével július 23-án Szemerjánál megakasztották Clam-Gallas újabb támadását, aki végül visszavonult. Ezért a közben Nagyszebent megszálló Alekszandr Nyikolajevics Lüders gyalogsági tábornok, az orosz V. hadtest és az erdélyi szövetséges haderő

főparancsnoka úgy döntött, hogy főerőivel nem nyomul tovább nyugatra, Magyarország felé, hanem előbb Székelyföldet foglalja el. E célra az inváziós haderő zömét (kb. 40–42 000 főt és 142 löveget) szándékozott több oszlopban bevetni, hogy koncentrikus támadással számolja fel a magyar ellenállást. Ennek keretében jelentős helyőrség hátrahagyása után főerőivel (kb. 9100–9200 fő és 32 löveg) 1849. július 26-án maga is elhagyta Nagyszebent, és erőltetett menetben július 29-én érte el Segesvárt. Mivel a további előrenyomuláshoz meg akarta várni Dyck vezérőrnagy, az orosz 15. gyaloghadosztály 1. dandára parancsnokának fogarasi orosz különítményét (kb. 5100 fő és 12 löveg), ezért egyelőre védelemre rendezkedett be, és pihentette katonáit.¹

Bem Moldvából visszatérve 1849. július 28-án érkezett meg Marosvásárhelyre, ahol a kapott értesülésekre támaszkodva áttekintette a hadi helyzetet. A szövetséges erők felvonulását érzékelve úgy döntött, hogy megvédi a hadművelleti bázisának tartott Székelyföldet. Ehhez azonban a rendelkezésére álló haderővel (kb. 13–14000 fő és 60 löveg) nem a belső vonal előnyeit és a kedvező természetföldrajzi viszonyokat kihasználó manőverezést, hanem a már a napóleoni háborúkban elavult ún. kordonvédekezést választotta, azaz minden ellenes oszlopot egy kisebb magyar különítménnyel tervezett

---

¹ A hadieseményekre, Lüders tervére, a bevetett erőkre, és a felvonulásra összefoglalóan ld.: KOVÁCS Endre, *Bem a magyar szabadságharcban* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1979), 290–301., NÉMETH György, *Gál Sándor honvédezerede 1848–1849-es tevékenysége* (Csikszereada: Pallas-Akadémia, 2008), 80–84., HERMANN Róbert, „A segesvári ütközet, 1849. július 31.”, in *A magyar függetlenségi háború 1849. Nagy csaták 16* (Budapest: Duna International, 2013), 58–59., ROSONCZY Ildikó, „A segesvári ütközet és Lüders orosz tábornok újraolvasott jelentései”, *Hadtörténelmi Közlemények* 126, 3 (2013): 723–724., KOVÁCS István, *Bem tábornok: Az örök remények hőse* (Budapest: Magyar Napló, 2014), 300–303., ill. NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics, *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*, ford. ROSONCZY Ildikó (Budapest: Balassi, 1999), 98–104. Bem tábornokra és Gál ezredesre még ld.: BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 4. kiad., 2 köt. (Budapest: Heraldika, 2015), 1:111–112, 1:281–282.

feltartóztatni. Egyedül Segesvár környékén tervezett koncentrációt: saját főoszlopán (kb. 3900–4000 fő és 16 löveg) kívül ide várta Dobay József alezredes Rikánál álló különítményét (kb. 1000 fő és 6 löveg), valamint báró Kemény Farkas ezredes kolozsvári hadosztályának a Székelyföldre rendelt dandárát (kb. 3000 fő és 2 löveg) is. Ezekkel együtt kb. 8000 főt és 24 löveget tudott volna bevetni Lüders ellen. Ám Bem részéről mindez túl optimista számításnak bizonyult: az utasítást késve megkapó Kemény Farkas csapataival 1849. július 31-én csak Marosvásárhelyt érte el, míg Dobay különítményét július 30-án Dyck oszlopa szétszórta Kőhalomnál. Igaz, utóbbi ezért a tervezettől eltérően egy napot késett, és csak augusztus 1-én tudott Segesvárnál egyesülni Lüders csapataival. Bem viszont így magára maradt.²

Lüders, aki értesült arról, hogy mind Marosvásárhelyen, mind Székelyudvarhelyen jelentős magyar erők gyülekeznek, Bem pedig az előbbi városban tartózkodik, csapatait óvatosságból nagyjából egyenlően osztotta el Segesvár északi, illetve keleti oldalán; ugyanakkor a hadoszlop lovas-, illetve nehéztüzérsége Bem várható főtámadásának irányába, északra került. Az orosz tábornok a déli oldalra csak az 1. (doni) kozák lovasezred egy századát küldte, mivel ide várta Dyck vezérőrnagy csapatait. Mivel a Küküllő két oldalára kerülő két oszlop csak nehezen tudott együttműködni, az átcsoportosítások pedig hosszú időt igényeltek, a cári tábornok felkészült a vereségre is. Így az esetleges visszavonulás miatt a hadoszlop lőszertartaléka, hadihídkészlete, a málha, illetve a mozgó tábori kórház szekérvonata Segesvártól nyugatra lett

---

² Bem terveire, az összevonandó magyar csoportosításra, és a hadieseményekre összefoglalóan ld.: KOVÁCS Endre, *i. m.*, 298–300., HERMANN, *i. m.*, 59, 63., KOVÁCS István, *i. m.*, 303–305., ill. NYEPOKOICSICKII, *i. m.*, 104–105. Dobay alezredesre és Kemény ezredesre még ld.: BONA, *Tábornokok és törzstisztek...*, 1:243–244., 1:352.

felállítva egy másik kozák lovasszázad fedezete alatt. Maga a főhadiszállás a városban maradt, a kozák járőrök pedig mindhárom irányban messze cirkáltak, hogy híreket szerezzenek.³

Bem július 30-án hagyta el Marosvásárhelyt, és Székelykeresztúrnál csatlakozott a felvonulóban lévő magyar hadoszlop csapataihoz. A sereg éjszakára itt táborozott le, majd a következő nap, július 31-én hajnali 4 órakor verték meg az ébresztőt. A felsorakozott csapatokat a lengyel tábornok 5 óra körül megszemlélte, majd fél 6 órakor megkezdődött a menet Segesvár felé. Az oszlop az egyre növekvő, tikkasztó nyári hőségben még Újszékelyt sem érte el, amikor futár érkezett Gál Sándortól, aki az Olt folyó mentén igyekezett feltartóztatni a cs. kir. csapatokat, és a túlerővel szemben segítséget kért. Bem, aki továbbra is számolt Kemény és Dobay különítményeinek időben való beérkezésével, ezért végül az Endes József őrnagy vezette 81. (csiki) honvédszászlóaljat küldte Gálnak segítségül, így serege kb. 3300 főre és 16 lövegre csökkent. Noha egy teljes zászlóalj elvezénylése a várható ütközet előtt aligha növelte a katonák harci kedvét, biztak tábornokukban, és rendületlenül meneteltek tovább Fehéregyháza felé.⁴

Lüders július 31-én reggel fél 9-kor kapta az első jelentéseket arról, hogy az udvarhelyi úton jelentős ellenséges oszlop közeledik, és az élen haladó lovasság nyugati irányba szorítja vissza a kozák előőrsoket. Mivel az orosz tábornok ekkor éppen az északi különítménynél tartózkodott, az V. hadtest tábornokari főnöke, Grigorij Jakovlevics Szkarjatyin vezér-

3 Lüders információira, elképzeléseire, illetve hadrendjére összefoglalóan ld.: ROSONCZY, *i. m.*, 723–724., ill. NYÉPÓKOJCSICKIJ, *i. m.*, 111–112.

4 A magyar csapatok felvonulására, az indulásra és Bem döntéseire összefoglalóan ld.: DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 219–223., KOVÁCS Endre, *i. m.*, 301–302., HERMANN, *i. m.*, 59., ill. KOVÁCS István, *i. m.*, 304–306. Endes őrnagyra még BONA, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2015, 1:254–255.

őrnagy kezdte meg a keleti oldalon lévő csapatok harcrendbe állítását. A városból kivonuló orosz alakulatok az udvarhelyi utat metsző, a Nagy-Küküllő folyóba torkolló Ördög-patak mögött sorakoztak fel. Az úttól jobbra, egy erdős magaslaton állt fel a 7. könnyűüteget 6 db hatfontos lövege, míg magát a segesvári erdő által borított hegyhátat a 29. (lublini) vadászrezd 4. zászlóalja, illetve tőle jobbra a 2. zászlóalj szállta meg; a vadászok déli szárnyát az 5. lövészzászlóalj 2 százada zárta le. A jobbszárnyat Lipszkij ezredes, a vadászrezd parancsnoka irányította. A centrumban, a patakon átvezető híd mögötti sikon állt fel a 7. könnyűüteget 2 lövege, mögötte a vadászrezd 3. zászlóalja. Mögöttük tartalékként a 6. könnyűüteget fele (4 löveg), a vadászrezd 1. zászlóalja, az 5. lövészzászlóalj 2 százada, illetve az 5. utászzászlóalj 1 százada sorakozott fel. A tüzérséget és a hadközeget Ivin altábornagy, az 5. tüzérhadosztály parancsnoka vezette. A balszárny az úttól balra, egy kukoricással némileg fedett terepen fejlődött fel Demidov vezérőrnagy, a Cári Gárda tagja parancsnoksága alatt. Itt jobbra a 10. (nassaui) ulánuszred két osztálya, mellettük az 1. (doni) kozák lovászrezd egy osztálya állt fel. Egy harmadik kozák lovászrezd a szárny bal oldalát, illetve a Küküllőn való gázlót biztosította. Az itt felsorakozó, összesen kb. 4500 főből és 12 lövegből álló különítményt Szkarjatin vezérőrnagy irányította.⁵

A magyar sereg 9 óra után érte el Fehéregyházát, majd a mély medrű Sárpatak hidján átkelve bontakozott szét. Az ellenfél állásaitól nagyjából 750 méterre, a balszárny szélén, az Ördögerdő által borított magaslat déli részén sorakozott fel

---

⁵ A magyarok közeledésére, az orosz csapatokra és harcrendjükre, valamint a terepviszonyokra összefoglalóan ld.: ROSONCZY, *i. m.*, 724–725., NYEPOKOJCSICKIJ, *i. m.*, 113., HERMANN, *i. m.*, 55, 59., ill. POLGÁR Balázs, „Csatatérkutatás és régészeti perspektívák”, *Hadtörténelmi Közlemények* 128, 2 (2015): 343–345.

a szárnyparancsnok Deák György őrnagy vezette 27. honvédszászlóalj (kalotaszegi) tartaléka, mellette, már az erdőn kívül a Péchy István százados vezette 88. (szatmári) honvédszászlóalj és a testőrszázad Székely Elek százados alatt. Tőlük északra, a balszárny jobb szélén és a centrumban álltak fel Papp Sándor főhadnagy irányításával a magyar tüzérség hatfontos ütegei: az 1. (székely) lovasüteg, az 1. (székely) gyalogüteg, illetve az országúton keresztben a nagyváradi–debreceni gyalogüteg. A tüzérséget a 88. honvédszászlóalj Kozma Dénes hadnagy vezette szakasza, illetve a 11. (Székely) huszárezred egy fél százada fedezte. A centrumot és a tüzérséget személyesen maga Bem vezette. A jobbszárnyat a Fehéregyházától nyugatra fekvő, Livádia nevű sík határrészen egészen a Küküllőig Ferenczi György százados irányította 80. és 82. (csiki) kombinált honvédszászlóalj, illetve mögöttük a 8. (Coburg), a 11. (Székely), illetve a 15. (Mátyás) huszárezredek összesen 3 százada alkotta Daczó Zsigmond őrnagy, a 11. (Székely) huszárezred megbízott parancsnokának a vezetésével. A Bem tábornok vezette magyar sereg, mint láttuk, összesen kb. 3300 főt és 16 löveget számlált.⁶

Lüders a helyszínre érve úgy ítélte meg, hogy – noha az ellenség számát a valóságosnál kétszer nagyobbának vélte – ez csak egy elterelő támadás, és a magyar főerő Marosvásárhely felől várható. Ezért Szkarjatyin vezérőrnagyot arra utasította, hogy mindvégig tartson ki; végső esetben pedig rendezetten vonul-

---

6 A magyar csapatok felvonulására, erejére és a harcrendre összefoglalóan ld.: KOVÁCS Endre, *i. m.*, 302–303., HERMANN, *i. m.*, 55, 59., KOVÁCS István, *i. m.*, 307–308., ill. POLGÁR, *i. m.*, 343–345. Daczó és Deák őrnagyokra még ld.: BONA, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2015, 1:234, 237. Ferenczi, Péchy, és Székely századosokra BONA Gábor, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 1 (Budapest: Heraldika, 2008), 344., ill. BONA Gábor, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2 (Budapest: Heraldika, 2009), 210, 412. Kozma hadnagra és Papp főhadnagra BONA Gábor, *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2 (Budapest: Heraldika, 1998), 293–294, 640.

jon vissza a Segesvártól nyugatra lévő magaslatokig. Közben azonban délelőtt 10 óra körül kezdetét vette az ütközet, és az egyik első magyar ágyúgolyó halálosan megsebesítette Szkarjatyint; mellette pedig Jeszaulov vezérőrnagy, a 14. hadosztály 2. dandárának parancsnoka is megsérült. Lüders ezért Ivin altábornagyot nevezte ki a különítmény parancsnokává, Artur Adamovics Nyepokojcsickij ezredest, főszállásmestert pedig tábornoki főnökké, maga pedig az északi csoporthoz távozott.⁷

A magyar csapatok felállítása – hátukban a Sárpatok mély medrével, amelyen csak egy hid vezetett át, illetve a sík terepen még egy, korábban már kiszáradt patakmederrel – különösen a centrumban és a jobbszárnyon volt kedvezőtlen, ami egy vereség esetén lényegében lehetetlenné tette a rendezett visszavonulást. Erre Pap Lajos őrnagy, aki valószínűleg a sereg tábornoki főnökének teendőit töltötte be, felhívhatta Bem figyelmét, ám a lengyel tábornok szeme előtt csak a támadás lebegett: Kemény és Dobay oszlopaival három irányból akarta megrohanni és összeroppantani ellenfelét. Ezért sem a hidat, sem Fehéregyházát nem biztosította; utóbbiban csak a szekérvonat és a málha maradt hátra; minden erejét a támadásra koncentrálna. Mivel hamar felmérte azt, hogy az orosz állás kulcsa a segesvári erdő által borított magaslat, ezt szándékozott

---

⁷ Lüders elképzeléseire és az ütközet kezdetére ld.: a tábornok Segesvárott, 1849. augusztus 2-án írt 881. számú, illetve Nagyszebenben, 1849. augusztus 9-én írt 893. számú jelentéseit Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagnak, az orosz inváziós hadsereg főparancsnokának. Orosz Állami Hadtörténelmi Levéltár (RGVIA) 846. f. 16. op. 5351. gy. 98-106., ill. 284b-286. Közli ROSONCZY, i. m., 740-744. Valamint még ld.: Franz Dorsner cs. kir. ezredest, az erdélyi orosz csapatok törzse mellé beosztott összekötőtiszt Segesvárott, 1849. augusztus 1-én a cs. kir. Hadügyminisztériumnak írott jelentését. Kriegsarchiv Wien (KAW) Kriegsministerium Präsidiale 1849: 6333. Közli HERMANN Róbert, KLETEČKA, Thomas, GMSER, Elisabeth és LENKEFI Róbert, szerk., *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848-49* (Budapest-Bécs: Argumentum Kiadó, 2005), 616-618. A történetekre összefoglalóan ld.: ROSONCZY, i. m., 725., NYEPKOJCSICKIJ, i. m., 113-114., HERMANN, i. m., 59.

elfoglalni, hogy így visszavonulásra bírja a vele szemben álló csapatokat, akik mögött újabb erőket nem is tétélezett fel.⁸

Az ütközet délelőtt 10 óra körül vette kezdetét a két székeley üteg tűznyitásával, amelyhez hamarosan a némi késéssel felsorakozó nagyváradi–debreceni gyalogüteg is csatlakozott. A Bem irányította, kétszeres túlerőben lévő magyar tüzérség jól és eredményesen lőtte az orosz üteg, illetve az erdőben lévő gyalogság állásait; a cári parancsnoki karnak pedig, mint látuk, érzékeny személyi veszteségeket okozott. 11 óra tájban Bem a 88. honvédszászlóalj és a 27. honvédszászlóalj tartalékának egy osztályát indította a segesvári erdő ellen. Az 5 századnyi magyar gyalogság leereszkedett az Ördögerdő borította magaslatról az Ördögpaták völgyébe, átkelt azon, majd az orosz csatárláncokat visszaszorítva, benyomult a segesvári erdőbe is. Itt azonban beleütközött a 10 századnyi orosz gyalogságba (ebből 2 század valószínűleg az üteget fedezte), amely feltartóztatta, majd a hosszabb arcvonal előnyeit kihasználva az 5. lövészászlóalj századai át is karolták a 27. honvédszászlóalj tartalékának osztályát. A magyar gyalogság így kénytelen volt visszahúzódni korábbi állásaiba. Lüders eközben az északi csoportnál tartózkodott, és várta a magyar főerők támadását. Mivel továbbra sem volt biztos abban, hogy egy kétirányú támadást ki tud védeni, így az északi oszlopból előbb a 30. (zamości) vadászrezred egyik, majd egy másik zászlóalját is a 4. nehézüteg 2–2 lövegével megerősítve a Segesvár nyugati kijáratánál lévő magaslatra, a Bem által még 1849

---

8 A magyar csapatok felállítására és Bem elképzeléseire összefoglalóan ld. Kovács Endre, *i. m.*, 302–303, 305., Hermann, *i. m.*, 55, 59., ill. Kovács István, *i. m.*, 307–308.; a kiszáradt patakmederre még Polgár, *i. m.*, 345. (térkép). Pap őrnagyra Bona, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2015, 2:455–456., feltételezett beosztására ld.: Dienes, *i. m.*, 221–222.

márciusában épített sáncokhoz rendelte, hogy egy esetleges visszavonulás esetén fedezzék a hátrálást.⁹

Közben a tüzérségi párbaj szakadatlanul folyt tovább, ami azzal a következménnyel járt, hogy délután 1 óra körül az 1. (székely) lovasüteg mind a négy lövege megrepedt, így ki kellett őket vonni az arcvonalból. Ezeknek a lövegeknek a csőfuratát nem a kor előírásainak megfelelően a tömör öntvénybe fúrták be, hanem a szükséges gépek híján eleve lyukasra öntötték őket a kézdivásárhelyi ágyúgyárban, emiatt oldalfaluk nem volt mindenütt egyforma vastag, ezért huzamosabb használat után hajlamosak voltak a csőrepedésre. A magyar félnek így 12 bevethető lövege maradt, viszont az orosz tüzérséget továbbra sem sikerült elhallgattatni. Délután fél 2 órakor Bem újabb gyalogsági támadás indított az orosz jobbszárny ellen a magyar balszárny erőinek teljes bevetésével. Az összesen 8 századnyi magyar gyalogság ismét átkelt a patakon, majd a segesvári erdőbe benyomulva ezúttal komolyan megingatta az orosz vadászokat, így Lipszkij ezredes segítséget is kért. A délután 2 órára a helyszínre érkező Lüders utasítására Ivin altábornagy az addig tartalékban lévő 1. zászlóalj 2 századát küldte oda erősítésül, amelyekkel együtt az orosz vadászok véres közelharc után végül kiszorították a honvédeket az erdőből. Lüders ezután a tartalékból a 6. könnyűüteg felének mind a 4 lövegét az arcvonalba, az orosz balszárnyra rendelte, ezzel pedig kiegyenlítette az addigi magyar tüzérségi fölényt.¹⁰

---

9 Az ütközet bevezető szakaszára összefoglalóan ld.: Kovács Endre, *i. m.*, 304., Hermann, *i. m.*, 59–60., Kovács István, *i. m.*, 308–309., ill. az orosz oldalra Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint НҮЕРОКОЈСІКІІ, *i. m.*, 113–114., és Rosonczy, *i. m.*, 723–730.

10 Az ütközet középső szakaszára összefoglalóan ld.: Kovács Endre, *i. m.*, 304–305., Hermann, *i. m.*, 60., Kovács István, *i. m.*, 309., ill. az orosz oldalra Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint НҮЕРОКОЈСІКІІ, *i. m.*, 114–115., és Rosonczy, *i. m.*, 726–729.

Délután 3 óra után már mindkét fél számára világossá vált, hogy aznap erősítésekre nem számíthat. Lüders ezért az északi csoport irányítását végleg Engelhardt vezérőrnagynak, a 15. gyaloghadosztály 2. dandára parancsnokának adta át, maga pedig a harctéren maradt, ahová korábban erősítésül a 3. nehézüteget rendelte. Ez délután 4 óra körül érkezett meg, és felváltotta a közben a lőszerből jórészt kifogyott, valamint jelentős veszteségeket szenvedett 7. könnyűüteget, amelyet hátravontak. A nehézüteg 4 lövege a dombra, 2 lövege pedig a híd mögé került; 2 lövege pedig tartalékban maradt. A nagyobb tűzerjú és lőtávolságú, tizenkétfontos nehézlövegek hamarosan megtették a magukét: 2 magyar lőszerkocsit felrobbantottak, és egyre nagyobb veszteséget okoztak a magyar tüzérségnek és gyalogságnak egyaránt. A növekvő orosz tüzérségi fölény ellenére Lüders egyelőre védelemben maradt.¹¹

Ebben az időszakban Bemnek is döntenie kellett. Kemény és Dobay oszlopai nem érkeztek meg, a balszárny második támadása is sikertelen volt, és a nehézüteg bevetése az orosz fél javára kezdte billenteni a tüzérségi párharcot. Még mindig elrendelhetette volna a lépcsőzetes, rendezett visszavonulást, hogy egyesüljön a szemlátomást elkésző erősítésekkel, és a következő napokban nagyobb erővel újra próbálkozzon. Ám a tábornok nem gondolt a hátrálásra. Az ütközet még eldöntetlen volt, nagyobb orosz erősítések pedig nem mutatkoztak. Bem mindenáron ki akarta csikarni a győzelmet, és tartalékok híján utasítást adott Ferenczi századosnak, hogy az addig tétlenül álló jobbszárnyról a 82. honvédszászlóalj 3 századával vonuljon át a balszárnyra a döntő támadáshoz. A százados a műveletet igyekezett az ellenség számára fedetten végre-

---

¹¹ Az orosz oldal döntéseire, ill. az erősítésekre összefoglalóan ld.: Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint *НѢРОКОИДСИКИИ*, i. m., 114–115. és *ROSONCZY*, i. m., 729–730.

hajtani, de a magasabb térszínen álló orosz fél észlelte az átcsoportosítást, és a 6. könnyűüteg fele oldalazó tűz alá vette a vonuló honvédeket, akik megfutottak. Ferenczinek azonban sikerült rendeznie a sorokat, és végül megérkezett századaival a kijelölt helyre, a balszárnyra.¹²

Délután fél 5 órakor tehát a magyar balszárnyon összesen 11 század gyalogság indította meg a döntő támadást. A honvédek ismét átkeltek az Ördögpatakon, és benyomultak a segesvári erdőbe, ahol összecsaptak a 12 századból álló orosz gyalogsággal. A nagyjából egyenlő erők heves küzdelmét végül az 5. lövészászlóalj erdei harcra is kiképzett századai döntötték el, akik 5 óra körül a jobb szélen átkarolták és hátba kapták a 82. honvédszászlóalj kevésbé harcedzett katonáit, akik pánikszerűen vonultak vissza, és megfutásukkal magukkal rántották a többieket is. A magyar támadás visszaverése után Lüders döntő lépésre szánta el magát: a balszárny lovasságát rohamra küldte a meggyengült magyar jobbszárny ellen. A Demidov vezette orosz lovasság (első lépcsőben az ulánusok 4, második lépcsőben a kozákok 3 százada) átkelt az Ördögpaták gázlóján, és megindult előre. Bem a rohamukat előbb a tüzérség, majd a huszárok bevetésével igyekezett felfogni, és Daczó őrnagy vezetésével 3 lovasszázadot küldött ellenük. Ám a 235 centis dzsidával zárt rendben támadó, mozgó lándzsaerdőre emlékeztető ulánusok a szabadságharc során szemtől szembe szinte mindig fölényben voltak a huszárokkal szemben, és ez most sem volt másként. Ezt az előnyt pedig csak növelte, hogy a 11., de főleg a 15. huszárezred századainál nagyon sok volt az alig vagy részben felszerelt újonc, illetve a nyers remonda (képzetlen) ló is. Így az ulánusok egyik osztálya lendületes rohammal

---

¹² Az ütközet ezen szakaszára, Bem elgondolásaira és az átcsoportosításra összefoglalóan ld.: KOVÁCS Endre, *i. m.*, 305–306., HERMANN, *i. m.*, 60–61., ill. KOVÁCS István, *i. m.*, 310.

szétszórta a felfejlődő magyar lovasságot, míg a másik osztály a 80. és 82. honvédszászlóaljak tömegbe fejlődő 3 századát rohanta meg. Ezek egy ideig puskatúzzel védekeztek, de aztán megérkezett a hídon átkelő 6. könnyűüteg felének 2 lövege, amelyek kartácstüze felbomlasztotta az alakzatot. Ezt követően az ulánusok a gyalogságot is megfutamtították. A magyar jobbszárny összeomlásával az ütközet eldőlt; Lüders ennek láttán az egész arcvonalon támadást indított.¹³

Bem a magyar jobbszárny átszakadása után megértette, hogy az ütközet elveszett. Ezért még utasítást küldött a balszárnyon közben rendeződő 27. honvédszászlóalj tartaléka századainak, hogy fedezzék a visszavonulást, majd maga is lóra kapott, és Daczó őrnagy székely huszárai tartalékban lévő fél századának fedezetével maga is elmenekült. A magyar jobbszárnyról futó gyalogosok és huszárok a Sárpatok hídjá előtt összeütköztek a centrumból, illetve a balszárnyról hátraözlő többi csapattal, amelyből irtózatos tolongás keletkezett, és minden rend felbomlott. A huszárok a gyalogosok közé gázoltak, több löveg és lőszerkocsi felborult; az így kialakult torlasz pedig szinte elzárta a hídon való átkelés lehetőségét. Csak a 27. és 88. honvédszászlóalj egyes századai próbáltak zárt rendben visszavonulni a balszárnyról, de Demidov Blum alezredes vezetésével ellenük küldte az ulánusok századait a 6. könnyűüteg lövegeivel. Ezek előbb elvágták a honvédszázadokat a hídtól, majd bekerítették, és az ágyúk kartácstüzétől támogatva szétverték őket a Sárpatok átkelőjétől délre lévő

---

¹³ Az ütközet utolsó szakaszára összefoglalóan ld.: Kovács Endre, *i. m.*, 306–308., Hermann, *i. m.*, 61., Kovács István, *i. m.*, 310–312., ill. az orosz oldalra Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint НЫЕРОКОИСІКІІ, *i. m.*, 115. és Rosonczy, *i. m.*, 730–731. A 11. huszárezred alezredesi osztályának, illetve a 15. huszárezred 5. osztályának 1849. május–júniusi állapotára és felszereltségére ld.: Süli Attila, *A 11. (Székely) huszárezred az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban* (Barót: Tortoma, 2019), 106–107., valamint Süli Attila, *A 15. (Mátyás) huszárezred története* (Budapest: Line Design, 2019), 158.

síkon; legénységük zöme elesett vagy fogságba esett. A Mihajlov őrnagy vezette doni kozákok csoportjai (akik egy szakasza valószínűleg a Küküllő északi partjára is átkelt) közben a futókat üldözték, de a Sárpaták hídja előtt Kozma Dénes hadnagy a 88. honvédszászlóalj korábban a tüzéséget fedező szakaszával a kialakult torlasz mögül három sortűzzel verte vissza őket, így esélyt adott a már átjutott honvédeknek a menekülésre. A támadó orosz gyalogság és nehéztüzérség közben felszámolta a síkon a maradék magyar ellenállást, és közeledtükre Kozma is feladta pozícióját, és az őket követő kozákokat a fehéregyházi kocsmá mellett még kétszer feltartóztatva, végül visszavonult. Miután a Sárpaták hídja és Fehéregyháza is az orosz gyalogság kezére került, többé már nem volt akadály: a Szkarjatyin halála miatt feldühödött ulánusok és kozákok szabadon kaszabolhatták a futókat; az üldözésnek Héjjasfalvánál este 7 óra körül csak a sötétség beköszönté vetett véget. A kozákok egy csoportja előbb Fehéregyházától délkeletre, majd Héjjasfalvánál is utolérte Bemét és kíséretét; utóbbi esetben pedig szét is verte a kis csapatot. Daczó őrnagy több társával együtt hősi halált halt, Bem lováról lezuhanva egy mocsaras területen igyekezett elrejtőzni, sikeresen. Késő éjjel a keresésére küldött Coburg-huszárok találták meg, és vitték Székelykeresztúrra, ahol a csapatok maradéka is összegyűlt.¹⁴

Az ütközetben az orosz fél halottakban, sebesültekben és eltűntekben összesen 247 (251) főt (közte 2 táborkot és 7 tiszte) veszített. A magyar veszteség ennél sokkal nagyobb volt: halottakban, sebesültekben és foglyokban elérhette a több mint 1000–1100 főt; emellett 8 löveg, 4 lőszerkocsi,

---

14 A magyar csapatok menekülésére és az oroszok üldözésére összefoglalóan ld.: Kovács Endre, *i. m.*, 307–309., Hermann, *i. m.*, 61–62., Kovács István, *i. m.*, 312–315., ill. az orosz oldalra Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint NYEPOKOJCSICKIJ, *i. m.*, 115–116. és ROSONCZY, *i. m.*, 731–737.

2 zászló, rengeteg fegyver és lőszer, a poggyász nagy része, valamint Bem kocsjája a hadműveleti irodával és a tábornok egyéb holmijaival is az ellenség kezére került. A magyar és székely katonák egy jelentős része szétfutott; Székelykeresztúron a lengyel tábornok eredeti seregéből nagyjából 800–900 főt és 4 bevethető löveget gyűjthetett össze. És a hiányzók között volt a szabadságharc költője, Bem segédtisztje, Petőfi Sándor őrnagy is.¹⁵

Petőfi 1849. július közepén családjával együtt Mezőberényben tartózkodott rokonánál, Orlai Petrich Sománál. Itt érte július 17-én barátai, Egressy Gábor és Kiss Sándor látogatása, akik Bem tábornok meghívását közvetítették, hogy csatlakozzon hozzá. A költő valószínűleg már a következő napon Erdélybe indult, és a Nagyvárad–Bánffyhunrad–Koloszvár útvonalon július 22-én érkezett meg Tordára. Itt egy barátjánál, Miklós Miklós református lelkésznel hátrahagyta feleségét és fiát, majd barátai társaságában folytatta útját a Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Csikszereda–Kézdivásárhely útvonalon. Július 25-én Berecken találkozott Bemmel, aki nagy örömmel fogadta, majd újra kinevezte őrnaggyá és segédtisztjévé a hadsereg kötelékét korábban önként elhagyó Petőfit. A költő azonban semmilyen felszereléssel, és saját lóval sem rendelkezett; ezek beszerzéséig pedig nem léphetett szolgálatba. Ám Bemet sem akarta elhagyni, ezért a tábornokot és a sereget követve a Kézdivásárhely–Sepsiszentgyörgy–Székelyudvarhely útvonalon valószínűleg július 29-én ismét Marosvásárhelyre érkezett. Itt újra szóba került segédtiszt

---

15 A két fél veszteségeire összefoglalóan ld.: Lüders és Dorsner idézett jelentéseit, valamint *НҮЕРОКОЈСІСКИИ, i. m.*, 115–116., ill. Kovács Endre, *i. m.*, 308., *HERMANN, i. m.*, 64. és Kovács István, *i. m.*, 315–316. (Lüders augusztus 2-i jelentéséből a veszteségek összesítésénél (246 fő) hiányzik a sebesült Jeszaulov vezérőrnagy, illetve a harc során eltűnt 4 közkatona is. Utóbbiakra ld.: *НҮЕРОКОЈСІСКИИ, i. m.*, 7. táblázat.)

beosztása, ezért honvédegyenruhát rendelt, és Egressy Gábort kérte meg, hogy azt fizesse ki és hozza utána, mert ő mindenképpen a csapatokkal akart maradni. Noha Bem július 30-án reggel kifejezetten megtiltotta neki, hogy a készülő támadásban részt vegyen, a költő mégiscsak felkérkedett Gyalókey Lajos tábornok szíjára, és követte a hadoszlopot.¹⁶

1849. július 30-án késő délután Bem és serege Székelykeresztúrra érkezett. Petőfi a Gyárfás-kúriában szállt meg a törzskar több tisztjével együtt. A tábornok, aki ekkor már tudott arról, hogy a költő követi, a főhadiszállásra, a Matskási-házba hívatta, ahol együtt vettek részt a kései ebéden. Ezt követően Petőfi visszatért a szállására, ahol késő este Vargha Zsigmond és családja vacsorára bivalytejes puliszkával vendégelte meg a költőt és a többi vendéget. A legenda szerint Petőfi ezt egy verssel köszönte meg vendéglátója Rozália nevű lányának, majd ezután a kertben lévő körtefa alatt pihent meg, valamint elszavalta társainak *Egy gondolat bánt engemet...* című költeményét. Valószínűbb azonban, hogy a vacsora után Petőfi felkereste a Szakál János-féle vendégfogadót, ahol hajnalig poharazott, illetve beszélgetett több fiatal tiszttel és katonával. A hajnali riadó is itt érthette a költőt, aki gyorsan a szállására sietett a poggyászáért, majd egy korai reggeli elköltése után ismét Gyalókey százados kocsjára szállt fel.¹⁷

A magyar haderő 1849. július 31-én hajnalban a szemle után indult Segesvár felé. Petőfi is szemtanúja volt a 81. honvéd-

---

16 Petőfi július közepi mezőberényi tartózkodására, a meghívásra, a költő utazására, Bemmel való találkozására, és újabb beosztására, ill. tevékenységére összefoglalóan ld.: KEDVES Gyula és RATZKY Rita, *Csataterek Petőfije* (Budapest: Timp, 2009), 151–153., ill. HERMANN Róbert és KOVÁCS László, *Petőfi halála, A magyar történelem rejtélyei 4* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2016), 16, 19. (térkép). Petőfi addigi katonai pályafutására, valamint Gyalókey századosra BONA, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2015, 2:466., ill. BONA, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2008, 1:411.

17 Petőfi Székelykeresztúron töltött napjára összefoglalóan ld.: DIENES, *i. m.*, 216–222., ill. KEDVES és RATZKY, *i. m.*, 153.

zászlóalj visszarendelésének, amellyel kapcsolatban Gyalókey százados szerint – állítólag hozzá hasonlóan – szintén nemtetszésének adott hangot: „Csak meg ne bánjuk ezt!” A költő a visszaemlékezések szerint vászonzubbonnyal, katonai sapkával és köpennyel ugyan rendelkezett, ám egyenruhával, illetve karddal vagy egyéb fegyverrel viszont nem. Gyalókey kocsija az utolsók között ért Fehéregyházára, amikor délelőtt 10 óra körül eldőrdültek az első ágyúlövések. Petőfi ekkor leugrott a kocsiról, előreszaladt, majd a Sárpatok hídján keresztül a harcra, a balszárnyra sietett. Gyalókey kocsija leállítása után követte, majd a balszárnyon először együtt nézték az ütközet kezdetét, illetve latolgatták az összecsapás kimenetelét. „Mit gondolsz, kit ver meg ma az Isten?” – kérdezte a költő. „Remélem, a muszkát” – felelte a százados. „Én nem remélem, de követelem” – válaszolta Petőfi. Ezután a költő előbb visszatért Fehéregyházára egyedül, majd állítólag a balszárnyon rohamra induló honvédekhez csatlakozott, és biztatta őket. Ezt követően a centrumban, Bem környezetében is megfordult, ahonnan Pap Lajos őrnagy szerint a tábornok hátraküldte. A délutánt már nagyjából Fehéregyházán töltötte, ahonnan többször előrement a csatára a magyar ágyúk mögé, ahol feltehetően az ütközet eseményeit jegyezte. Lengyel József orvos szerint délután 4 óra tájban a Sárpatok hídjánál tartózkodott, a magyar tüzérség mögött. Mivel a túloldalon ekkor már zömmel tizenkétfontos lövegek dolgoztak, délután fél 5 óra körül egy nagy távolságra kilőtt orosz ágyúgolyó nagyjából 30 lépésre csapódott be a költőtől, és teleszórta őt földdel, illetve porral. Erre Petőfi némileg megváltoztatta a helyét, és közelebb húzódott a magyar kötőhelyhez.¹⁸

18 A menetre, Petőfi csatára való megérkezésére és az azt követő történésekre összefoglalóan ld.: DIENES, *i. m.*, 223–224., KEDVES és RATZKY, *i. m.*, 153–157., ill. HERMANN és KOVÁCS, *i. m.*, 16–18. (Petőfi Gyalókey által idézett, Bem parancsát,

Délután 5 óra körül már a Sárpaták hídjá melletti térségen állt, és innen látta az orosz lovasság rohamát a magyar jobbszárny ellen. A váratlanul támadt hangzavarra Lengyel doktor is előjött a kötözőhelyről, megkérdezte a költőt: „Mi a baj, őrnagy?” Az orvos elhűlve észlelte, hogy az ellenséges lovasság megfutamtítja a huszárokat, majd a magyar gyalogságot is szétszórja, de Petőfi erre ekkor csak annyit mondott: „Potomság.” Ám amikor a magyar balszárny és Bem megfutamodását is észrevette, maga is menekülőre fogta. A hídnál találkozott Gyalókay századossal, aki karon ragadta: „Jöjj velem, kocsimat innen nem messze állítottam fel, azon menekülhetünk, gyalog vagy levágnak, vagy elfognak.” Petőfi azonban más véleményen volt: „Azt hiszed, hogy van olyan bolond, ki ebben a pokolban megállani merné helyét, kocsisod is elfutott, mint a többi. Nézd!” – mutatott a felénk közeledő ellenséges lovasokra. „Itt nem lehet menekülni, ne gondold most kocsidra, hanem jer oldalt, ott talán megszabadulhatunk.” Gyalókay habozott, a költő pedig kirántotta karját a másik szorításából, majd a „Nincs idő gondolkozni, én megyek, Isten veled!” – búcsúmondat után átszaladt a hídon, és gyalog futott tovább. Kijutott Fehéregyházáról, és Héjjasfalva felé vette az irányt; vélhetően ekkor látta utoljára a Bem kíséretében vágató Pap Lajos őrnagy, illetve a szintén lovon menekülő Lengyel József is. Noha a költő valószínűleg az útról a környező magaslatokra feljutva igyekezett elrejtőzni, ez nem

---

a 81. honvédszászlóalj elvezénylését kritizáló szavai aligha hitelesek. A költő ugyanis rajongva tisztelte a tábornokot, és még a Bem hibájából bekövetkező vereségek esetén sem bírálta vezérét, hanem mindig a külső körülményekre vagy magára a „fátumra” fogta a kudarcot. Erre példaként ld.: az 1849. február 4-i vizaknai ütközetet [ahol Bem kedvező védőállását elhagyva a nyílt terepen csapott össze a cs. kir. haderővel, és szenvedett súlyos vereséget] „interpretáló”, Debrecenben 1849. február 15-én irt III. tábori levelét, ahol az ellenség „tízszeres” túlerjét [a valóságban ez „csak” kétszeres volt] hozta fel a kudarc okaként, a lengyel tábornok végzetesnek bizonyuló, rossz döntését viszont meg sem említette. Idézi KEDVES és RATZKY, i. m., 94–96.)

sikerülhetett neki: Héjjasfalva felé félúton válhatott az üldöző orosz lovasok áldozatául. Noha korábban az August von Heydte őrnagy, a cári csapatok mellé beosztott egyik cs. kir. összekötőtiszt jelentése nyomán a Fehéregyháza és Héjjasfalva között fél távon lévő, ún. Ispánkút mellett megölt magyar tisztben vélték felismerni Petőfit, a halott mellett talált hivatalos iratok és kitüntetések alapján ebben az esetben valószínűleg nem a még mindig szolgálaton kívüli költőről lehetett szó.¹⁹

A győzelem után Lüders augusztus 1-én még Segesvárrott maradt. Bem viszont maradék csapataival aznap bevonult Marosvásárhelyre, ahol a kolozsvári és a besztercei hadosztály egységeinek csatlakozása után újra harcképes sereg, nagyjából 8000 fő és 21–25 löveg felett rendelkezhetett. Erdély és Székelyföld sorsa tehát Segesvárnál még nem dőlt el. Az csak 1849. augusztus 6-án, a Nagyszeben melletti Nagycsúrnél lezajlott döntő ütközet magyar fél általi elvesztésével történt meg. De Petőfit élve többé már nem látta senki.²⁰

---

19 Az ütközet végére, Petőfi menekülésére, feltételezett halálára és a Heydte-jelentésre összefoglalóan ld.: KEDVES és RATZKY, *i. m.*, 157–160., ill. HERMANN és KOVÁCS, *i. m.*, 18–24.

20 Bem bevonulására és a többi alakulat csatlakozására összefoglalóan ld.: KOVÁCS Endre, *i. m.*, 310., HERMANN, *i. m.*, 63., KOVÁCS István, *i. m.*, 317., ill. Petőfi eltűnésére még HERMANN és KOVÁCS, *i. m.*, 19, 21.

Melléklet

1. A segesvár–fehéregyházi ütközetben részt vett magyar csapatok (Bem altábornagy)²¹

Alakulat	Gyalog század	Lovas század	Ember	Ló	Löveg
27. honvédszászlóalj (kalotaszegi) tartaléka	4		kb. 730		
80. és 82. (csiki) kombinált honvédszászlóalj	2+4		kb. 1100		
88. (szatmári) honvédszászlóalj	3		kb. 630		
Testőrszázad ²²	1		kb. 117		
8. (Coburg) huszárezred 2. őrnagyi osztály (7. század)		1	kb. 120	kb. 120	
11. (Székely) huszárezred alezredesi osztály (4. század és a 7. század fele)		1,5	kb. 180	kb. 180	
15. (Mátyás) huszárezred 5. osztály (9–10. század)		1 ²³	kb. 180	kb. 180	
Nagyvárad–debreceni gyalogüteg			kb. 120	kb. 100	8
1. (székely) lovasüteg			kb. 65	kb. 50	4
1. (székely) gyalogüteg			kb. 65	kb. 50	4
Összesen	14	3,5	kb. 3307	kb. 680	16

21 Az ütközetben bevetett magyar csapatok hadrendjére és becslt erejére ld.: DIENES, *i. m.*, 220–221., HERMANN, *i. m.*, 62.

22 Ezt az erdélyi hadsereg legjobb katonáiból válogatott, „elit” századot az 1849. január 16–17-i gálfalvai ütközet után állították fel, kifejezetten Bem tábornok személyes védelmére. Erre ld.: BAUER Lajos, *Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből*, szerk. MAKRAY László (Pest: Athenaeum, 1870), 105–106.

23 A veszteségek miatt egy századba összevonva.

2. A Segesvártól keletre harcba vetett orosz csapatok (Szkartjatin vezérőrnagy, majd Ivin altábornagy, végül Lüders gyalogsági tábornok)²⁴

Alakulat	Gyalog század	Lovas század	Ember	Ló	Löveg
29. (lublini) vadászrezred (1–4. zászlóalj)	16		kb. 2820		
5. lövészászlóalj	4		kb. 510		
5. utászászlóalj	1		kb. 180	kb. 10	
10. (nassaui) ulánusezred		4	kb. 490	kb. 460	
1. (doni) kozák lovasezred		3	kb. 350	kb. 350	
½ 6. könnyűüteg			kb. 60	kb. 50	4
7. könnyűüteg			kb. 110	kb. 70	8
Összesen	21	7	kb. 4520	kb. 940	12
3. nehézüteg			kb. 150	kb. 100	8
Összesen	21	7	kb. 4670	kb. 1040	20

²⁴ Az ütközetben bevetett orosz csapatok hadrendjére és becsült erejére ld.: HERMANN, *i. m.*, 64., ill. НЫЕРОКОЈСІСІКІІ, *i. m.*, 1. táblázat.

„Petőfi és Jókai lelke folyt össze az ő lelkével”

E. Kovács Gyula halála és
az 1899-es Petőfi-jubileum

/

SZABÓ-REZNEK ESZTER

Ecsedi Kovács Gyula, a kolozsvári színház színésze, rendezője, művészeti vezetője, neves Shakespeare-színész,¹ 1899. július 30-án, a fehéregyházi Petőfi-ünnepségen Jókai Mór *Apotheosis* című alkalmi versének elszavalása után rosszul lett, majd néhány nappal később, augusztus 2-án este meghalt. A szimbolikus helyhez és időhöz kötött esetről azonnal a hősi halál kultikus retorikájával kezdtek el írni az újságok, megszólalni a megemlékezők, a színész halálát összekapcsolva Petőfi hősi halálával. Tanulmányomban ezen források segítségével kíséreltem meg feltárni a kultuszképződés folyamatát egy olyan különleges kontextusban, mint a Petőfi-jubileum, amely jellegeből fakadóan ideális feltételeket teremtett egy újabb kultusz kialakulásához.

---

¹ E. Kovácsról, a Shakespeare-színésről, valamint a kolozsvári Shakespeare-kultusz meghonosításának egyik kulcsfontosságú szereplőjéről ld.: BARTHA Katalin Ágnes, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), elsősorban *Az E. Kovács-korszak (kb. 1866–1899)* című fejezet.

Jókai Apotheosisa

A fehéregyházi és segesvári rendezvények a Petőfi halálának 50. évfordulója alkalmából megrendezett országos megemlékezés-sorozatnak fontos helyszínei voltak, de a korabeli Magyarország számos pontján – így természetesen Budapesten is – ünnepségeket szerveztek. Ezek egyenként követték a század végére már jól bevált és rögzült – sőt, talán már időnként ki is fulladó – jubileumi ünnepek mintáit.² A sajtó értesítette arról is olvasóit, hogy július 29-én és 30-án ország-szerte „minden színtársulat díszelőadást rendez, amelyen hazafias darabokat adnak elő és elszavalják Jókainak ez alkalomra irt Apotheosisát.”³ A fővárosi díszelőadások közül az elsőt a krisztinavárosi Budai Színkörben tartották, melyen részt vett maga Jókai Mór is Jókai Rózával és Feszty Árpáddal, az est fénypontja pedig az *Apotheosis* volt. Az apoteózis ókori hagyományokhoz visszanyúló műfaj, élő vagy holt személyek megdicsőülésének, istenülésének jelenetét fedi. Annak a jelentőségét, hogy éppen Jókai volt az alkalmi írás szerzője, E. Csorba Csilla fogalmazta meg *A költészet apoteózisa* című tanulmányában: a „Petőfi »istenné« válásához szükséges kátét Jókai Mór biztosította. A félévszázados Petőfi-ünnep kimagasló díszeseményének számított, hogy az idős »testvér-

---

2 A hazai kultuszkutató megalapozó könyv, DÁVIDHÁZI Péter, *Isten másodszü-löttje: A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989) mellett a Petőfi Irodalmi Múzeum kötetei fontos esettanulmányokat tartalmaznak: KALLA Zsuzsa, szerk., *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 7 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997) és KALLA Zsuzsa, szerk., *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000). A legfrissebb nemzetközi kutatások a következő kötetben jelentek meg: LEERSSEN, Joep and Ann RIGNEY, eds., *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building and Centenary Fever*, (London: Palgrave Macmillan, 2014).

3 *Pesti Hírlap*, 1899. júl. 25., 5.

csillag«, Jókai megírta Petőfi apoteózisát.”⁴ Itt kell azt is megjegyezni, hogy a „testvércsillag”, azaz – ahogy majd látni fogjuk, a lapok gyakran éltek ezzel a retorikai fogással – a legnagyobb magyar költő mellett a legnagyobb élő magyar író maga is részesült apoteózisban az 1894-ben megtartott 50 éves írói jubileumán.⁵

A *Vasárnapi Ujság* közölte Jókai versét a színpadképre vonatkozó szerzői utasításokkal együtt – ezáltal a látványvilághoz és a megdicsőülés jelenetének ikonográfiájához is vannak fogódzóink.⁶ A Budai Színkörben a közönség a Jókai által pártfogolt fiatal színésznőt, Nagy Bellát láthatta a kezdetben megláncolt, majd láncait letépő és a „szabadság, egyenlőség, testvériség” feliratú nemzeti szín zászlót Petőfi szobra felé nyújtó Nemtő szerepében.⁷ A szavalatot – a sajtótudósítások szerint – hatalmas tapsvihár követte, a közönség hívására pedig Jókai is megjelent a színpadon egy rövid beszéd erejéig.

Az író és a színésznő másfél hónappal későbbi, meglehetősen titkolt és botrányos esküvőjének tárgyalása túlmutat a tanulmány keretein,⁸ bár a sajtó rögtön elkezdett arról cikkezni, hogy a házasságban közrejátszott az *Apotheosis*, és Jókai minden bizonnyal ekkor szeretett bele a színésznőbe:

---

4 E. CSORBA Csilla, „A költészet apoteózisa”, in *Az irodalom ünnepei...*, 42.

5 Uo., 44–45.

6 „Háttérben Petőfi ércszobra, mögötte görög stílusban épült csarnok, e fölirattal: «PETŐFI HÁZ», párkányzatán Petőfi elhalt kortársainak mellszobrai: Arany, Tompa, Lisznyay, Kerényi, Bérczy, Obernyik, Vajda, Degré, Pálffy Albert, Egressy G., Irányi, Vasváry, stb. *Szabadság nemtője*: fején diadém, fehér redős öltönyben, két keze bilincsben, lánczczal összekötve. Sötét van: csak egy csillagfény ragyog a szobor feje felett a magasban, melynek vékony sugára a szoborra dereng alá.” *Vasárnapi Ujság*, 1899. júl. 30., 510.

7 A színésznő jelmezes portréja: Uo., 525.

8 Erről ld.: LUGOSI András, „A szerelem bolondja?”, *Budapesti Negyed* 15, 4. (2007): 360–410.; CSÁSZTVAY Tünde, *Erő Tér/Tér Erő: Élet és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), 15–19.

„a frigy a múzsák védő szárnyai alatt szövődött.”⁹ A *Magyarország* tudósítója gyorsan felfedte a párhuzamot az író első és második felesége között, a közös metszet pedig nem más volt, mint Petőfi, aki mintegy sorsszerű szerepet játszott ebben – ezt érdemes hosszabban idézni:

Jókai Mór 1848 márczius 15-én a Nemzeti Színház színpadán elszavalta Petőfinek aznapi híres versét: a *Talpra magyart*. Mikor a szavalás véget ért s dörgő tapsviharok után a függönyt lebecsátották, egy hölgy lépett Jókai elé és könnyes szemmel, remegő kézzel egy nemzeti színű kokárdát tűzött atillájára.

Ez a hölgy Laborfalvi Róza volt, az ünnepezt színésznő, s néhány hónapra rá felesége lett Jókai Mórnak.

Ötvenegy év múlva, 1899 július 30-án, egy másik fővárosi színpadon egy fiatal színésznő szavalt egy költeményt, s ajkain ismét találkozott *Petőfi és Jókai* neve. A verset *Jókai* írta ezúttal Petőfi haláláról és dicsőségéről.

És mikor a szavalás véget ért s dörgő tapsviharok után a függönyt lebecsátották, egy hölgy elé lépett *Jókai* és könnyes szemmel, remegő szavakkal mondott neki köszönetét a szép, az elragadó szavalásért.

*Ez a hölgy Nagy Bella volt, a szép, fiatal színésznő, és ma délelőtt 10 órakor felesége lett Jókai Mórnak.*¹⁰

Nagy Bella Budapesten, Jókai jelenlétében szavalta az *Apotheosist*, a költő azonban nem utazott Segesvárra a másnapi nagyszabású megemlékezésre. Távolmaradásáról július elején

⁹ *Pesti Hirlap*, 1899. szept. 16., 10.

¹⁰ *Magyarország*, 1899. szept. 17., 6.

értesítette Bartók Lajost, a Petőfi Társaság alelnökét, miután a sajtóban megjelent az a hír, hogy a Társaság őt tervezi felkérni arra, hogy emlékbeszédet tartson a segesvári ünnepségen. A sajtóban is közölt levelében a következőket írta Bartóknak: „Én az influenzás állapotomban semmiféle utazásra nem vállalkozhatom, kivált olyan ünnepélyben résztvevőre, amely szabad ég alatt nyeri befejezését. Engemet már hetvenöt esztendő teher nyom, minden léghuzam, minden szél megárt. Tehát a segesvári megnyitóbeszédet csak tartsd meg te, kedves Lajosom. Én pedig az napon *idehaza fogom megülni Petőfi halálának évfordulóját*, megírván egy nagy költeményt: *Apotheosist*, melyet a *budai krisztinavárosi színház díszelőadásán* fognak elszavalni szép diszkiállítás mellett.”¹¹

Így végül E. Kovácsnak jutott az a feladat, hogy a Petőfi Társaság tagjaként, annak képviselőjeként a segesvári csatatéren elszavalja a verset. Azt, hogy miért éppen rá esett a választás, a források nem részletezik, a Petőfi Társaság üléséről július 12-én beszámoló sajtótudósításban már az ő neve szerepel (ugyanekkor szögezték le azt is, hogy „a tulajdonképeni ünnepnek Segesvárott kell lefolynia, a harczmezőn, a hol Petőfi elesett”¹²). E. Kovács is csupán röviden tért ki rá utolsó levelében: „nekem jutott a szerencse, a segesvári félistenek sirhalma fölött szavalni Jókai *Apotheosisát*”.¹³ A színész Petőfihez és a Petőfi-kultuszhoz több szálon is kapcsolódott. Amikor 1876-ban Meltzl Hugó a kolozsvári *Magyar Polgárban* megírta a Gyulai-féle Petőfi-kánonnal vitatkozó és egy lehetséges alternatív kánont felkínáló cikksorozatát (a népnemzeti költő képét a filozofikus költőével egészítve ki, illetve a próza- és drámairót is rehabilitálva), tervben volt a *Tigris és hiénának*,

11 *Budapesti Hirlap*, 1899. júl. 8., 9.

12 *Hazánk*, 1899. júl. 12., 6.

13 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 6.

Petőfi egyetlen fennmaradt drámájának ősbemutatója is, aminek E. Kovács nem csak rendezője lett volna a kolozsvári színpadon, hanem egyik szereplője is. A darab végül – eddig ismeretlen okokból – csupán hét évvel később került színpadra, az eredeti terveknek megfelelően, E. Kovács rendezésében, aki egy rövid dramolettet is írt az alkalomra *Petőfi ébredése* címmel.¹⁴ Ugyanakkor nem a segesvári ünnepély volt az első, ahol alkalmi verset szavalt Jókaitól. 1889-ben, Kolozsváron emléktáblát helyeztek Mátyás király szülőházára. A leleplezési ünnepségen Jókai maga szavalta el *Mátyás király* című alkalmi ódáját, a következő napon megtartott színházi díszelőadáson pedig E. Kovács adta azt elő az író jelenlétében.¹⁵

Hősi halál a csatatéren

A segesvári ünnepélyes megemlékezés 1899. július 30. délelőtti, a fehéregyházi csatatéren tartott részének programja a következőképpen nézett ki a sajtó közlése szerint: 1. a honvédszenekar és a kolozsvári dalegyesület ünnepi zeneszámai; 2. *Petőfi sírjánál*. Megnyitó-beszéd, tartja Bartók Lajos, a Petőfi Társaság alelnöke; 3. *Apotheosis*, írta Jókai Mór, szavalja E. Kovács Gyula; 4. Ünnepi beszéd, tartja Bartha Miklós; 5. *Petőfi Sándor*, költemény, írta és szavalja Ábrányi Emil; 6. *Petőfi szerelme*, írta és felolvassa Bársony István; 7. *Petőfi*, költemény, írta Endrődi Sándor, szavalja Somló Sándor; 8. *Költemény*, írta és szavalja Szász Gerő; 9. *Petőfi-dalok*, idős Ábrányi Kornéltól, előadja a kolozsvári dalegyesület; 10. küldöttségek fölvo-
nulása és koszorúk letétele a megállapított sorrendben, ezután

---

¹⁴ Minderről részletesen írtam korábban: SZABÓ-REZNEK Eszter, „Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon. Kísérlet a »nemzeti költő« regionális újraértelmezésére”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 2. (2016): 215–224.

¹⁵ *Kolozsvár*, 1889. szept. 2. és 3.

közvetetlenül felvonulás a segesvári Petőfi-szoborhoz.¹⁶ Ebben csupán annyi változás történt – volna –, hogy Ábrányi versét is E. Kovács szavalta volna el. Erről a *Magyar Polgár az Egyetértést* idézve a következőket írta: „A mikor Kovács Gyula már betanulta az Apotheosist, Ábrányi Emil is felkérte, hogy tanulja be az ő Petőfi-költeményét is, mert aligha fogja elszavalhatni ő maga s ez esetre okvetlen Kovács Gyulától várja, hogy interpretálja a költeményt. Kovács bár fáradt volt, elkészült mégis az Ábrányi versének elszavalásával is.”¹⁷ Néhány hónappal korábban, a Petőfi Társaság március 15-ről való megemlékezésén Ábrányi E. Kovács *Petőfi* című versét szavalta,¹⁸ kérését akár a kölcsönösség elve is indokolhatta.

E. Kovács Gyula tehát két fontos megbízással indult el a fehéregyházi és segesvári ünnepségre Nagyváradról – ahol a kolozsvári szintársulat, mint ahogy korábban többször is, a nyári idényt töltötte –, közbeiktatva Kolozsváron lévő családja meglátogatását. Július 30-án reggel az ünneplő közönség a fehéregyházi csatamezőn gyülekezett, hogy megemlékezzen Petőfi halálának 50. évfordulójára. E. Kovács kiemelt helyen, a fehéregyházi turul szobra előtt felállított, zöld girlandokkal és vörös drapériával díszített emelvényen ült a Petőfi Társaság, a kormány és a képviselőház küldötteivel együtt. Jókai versének elszavalása után, Bartha Miklós beszéde alatt a sajtóbeli tudósítások alapján a színész elsápadt, roskadozó léptekkel szállt az emelvényről és pár méterrel odébb leült a fűbe, nem sokkal később pedig eszméletét veszítette. Mentőt hívtak, injekciót kapott, mesterséges lélegeztetést végeztek rajta, szívverése erősödött, eszméletét azonban csak akkor nyerte vissza, amikor bevitték a Petőfi órházba,

¹⁶ *Alkotmány*, 1899. júl. 30., 4.

¹⁷ *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 4.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1899. márc. 20., 5.

ahol Haller Lujza (Louise) grófnő vállalta ápolását. Még aznap este a segesvári kórházba szállították, a *Magyar Polgár* július 31. és augusztus 2. között részletesen tudósított állapotáról, amely stabilizálódni látszott, azonban augusztus 3-án a lap már az – ekkor egyébként hatvanéves – színész halálhírére közölte. A boncolást követően felállított diagnózis szerint napszúrás, illetve a melegtől és megerőltetéstől bekövetkezett agyvérzés okozta a halált. A következő napokban a magyar sajtó intenzíven foglalkozott E. Kovács Gyulával.

„Adva volt egy rétegérdeklődésre számot tartó személy, egy felkavaró és dramatizálható esemény, valamint a mindkettőre kihegyezett, az olvasók érdeklődését felkeltő hírekben érdekelt napisajtó”¹⁹ – állítja Buda Attila Osvát Ernő öngyilkosságáról a sajtóközlések alapján elemző előadásában. A napisajtó hasonlóan működött harminc évvel korábban is, ebben az esetben a jól dramatizálható esemény nem egy ismert író és lapszerkesztő öngyilkossága, hanem egy elismert színész eleve erősen dramatizált és kultikus rendezvényen váratlanul bekövetkezett halála volt. Buda előadása már a címében (*Mi történt 1929. október 28-án? Osvát Ernő halála és a napisajtó*) is jelzi az elbeszélhetőség problémáit, azaz a posztmodern történelemszemlélet paradigmájának alapvető elméleti és módszertani kérdéseit.²⁰ E. Kovács halála kapcsán is hasonló helyzettel szembesülünk. A Petőfi-ünnep egyes mozzanatainak újra- és újramondása során újabb részleteket fűztek E. Kovács

19 BUDA Attila, „Mi történt 1929. október 28-án? Osvát Ernő halála és a napisajtó” (Lakatos Éva emléknapi és konferencia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. november 05), hozzáférés: 2020. július 28, <https://videotarium.hu/hu/recordings/13044/mi-tortent-1929-oktober-28-an-osvat-erno-halala-es-a-napisajto>.

20 Erről ld.: GYÁNI Gábor, „Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 1. (2006): 121–33. A köré szerveződő vitát, valamint a nemzetközi szakirodalom és a fontosabb elméleti irányok összefoglalását ld.: KISANTAL Tamás és SZEBERÉNYI Gábor, „A történetírás »nyelvi fordulata«, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS Szilveszter, 419–448 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

fellépéséhez, hangsúlyozták rendkívüli lelkesedését²¹ és zengő érchangját, a „belső tüzet”,²² de azt is aláhúzták, hogy az a tizenötezer ember, aki ott volt, „életében soha oly megható, oly szívet gyújtó szavalást nem hallott.”²³ A legszembetűnőbb azonban az, hogy halálhírével azonnal elkezdődött a színész kultuszának megalapozása. Az *Egyetértés* azt is tudni vélte, hogy az ünnepség előtt körbejárta a csatamezőt, „és az itt szerzett benyomások annyira hatottak költői lelkére, hogy a legmélyebb megindulás fogta el a szívet a szabadságharc dalosának és honvédtársainak sirja fölött s az indulatok és érzések árijától lelkének erős hullámozása sűrűn omló könnyekben jutott kifejezésre.”²⁴

A leglátványosabb kultikus gesztusként már a halálát követő legelső cikkel kezdődően a hősi halál – és szorosabban Petőfi hősi halálának – retorikájával kezdtek el E. Kovács „el-estéről” írni. A jubileumi alkalom és természetesen a szimbolikus helyszín váltotta ki és erősítette fel ezeket az asszociációkat. A *Magyar Polgár* – amely nemcsak kolozsvári lapként, de hagyományosan a kolozsvári színház nem hivatalos orgánusaként különösen feladatának tekinthette az események részletezését – szemlélte a fővárosi lapokat, közölte a részvétnyilvánításokat, majd pedig a temetésre készült koszorúk szalagjainak feliratait, ezzel egyszerre egymás mellé rendezte és archiválta is a dokumentumokat. Ezeket olvasva elmondható, hogy két érzés, a veszteség feletti fájdalom és a csodálat váltakozott egymással. Álljon itt néhány példa: „a hős mindegyre eltakarja szemeink elől a halottat”²⁵, Ferenczi Zoltán „csodálatról” és „dicsőséges kimúlásról” írt részvétnyilvánításában,²⁶

21 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 2.

22 *Alkotmány*, 1899. aug. 3., 4.

23 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 5.

24 *Uo.*, 4.

25 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 2.

26 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 3.

„gyászolva halálát irigyeljük”, írta pályatársa, Mátrai Betegh Béla.²⁷ Bartók Lajos Ferenczinek küldött levelében a következőket írta: „Gyászolva halálát irigyeljük. [...] De miért nem temetik el a hőst ott, hól ő is diadalmasan elesett a másikkal: a harcz mezején?”²⁸

A fehéregyházi csatamező szimbolikus – kultikus és szakrális – jelentése (a szent hantok) is működésbe lépett, gyakran megjelent ezekben a rövidebb-hosszabb megemlékező szövegekben, emlékbeszédekben. „A csatateren halt meg, ott, hivatásának színterén érte utol a sötétszárnyu végzet. Megölte a saját lelke, megperzselte a saját tüze”²⁹; „segesvári harczmezőről vitték el holtra sebzetten”³⁰, „riadó lelkesedéssel esett el Petőfi harczmezején”³¹, „a segesvári csataternek többje van egy halottal”³², a *Bolond Istók*ban megjelent egy illusztráció, amin a felhőkből kinéző Petőfi tárt karokkal várja a hozzá tartó színészt.³³ „Életét ő nagy mesterének a sírján veszítette el”³⁴, „elesett ő is a csatamezőn – majdnem úgy, mint a lángszellem, kinek dicsőítésére szállt sikra”³⁵ – írták, és feltűnik az *Egy gondolat bánt engemet...* sorának parafrázálása („ott es-tél el te is a harcz mezején”), ami igazán népszerűnek bizonyult, ugyanis a Vígszínház és a Nemzeti Színház színészei által küldött koszorún is ez szerepelt.³⁶ „Ki hitte volna, hogy a segesvári csatater, mely ötven esztendővel ezelőtt annyi vért ivott, annyi nemes szívet temetett magába, még ma is, ötven

---

27 Uo., 4.

28 *Budapesti Hirlap*, 1899. aug. 4., 4.

29 *Alkotmány*, 1899. aug. 3., 4.

30 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 2.

31 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 2.

32 *Budapesti Hirlap*, 1899. aug. 3., 3.

33 *Bolond Istók*, 1899. aug. 13., 6.

34 *Magyarország*, 1899. aug. 4., 6.

35 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 5., 5.

36 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 4.

esztendővel utóbb megköveteli a maga irtóztató áldozatát?”³⁷ – fogalmazta meg a kérdést az *Alkotmány* újságírója. A „szép halál” kifejezés is megjelent: „mint jó katona a csatatéren hivatása teljesítése közben halt szép halált”³⁸ – fogalmazott Bokodi Antal színigazgató. Ugyanakkor a halál oka, a diagnózis is ehhez a beszédmódhoz méltón, romantizálva, de inkább átírva jelent meg: „Nagy szíve megrepedt, mert azt akarta, hogy Jókai fönséges *Apotheosisét* az egész nemzet hallja.”³⁹ A sajtó – még halálát megelőző – tudósítása szerint ő maga is mondta, már a segesvári kórházban, hogy azt akarta, „mindenki meghallja...” Jókait tolmácsoló szavait.⁴⁰

Természetesen az sem volt mellékes, hogy E. Kovács éppen Jókait szavalt. A *Budapesti Hírlap* fogalmazta meg, hogy a „legnagyobb magyar tragikus színész az élő magyar poéták legnagyobbjának a költeményét szavalta a legnagyobb magyar poétáról a segesvári csatatéren”.⁴¹ Kettejük elválaszthatatlansága fogalmazódott meg a tanulmány címében is megjelenő idézetben: „Petőfi és Jókai lelke folyt össze az ő lelkével”, „ennél szebb halállal nem jutalmazhatta az Isten érdemes életed!”, fűzte tovább a *Magyar Polgár*.⁴² Innen érthető a korábban említett „szép halál” kifejezés használata is. Ahogy Bartók Lajos írta, „ajkán Jókaiival, szívében Petőfivel”⁴³ magyar művész, aki ráadásul költő is volt, mint E. Kovács, nem részesülhetett volna ennél dicsőségesebb elmúlásban. Jókai a színész özvegyének címzett levelében így fogalmazott: „fájni fog a szívem örökké annál a gondolatnál, hogy e hős alak éppen az

37 *Alkotmány*, 1899. aug. 3., 4.

38 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 4.

39 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 3.

40 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 1., 4.

41 *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 4., 7.

42 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 2.

43 *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 4., 4.

én költeményem remek előadása után tört össze”.⁴⁴ Miután a színész művei kiadására és egy szoboralapra indítottak gyűjtést, Jókai levelet írt a bizottság elnökének, jelezve, hogy a családja megsegítését lenne érdemesebb szem előtt tartani.⁴⁵ Nem sokkal később megjelent egy új, immár Jókai által írt felhívás a színész árváinak segélyezésére. „Hősöket személyesített a színpadon, mint hős halt meg a hősök sirjánál”, fogalmazott az író, aki 200 forinttal járult hozzá a gyűjtéshez.⁴⁶

Egy kultusz kialakulása

A korábban említett kultuszképzés nyomaiként értelmezhetjük E. Kovács Gyula életrajzának, a színészi pályán való – eleve izgalmas, szökéssel tarkított – elindulásának legendásítását. A *Magyar Polgár*ban közölt életrajzban olvasható, hogy iskolásként megkereste Láng József színigazgatót, aki – a lap szerint „nem sok vizet zavart a magyar színészet történetében”, visszautasította a későbbi nagy tragikust, mivel „túlásagosan fiatalnak találta” – tehát a maga jelentéktelenségében akadályként állt E. Kovács hivatása elé. Ő azonban legyőzte ezt, megszökött otthonról, apja, aki evangélikus lelkész volt, ezek után évekig nem beszélt vele és csak akkor enyhült meg, amikor a Nemzeti Színház szerződtette.⁴⁷ E. Kovács egyébként gyakran írt szökéséről, színésszé válásának első lépéséről, ami *Emlékek és élmények* című, önéletrajzi jellegű írásait és előadásait összefogó kötetében visszatérő motívum.⁴⁸

---

⁴⁴ *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 5.

⁴⁵ *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 26., 7.

⁴⁶ *Budapesti Hírlap*, 1899. szept. 3., 12.

⁴⁷ *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 3.

⁴⁸ E. Kovács Gyula, *Emlékek és élmények* (Kolozsvár: Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1896).

Láttuk korábban, hogy a betegség és halál újramondása hogyan egészült ki újabb részletekkel. Ehhez hasonlóan nyert újabb értelmet, gazdagodott újabb jelentésréteggel az utolsó előadás, utolsó fotó, utolsó levél felelevenítése és a halál felőli újraértelmezése is – minden utolsó mondat és gesztus váteszi jelentőségűvé vált, utólagosan olvasva a halált vetítette előre. E. Kovács Gyula utoljára június 12-én lépett színpadra Nagyváradon (Bartók Lajos *Thurán Anna* című darabjában). Előadás előtt az egyik fiatal színész kalapjára hullott egy sárguló akácfalevél (később látni fogjuk, hogy ennek is jelentősége van), E. Kovács levette és hozzáfűzte, „memento mori” – a sajtó utólagosan ezt úgy értelmezte, hogy a színésznek az utóbbi időben nem egyszer halálsejtelmek voltak.⁴⁹ Utolsó levelét július 30-án írta Segesvárról Kéry Gyula budapesti hírlapírónak, aki egy készülő *Bánk bán*-díszkiadás számára kért fotót a színésztől Bánk szerepében. E. Kovács az egyikhez hozzáfűzte, hogy „el van rontva. Magam is hibás vagyok benne, nem kellett volna halálsápadtra maszkíroznom magam.”⁵⁰ Ezt minden bizonnyal nem lehetett úgy olvasni, hogy közben nem jutott az olvasóközönség eszébe a számos leírás E. Kovács rosszulletéről és elsápadásáról. A Segesváron kelt levél zárlata, „megyek Petőfihez” szintén új értelmet nyert. Utolsó, május 25-én íródott és augusztus közepén az iratai között megtalált, hattyúdalaként értelmezhető versét az *Alkotmány* közölte, utolsó két versszakát idézem: „Mindhiába: üt az óra nekem is; / Homlokomat zord fuvalmak, / Jeges ujjak / Borzongatják, tépdesik... // Ég veletek, mind ti, kiket szerettem! / Még egy csókot, bucsukezet... / Ejtsetek egy / Forró cseppet felettem!”⁵¹ Halálát követően a megemlékezők és részvétnyilvánítók az egyik

49 *Magyar Polgár*, 1889. aug. 4., 4.

50 *Magyar Polgár*, 1889. aug. 3., 6.

51 *Alkotmány*, 1889. aug. 16., 4.

legismertebb versét, a *Kétszer is nyit az akácfa virága* című népdalátiratot idézték előszeretettel, sőt, több koszorú szalagjára is felkerült.⁵² A versnek több változata van, E. Kovács Nagyváradon írta őket, a gyakran idézett változatot 1877-ben, a másodikat majdnem húsz évvel később, 1896-ban. Utóbbi tulajdonképpen reflexió az első költeményre és a közben eltelt időre:

„Kétszer is nyit”... boldog idők... gondolom...
Itt született az én kedves bús dalom...

Majdnem húsz év... s mintha tegnap lett volna,
Mennyi virág hullt azóta halomba! [...]

„Kétszer is nyit”... Nyithatsz immár százszor is,
Engem többé abb’ a lángba nem boritsz.
Minden szirmod egy kis darab szemfedő,
Egész magad akár egy kis temető.”⁵³

Az akácfa azonban nem csupán a versek fiktív terében jelent meg, hanem a valóságban is, és a színész halála után kultuszának részévé vált. Dávidházi Péter a Shakespeare-kultusz természetrajzát elemezve tér ki a kultusz részeként értelmezendő ereklyékre és Shakespeare szederfájára. A házának udvarán lévő fát 1756-ban egy későbbi tulajdonos, miután eleget abból, hogy az akkor már Stratfordot irodalmi kegyhelyként felkereső látogatók folyamatosan megzavarják nyugalma, kivágatta és felhasogattatta tűzifának. Azonban egy szemfüles órásmasternek köszönhetően, aki felvásárolta a fát

52 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 5., 4.

53 E. Kovács Gyula, *E. Kovács Gyula költeményei* szerk. E. Kovács Ilona és E. Kovács Etelka, előszó FERENCZI Zoltán (Kolozsvar: Ajtai K. Albert Nyomdája, 1900).

és elkezdett apró tárgyakat – Shakespeare-ereklyéket – farnagni belőle, a kultuszok szertartásrendjének egy újabb elemét teremtette meg.⁵⁴ Hasonlóképpen vált a Petőfi-kultusz részévé a költő székelykeresztúri körtefája: az analógiát követve az E. Kovács-kultusz és emlékezet szempontjából a nagyváradi akácfa vált fontossá, amely alatt „ábrándozott a költő lelkű nagy férfiú s különös kegyeletben tartotta azóta Nagyvárad közönsége, sőt koporsójára is küldött egy ágat, melyen éppen egy másodszori virág is nyitott.”⁵⁵ Az akác feltehetően Shakespeare fájához hasonló sorsa jutott: egy építkezés miatt tervbe vették kivágását.

E. Kovács Gyulát Kolozsváron, barátai, kollégái emlékbeszédei kíséretében temették el augusztus 5-én, miután segesvári ravataláról éjszakai vonattal szállították a városba, és a kolozsvári színházban, „másik otthonában”⁵⁶ is felravatolták, a város díszsírhelyet jelölt ki számára.⁵⁷ Jókai pálmákkal díszített hatalmas babérkoszorút küldött a temetésre, Haller Louise grófnő pedig – kultikus gesztusként – „Petőfi virágait”, a fehéregyházi Petőfi-örház kertjében növő virágokból készült csokrot küldött. A virágok „minden szirma és levele meg van szentelve a szabadságért elesett hősök s a Petőfi kiomlott vérének drága emlékezetével.”⁵⁸ A csokrot és Jókai koszorúját a koporsóval együtt eltemették, tehát nem a sírhantra, hanem a sírhantba kerültek barátai emlékbeszédei kíséretében. Elkezdtek egy síremlékre is gyűjteni. Amikor két évvel később, 1901 novemberében elkészült, ünnepélyesen felavatták a Házsongárdi temetőben,⁵⁹ ma is megtekinthető.

54 DÁVIDHÁZI, „Isten másodszülöttje”..., 37–38.

55 *Magyar Polgár*, 1902. okt. 4., 6.

56 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 2.

57 *Magyar Polgár*, 1889. aug. 3., 6.

58 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 5.

59 *Vasárnapi Újság*, 1901. nov. 17., 746., fénykép a síremlékről a 749. oldalon.

Érdekes módon Egressy Gábort, Petőfi barátját és E. Kovács példaképét, aki a színpadon halt meg 1866. július 30-án, Petőfi halálának évfordulóján, csupán elszórva említették, nem írták bele szervesen az E. Kovács halála körül kialakuló kultikus narratívába, pedig kézenfekvő párhuzam lett volna. Prielle Kornélia az egyik, aki erre felhívta a figyelmet: „két vezérfényed volt, Petőfi és Egressy. Az elsőért napszúrás hűtötte le szived lángját; hogy a másíknak nemcsak a művészetben, de gyors halálloddal is követője lehess.”⁶⁰ A *Budapesti Hírlap*ban is megjelent, „úgy halt meg E. Kovács Gyula, a legnagyobb magyar tragikus színész, mint Egressy Gábor, akit a színpadon ért a halál;”⁶¹ a *Magyar Szemle* szintén felfigyelt rá: „Szebb halála nem volt színésznek Egressy Gábor elhunya óta, ki színpadon halt meg.”⁶² Kolozsváron egy alkalommal említették, amikor az árvái segélyezése céljából koszorúmegváltásra indítottak gyűjtést.⁶³

Lányai egy évvel később kötetet adtak ki verseiből, ezáltal megvásárolható, gyűjthető, hazavihető kulturális árucikké téve őt (de úgy tűnik, arcképével és a népszerű *Kétszer is nyit...* kezdősorú versével ellátott levelezőlapot is árultak már 1899-ben⁶⁴). A verseskötetet Haller Louise grófnőnek – aki apjuk mellett volt a Petőfi-órházban – dedikálták „legmélyebb hódolatuk és hálájuk jeléül”. A könyvet Ferenczi Zoltán rövid életrajza nyitja, melyben nemcsak azt domborította ki, hogy E. Kovács példaképének tartotta Egressy Gábort, hanem azt is, hogy a két színészt rokoni kapcsolat fűzte egymáshoz

---

60 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 4., 5.

61 *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 4., 7.

62 *Magyar Szemle*, 1899. aug. 6., 384.

63 *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 5.

64 Ld.: <https://helytortenet.com/80252-kolozsvar-1899-ecsedy-kovacs-gyula-szinesz-regi-kepeslap> Hozzáférés: 2020.07.28.

utóbbi feleségén, Szentpétery Zsuzsannán keresztül.⁶⁵ Sőt, Ferenczi – a kultusz jegyében – azt is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy E. Kovács állítása szerint csodálatos módon megálmodta Egressy halálát a halálhírt hozó napot megelőző éjszakán, 1866. július 31-én,⁶⁶ azonban a kötetből kimaradt a kolozsvári színész *Egressy Gábor sírjánál* című verse.⁶⁷

Az *Emlékek és élmények*ben E. Kovács leírt egy olyan, Egressyékhez kapcsolódó történetet, amelyet a kultuszépítésben remekül ki lehetett volna aknázni, mégis kimaradt a halálát közvetlenül követő narratívákból. A *Miért is kellett nekem színészszé lennem?* című írásban eleveníti fel anyja történetét arról, amikor Szentpétery Zsuzsanna fiával, Egressy Ákossal meglátogatta őket. „Hogy kedveskedhessék vele annak, a ki nek épen leginkább szüksége lesz rá: lehozta magával Ákos fiának – a ki már kinőtt belőlök – apró ruhácskáit. Főkötőket, ingeket, pántlikás ujjacskákat, czipőket, meg egy furcsa, czifra kis köpönyeget. Te Gyulám akkor voltál 15 hónapos: Igy ezekbe a csinos kis színész fiu-ruhácskákba akkor épen te voltál belevaló. Te vetted fel, rajtad nyütt el. A főkötő a fejedre, az ingecske a szivedre. Meglettél babonázva. Ezért kellett neked akár akartál akár nem, ártatlanul okvetlenül színészszé lenned.”⁶⁸ Ez a mágikus mozzanat, a nagy színész fiának – aki maga is színész lett – megöröklése által sorsának megöröklése is minden bizonnyal fontos eleme lehetett volna az alakulóban lévő E. Kovács-kultusznak.

E. Kovács Gyula szimbolikus helyen és időben bekövetkezett halála nemcsak kultusza építésére, illetve a Petőfi-kultusszal

---

65 E. KOVÁCS, *Költeményei...*, 7.

66 Uo., 16.

67 Néhány évvel korábban megjelent gyűjteményes kötetében azonban ez is olvasható: E. KOVÁCS Gyula *Költeményei* (Budapest: 1892, Révai testvérek), 151–155.

68 E. KOVÁCS, *Emlékek...*, 88.

való összefonódására volt jól kiaknázható esemény, hanem a színész minél erősebb kisajátítására a kolozsvári színház által. Rendezői és színészi nagysága, országos jelentősége visszatérő elemek voltak, ő volt az, aki kipróbálta magát ugyan a Nemzeti színpadán, de visszatért kolozsvári közönségéhez. A kultikus beszédmódból *A Hét* tudósítója lépett csak ki, jelentőségét regionális szintűre korlátozva. „Azt hiszem, az erdélyi ember is, akinek szive tele van az E. Kovács Gyula tiszteletével, észre veszi, hogy a budapesti nekrológok minden őszinteség híján vannak, mikor E. Kovács Gyulából halála után korszakalkotó színészt és jelentős költőt csinálnak.”⁶⁹ A kritikus hangokat azonban elnyomták a kultikus megszólalások és események.

Utóhangok

A 1899-es Petőfi-jubileum utóhangjaiból nem maradt ki az E. Kovács Gyula halálára való megemlékezés.⁷⁰ Néhány hónappal később, 1899. november 5-én a kolozsvári színházban jótékonyági matinét tartottak, azaz egy ünnepélyes megemlékezést, beszédekkel, szavalatokkal, s ezeket – ahogy számos ilyen jellegű ünnepségnél tették – kiadták egy kis emlékfűzet formájában.⁷¹ Az ünnepi nyitányt követő megnyitóbeszéd Janovics Jenő tartotta. A kultikus retorikában bővelkedett a megemlékezés: „te nem haltál meg, mi nagy mártirunk. Zokogtál térdenállva mi gyászos Golgothánkon: Segesvárnak

⁶⁹ *A Hét*, 1899. aug. 6., 527.

⁷⁰ Itt jegyezném meg, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum őriz egy *Utóhangok a Petőfi ünnepély után* című dokumentumot E. Kovács Gyula neve alatt V. 4559/113 jelzettel katalogizálva, azonban a cím alatt, zárójelben szereplő „(E. Kov. Gyula.)” valójában nem a szerzőt jelöli, hanem arra utal, hogy a rövid írás zárómondatában megemlékezik a színész haláláról is: „A P. Társaság egy költő művész tagja életét áldozta, hivatása teljesítése által”.

⁷¹ *E. Kovács Gyula emlékünnepelely: rendezte a Kolozsi Országos Nemzeti Színház Kolozsvárt 1899 november hó 5.-én* (Kolozsvár: Ajtai Nyomda, 1899).

hősi vértől ázott térein; csókoltad a szent rögöket, melyeken félszázad előtt nagy félisteneink viaskodtanak és szenvedtek dicsteljes vértanuságot. [...] Nem Helios izzó tüze volt az a láng, mely akkor áthevitett! Mely felszitta szellemed egy jobb világba: a Petőfi lelkének forró csókja volt az!”⁷² Ugyanakkor Janovics óhatatlanul utalt arra is, hogy a nagy színész halálával egy korszak és egy klasszikus játéktípus zárult le. „Nem ennek a világnak voltál szülöttje; tespedt ez a kor, nem ért ez meg téged. Csak bámultunk, mint egy régmúlt szép időkből itt maradt kőszobrot, mely rendíthetetlenül áll magosan, fellegetket buvó sziklacsúcson, de hozzád felszállni szárnyaink nem valának, csak kúszni próbáltunk.”⁷³ Stílusában is követte példaképét, Egressy Gábort, akit 1852-ben, azaz 13 évesen látott először színpadon.⁷⁴ Hozzá címzett versében (amely az emlékünnepen is elhangzott Fáy Szeréna tolmácsolásában) így írt a nagy elődről: „Oh, miért, oh, hányszor nem kél / Ez a kérdés tűz-lelkemben; / Miért kellett nekem nálad / Annyival később születnem? / Mért nem veled, oldaladnál / Küzködhettem égve, forrva?”⁷⁵ Az ünnepségen az alkalmi versek és beszédek mellett elhangzott a *Kétszer is nyit...*, illetve a színész korábban említett utolsó verse is. A matinét pedig Tompa Kálmán *E. Kovács Gyula sírjánál* című verse zárta, természetesen felidézve a hősi halált és egyben Petőfit és Jókait is: „Költő király dalával halt el ajkán, / És úgy esett el, mint a legdicsőbb, / Ki hősi vérrel festé a mezőt.”⁷⁶

A magyar irodalom- és színháztörténet jelentős szereplői – Petőfi, Jókai és Egressy – találkoznak E. Kovács „hősi halála”

---

72 Uo., 5.

73 Uo. 4.

74 BARTHA, *Shakespeare...*, 198.

75 E. KOVÁCS, *Költemények* [1892]..., 153.

76 *Emlékünnepély...*, 18.

körül kialakult diskurzusban. Kultuszaik egyes elemei ötvöződnek és erősítik egymást (Jókai apoteózist ír Petőfinek, a két színész hivatása gyakorlása közben halt meg). Állíthatjuk, hogy E. Kovács Gyula kultusza éppen amiatt alakult ki olyan gyorsan, mert egy kultikus és erősen dramatizált cselekvés közben, Jókai és Petőfi „névével az ajkán”⁷⁷ halt meg. Azonban hiába ez az összefonódás, E. Kovács kultusza nem bizonyult tartósnak, és Hegyesy Vilmos jóslata – „Valahányszor ünneplik a segesvári ütközet évfordulóját, mindig fogják emlegetni, hogy volt még egy hőse Bemnek, Petőfinek, a ki félszázaddal később esett el a harcz mezején”⁷⁸ – sem teljesült be.

---

⁷⁷ *Magyar Polgár*, 1899. aug. 3., 2.

⁷⁸ Uo.

Az 1849. évi segesvári ütközet csatatérrégészete*

/
POLGÁR BALÁZS

„Itt, a mai szántóföldek oldalában az erdőszélen esett el hősi
viadalban Zeyk Domokos, és itt kellett valahol elvesznie
a magyar nemzet büszkeségének, Petőfi Sándornak is.”

Paúr Géza (1897)

Ütközet Segesvár mellett

A segesvári (vagy segesvár–fehéregyházai) ütközet az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi harcainak talán legismertebb összecsapása. Ennek oka, hogy ebben az ütközetben esett el Petőfi Sándor, a forradalom költője. József Bem 3.300 katonát és 16 löveget, illetve Alekszandr Nyikolajevics Lüders tábornok 9.100–9.200 főt és 32 tüzérségi eszközt

---

* Ezúton is szeretném megköszönni Soós Zoltánnak (Marosvásárhely) a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

számláló hada 1849. július 31-én, Segesvár és Fehéregyháza között ütközött meg egymással (1. kép). Az összecsapás helyszínének és a két sereg hadrendjének leírásához az események egyik szemtanújától, Gyalókay Lajos hadsegédétől idézünk:

„Gyalogságunk a csatárlánc háta megett, mely jól fentartott tüzeléssel nyomatékosan szorította az oroszok elővédjét, gyors menetben bontakozott ki és fejlődött fel a kimutatott hadállásokban, a tüzérség egy része már igen kedvező pontra helyezkedve, gyors ütemekben szórta lövegeit az ellenségre, melyet az sokkal gyöngébben és rosszul irányzott lövésekkel viszonzott; míg néhány ágyú baloldalra kanyarodó sebes vágatással igyekezett megjelölt helyét elfoglalni. A lovasság zárt tömegekben, lassú lépéssel nyomult elő az országúton. Szemben velünk azon domb lejtőjén, melyen Segesvár magasabb hegyekkel körülvárva, mint egy katlanban fekszik, nekünk bal, nekik jobb szárnyon, az erdőre támaszkodva állott egy erős muszka hadoszlop, míg a másik – számra csaknem hasonló – tömeg gyalogság, az országút túlsó oldalán, jobb szárnyunkkal szemközt levő kukorica földek szélén volt elhelyezve. Ezen felállításnak megfelelőleg tüzérségük is két helyen telepedett meg. Az orosz lovasság még ekkor, egészen a háttérben, azon völgy nyílásánál állott, a hol az országút Segesvárról kikanyarodik.”¹

Bem a harcok első szakaszában a Segesvártól keletre, Fehéregyházától nyugatra felsorakozó erőivel a segesvári erdőben elhelyezkedő orosz jobbszárnyat támadta. Ekkor az orosz had

---

¹ GYALÓKAY Lajos, „Segesvár és Petőfi II.”, *Hazánk. Történelmi Közlöny* 7, 5 (1887): 337–357, 341.

nyomasztó erőfölénye még nem érvényesülhetett, Lüders Bem felvonulását csak elterelő hadmozdulatnak vélte, így csak seregének felét vonultatta fel Segesvártól keletre. Délutánra azonban Lüders számára már nyilvánvalóvá vált, hogy nem kell más irányból ellenséges erőktől tartania. A gyors erőátcsoportosítás után meginduló orosz támadás megtörte a magyar hadrendet: Bem katonasága rendezetlen visszavonulásba kezdett. A menekülés közben látták utoljára az ütközet helyszínén polgári ruhában tartózkodó Petőfi Sándort. A honvédsereg veszteségeit megközelítőleg 1 000, a cári orosz veszteségeket 246 főre tehetjük.²

A segesvári összecsapás emlékezete

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetének meghatározó helyszíneivé váltak a honvédsírok és a hozzájuk kötődő emlékművek. Az egyik első honvédemlékmű leleplezésére Vácon került sor 1868-ban.³

A segesvári ütközet első köemléke az 1852-ben emelt, alvó oroszlán alakjával díszített Szkarjatyin-emlékmű volt. A fehér-egyházai honvédemlékművet 1897-ben, a héjjasfalvai honvédemlékművet 1901-ben, míg az ispánkúti Petőfi-emlékművet 1964-ben leplezték le (2. kép). Az ütközet legjelentősebb

---

2 Uo., 337–357; GYALÓKAY Jenő, „A segesvári ütközet: (1849. júl. 31.)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 33 (1932): 187–235; HERMANN Róbert, *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*, Nagy csaták (Budapest: Zrínyi, 2004) 340–348; ROSONCZY II-dikő, „A segesvári ütközet és Lüders orosz tábornok újraolvasott jelentései”, *Hadtörténelmi Közlemények* 126, 3 (2013): 740–743. Ld. még: HERMANN Róbert, „A fehér-egyházai (segesvári) ütközet és Petőfi halála: A kutatás kérdőjelei”, *Hadtörténelmi Közlemények* 125, 2 (2012): 437–462; KOVÁCS László, „Petőfi Sándor fehér-egyházai sírhelyének legújabb meghatározásáról”, *Hadtörténelmi Közlemények* 124, 4 (2011): 1122–1226.

3 ISMERETLEN, „A váci honvédszobor”, *A Honvéd*, 1868. júl. 27., 235–238.

emlékhelye ma a fehéregyházi Petőfi Sándor Múzeum, valamint annak múzeumkertje az 1897-ben emelt obeliszket formázó, turulmadaras emlékművel. A köemlék közvetlen környezete Haller Lujza jótéteményének köszönhetően még 1898-ban egészült ki emlékházzal és parkkal. A Petőfi Sándor Múzeum kertjében figyelemre méltó mementóként tartható még számon napjainkban a segesvári Petőfi-szobor (1897) kőtalapzatának egy faragott eleme (3. kép).⁴

Paur Géza látogatása a harcok helyszínén

Paur Géza (1870–1945) festő, grafikus Segesvárra ellátogatva az 1849. évi ütközet jelentősebb helyszíneit is megtekintette vezetővel 1897-ben. Bejárásának tapasztalatait a Vasárnapi Ujság 1897. augusztus 15-i számában megjelent, *A fehéregyházi csatatéren* című írásában közölte. A továbbiakban Paur munkájából idézünk hosszabb szövegszakaszt:

„A hogy a segesvári vadregényes völgszorosból kiindultunk, egyszerre széjjelnyilt a Nagy-Küküllő völgye, maga mellett hagyván az irántunk még mindig oly idegen várost összezáruló hegyfalai között. Kelet felé erdős hegytetők húzódnak majdnem az országútig lenyúló bokraikkal; messze a távolban kékkelő székelyudvarhelyi

---

4 MATHÉ Attila, „A fehéregyházi Petőfi-múzeum”, *Honismeret* 21, 2 (1993): 49–51; POLGÁR Balázs és SOÓS Zoltán, „A Segesvári Ütközet Régészeti Kutatása: (2018)”, in *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 18.*, Acta Musei Militaris in Hungaria 18 (Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2018), 50; POLGÁR Balázs, „Történelmi csatatereken: Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849)”, in *Eke mentén, csata nyomában: a mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*, szerk. HARAMZA Márk, KOVALICZKY Gergely, BERTÓK Gábor, SIMON Béla, GALAMBOS István és TÜRK Attila, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae, 17 (Budapest: Martin Opitz Kiadó-PPKE BTK Régészettudományi Intézet–Janus Pannonius Múzeum–Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatósága–Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület–Hungari Dzsbedzsi Hagyományörző Egyesület, 2020), 198–200.

hegyekig, átkarolván a déli oldalát a szép Küküllővölgynek; az éjszaki oldalon a buni és széki kopár hegyek oldalában föl-föltűnik néhol egy-egy barátságos ház fehér fala és néhány zöldellő legelőterület. A déli hegysor tövében halad a fehérlő országút, egyenes vonalával átszelve a csatateret. Az országút árkos szélei mellett házmagasságnyira fut föl a lombos komló és az érni kezdő kukorica között föl-fölriadt egy-egy nyúl a szekérszöngésre. Egy székely szekeren haladtunk zarándok útunkon dr. Otrobán Nándor brassói orvossal, egy öreg 48-as honvéddel, a ki a 82. zászlóaljban a Bem ágyú mellett volt tüzérségi fedezeten a szomorú nevezetességű napon és negyvennyolc év múlva csak ma látta újból azt a helyet, a honnan a csatazajból az Isten különös gondviselése vitte haza. Az útszélre kupaczkba halmozott kavicsrakások mellett hűvös szél himbálta a nyár virágait [...]. A jobbfelöli hegyoldal sűrű erdőlombjain alúl egy lankás hegylejtőn áll az elesett orosz tábornok, Skariatín síremléke, nem épen díszes fa tetőzet alatt, a mely az idő viszontagságai ellen védi a gyászos emléket. Itt pihen ezen a szép helyen, alig pár száz lépésnyire az országúttól; noha a magyar tüzérség golyója innen jóval odább találta halálosan. A felette terjedő sűrű erdő rejtette a lublini és a finn zászlóaljakat és onnan irányították a csata döntő kimenetelekor a fő haderőt. Ez az erdő még sűrűbb volt akkor, és jó rejtékhelyeül szolgált az ellenséges orosz gyalogságnak. Innen e bokros hegyoldaltól alig ezer lépésre nyílik ketté kelet felé az Ördögpaták völgye, az a hely, a hol a lelkesült magyar gyalogság, de különösen a 82-ik zászlóalj háromszor is visszaszorította biztos lőállásából az orosz gyalogságot, szuronysegezve törvén az ellenség nagyobb erejére. Itt, a hol az Ördögpaták hidján átkeltünk, volt

a harc kezdetén az oroszok első harczvonala kifejlődve, a míg előőrsei és járőrei már bent jártak az Ördöghegy erdőiben, szüntelenül lövöldözve az előbukkanó magyar járőrökre. A völgy túlsó oldalán emelkedik egy kisebb hegygerincz, a melyen az orosz tüzérség állott szemközt Bem ágyúival. Onnan intézte a magyar tüzérség az első lövéseket, mindaddig megtartván a jó helyet, a míg az orosz lovasság váratlan oldaltámadása nem veszélyeztette helyzetét. A hegyoldal akkori fái ma már ölbe vágva rakásokon állnak. Azok lombjai alatt ömlött a legtöbb magyar vér. Túlsó kopár oldalán ma csak néhol van egy-egy árnyas fa, gyepes legelőjén mély barázdákat szántott az esőzések. A baloldalon emelkedő sötét erdő és a vele szomszédos szántóföldek határolják az innen 2000 lépésre nyíló Sárpaták völgyét. E lombos erdő rejtette a Bem fő seregét elővonuláskor, és ennek kiszökellő hegylábain tüzelt 6 ágyúja. A mai szántóföldek országút felé nyúló oldalaiban volt a régi téglavető, a hol gróf Haller Ferencz utoljára látta Petőfit d. u. 3–4 óra tájban. [...] Este felé járt az idő, mikor visszatértünk e szomorú emlékü helyről.”⁵

Paur Géza publicisztikai írását négy, az ütközet fontosabb helyszíneit megörökítő – *A fehéregyházai csatatér* címmel közölt – rajzzal kísérte (4–5. kép). Paur terepszemléje az öszszecsapás jelentősebb területét érintette, közlése és művészi rajzai értékes források a XIX. század végi segesvári történelmi táj témaköréhez.⁶

5 PAUR Géza, „A fehéregyházai csatatéren”, *Vasárnapi Ujság*, 1897. aug. 15., 533–534.

6 Uo.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc régészete

A magyarországi új- és modern kori konfliktusrégészet elsősorban a napóleoni háborúk (az ötödik koalíciós háború), az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, az első és a második világháború, valamint a hidegháború régészetére irányul. A forradalom és szabadságharc archeológiájának vonatkozásában alapvetően katonai temetési helyek kutatásáról és csatatérkutatásról beszélhetünk.

A XIX. századi sajtó több esetben számolt be honvédkatonák földi maradványainak előkerüléséről. A Pesti Hírlap 1890. július 10-i számának egy publicisztikai írása öt Vízaknán talált – régészeti értelemben mumifikálódott – honvéd maradványairól adott hírt. A lap tudósítása szerint a maradványokon nem egy esetben kézilőfegyver, illetve hidegfegyver okozta traumára visszavezethető *perimortem*, valamint *postmortem* sérülések voltak elkülöníthetőek, egy holttest esetében pedig helyszíni boncolásra is sor került.⁷ A Fővárosi Lapok 1891. március 22-én egy szegedi tömegsír megtalálásáról informálta az olvasóközönséget:

„Szegeden földásás közben körülbelül ötven ember csontjaira bukkantak. A sír, mint egy egykorú tanú bizonyítja, az 1849-iki augusztusi csata halottait takarta. Még pedig nem kizárólag honvédek, hanem osztrákokat és oroszokat is, mert a győztes seregből is sokan estek el. A győztes fél földeltette el ott az elesetteket a városi nép segítségével. A csontokat addig is míg a hatóság

---

⁷ MELLES Ernő, „A vízaknai honvédsír”, *Pesti Hírlap*, 1890. júl. 10., 3–4.

intézkedése szerint el fogják temetni, egy halomba rakva behányták földdel. Most bizonyára kegyelettel fogják áthelyezni az újszegedi temetőbe.”⁸

A katonai temetési helyek régészeti módszerekkel történő vizsgálatához a tabáni honvéd tömegsír 1939. évi feltárása és a budai vár 1849. évi ostroma során elesett katonák földi maradványainak exhumálása nyújthat példát. A Pesti Hírlap 1939. november 16-i száma részletesen beszámolt az Aggházy Kamil hadtörténész és Bartucz Lajos antropológus által vezetett munkálatokról:

„[...] a sír középső, mintegy húsz méter hosszú részén kettesével deszkaburkolattal elfödve temették el Buda-
vár ostrománál 1849. május 21-én elesett honvédeket,
még pedig három sorban, egymás fölé fektetve őket.
A középső résztől jobbra eső területen ugyancsak nagy
számmal találtak csontokat. A hősök egy része szép
rendben feküdt, a sír mélyében, más részük pedig ren-
detlenségben került a hantok alá. Találtak koponyákat,
amelyeken határozottan fölismerhető a puskagolyók
ütötte nyílás, de golyót egyetlen koponyában sem leltek.
Összesen 160-ra becsülik a koponyák és a végtagcsont-
ok alapján a nagy sírban nyugvók számát.”⁹

Az újabb régészeti kutatások közül a Komárom melletti Herkálypuszta ulánus temetőjében végzett 2018–2019. évi próbafeltárásokat említhetjük meg: a Komáromi Klapka György Múzeum, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, a Kuny

8 ISMERETLEN, „Az újszegedi sírlelet”, *Fővárosi Lapok*, 1891. márc. 22., 587.

9 ISMERETLEN, „Befejezték a tabáni honvédsír feltárását”, *Pesti Hírlap*, 1939. nov. 16., 4.

Domokos Múzeum és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum terepkutatása során az ásatók az 1849. évi komáromi kitöréshez, illetve a herkálypusztai cs. kir. sáncok elleni magyar támadáshoz köthető harcok helyszínén olyan temetési helyet dokumentáltak, amely az összecsapás során elhullott kilenc ló maradványát rejtette.¹⁰

Csatatérregészeti kutatás Segesvárnál¹¹

A segesvári összecsapás területén 2018-ban kezdődtek meg a próbajellegű fémkereső műszeres terepbejárásokra épülő régészeti kutatások a területileg illetékes Maros Megyei Múzeum (*Muzeul Județean Mureș*, Marosvásárhely), a Petőfi Irodalmi Múzeum, illetve a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum együttműködése révén. A régészeti terepbejárások 2019-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének bevonásával folytatódtak.

A terepkutatás a magyar harcrend balszárnyának felállási helyénél, az Ördög-erdőnél, illetve a cári sereg hadrendjének jobb szárnyának területénél, a segesvári erdőben, közel 50 000 m²-es nagyságú földterületen kezdődött meg 2018 júliusában (6. kép). A két napot felölelő munkálatok során 19 darab, hipotetikusan az 1849. évi harcokhoz köthető tárgy, köztük egy ruházati lelet (csákódísz), egy pénzérem (V. Ferdinánd háromkrajcáros), valamint négy tüzérségi emlék (egy orosz tizenkét fontos ágyúhoz tartozó ágyúgolyó,

---

10 BALINT Ferenc, POLGÁR Balázs és PÓRSZÁSZ Anna, „Hadtörténeti régészeti kutatások a Komárom–Herkálypusztai »ulánus temető«-ben (2018–2019)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 133, 1 (2020): 125–156.

11 A segesvári ütközet 2018–2019. évi kutatását bemutató első közlésekhez ld.: POLGÁR és SOÓS, „A Segesvári Ütközet Régészeti Kutatása: (2018)”; POLGÁR Balázs és SOÓS Zoltán, „Régészek a harcmezőn: A segesvári ütközet színterét kutatták”, *Magyar Honvédelem* 30, 8 (2019): 50–51.

valamint orosz negyedpudós tarackhoz tartozó három gránátrepesz), illetve tizenhárom kézilőfegyver-lövedék (tiz ép gömblövedék, egy ép Kulikov-féle lövedék és kettő deformálódott lövedék) került napvilágra (7. kép).¹² A terepbejárások 2019 május–júniusában az Ördög-erdőben és a segesvári erdőben mintegy 137 500 négyzetméteres nagyságú területre terjedtek ki. Az öt napig tartó kutatás során 344 darab újabb, vélelmezhetően a segesvári összecsapáshoz köthető tárgy, így 317 ép, illetve deformálódott kézilőfegyver-lövedék, 12 ép vagy elműködött hadi lökupa, 3 kartácsgolyó, 11 felszerelés- vagy ruházati lelet és I. Ferenc 1 tizenöt krajcáros került elő. A 317 kézilőfegyver-lövedékből 226 volt ép darab. A 226 ép kézitűzfegyver-lövedék között 198 darab gömblövedék, 8 darab Kulikov-féle lövedék és 20 darab 1843 M liège-i stützerlövedék volt.¹³ Az ép gömblövedékek méret szerinti megoszlását az 1. számú táblázatban adatozzuk.

---

¹² POLGÁR és SOÓS, „A Segesvári Ütközet Régészeti Kutatása: (2018)”, 258, 260. (Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tüzérségi és kézitűzfegyver-lövedékeinek meghatározásához ld.: CSIKÁNY TAMÁS, *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban* (Budapest: Tinta, 2000), 15, 17, 20; NÉMETH Balázs, „Az 1848–49. évi szabadságharc tűzfegyverei és töltényei”, in *A szabadságharc kézi löfegyverei 1848–1849*, szerk. EPERJESSY László (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012), 60, 80, 93, 104–105.)

¹³ POLGÁR és SOÓS, „Régészek a harcmezőn: A segesvári ütközet színterét kutatták”, 51.

Lövedék mérete		Darabszám
1.	8 mm	4 db
2.	9 mm	1 db
3.	10 mm	3 db
4.	12 mm	1 db
5.	13 mm	4 db
6.	14 mm	2 db
7.	15 mm	20 db
8.	16 mm	97 db
9.	17 mm	40 db
10.	18 mm	20 db
11.	19 mm	6 db

1. sz. táblázat:
A (2019-ben talált) kézi
tűzfegyverekhez tartozó,
ép gömblövedékek méret
szerinti megoszlása
(összesen: 198 db)¹⁴

A felszereléshez és ruházathoz kapcsolható emlékek közül egy rézből készült orosz töltéstartó dísz, illetve két orosz (ez-rendszámmal ellátott) réz egyenruhagomb érdemel nagyobb figyelmet (8. kép). A 2018–2019. évi terepkutatásoknak köszönhetően sikerült régészeti adatokkal árnyalni az ütközet helyszínének topográfiáját (9. kép).¹⁵

¹⁴ A táblázat forrása: Uo., 51.

¹⁵ POLGÁR és SOÓS, „A Segesvári Ütközet Régészeti Kutatása: (2018)”, 251–265; POLGÁR és SOÓS, „Régészek a harcmezőn: A segesvári ütközet színterét kutatták”, 50–51.

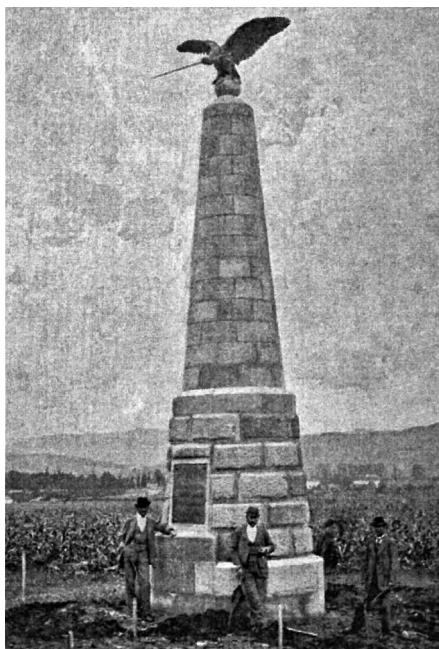
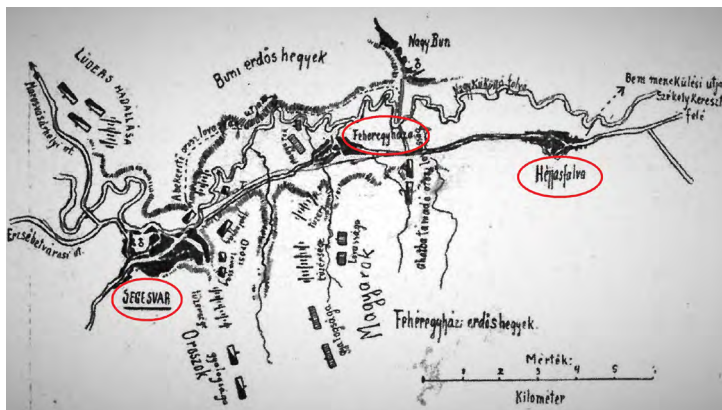
Összegzés

Az 1849. évi segesvári ütközet az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi küzdelmeinek egy jól dokumentált történése, a rendelkezésre álló forrásbázis segítségével az összecsapás eseményei jól rekonstruálhatóak és lokalizálhatóak. A csatatérrégészeti kutatások nem írják át az összecsapásra vonatkozó alapvető ismereteinket, ugyanakkor a megkezdett munkálatok tovább gazdagítják az ütközetről alkotott hadtörténeti képet.¹⁶ A segesvári összecsapás helyszínére ma a legnagyobb fenyegetést az urbanizáció és az illegális fémkereső műszeres „relikviagyűjtés” jelenti. A 2018–2019. évi kutatások további lépéseként a fémkereső műszeres terepbejárások folytatását, valamint a harcok mementójaként szolgáló emlékművek szisztematikus, dokumentációval kísért felmérését határozhatjuk meg. A markánsan beépült környezettel rendelkező Szkarjatyin-emlékmű jelentős mértékű állagromlást szenvedett el napjainkra, konzerválása és jövőbeli megóvása alapvető lokális kulturális örökségvédelmi kihívást jelent (10. kép).

---

16 A csatatérkutatás módszertanához és perspektíváihoz ld.: PRATT, Michael, „How Do You Know It’s a Battlefield?”, in *Fields of Conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*, szerk. SCOTT, Douglas D., BABITS, Lawrence Edward és HAECKER, Charles M. (Washington D.C.: Potomac Books Inc., 2009), 5–38; HOMANN, Arne, „Battlefield Archaeology of Central Europe: With a Focus on Early Modern Battlefields”, in *Historical Archaeology in Central Europe*, szerk. MEHLER, Natascha, Special Publication Number 10 (Rockville, MD: Society for Historical Archaeology, 2013), 203–230.

Képmelléklet

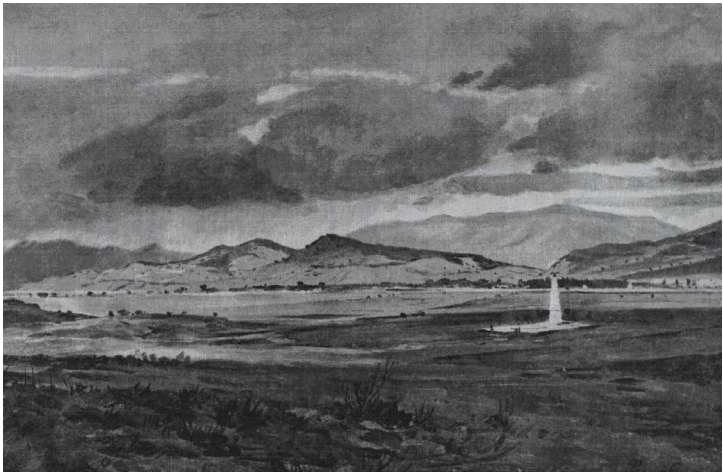
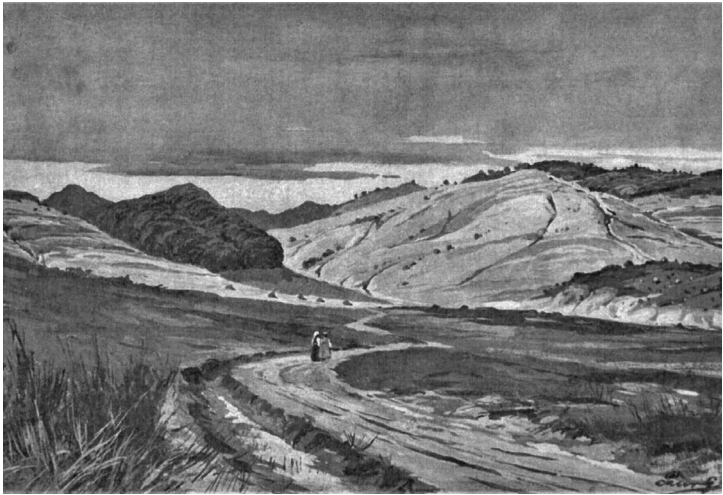

↑ 1. kép: A segesvári útközet vázlatrajza (Kozma Ferenc vázlatára után – a Vasárnapi Ujság 1897. augusztus 1-i száma nyomán)

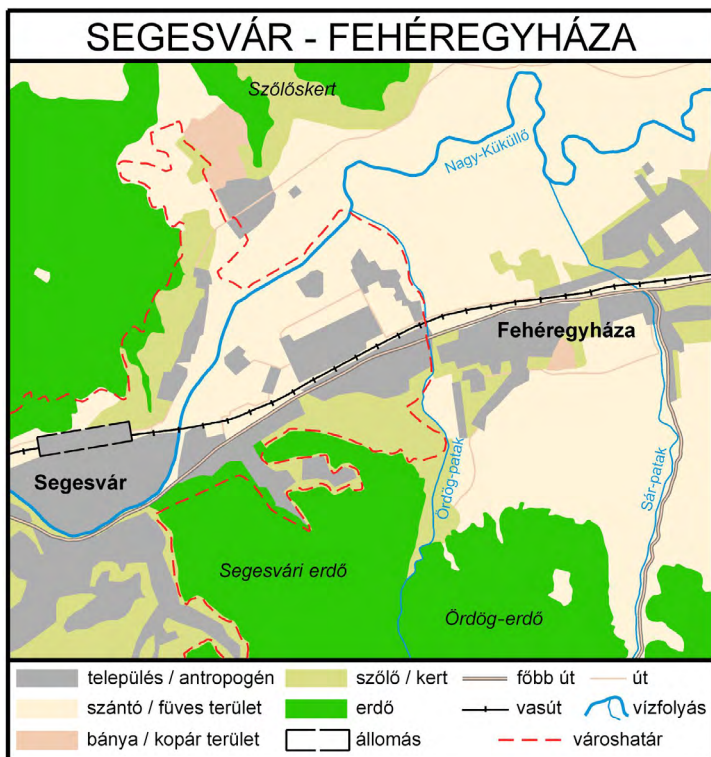
← 2. kép: A fehéregyházi honvédelemkmű (a Vasárnapi Ujság 1897. augusztus 8-i száma nyomán)

↑ 3. kép: A segesvári Petőfi-szobor talapzatának egy faragott kőeleme a fehér-egyházai Petőfi Sándor Múzeum kertjében

↑ 4–5. kép: Paur Géza rajzai a segesvári ütközet helyszínéről
(a Vasárnapi Ujság 1897. augusztus 15-i száma nyomán)

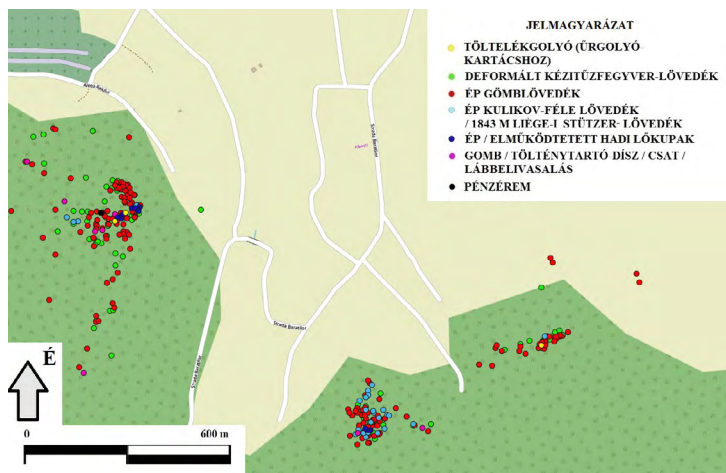

↑ 6. kép: Segesvár és Fehéregyháza térsége napjainkban
(a térképet rajzolta: Csákvári Kristóf, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

↑ 7. kép: Orosz tizenkétfontos ágyúhoz tartozó ágyúgolyó, 2018
(Maros Megyei Múzeum)

↑ 8. kép: Orosz töltéstartó-dísz, 2019 (Maros Megyei Múzeum)

- ↑ 9. kép: A 2019. évi segesvári fémkereső műszeres terepbejárás leletmintázati térképe (Google Earth) (a térképet rajzolta: Gyenzise Péter, Pécsi Tudományegyetem)
- ↑ 10. kép: A segesvári Szkarjatyin-emplékmű napjainkban, 2019

Nyergestető – a nemzeti kegyelet néprajzi földrajza

Az emlékezés különös története

/

BALÁZS LAJOS

Előadásom alcíme a kérdések sokaságát hívja elő. Hol van Nyergestető, ha van? Mi történt ott és mikor? Milyen helynek minősíti a tértudomány? Lehet-e egy maroknyi 48-as székely katona hamvait rejtő temető egy feldarabolt ország és nemzet lelki-eszmei ébredésének újraindítója? Miképpen jelentek meg az emlékezés jelei, egymástól elkülönülő módozatai, formái? Lehet-e megírni, továbbírni a csata és az ágkeresztes-kopjafás temető történetét a XXI. században? Mit üzen általa a magyar saját magának, mit tükröz magáról, függetlenül attól, hogy a Kárpát-medencében vagy valahol Európában, Ausztráliában, Venezuelában, Törökországban él és gondolkodik? Válaszaim nem követik szorosan és didaktikusan kérdéseimet, de ki fog kerekedni a „különös” kulcsszó jelentése.

Nyergestető Hargita megyében, a Keleti-Kárpátok nyugati oldalán, Alcsík déli sarka és Kászon közötti hágó vízválasztójánál található, 878 méter magasan. Itt volt alig két héttel

Világos előtt a szabadságharc egyik legutolsó csatája. Az ütközet katonai vezérei Gál Sándor tábornok és Tuzson János alezredes volt. Küldetésük a szoros védelme volt a Moldova felől beözönlő cári csapatokkal szemben. A hatalmas – így beszélük – túlerővel szemben álló néhány száz székely órák alatt felőrlődött, alig maradt belőlük hírvivő. Tehát Nyergestető „valós hely” és nem „nem-hely”, ahogyan a nyugati térszakértők minősítenek egyik vagy másik teret,¹ mert itt valami különös történt – tudjuk. Vajon más is így tudja-e? Szabad-e nekünk így tudni?

A kérdések megválaszolása bonyolódik. Kezembe veszem Románia útikönyvét, amit a Panoráma adott ki 1973-ban,² és kiderül, hogy Nyergestető sem földrajzi, sem történelmi szempontból nem létezik. A román–magyar kommunista pártpolitika együtt gondolkodásának tökéletes példája: egy szó nem esik róla! Viszont az 1907. évi regáti parasztfelkelésnek 110 sort szentelnek. Valóban – kérdezem némi gúnnyal – ez érdekelhette a Romániába látogató magyar turistát? A példa nem egyedi, még szót kell ejtenem róla. Arról, hogy mit és mennyit szabad nekünk, magyaroknak tudnunk magunkról, mire szabad emlékeznünk, illetve mennyit szabad tudni másoknak rólunk. Nyergestető ennek tipikus példája.

Nyergestetőnek különös emlék- és kegyelethellyé fordulása, a helytisztelet kérdése nem tisztázható. Ezért is foglalkoztatott néprajzusként a tanulmányozása. Elindító pont gyanánt, bármennyire is furcsa, a megtapasztalt közönyt – amit a vesztett csata utáni lelki bénultság válthatott ki és tartó-

---

1 Ld.: AUGÉ, Marc, *Nem-helyek: Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*, ford. FÁBER Ágoston (Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft., 2012). Továbbá RIVAS, Ana Maria, „Madrid, 11. Nem felejtünk”, ford. TÖTSZEGI Tekla, *Korunk* 3, 8 (2005): 19.

2 BELIA György, CSATÁRI Dániel és ÁDÁM László, *Románia*, Panoráma útikönyvek (Budapest: Panoráma, 1973).

sított csaknem 50 évre – nevezhetem meg. Ehhez társult a kezdeményező személyiség „késlekedése”. Az ő megjelenése, dühbe fordulása hozott kimozdulást a „látszati” közönyből. Ábrahám István csiktusnádi születésű kovácsmesterről, a székely Héphasztoszról van szó, aki 1858 óta élt Bukarestben. 1896 nyarán a budapesti millenniumi ünnepekről hazalátogatva és bejárva gyermekkorra tájait, *döbbenen tapasztalta, hogy a Nyergestetőn, az egykori csata színhelyén a hősök sírjára még egy egyszerű keresztet sem állított az utókor.* Bukarestben egy 11 tagú intézőbizottságot alakított, melynek tagjai a „Bukarestben lakó / Székely honfiak / és honleányok”³ voltak. Látványos serénységgel összegyűjtötték az oszlop felállításához szükséges pénzüsszeget. Az emlékmű ünnepélyes felavatása 1897. augusztus 8-án történt mintegy 5000 ember részvételével, akik több száz szekérrel érkeztek Csík, Háromszék, Brassó megyéből.⁴ Az ünnepségen részt vett Csík vármegye főispánja és Tuzson János nyugalmazott alezredes is, az emlékmű avatása ezáltal hivatalossá vált. Ezt bizonyítja Király István Kézdicsonmortánban született visszaemlékezése is: „Ennél az emlékműnél a kászonalcsíki járás községei minden évfordulón népünnepély keretében emlékeztek meg a nap jelentőségéről egészen 1920-ig. A románok az ünnepséget nem engedélyezték.”⁵ (Ld. 1. és 2. ábra)

Ekkor következett/következhetett egy új helyzet: az emlékezés és a hely közti kapcsolat pótlása, konspiratív módon való visszacsatolása, a keletkezett lelki újrátöltése által.

---

3 Az emlékoszlop feliratából.

4 Bővebben: BALÁZS Lajos, *Nyergestető: A lelkiismeret ágkeresztes-kopjafás temetője: A nemzeti kegyelet néprajzi földrajza* (Csíkszereda: Gutenberg, 2018), 27–30.

5 KIRÁLY István, „Küzdelmes élet: Király István önéletrajza (1882-től 1922-ig): I. rész”, *Székelyföld* 23, 10 (2019): 137, 137.

Kozmási, kászonújfalui adatközlőim arról beszéltek, hogy az emlékművel átellenben található a hősök temetője, ahol a jórészt ismeretlen katonák nyugszanak. „Ott az erdő ölén, 100 méterre az emlékműtől, egy 30x30 nm-en, ahol a székelő ágyuk voltak beásva, létrejött, mindenki látásától eltakarva egy másik emlékhely: helyben letört ágakból összekötözött idomtalan ágkeresztekből/vesszőkeresztekből.” (Ld. 3. ábra) Ezt a kegyelethelyet 2004 után láttam először, 50–60 is volt, és a könnyekig meghatott szerénysége által.

A környék falvaiban – Kozmásban, Lázárfalván, Szentmártonban, Kászonban – senki sem tudta megmondani, hogy ki lehetett az első, aki ágkeresztet szúrt le. Csak annyit tudtak, hogy „mikor arra jártunk belopakodtunk, bicskával rést vágva a bozóton, leszúrtunk mi is egy keresztet, gyertyát gyújtottunk, elmondtunk egy imát, s mentünk tovább.”

Néhány adatközlői vallomás: „Hát, nem tudnám megmondani, de még abba a régi rendszerbe... mindig vótak. Mint erdőjáró ember mondom, hogy mindig vótak kicsi keresztek a fenyők alatt.”

„Az akkori egyéni, kiscsoportos megemlékezések alkalmával – mondja egy nyugdíjas tanár – Kányádi-versen kívül egyebet nemigen lehetett mondani... Lehetett volna, de nem mondtunk, mert sose lehetett tudni, hogy ki lehet még ott. De az a vers elég is volt. Imádság helyett is, szónoklat helyett is.”

„Mindig hidegrázásom volt, mikor láttam az apró keresztet, és tudatában voltam annak, hogy ez egy tömegsír. Akkor volt még olyan, hogy kőből kirakták a földre a keresztet, s melléje kirakták azt is, hogy »Éljen a magyar szabadság, éljen a haza«. Apró kőből. Fehér apró kőből, amit a patak medréből szedtek.” (Ezek maradványait 2016-ban is megtaláltam, ld. 4. ábra)

„Bicskával a fenyőfáknak a kérgibe bele volt vésve, hogy
»Éljen a magyar szabadság, éljen a székely nép, éljen a magyar
nemzet!« Olyan magasra volt bicskával belevésve, s utána az
ágakat levágta az a valaki, hogy ne lehessen eltüntetni.”

„Szeredába jártam munkába. Közbe-közbe bementem egy-
egy imára, de senkinek nem mondtam el. Az emberek érezték,
hogy erről hallgatni kell.”

„Mindenki azt mondta, hogy ez a mi temetőnk. *Név szerint
nem volt senkinek halottja, s mégis mindenkinek volt benne
halottja.* [Kiemelés tőlem.] Ez a Silló Imre bácsi is először
odavitt, s volt egy Szántó nevű fogatos, azt mondta – fiatal
gyerek voltam –, »Megmutassuk neked a mi temetőnköt.«
S kérdeztem, miért a mi temetőnk? S azt mondta, »azért, mert
a mi nemzetünk van ide eltemetve.«”

Miért és mikor? Senki nem tudott válaszolni kérdéseimre.
Miért nem volt elegendő az emlékoszlop? Mert hivatalos volt,
amivel nem tudtak megbékélni az arra járók, mert nem érezték
a közvetlen környezet (fő út mellett!) intimitását, kegyeletre
való alkalmasságát? Az eltemetlenség erkölcsi, tudati súlya
miatt? A holtak iránti elrendezetlenség lelki terhe miatt, amire
a székely-magyar hagyományos kultúra különösen érzékeny?⁶

Előbb azt mondtam, hogy Ábrahám Istvánt a közöny
dühítette fel, és azonnal cselekedett acsarkodás helyett. De
vajon indokolt lehetett-e haragja? Az egyértelmű, hogy a
hatalom a kiegyezés után sem törte magát a hely emlékhelyé
avatása érdekében. Ez mélyen érinthette a lakosság érzelmi,
lelki világát, és próbálta levezetni fájaldalmát, létrehozván az
ágkeresztes temetőt, mint ahogy megalkotta balladáit, meséit,
dalait, szokásait stb.

---

6 Az I. és II. világháborúból haza nem tért férfiak fiktív temetésére gondolok.

Hogy hipotézisem ne nyilvánuljon személyes képzelgésnek, egy távoli analóg példát idézek. Jeszenyin *Hazatérés a szülőföldre* című versében döbbenettel leltározza a szovjet hatalom intézkedéseit, szomorú epizódjait. Ezek közül a következő sorokat emelem ki: „A templomunkban nincs ikon, / kereszt sincs. Tegnap mind kidobták. / Hogy jut égbe az imádság szava? / Én titokban az erdőre megyek, / nyárfák elé letérdek: talán segít...”⁷ A nyárfa (berjozka) az oroszok szent fája. A népek sokaságának van szent fája. Erdélyben, a Székelyföldön sajátosan a fenyőt tekintik kultikus, rituális fának. A nyergestetői fenyőerdő egyértelműen alternatív rituális szimbólum, illetve néprajzi replika a diktatúra tiltásaival szemben. A román politikai hatalom hiába vágatta ki a rovasos fenyőket, a fenyőerdőt nem vágathatta ki már csak azért sem, mert azok törzseit már televerték vasszegekkel, ácskapcsokkal, így a kivágás lehetetlenné vált. A székelyföldi Krisztus-legendákban a fenyő Krisztus-mentő, vagyis áldott fa, mert méltóságos „nyugalmával” elrejtette az üldözők szemei elől a menekülő megváltót.

Hiszem, hogy az eszes, népe sorsára érzékeny kovácsmestert a *közöny látszata* hozta ki sodrából. Az ágkeresztet akkor már létezhetett. Eme titok feltételezésében Jakab Albert Zsolt következő mondata erősít meg: „Az emberek folyamatosan előállítják, újraalkotják, újradefiniálják az emlékezetet, az emlékezést.”⁸ Más szóval, ha nem temethették az elesetteket avatott temetőbe, akkor az emberek fiktív temetőt hoznak létre a fenyves ölében, ahol leszűrhatták egyéni, szerény kegyeletük jelét, az ágkeresztet, meggyújthattak egy szálacska

7 JESZENYIN, Szergej, *Válogatott versei*, ford. RAB Zsuzsa, Lyra mundi (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988), 146–149.

8 JAKAB Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* (Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012), 16.

gyertyát és elmondhattak egy „sima Miatyánkot” a nemzet névtelen halottjáért. Mindezek okán Nyergestetőt *székely kaktakombának* nevezem. Ezt pedig arra alapozom, hogy a '89 előtti hatalom érezte, hogy a Nyergestetőn csendes, latens, szimbolikus küzdelem folyik a közös emlékezés ébrentartásáért. Ezt példázzák a titokban elhelyezett gyertyák, a névtelen gyertyagyújtók, ágkeresztet leszűrők, imára betérők, mélyen és elérhetetlen magasságú berovások, a magyar zászlót viselő fenyő törzsének vasalása... Ezért írom azt is, hogy az ágkeresztes temetőnek „nincs kezdete csak léte, mintha örökké létező természeti jelenség lenne.”⁹

Ez a meggyőződés és ennek folytonossága generálja a temetőbirtoklás tudatát, erkölcsi jogát. Egy különös, tételesen nem közölt, de csendben mégis mocorgó „végrendelet” éltette az öröklés iratlan törvényét. Ebben nagy szerepet játszottak a pedagógusok akkor is, amikor nem kérte őket erre senki, csak a lelkiismeretük. Tettüket titkolták, de nem mulasztották el akkor sem, ha félniük kellett a következményektől.

Március 15-e tájékán – nem a napján, hogy „ne legyen feltűnő” – a csíkszentmártoni, bánkfalvi, kozmási tanítók rendszerint „esszegeyeztek”, mint Kőmíves Kelemen mesterei, megszólítottak néhány lovas szülőt, akik 25–30 gyermeket tudtak egész vágású¹⁰ szekerükbe felültetni, és tsz-látogatás címen Nyergestetőre mentek kirándulni. A tanítók egyike kis tájékoztatót mondott, néhány Petőfi- és Kányádi-vers hangzott el, uzsonnáztak, aztán a csíkszentmártoni énektanár által betanított 48-as nótákat kezdték énekelni. A szekerekbe ezzel a hangulattal ültek vissza, és nótázva ereszkedtek le a nyereg szerpentinjein. Egyszer sem árulta el senki őket. (Ld. 5. ábra)

9 Bővebben BALÁZS, *i. m.*, 39–43.

10 Szálas takarmány szállítására alkalmas.

Időközben titokban elindult névtelenül, senki által nem irányítva a kegyeleti hely arculatváltása is. Ezzel a jelenséggel 2004-ben szembesültem. Megjelent a kopjafás korszak az ágkeresztes temető ölében, mint a ballada a magyar népköltészetben. (Ld. 6. ábra) Megérlelődött bennem az a készlet, hogy néprajzos szemmel, az emberi sorsfordulatokat kutató tapasztalatommal vizsgálnom kell a nem hivatalos kegyeleti hely vissza- és előremutató történetét. 2016-tól elkezdtem a sírjelek leírását reggeltől a lefele induló napig, körbejártam a térség falvait, felkerestem a polgármesteri hivatalokat.

2017. szeptember 15-ig, amikor befejeztem a terep munkát, 381 sírjelet tudtam leolvasni, ebből 342 kopjafa volt. Számuk jelenleg meghaladta a 450-et.

Korábbi kérdéseimre – Mikor állították és ki(k) az első kopjafát? – egyértelmű választ ezúttal sem kaptam. Adatközlőim többsége úgy tudja, hogy a '89 utáni fordulat nyomán. Adattaim rendszerezése, időrendbe állítása egy megdöbbentő feliratot hozott előm: „Lelkiismeret 1988”. Ez a felirat újragondoltatta az ágkeresztes temető történetét, a székely katakomba állapot cezúrájának éreztem. Valaki legyőzte magában a félelmet, nevét még nem adta hozzá, de belső lelki energiáját, vívódását megnevezte. Nem egy ember állította az első kopjafát, hanem a fölője emelkedő *lelkiismeret*.

A '89 utáni politikai fordulat a Kárpát-medence teljes magyarságát mozgalomba hozta. Kezdetben bátortalanul, a félelem mintha visszatartotta volna, aztán robbanásszerűen, a nyergestetői ágkeresztes temető gyűjtőpontja lett egy elfojtott vagy lappangó nemzeti kegyeletnek, az együvé tartozásnak, a nemzetben való gondolkodásnak és cselekvésnek. Ki irányította ezt a folyamatot?¹¹

---

¹¹ Az ágkeresztes temetőhöz fényképeket kerestem, gyűjtöttem, készítettem.

A vizuális és eszmei összhatásra meggyőződésemmé vált, hogy Nyergestető a Lelkiismeret örökmécsese lett. Ezért nem tekintettem feladatomnak, szakmám szempontjából sem az itteni csata történetét kutatni, hanem azt, ahogyan él egy történelmi esemény az emberek, egy nép, egy nemzet tudatában – hogyan hat, milyen érzéseket, érzelmeket gerjeszt, milyen emlékeket képes felébreszteni, ébren vagy takarékon tartani a XXI. században. A történelmi tény számomra annyi, hogy a csatát a székelyek elvesztették. A magyar nemzeti történelem a veszített csaták lajstromába jegyzi be. De nem tud róla a nagyvilág úgy, mint ama háromszáz thermopülai görögről. A székely katonák hőstettéről „nem beszélnek, / hírük nem őrzi legenda, / dicsőítő harci ének” – fogalmaz szelíd bántódással Kányádi Sándor.¹² És mégis, a XX–XXI. században felemelő-felhajtó erő lett. A tragikus történelmi fordulat erkölcsi győzelemmé vált azáltal, hogy Egyed Ákos professzor szavai-val: „Ez volt a Székelyföld védelmében vívott utolsó kísérlet. [...] Ugyanakkor 1848–1849-ben a székelység végképp kijelölte a helyét az egyetemes magyar nemzetben.”¹³

Ez a tény erősödött fel a székelység, de az egész (majdnem egész!) magyar történelmi közgondolkodásában, ez lett a kovásza az ágkeresztes-kopjafás temetőnek. A temető minden kis és nagy eleme ebbe az irányba mutat.

Igen érdekes jelenségeket láttam meg, amikor a kopjafaállítás dátumait grafikonra vittem: a függőleges tengelyre az évente állított kopjafák, sírjelek számát, a vízszintesre pedig az éveket, 1988-tól. (Ld. 7. ábra)

Ezekhez hozzáadtam a kopjafák, sírjelek epitáfiumait, feliratait, az üzeneteket... Ebből az elegyből szűrtem ki, desztilláltam le könyvem címét. Ld.: BALÁZS, *i. m.*

12 KÁNYÁDI SÁNDOR, „Nyergestető”, in *Vannak vidékek: Válogatott versek* (Kolozsvár: Dacia, 1992), 234–236.

13 EGYED ÁKOS, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig* (Csikszereda: Pallas-Akadémia, 2009), 246–248.

Kezdetben lassan indul, 16 éven át alig mocorgó ütemben halad a ziczag vonal, aztán 2005 időszintjén hirtelen megugrik 1-ről 12-re, 2006 fölött még jobban, mint a láz szokott, ha baj van a test valamelyik részén, 2009-ben eléri a 32-t. Miért, ki ösztönözte, szorgalmazta ezt?

A magyarázatot, értelmezést szintén az adatközlőktől vártam. Csaknem ugyanazt a tömör magyarázatot fogalmazta meg valamennyi: egy véleményt, ami folklorizálódott, és tükrözni képes egy lényeges lelki tényet, nemzeti hangulatot/állapotot, elhatárolódást, jóvátételi szándékot. – *Mi nem azok vagyunk, akik ellenetek szavaztak 2004 decemberében.* Ki találta ki, melyik fórum döntött így, és irányította eme nemzeti krízisállapot közlésének ilyen kódrendszerét, ábécéjét? A népi kultúra, a folklór közösségi jellege, hagyományozódása, variálódása jön elő ebben a helyzetben, amiért a kopjafás temető egy nemzeti kegyelet néprajzi földrajzának, topográfiai pontjának tekinthető.

Tovább idézek az értelmezésekből: „Ez egyféle vezeklés, a leszavazásunk miatt. Utána ugrott meg a kopjafák és keresztetek száma. Egyre többen akarták mondani, hogy »Mi nem azok vagyunk, akik NEM-el szavaztak. Mi mellettetek vagyunk! Ha el is vagyunk szakítva, egy darabunk ezáltal is összeköt. A határok fölött.«”

„Azok, akik ránk szavaztak, azokban felerősödött egy elhatárolódás, egy *csak azért is* elven, hogy nem hagyjuk magunkot, élünk, vagyunk. S ezt, ha tagadja valaki, vagy nem, akkor is vagyunk. Minden jóérszű magyar emberben egy ellenszenvet váltott ki azoknak a viselkedése, akik ellenünk szavaztak. Miattuk most a 2024-es olimpiát vissza kellett mondani...¹⁴ Rettenetes.”

---

14 Az adatközlő – egy másik – a 2024-es olimpia rendezésével kapcsolatos

„Én azután a december 5-e után nem es mentem többet Magyarországra soha. Azt mondtam, kitagadtak, nincs ott mit keresni. Hányszor énekeltük, Istenem, »Magyarországról, drága hazánkról / Ne feledkezzél meg szegény magyarokról.« Valahol fáj. Mert ezer év, ezer év. Esszetartoztunk jóban-rosszban véle. Mikor kint voltam egy alkalommal, úgy mutattak be, mint oláh vendéget. Szíven szúrtak vele.”

„Azért vótak, akik arra szavaztak, hogy igen, kapjunk állampolgárságot. Elkezdtek jövégetni, kerültek pártfogóik. Látták a valóságot, és azután hagyománnyá vált. Érzik valahol a lelkikbe, hogy a székely, ha vérzett es, de a magyar hazáért vérzett, mer oda tartozott. Lehet, hogy azokból is, akik nemmel szavaztak, megváltozott a véleményük. Megérezték, hogy... »Tévedtünk«. S el-eljönnek és vezekelnek. Olyan jól esik, amikor az ember lássa, hogy a somlyói búcsún is ott vannak Magyarországról. Az esszetartozást kezdtük ápolni. Jó volna továbbvinni, hogy akik ide jönnek, hírül vigyék, hogy mi van itt. Egyre többen érzik, hogy az őseiknek itt vannak a csontjaik. Engem megleptek a Hazajáró emberek. Csodálatos, de csodálatos emberek.”¹⁵

„Sokan avval indulnak haza, hogy »Állj meg ember, mi sem maradhatunk le. Nekünk is ez kutyakötelességünk egy kopjafát állítani.«”

A kopjafaállítás dinamikáját a testvérvárosi, -falusi kapcsolatok pozitív alakulása, valamint Sólyom László és Áder János, a Magyar Köztársaság elnökei személyes jelenlétében állított kopjafák állítása is serkentette. (Ld. 8. és 9. ábra)

Kik állították a sírjeleket és kik az emlékezők? Nem csak a kopjafaállítók! Tévedés azt hinni, hogy csak azok a kis közös-

---

sikertelen budapesti referendumra utal, amit a székelyföldi magyarság szintén csalódottan fogadott.

15 A Duna Televízió *Hazajáró* sorozatára gondol.

ségek, akik neve, megnevezése szerepel a sírjelen. A kopjafákra feltűzött szalagok színei, ezrei is mind emlékezők. Mi több, kapcsolattartók: a szalagok feliratai jelzik, hogy a piros-fehér-zöld pántlikatűzők származási helye megegyezik a kopjafáéval. Tehát eleve azzal a tudattal indulnak otthonról, hogy tudják, már valaki jelt hagyott itt, azt kell keresni, üzenetét erősíteni.

A jegyzék 80 társadalmi, politikai, kulturális, szakmai, nemzeti, mozgalmi, vallási, családi stb. kategóriákat foglal magába. A valóság ennek többszöröse. A sírjel állító kategóriák jegyzékét külön mellékletbe foglaltam, ami bizonyára lefödi a magyar társadalom jelentős részét.

A kopjafák mint társadalmi lények, üzenethordozók: a Nyergestető-téma/jelenség néprajzi megközelítése által – amit kutatásom és könyvbe való foglalása nem mindennapi erényének tartok – rávilágíthattam az egész Kárpát-medence magyarságára vonatkozóan a másképpen és árnyaltan gondolkodás, érzés, emlékezés meghatározó és jóhiszemű változatainak valószínűségére ugyanarról a nemzeti sors történetéről, a magyarság kedély-, illetve sorsállapotáról.

Egyértelműen megfogalmazhatom, hogy egy kimondottan lokális hely országok és határok fölötti eszméi („valódi”) helyé alakult mint megkésett *döbbenet* és *válasz* a nemzet szétszaggatottságára, magyarságának egymásra találása által. A kopjafás temető *egy nemzeti mozgalom fedőneve, a nemzeti érzelmek, a magyar magyarral találkozás érzékeny regisztere lett.*

A kopjafák feliratozásai radikális nyelvezettel, olykor indulatosan szólnak történelmi sérelmekről, igazságtalanságról, büszkeségről, példaadásról, fogadalmakról, tanulságokról, érzelmekről, a történelemhez való viszonyulásról, a magyar nép, a székeltség, a nemzet sorsáról, a megmaradás parancsáról,

kényszeréről, a népi-nemzeti összetartozásról, szenvedéstörténetről. Többnyire evokatív jellegűek, kritikusak, önvizsgálatra is késztetők, olykor történelmi revíziók is.

Ez a tematikai kivonat, mely egyben eszmei sűrítmény is, a kopjafás temető vizuális látványával a legizgalmasabb része a még élő, szunnyadó Lelkiismeretnek. És az emlékezésnek. Az emlékezés és a hely kötődése, kapcsolata Odüsszeuszt juttatja eszembe. Története nagy erkölcsi haszonnal járhat magunk javára is: miután 20 év távollét után hazatér, szembe találja magát a csábítók, a vagyonát bitorló léhűtőkkel, senki nem ismeri fel benne az egykori tulajdonost, megalázzák. A bizonyító szónak nincs meggyőző ereje! Az egykori gazda kézzelfogható eszközök megnevezéséhez folyamodik. Pénélopé, aki előbb azt hiszi, hogy egy újabb arcátlan kérővel van dolga, rájön, hogy olyan férfiú áll előtte, aki ismeri, egyebek mellett, az egykori hitvesi ágy titkát: az egyetlen fatörzsből faragott ágy központi elhelyezését. Ennek identifikáló funkciója önmeghatározó helyzetében döntő lett. A betóduló csőcselék nép meghátrált. Odüsszeusz tehette, mert emlékezett múltjának tárgyi, szellemi, mitikus világára.

Adatközlőim vallomásai, a kopjafák, sirjelek feliratai – alább ezekből válogatok – nem egyetlen halottról nyújtanak szűkszavú információt, hanem egy közösség a saját maga halott közösségéről („itt mindenkinek van halottja”) vonultat fel végtelen változatban megfogalmazott reflexiókat. Valamennyi a kopjafaállítás eszmei motivációját, támasztja alá odüsszeuszi módon, a kopjafaállítás mennyiségi ténye által is.

„Ha nem lehetünk már egy titkos társaság, legyünk kiáltó szó!”

„Ma a székely a legmagyarabb magyar, a magyarnak,
hogy újra magyarrá lehessen, előbb székellyé kell
válnia.”

„Voltak, kik tudták, a szabadság mennyit ér. / Vesztek
a hősök, s elfolyt mennyi drága vér! / Ó, Uram, kérdik
a túlélők, kik egyet akarnak, / Mikor lesz hazája
székelynek, palócnak, hontalan magyarnak?”

„Az 1848–1849-es szabadságharc székely hőseinek
emlékére állították a szigetvári tinódi és kovásznai
pasztorál testvérekórusok.”

„Az 1848-as szabadságharcban hősi halált halt
székelyek tiszteletére állította Bánhorváti Körös-
berzete testvértelépülés lakossága.”

„A nemzet nagysága, boldogsága mindig csak
magában a nemzetben rejtezik.”

„Védjük a magyart, védjük a hazát, védjük a Székely-
földet mindhalálig.”

„Meg nem adta magát székely, / Mint a szálfák ketté
törték.”

„Könnycsepp hulljon a hősökért, kik halhatatlanok.”

„Szabadságharcosok vére / lüktet lenn a gyökerekben, /
mert temető ez az erdő, / és kopjafa minden szál fa.”

„Esküszünk a nemzet Magyar Istenére, / Piros-
fehér-zölddel írjuk fel az égre: / Minden nemes
magyar, kinek lelke tiszta, / Ősi országunkat együtt
vesszük vissza.”

„Igaz ügyért küzdeni még akkor is kötelesség,
midőn már sikerhez nincsen remény.”

„Egyek voltunk, egyek maradunk.”

„Vagyunk még magyarok: szomorúk, némák,
álmodók. Ó, Uram, hitet adj nekünk, hogy születik
még nagy idő, s lehet még egyszer azt üzenni, hogy
bánatunkból felriadni, vergődésünkéből szárnyra
kapni, szabadságunkért harcba menni..., leszünk még
magyarok.”

„Vétkesek közt cinkos, aki néma.”

„Mi itt keresztre rendeltetve állunk, / Minket a hűség
Krisztus szege tart. / Égő reménység: árva hunjaidból
jövőt nevelni, embert és magyart.”

„Aki ezt a szülőföldet szereti, a legnehezebb emberi
sorsot szereti.”

„Erősítse nemzeti összetartozásunkat önfeláldozó
Szabadságharcos Honvédő Hőseink példája, kik a saját
vérükkel örökre felírtál nevüket a havasi égboltra!”

„Percre se feledd, hogy testvéred minden magyar,
bárhol is éljen. Összetartásban rejlik csak erő...
Bús sorsodért ne vádold nemzeted, kit úgy tűnik,
Isten is elhagyott. A látszat csal. Isten ma is a régi.
Te hagytad őt el, s a többiek, s míg vissza nem zárán-
dokoltok Hozzá s a múlt hibáit nem törlitek: magyar
földön nem lesz Magyarország, gaz és szemét nem
terem nemzetet! S a gyűlöletet nem mossa le semmi,
csak az összetartó igaz szeretet!”

„A haza örök, s nemcsak az iránt tartozunk köteles-
séggel, amely van, hanem az iránt is, amely lehet
s lesz.”

„Az 1848-as forradalom és szabadságharcban
elesettek emlékére, kik életüket adták a hazáért,
a szabadságért.”

„A magyarság nem kalapdíz, hanem a szíve mélyében
viseli a magyar, mint tenger csigája a gyöngyét.
A magyarságunk érzése mélyen bent ég bennünk,
hogy szinte magunk sem tudunk róla, mint a tűzhányó
hegyek, melyek hideg kőhegyek, de egyszer meg-
mozdulnak.”

„Székely! Te mindig védted a Magyar Hazát. Ezután is
ezt tedd ésszel és erővel!”

„Együtt erő vagyunk, szertesét gyengeség.”

„És megfúvom majd hitem harsonáit, / Hogy tesz még Isten gyönyörű csodát itt: / Bölcsővé lesz még minden ravatal. / – Havas Kárpáttól kéklő Adriáig egy ország lesz itt, / Egyetlen s magyar.”

„Nem az hal meg, kit eltemetnek, az hal meg, kit már nem emlegetnek.”

„Szerették és védték a magyarok honát, / Mondj áldást rájuk és úgy menj tovább.”

„Őseidnek szent hitéhez, / Nemzedetnek gyökeréhez, / Ne légy hűtlen soha.”

„Zúgó erdők, kéklő sziklák, / Eső verte kopják, / Visszhangozzák: Egy az Isten, egy a nemzet.”

„A székely hősök halhatatlanok! Büszkén emlékezünk rájuk. Örök emlékül.”

„Most perc-émlékünk dárídója tart, de építésre készen a jövőnk.”

„Akit magyarnak teremtett az Úristen, és nem fogja pártját nemzetének – nem derék ember.”

„Öntetek új erőt fáradt lelkünkbe, / Hozzatok új hitet ismét szíveinkbe.”

„Nem tud róluk a nagyvilág, / hőstettükről nem
beszélnek, / hírük nem őrzi legenda, / dicsőítő harci
ének...”

„Ez itt magyar föld, az is marad, / Tiporják bár idegen
hadak, / Csaba mondája új erőkre kel. / Segít a vihar
és segít a szél, / Segít a tűz, a víz, a csillagok, / S nem
leszünk mások, csak magyarok.”

„Ha szól a kürt, egy szálíg felkelünk, / Halott vitézek
lelke jár velünk. / Nem lesz gát, és nem lesz akadály. /
Ember lakol, ki ellenünk szegül. / A székely állja
rendületlenül.”

„Öregedni ők nem fognak, mint azok, akik meg-
maradtak. Aggkor nem sorvasztja, utókor nem
hibáztatja, amikor a nap lenyugszik, vagy a hajnal
megérkezik. Emlékeink őrzik őket.”

„Mert valaha úgy tartottuk mindig, hogy a magyar
nem hisz, hanem tud. Nem imád, hanem tisztel. Nem
valami ellen, hanem céljai megvalósításáért küzd.
Nem őseit követi, azt követi, amit ősei is követtek.”

A korábbi összegezéshez¹⁶ adom hozzá a következőket, melyek tovább növelik a kopjafás temető lelki, szellemi dimenzióját. Kopjafát, sírjelt állító, azonosítható települések száma 245, nem azonosítható, illetve nem jelöltek száma 46. A 245 település 71%-a magyarországi, 20%-a erdélyi, 2%-a felvidéki,

---

16 381 sírjel, kopjafák száma: 342.

kárpátaljai, 2% alatti a szerbiai, hollandiai, franciaországi, ausztráliai, lengyelországi, venezuelai, törökországi; 4%-a ismeretlen.

Figyelemreméltó a kopjafa-, sírjel állítók magyarországi nagyságrendje, változatossága, emlékezetgeneráló és -hor-
dozó ereje. De ami az emlékezetnél is több, az a közös nemzeti tudat, a történelem és a kultúra, a nemzeti élmények, és nem kevésbé a hit is, felekezettől függetlenül – ez az egyre tudatosabb idejárás ösztönzője. (Ld. 10. ábra) Mindezek konvergenciája hozta létre az ágkeresztes temetőt, de még inkább a kopjafásat, az üzenetvariánsokat, az emlékezés vezérfonalait, ezek konszenzusát is.

Kiemelésre érdemesítem a sírjelek szövegeinek székelycentrikusságát, összehasonlítva a somlyói kegytemplom Mária-centrikusságával. A székely mint ember és hős tragikus sorsa, hősiessége, jelleme az emlékezés elindítója. Megjelenik a székely mint *embereszmény, nemzeteszmény*. Köréje szerveződnek közvetve vagy közvetlen a székely és magyar sorsok fölötti reflexiók. Leitmotívumként ismétlődnek a székelyt dicsőítő szavak, közel százszor illetik a „hős” jelzővel. Huszonegyszer idézik Kányádi Sándor *Nyergestető* című versét.

Az emlékezés különös történetét egy még különösebbel zárom be, mivel kedvelem a mítoszokat: ama szélvihar, melyről már szó volt, noha hatalmas területen földig tepert minden fenyőt, egy szál az emlékoszlop közelében mégis lábom maradt. Egy kozmási fiatalember motor fűrészszel kopjafává faragta. *Élő kopjafának* nevezték el. (Ld. 11. ábra) Így állott és csodálták mintegy tizennégy éven át. A panzió tulajdonosa minden reggel reávetette a szemét. Aztán egy reggel döbben-
ten látja, hogy le van dőlve. Idegenkezűsége gondolt, amiből bőven van részünk. Ez a fa-dráma azonban 2016. június 4-én történt. És mert a konferencia Petőfi Sándorról szólt, egy

másik fa-mítoszt is idetűzők, Kányádi sorait: „Haldoklik az öreg tanú / Petőfi vén körtefája. / Azt beszélük ő látta volt, / verset írni utoljára.”¹⁷ Az élő kopjafa nemzetünk szétdarabolásának évfordulóján roppant össze, a székelykeresztúri körtefa mintha virrasztott volna nemzeti költőnk végórái fölött.¹⁸

---

17 A székelykeresztúri Gyárfás-kúria kertjében áll(t) az a körtefa, amely alatt Petőfi az utolsó estéjét töltötte – a fa körüli kerítésen olvasható Kányádi idézett négy sorosa.

18 A magyar népköltészetben gyakori motívum a fa különleges érzékenysége az emberi sorsok iránt. Erre a legszebb példa (szerintem) a Szent László által ültetett fa: „A Szeret mentén a csángómagyarok beszélnek Szent László fájáról” – írja Halász Péter (*HALÁSZ Péter, Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban* (Budapest: General Press, 2010), 34.). Klézsei változata így szól: „Nálunk, a Szeret partján van egy nagy ereg fa. Azt mondják, azt még Szent László király ültette volt, mikor kiverte az idegeneket az országból. De mikor még jöttek a tatárok, akkor még el fogott száradni. Mikor még azt is kihajtotta, még kizöldült. Mikor a németeket verte Rákóczi, akkor szépen kizöldült, és amikor Rákóczinak leverték a katonáit, akkor kiszáradt. Mikor negyvennyócba Kossuth katonái jöttek, akkor még kizöldült, de aztán még kiszáradt, és úgy maradt szárazon mindmáig, és ki tudja, ki fog-e zöldsülni vajecser”. Az „ereg fa”, ebben a vízióban, ebben a kultúrában egy nép, a magyar nemzet történelmi szeizmográfjának tekinthető. Szent László olyan fát ültetett, aki képes volt meghalni, aztán főnix madárként feltámadni a magyar nép történelmi sorsának alakulása szerint.

Képmelléklet

↑ 1. kép: Korabeli fénykép az avatásról (Fotó: Kőmény Pál tanító gyűjteményéből)

↑ 2. kép: Nyergestetői emlékoszlop (Fotó: Balázs Lajos, 2016)

↑ 3. kép: Ágkeresztes temető (Fotó: Balási Csaba, 2003)

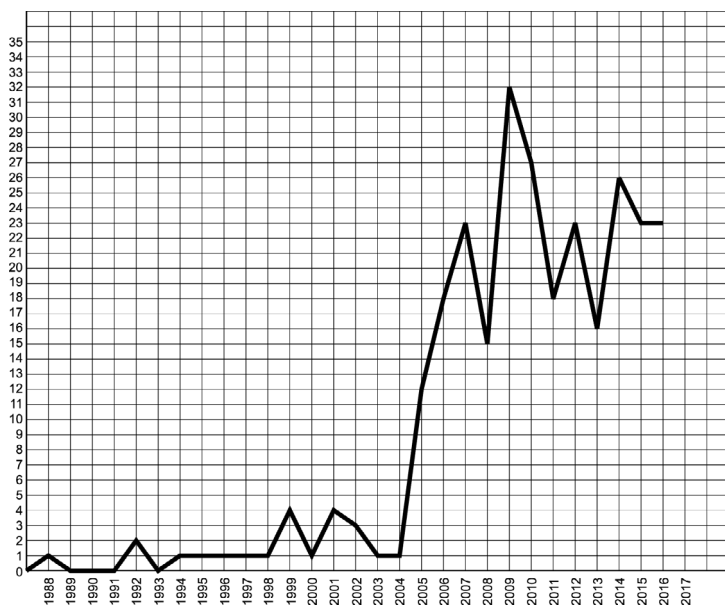
← 4. kép: Kőből kirakott kereszt (Fotó: Balázs Lajos, 2006)

↑ 5. kép: (1,2) Nyergestetőre titokban kiránduló csikszentmártoni kisdíákok (Fotó Kőmény Pál tanító gyűjteményéből)

↑ 6. kép: A nyergestetői temető kopjafás korában (Fotó: Szén András, 2016)

↑ 7. kép: Dátumozott sirjelek (kopjafák, kereszték más sirjelek) grafikonja 1988-tól 2016. szeptember 15-ig

↑ 8. kép: Sólyom László kopjafája (Fotó a csikozsmási polgármesteri hivatal gyűjteményéből, 2009. március 16.)

↑ 9. kép: Áder János kopjafája közepén (Fotó: ifj. Szén János, 2014. március 18.)

↑ 10. kép: Diákok ünnepi megemlékezése (Fotó: Balázs Lajos, 2016)

↑ 11. kép: (1,2) Élő kopjafa Nyergestetőn (Fotó: Borbély András, é. n.)

**1848 EMLÉKEZETE
A 19. SZÁZADBAN**

1848–49 családi használatra Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa írászokásai

/
TÖRÖK ZSUZSA

Bevezetés

Míg Wesselényi Polixéna útleírása, az 1842-ben Kolozsváron kiadott *Olaszhoni és schweizi utazás*¹ a reformkori irodalom ismert darbjává vált, húga, Jozefa kéziratos hagyatéka ismeretlen maradt mind az irodalomtörténeti, mind a történeti kutatás számára. Kivételt e tekintetben az 1848–49-es eseményekről írt emlékirata képez, melyet a Bánffy család támogatásával először Kelemen Lajos erdélyi történész-levéltáros rendezett sajtó alá 1931-ben.² E kiadást jelentették meg változatlan formában Sas Péter utószavával szintén Kolozsváron

---

1 WESSELÉNYI Polyxena [Paget Jánosné], *Olaszhoni és schweizi utazás*, 2 köt. (Kolozsvár: Királyi Lyceum, 1842). A kötetet a női utazásirodalom kontextusában említi és Polixénát mint az első magyar turistanőt méltatja: MARKI Sándor, „Magyar nők utazásai”, *Földrajzi Közlemények*, 3. füz. (1889): 89–157, 99.

2 KELEMEN Lajos, szerk., *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről* (Cluj-Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1931).

a Kriterion Könyvkiadónál 2014-ben.³ Wesselényi Jozefa éle-
ten át tartó íráshasználatának az 1848–49-es eseményekről
szóló emlékirata azonban csak egy töredéke. Jozefa ugyanis, a
fennmaradt források értelmében, 36 éves korától 86 évesen
bekövetkezett haláláig, tehát 50 éven keresztül elkötelezett,
fáradhatatlan naplóíró is volt. Több kötetre menő naplófolya-
mát épp 1848-ban kezdte el írni, és élete végéig, 1899. január
6-án bekövetkezett haláláig folytatta.⁴

Tanulmányomban az 1848–49-es forradalom és szabad-
ságharc eseményeinek emlékezetét Wesselényi Jozefa napló-
bejegyzései és emlékirata alapján vizsgálom. Megközelítésem
három elméleti-módszertani jellegű kiindulópontot tart szem
előtt. 1. A naplóban és az emlékiratban nem az elbeszéltek
valóságértékét mérlegelem, tehát nem magát a leírt esemé-
nyeket vizsgálom, hanem azok emlékezetét, azt, ahogy a
napló- és emlékiratíró átélte az eseményeket.⁵ 2. Értelmezé-
semben meghatározó szerepe van az írott szöveg elsődleges
kontextusának, jelen esetben annak a kéziratos közegnek,
amelyben a szövegek létrejöttek és funkciójukat betöltötték.
Ugyanis, noha úgy tűnik, hogy a XVIII. század végétől, és
különösen a XIX. században, a nyomtatás egyre jobban kiszor-
ította, illetve felváltotta a szövegek nyilvánosságának ko-
rábbi (kéziratos) formáit, fontos tudatosítanunk, hogy a XIX.
században a nyomtatással párhuzamosan még mindig életben

3 KELEMEN Lajos, szerk., *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről*, Téka (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2014).

4 Hagyatékát részletesen ismertettem: TÖRÖK Zsuzsa, „A bárónő naplót vezet: Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 2. sz. (2020): 233–249.

5 Ld. erről: GYANI Gábor, „A napló mint társadalomtörténeti forrás: A közhiva-
talmok identitása”, in *Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv 12*, szerk. NAGY
Ferenc, 25–33 (Nyiregyháza: Dr. Nagy Ferenc, a Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltár
igazgatója, 1997). Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás nyomán: K. HORVÁTH
Zsolt, „Naplók és memoárok mint »lehetséges történelmek«: Az 1848–49-es emlé-
kezések történeti képe és olvasási dilemmái”, *Alföld* 51, 5. sz. (2000): 81–99.

van egy kéziratos kultúra is, főként a naplóírás és levelezés, de akár a kéziratos verselés és fordításirodalom révén is. A naplóírás ráadásul nagyon erős kora újkori hagyományra épül, és az erdélyi főúri családokban a naplótartás a XIX. századig töretlenül megmarad. 3. Ebben a kéziratos kultúrában a szövegek megírását és használatát változatos írásszokások szabályozzák. Az írásszokások, Keszeg Vilmos megfogalmazásában, történeti jellegű „individuális és kollektív habitusok, amelyek a kor és a társadalmi környezet mentalitásába és kapcsolatrendszerébe illeszkednek.”⁶ Vagyis nem egészen védhető az az utólagos műfaj történeti kategorizáció, amely alapján a naplót gyakran magánjellegű műfajként/dokumentumként gondoljuk el, amelyhez legfeljebb a szerző halálát követően lehet hozzáférése a nyomtatott kiadás révén más olvasóknak. E kéziratos szövegek ugyanis a maguk idejében, épp a társadalmi környezet mentalitásába illeszkedve, sok esetben nem voltak magánjellegűek és eleve nem magánhasználatra készültek, hanem egyfajta nyilvánosságot is kaptak azáltal, hogy a családban, vagy akár barátok, közeli ismerősök között közkézen forogtak, és kéziratos formában is olvasták őket. Noha nem oly módon voltak elérhetőek bármely olvasó számára, mint a nyomtatott kiadványok, meghatározott körben nyilvánosságot kaptak. Ún. 'bizalmas kéziratok' (*confidential manuscripts*)⁷ voltak, melyek egy pontosan körülhatárolható olvasóközönségnek íródtak: szerzőjük szűkebb vagy tágabb családi körének vagy hasonló társasági környezetének,

---

6 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség: egyetemi jegyzet, Néprajzi egyetemi jegyzetek*, 3. (Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008), 166.

7 A kifejezés Donald Reiman leleménye, melyet *The Study of Modern Manuscripts: Public, Confidential, and Private* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1993) című könyvében alkalmazott. Említi: Michelle LEVY, „Austen's Manuscripts and the Publicity of Print”, *ELH* 77, No. 4. (2010): 1015–1040, 1017.

mely környezet olvasta, kommentálta, tagjai között terjesztette őket. A társadalmi érintkezés médiumaiként funkcionáltak, és a nyomtatott szövegekkel szembeni elvárásoktól eltérő szükségleteket elégítettek ki: esztétikai funkciójuk helyett szerzőjük társadalmi-társasági szerepköre (*social authorship*)⁸ volt hangsúlyosabb.

A napló- és emlékiratíró báró Bánffy Jánosné báró Wesselényi Jozefa

Báró Wesselényi Jozefa, Kelemen Lajost idézve, „az egyik legelőkelőbb erdélyi főúri család sarja volt.”⁹ A Nógrád vármegyei eredetű, köznemesi Wesselényi család erdélyi története a XVI. századig vezethető vissza; a famíliának a század második felében kezdődő felemelkedéséhez Wesselényi Ferenc (1540–1594) tette meg az első jelentős lépést. Báthory István fejedelem szolgálatában kamarásként és tanácsosként a fejedelem legbizalmasabb emberei közé tartozott. Szolgálataiért 1582-ben kapott a fejedelemtől bárói rangot és kiterjedt birtokokat, Hadadot és Zsibót is beleértve. Így emelkedett a család az erdélyi középirtokosok sorából a főnemesi családok közé. István fiában és grófi címet nyert majd nádorrá választott Ferenc (1605–1667) unokájában a család magyarországi ágának legfényesebb karrierjét futotta be, ez az ág azonban Ferenc fiaival ki is halt. Az erdélyi ágat Wesselényi Ferenc másik fia, Pál vitte tovább, az ő dédunokája a naplóíró Wesselényi István

---

8 Margaret EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1999), 21–44.

9 KELEMEN Lajos, „Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő élete és emlékirata”, in KELEMEN Lajos, *Emlékirat*, 5. *Az Emlékirat* 1931-es kiadása mellett azonos címmel megjelent a Kelemen Lajos tanulmányait összegyűjtő kétkötetes kiadvány második kötetében is: KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok II.*, szerk. SAS Péter, 70–77 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2009).

(1674–1734). Az utóbbi fiaitól, Ferenctől (1705–1770) a hadadi és drági ág, Istvántól (1707–1757) pedig a zsigódi ág jött létre. Wesselényi István unokája, Miklós fia ifj. Wesselényi Miklós (1796–1850), a reformkor kiemelkedő politikusa, „az árvízi hajós.”¹⁰

Polixéna és Jozefa családja a Wesselényiek hadadi ágához tartozott, apjuk a hadadi és drági ágat létrehozó Ferenc unokája, Wesselényi Farkas (1744–1811) fia. Jozefa 1812. április 21-én született Aranyosgyéresen báró Wesselényi József (1769/1777¹¹–1826) és gróf Kendeffy Ráchel (1780–1840) gyermekeként, és ugyane hónap 25-én keresztelték meg református vallásúnak.¹² Apja, Kelemen Lajos szerint, a család férfi tagjainak nagy részével ellentétben, közpályán nem szerepelt, élete nagy részét birtokain, főleg Hadadban és a Torda közeli Aranyosgyéresen, illetve télen családjával Kolozsváron töltötte.¹³ Más adatok szerint viszont császári és királyi kamarás, Közép-Szolnok vármegye adminisztrátora volt.¹⁴ Így említi Kazinczy Ferenc is az *Erdélyi levelekben*, 1816-os erdélyi útja során ugyanis szeptember 5-én egy éjszakát Hadadon,

---

10 A Wesselényi család történetére vonatkozó adatokat Fejér Tamás tanulmánya alapján foglaltam össze: FEJÉR Tamás, „A Wesselényi család iratöröksége és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára”, in *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza és W. KOVÁCS András, Erdélyi Tudományos Füzetek 277, 295–315 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 295–297.

11 A családtörténeti adatbázisokban mindkét évszámmal lehet találkozni. Vö. „Wesselényi hadad József báró”, Geni Family Tree, elérés 2021. március 31., <https://www.geni.com/people/b%C3%A1r%C3%B3-J%C3%B3zsef-Wessel%C3%A9ny-de-Hadad-hadad/600000019494388721>, illetve „Wesselényi József hadadi, br.”, MACSE - Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület, elérés 2021. március 31., <https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=24975>.

12 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

13 Uo.

14 Legalábbis ekként említi az Erdélyi Múzeum 1817-es évfolyamának hatodik füzetében közölt előfizetői lista, felesége neve mellett: „Gróf Kendeffy Rachel, Hadadi Báró Wesselényi József’ Cs. K. Kamarás’ és Közép Szolnok Várm. Adminisztratorának Hitvese.” *Erdélyi Múzeum* 4, 6. füz. (1817): 190. Ilyen minőségben jelenik meg a Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület Magyar Főnemességi Adattárában is: „MACSE: Wesselényi József hadadi, br.”

báró Wesselényi József házában töltött, ahol az akkor négy éves Jozefa, a család többi gyermekével, épp „veres himlőben” feküdt.¹⁵ Wesselényi József felesége, Kendeffy Ráchel, a malmvízi nemes és gróf Kendeffy családból származott. Apja Kendeffy Elek (1740–1783), aki Hunyad vármegye főispánjaként, majd erdélyi főkormányzói tanácsosként emelte családjá rangját magasra, 1762-ben ugyanis Mária Terézia neki és leszármazottainak grófi címet adományozott. Ráchel anyja Bethlen Krisztina (1744–1807). Kelemen Lajos megfogalmazásában, Kendeffy Ráchel „egyike volt kora legeszesebb és lelke mélyéig magyar érzésű igazi nagyszonyainak, aki kemény kézzel és szigorúan, de egyaránt munkára és úrrá vagy úrnővé nevelte gyermekeit.”¹⁶ Barabás Miklós Polixéna lánya mellett őt is megemlíti emlékiratában, mint aki „nyílt házat és fényes asztalt tartott.”¹⁷ Alakja felbukkan Bolyai Farkas Szabó János marosvásárhelyi festőhöz 1829. január 1-jén írt levelében is. Bolyai ugyanis a Bécsben tartózkodó Szabó adósságainak rendezésére és hazautazására gyűjtést szervezett, és főnemesi családoktól kért segítséget. Levelé értelmében Wesselényi Józsefné húsz rajnai forinttal járult hozzá a tehetséges marosvásárhelyi festő költségeinek fedezéséhez.¹⁸ Gróf Gyulay Lajos feltételezése szerint elképzelhető, hogy Wesselényiné életének erőszakos halál, vagyis öngyilkosság vetett véget.¹⁹ A szülők felnőttkort megért gyermekei közül öt lány és egy fiú említ-

---

15 KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. SZABÓ Ágnes, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 204.

16 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 6.

17 „Barabás Miklós emlékirataiból”, in *Erdély öröksége: Erdélyi emlékiratok Erdélyről IX. Erdélyi arcok 1791–1867*, 171–241 (Budapest: Franklin Társulat, 1941), 207.

18 „Bolyai Farkas Szabó Jánoshoz, Marosvásárhely, 1829. január 1.”, in *Bolyai-levelek*, szerk. BENKŐ Samu, Téka (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), 165–166.

19 „Báró Wesselényi Józsefné szintén gyanú alatt van, miként megétette volna magát.” HÁSZ-FEHÉR KATALIN, szerk., „...barátom a túlvilágon is”: Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplójeljegyzései: 1835. május - 1861. október 28. (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 64.

hető. Jozefa nővérei Polixéna (1801–1878), Anna (később Bruckenthal Mihályné, 1806–1886) és Krisztina (később Nagy Péterné, 1807–1886), bátyja Farkas (1809–1870, később felesége Kendeffy Róza) és húga Mária (később Wesselényi Ferencné, 1814–1888).²⁰

Jozefa 1834-ben, 22 évesen ment férjhez losonci báró Bánffy Jánoshoz (1810–1873), az erdélyi főúri társadalom egy másik meghatározó családjába tartozó 24 éves fiatalemberhez. Bánffy a nagyenyedi Bethlen Kollégium elvégzése után a főúri ifjak neveltetésének megfelelően 1830-ban hosszabb külföldi útra indult, és beutazta Svájcot, Németországot, illetve Franciaországot. Visszatérve Erdélybe, az 1834-es országgyűlésen Kolozsvár szabadelvű követeként vett részt.²¹ Házassága után birtokaira vonult vissza, ahol a Széchenyi-féle reformgazdálkodás helyi alkalmazója volt. Az 1848-as erdélyi országgyűlésen Küküllő vármegye főispánjaként vett részt,²² a forradalom után azonban ismét visszavonult gazdálkodni. Az 1867-es kiegyezés után rövid ideig még egyszer politikai szerepet vállalt: 1869-től Torda megye felső kerületének képviselője volt. Egészségi állapota miatt azonban a közéleti szerepléstől ismét kénytelen volt visszavonulni, végül 1873. december 8-án, 63 évesen távozott az élők sorából.²³

---

20 A Wesselényi-testvérek születési és halálozási évének forrása: „MACSE: Wesselényi József hadadi, br.”

21 Kelemen Lajos Szék bányavároska követeként említi, de valószínűleg félreértette a *Vasárnapi Ujság* nekrológiának következő mondatát: „Az alig 24 éves Bánffy János már az 1834-diki országgyűlésen mint Székvárosának [tehát Kolozsvárnak] szabadelvű követe áll.” –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”, *Vasárnapi Ujság* 21, 4. sz. (1874. január 25.): 49–50, 50.

22 Kinevezését Gyulay Lajos 1848. június 23-i naplóbejegyzésében említi: V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, szerk., *Gyulay Lajos napló a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5 – 1849. június 22.*, 2 köt., Transylvanica varietas (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – KSH Lvt., 2003), 2:81.

23 Vázlatos életrajzát a *Vasárnapi Ujság* nekrológja alapján ismertettem: –Á–R–, „Báró Bánffy János (1810–1873)”.

Wesselényi Jozefa és Bánffy János a Szászrégentől 4 km-re található Bánffy-birtokon, Beresztelkén kezdte közös életét „nagy, kényelmes, manzárdtetős, földszintes udvarházban.”²⁴ A beresztelki birtok mellett életük fontos helyszíne volt még Kolozsvár, ahol a teleket töltötték, illetve Bánffy politikai szerepvállalása miatt időnként Pesten is éltek rövidebb ideig. Jozefa, jelenlegi tudásom szerint, legalább tizenegy gyereket szült, akik közül többen még gyerekkorukban meghaltak. A családtörténeti adatbázisok három, illetve négy felnőtt-kort megért gyereket említik: Polixénát (1835–1916), Zoltánt (1841–1892), Jozefát (1843–1893) és Ráchelt (1849–1936), de naplója szerint még legalább két felnőtt gyermekéről tudhatni: az 1874-ben 27 évesen elhunyt Endréről és az 1879-ben meghalt Máriáról.²⁵ Bánffy János halála után az özvegy állandó lakhelyét Kolozsvárra tette át. 1899. január 6-án hunyt el, huszonhat évvel élve túl férjét. A *Pesti Napló* gyászrovata ekként emlékezett meg róla: „Fennkölt szellemű élete a veszőfélben levő matronai erényeknek igaz fénye vala! A haza, a ház és az anyaszentegyház meleg szerelmében élt és ezeknek igazi hivei sóhajtják koporsója felett: Áldás volt élete! Áldott emlékezete!”²⁶

Jozefa, báró Bánffy Jánossal 1834-ben kötött házassága után voltaképpen kényelmes és meglehetősen biztonságos életet élt Beresztelkén. Mindennapjaik csendben és nyugodtan teltek, a bárót birtoka rendezése, illetve politikai megbízatásai foglalták el, Jozefa pedig a háztartás vezetésével és a gyermekneveléssel volt elfoglalva. Időnként rokonokat vagy közeli ismerősöket látogattak meg, koruk fontos eseményeiről

---

24 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 8.

25 Kelemen is említi őket: Uo., 14.

26 *Pesti Napló*, 1899. jan. 9., 5. (*Napi hírek – Gyászrovat*) Elhunytáról a *Vasárnapi Újság* is megemlékezett: *Vasárnapi Újság* 46, 3. sz. (1899. jan. 15.): 49. (*Halálözönások* című rovat)

pedig az újságokból tájékozódtak. Ezt a viszonylag nyugodt életet változtatták meg egyik napról a másikra az 1848–49-es forradalom eseményei. Jozefa maga így ír erről emlékirata legelején:

1834-ben férjhez mentem; azóta, huszonhárom évtől fogva, napjaim oly egyformán teltek itt, Beresztelkén, mint csak szokott lenni csendes házasságban, sok gyermekkel, közepes vagyonnal. Ki napirendembe belétanult, talán óránként meg tudná mondani foglalkozásom, mibe legfeljebb egy vendég vagy férjem mulattatása okoz némi csekély változást. A család nevezetes eseményeit egy évenként történendő pár napi út jó anyámhoz, amíg élt, azután testvéreimhez vagy napamhoz, és a gyermekeknek szinte minden másfél évre eső születése képezték. Azonban ezen csendes életbe egy zivataros intermezzót játszdottata a forradalom ideje.²⁷

Otthonukat a környezetükben élő oláh és szász lakosság feldúlta, állataikat elhajtották, házberendezésük nagy részét tönkretették, ág- és ruhaneműiket ellopkodták. Hat gyermekével és egy hetedikkel a szíve alatt Jozefának menekülnie kellett, és csupán két éves kényszerű távollét után, 1850 szeptemberében térhetett a család vissza Beresztelkére, hogy romba dőlt életüket ismét felépítsék.

Bizonyított tény, hogy kivételes történelmi körülmények között, extrém élethelyzetekben az írás használata fellendül.²⁸

---

²⁷ KELEMEN, *Emlékirat*, 26.

²⁸ A kora újkori börtöntapasztalat és íráshasználat összefüggéseire ld.: TÓTH Zsombor, „Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (Vázlat)”, in *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor, 11–50 (Budapest: Reciti, 2017).

Szinte biztos, hogy a forradalmi események traumatikus tapasztalata készítette Wesselényi Jozefát is arra, hogy élményeinek írásban is hangot adjon, és azokat megörökítse. Ezt bizonyítja az emlékirat eredeti, kéziratos címe is, *Éltemnek [!] nevezetesebb időszakja*, melyet Kelemen Lajos változtatott *Emlékirat: Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről [!]* címre. Az emlékirat azonban később keletkezett, a forradalmi események megörökítésére először Jozefa naplójában került sor.

A fennmaradt hagyaték alapján Jozefa 1848 őszen kezdte el írni naplóját; első bejegyzését 1848. november 1-jére datálta. Ekkor már gyerekeivel Marosvásárhelyen tartózkodott. Férje ugyanis Küküllő vármegye főispánjaként Dicsőszentmártonban időzött, de családjáról is gondoskodni akarva, a fenyegető mozgalmak hírére jobbnak látta őket városban elhelyezni. Beosztásukról még október 18-a előtt elindultak, ekkor ugyanis otthonukat a szomszéd falvak fékevesztett csőcseléke és a beosztásukról lakosság egy része feldúlta, és rövid idő leforgása alatt több mint egy évtized munkáját tették teljesen tönkre.²⁹ A pusztítás idején ők azonban már nem tartózkodtak otthon.

Jozefa naplóírói gyakorlatában azonban nem állt meg az 1848-ban elkezdett naplónál. 33 évvel később, 1881. december 1-jén ugyanis új naplót kezdett, melyet aztán előző naplójával

---

29 A pusztításról a *Kolozsvári Híradó* november 7-i száma is tudósított: „Tancson (Kolozm. alsó kerül.) oct. 18-án véghezvitt dúlásról a' következő hiteles tudósítást vettük. Az irt napon 6 felbőszült lándzsás ember jöven át Szokólból Tancsra, itt gr. Teleki Miklós házának ajtait bétörték, ablakait összerontották, szekrényeit fölhasogatták, a' bennök talált pénzt magokhoz vették 's ezzel távoztak. Ez alatt nagy néptömeg sereglett össze a' faluból; és most kezdődött aztán a dúlás és rablás egész borzasztóságában. A' vad csorda, a' házban talált minden butort, ruha- és ágyneműt még csak az ablakokat és ajtókat is elhordotta; a' mit el nem vihetett összerombolt elanynyira, hogy a házban csak pusztá falai maradtak. Tancsról *Bereztelkére* mentek s' ott b. Bánfi János házában hasonló dúlást és rablást követtek el.” *Kolozsvári Híradó*, 1848. nov. 7., 372. [tévésen: 365.] (Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.) A híradást említi: KELEMEN, *Emlékirat*, 66.

párhuzamosan, tehát egyidejűleg vezetett egész 1899-ben bekövetkezett haláláig. Míg azonban az 1848-ban elkezdett naplóban kizárólag a kor társadalmi-politikai eseményeiről írt, az 1881-es kezdetű szöveget személyes, családi események és magánéleti ügyek uralják. E személyesebb hangvételű napló immár a Kolozsváron élő, idős özvegyasszony mindennapi rutinjáról számol be, aki idejét gyermekei és egyéb családtagjai társaságában tölti, rokonokat látogat, templomba jár és különféle családi eseményeken vesz részt.

Párhuzamos naplói mellett, emlékiratából ítélve, 1857-ben („1834-ben férjhez mentem; azóta, huszonhárom évtől fogva...”) kezdi el önálló narratívaként az 1848–49-es eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezéseit megírni. Az emlékirat gondolata azonban hosszabb ideig érlelődhetett benne, hiszen naplójában, egyfajta beékelt visszaemlékezésként, már 1853 augusztusában, majd október–novemberében is visszatér a forradalom idejére, ezeket a részeket pedig később az emlékiratba is bedolgozza. Jozefa minden bizonnyal többféle írásgyakorlattal is kísérletezett életében, hiszen az 1857-ben elkezdett emlékiratot korábban egy regényes korrajz formájában, álneves szereplőkkel is próbálta megírni, melyben Kelemen Lajos szerint saját otthonára és a környezetében élők személyére lehetett ismerni.³⁰ Ez a harminckét oldalnyi töredékes szöveg a XX. század elején még Kelemen rendelkezésére állt, pillanatnyilag azonban lappang, hollétéről nincs tudomásom.

A bárónő hagyatéka halála után leszármazottaihoz került, tőlük pedig később az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárába. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1950. február 12-én való

---

30 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 19.

megszüntetése után³¹ azonban levéltárának anyaga és kéz-
irattárának egy része Történeti Levéltár név alatt a Kolozsvári
Akadémiai Könyvtár kezelésébe jutott. Innen a levéltári
anyagot, vagy annak legalábbis jelentős részét, 1974-ben a
Kolozsvári Nemzeti Levéltár (ma Román Nemzeti Levéltár
Kolozs Megyei Igazgatósága) vette át, a kéziratári anyag pe-
dig az Akadémiai Könyvtárban maradt. A naplók és az emlék-
irat ma is itt találhatóak.³²

Esemény és emlékezet: 1848–49 Wesselényi Jozefa naplójában és emlékiratában

Wesselényi Jozefa naplója in medias res kezdődik, különösebb
bevezető, vagy a naplóírást motiváló magyarázat nélkül: „Ma
ugy vélem sorsunkat eldöntő csata lesz Urbán³³ s’ a székely-
ség közt.”³⁴ Az események közepén kezdődő narratíva azt a
feltételezést is megengedi, hogy az 1848–49-es forradalom
eseményeit elbeszélő részek voltaképpen folytatásai egy ko-
rábban elkezdett, ám időközben elveszett naplónak. E teóriát
azonban más források egyelőre nem támasztják alá. Ráadásul,

---

31 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárának és Levéltárának bonyolult törté-
netéről: Kiss András, „Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és tör-
ténéte”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SÍPOS Gábor, 183–237
(Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009). A kolozsvári Egyetemi Könyvtár
és Akadémiai Könyvtár történetéről: JAKÓ Klára, „Egyetemi és Akadémiai Könyv-
tár, Kolozsvár”, *Aetas* 8, 3. sz. (1993): 207–211.

32 Jelzetük: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române –
Filiala Cluj-Napoca), Mss A 85; Mss A 86/I–V; Mss A 87. A naplók sajtó alá ren-
dezése folyamatban van. Megjegyzés tőlem. T. Zs. A naplók és az emlékirat utóéletéről
részletesen: TÖRÖK, „A bárónő naplót vezet...”.

33 Karl von Urban (1802–1877) osztrák katonatiszt, császári-királyi altábornagy,
aki a honvédsereg ellen folytatott erdélyi harcokban vett részt.

34 *Losonczi Báró Bánffy Jánosné Hadadi Báró Wesselényi Józefa Naplója. / Első
kötet. / 1848 november 1-től 1862 december 14-ig*, Kolozsvári Akadémiai Könyv-
tár, Mss A 86/I. A naplóból vett idézetek a továbbiakban is e kötetből származnak.
A kézirat oldalszámait nem tüntettem fel, az idézetekre a bejegyzés dátuma alapján
hivatkozom. Az idézeteket betűhíven közlöm, a központozást is csak a szövegértést
zavaró esetekben javítottam. T. Zs.

a napló írásképeiből ítélve úgy tűnik, hogy Jozefa formailag is ezúttal kísérletezte ki a számára legmegfelelőbb írásmódot. Ez utóbbi megállapítás is csak feltételezés, hiszen elméletileg semmi nem zárja ki másfajta írásképek alkalmazását egy esetleges korábbi napló esetében. Mindenesetre a fennmaradt kéziratokból ítélve Jozefa eredetileg különböző méretű és színű, különálló számozott lapokra³⁵ írta naplóbejegyzéseit és emlékiratát, melyeket később unokája, Bánffy János köttetett be.³⁶ A napló folyamatos, lapszél-től-lapszél-ig érő írásképpel kezdődik, ám csupán néhány lap után, a 18. oldaltól írója egy bal hasábos szövegtükörre tér át, és így folytatja naplóját (és emlékiratát) élete végéig. A szöveg ily módon való elhelyezése nyilvánvalóan praktikus célokat szolgált: Jozefa ugyanis folyamatosan újra meg újra olvasta naplóját, és az üres hagyott hasábon utólagos korrekciókat, kiegészítéseket hajtott végre. A hasábra „tördelt” írásképek egyrészt az idő rétegzett megtapasztalásáról tanúskodik, másrészt pedig folyamatos önelemzést és átdolgozást tett lehetővé. Wesselényi Jozefa naplójának kompozicionális alapegységét a naponkénti feljegyzések (dátum, és helyváltoztatás esetén helymegjelölések) jelentik. A napló oldalait a folyamatos, bal hasábos szövegezés tölti ki, rajzok nélkül, kiemelések legfeljebb aláhúzások formájában vannak jelen a szövegben.

Az 1848-ban elkezdett napló eseménybeszámoló, célja a társadalmi-politikai események dokumentálása. Magánéleti történéseket csak ritkán és szűkszavúan említ benne Jozefa. Az 1848–1862-es időintervallumot felölelő első naplókötetben például a forradalom és szabadságharc, majd az azt követő Habsburg-abszolutizmus eseményei foglalkoztatják. A köz-

---

35 A számozás folyamatos, de helyenként el van véttve, és utólag javítva.

36 Ld. erről: ТӖРӖК, „A bárónő naplót vezet...”.

vetlen környezetét, tehát az erdélyi főnemesség életét érintő eseményekről számol be: házkutatásokról, bebörtönzésekről, kivégzésekről tudósít, és természetesen nem kíméli a meglátásában laza, szervezetlen osztrák kormányzatot sem.

A naplóban az események idejének megörökítése zajlik, a narratív „pillanat”, az elbeszélés ideje tehát voltaképpen az események idejével azonos. Írója mellőzi az előzmények és következmények bemutatását, a távlati perspektívát. Jozefa családjával, gyermekeivel, illetve a család nevelőjével és néhány cseléddel Marosvásárhelyen tartózkodik a napló elkezdésének pillanatában, és szinte napi rendszerességgel tudósít a környezetében zajló csatákról, eseményekről: Szászrégennek 1848. november 2-án a székely csapatok általi felprédálásáról (november 3-i bejegyzésében ír erről); Marosvásárhelynek, majd Kolozsvárnak a császári alakulatok általi bevételéről (előbbi november 5-én – Jozefa november 10-én, öt napos hallgatás után ír az eseményekről; utóbbi november 16-án – Jozefa csak december 2-i bejegyzésében említi először); Bem Marosvásárhelyre való bevonulásáról (1849. január 13-án – Jozefa 12-ére datálja bejegyzését); Szebennek a Bem csapatai általi bevételéről (1849. március 11-én – Jozefa 13-iki naplójegyzetében említi). Bejegyzéseinek gyakoriságát nyilvánvalóan körülményei, illetve az érkező hírek befolyásolják, hiszen a naplóban elbeszélte események nagy része az orálisból, a hallott hírek nyomán érkezik az írás médiumába. Erre többször is utal a naplóban. November 3-án, Szászrégen felprédálása kapcsán írja: „Bévevék Régent s’ egy szemtanu mondá nekem, hogy borzaszto volt a pusztítás mit ott a székelyek véghez vittek.” November 14-én a következő bejegyzést teszi: „A’ postát elfogják s’ mégis jo hírek szárnyalnak Kolósvárrol. Egy kereskedő ki onnan álútakon nagy bajjal ide juta, azt a hírt

hozá hogy tetemes álgyu és ember segítség érkezett Magyarországról Kolósvárra.” Kijelentéseinek hitelességét a hírek forrására, a szóbeliségre való utalással relativizálja elbeszélésében. Bejegyzéseibe gyakran ékelődnek be a „beszéllek”, „ugy mondják”, „hire van” kifejezések, vagy a narrátor hosszabb, kételkedő meglátásai, mint 1848. december 12-én: „Ma sok mindenféle valószínűtlen híreket hallánk, hogy Windischgrätz³⁷ megveretett volna Pestnél, Kolósvárt visszafoglalták sergeink, Háromszéken mind megölték volna az ellenök küldött rendes katonaságot, s’ viszont, hogy Urbán megverte volna sergeinket NagyBányánál. Már hogy mennyi igaz mind ezekből ki tudná kiszemelni?”

A hírek más része levél útján vagy a sajtóból transzponálódik a napló oldalaira. 1848. december 5-én írja: „Vevék levelet Kolósvárról, s’ a mennyire megnyugvék hogy jó embereim kevés kivétellel majd mind eltávoztak s’ az ott lévőknek is semmi bántódások nem történt, anyira lehangola azon tudat, hogy ott is semmi, vagy igen csekély ellentállás nélkül adá fel magát a város.” 1849. április 15-én pedig a következő sorok kerülnek a naplóba: „Buda Pest bevétele nem valosult meg, de anyi bizonyost tudunk már hírlapok útján, hogy a miénkek már Gödölön túl kergették a Windischgraetz táborát.”

A tér, amelyben Jozefa megtapasztalja a forradalom eseményeit, nemzetiségi kérdésektől hevesen átfűtött. 1848. december 3-án jegyzi meg:

Az oláh és szászság civakodni kezd egymás közt. A’ katonaságnak se akarnak már az oláhok engedelmeskedni,

---

37 Alfred Candidus Ferdinand zu Windisch-Grätz herceg (1787–1862) császári és királyi tábornagy, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt 1849 áprilisáig a császári csapatok főparancsnoka.

Kolósvár mellett egy faluba úgy mondják negyvent lőtt le a katonaság. Tán csak zavarodna meg elméjük mint Babel építésénél, hiszen a mi célzt ők tűztek ki magoknak, sokkal vétkebb válsalat, mert a camarilla e szerencsétlen ország szabadságát akarja letiporni, a szász és oláh nemzet pedig régi irigységét, bosszúvágyját és kapiságát akarja rajtunk kiönteni.

1849. június 22-e körül maradt családjával Marosvásárhelyen, az orosz csapatok beavatkozása nyomán, férje tanácsára, Szilágynagyfaluba, Bánffy János mostohanagyanyjának birtokára utazik gyerekeivel. Június 30-án így ír erről: „Néhány napot útba tölték, mert a muszka beülvén Brasso és Burgo Prund³⁸ felé, férjem félt hogy az oláhok és szászok erre a hírre újra feltámadnak, azért bátorságosabbnak látta, ha magyar helységbe telepedünk.” Szeptemberig maradnak itt, e hónap 4-én kelt bejegyzését már Kolozsváron írja. Beresztelkére csak egy év múlva, 1850 szeptemberében költöznek vissza.

Míg Jozefa gyermekeivel 1848 novemberétől 1849 júniusáig Marosvásárhelyen vészeli át a forradalmi időket, férje, főispáni teendőiből adódóan, a Küküllő megyei eseményekbe kapcsolódik be. 1848. november 1-jén a naplóíró így utal erre:

Éppen most telepede le grádicsunkon egy néhány lánzdzás székely, látván hogy kedélyek levert s' mindegyik mellett egy egy siro nő, kérdém hogy honnan jönnek, beszéllék hogy Kuttyfalvánál megszalaszták őket a polák katonaság és oláhok s' a köteles hajot is elbocsáták a közösülés gátlása végett, Radnoton talám keményebb lesz részünkről az ellentállás mert ott két száz rendes székely

---

38 Borgóprund (ma: Prundu Bârgăului, Románia)

gyalogság van felállítva. Engem rendkívül érdekel, mert férjem ott van mint főispány táborunkat elességgel ellátando. Csak azon könyörgök hogy ha az Ég úgy rendelte hogy nekie vesznie kell legalább mint vitéz hulljon fegyverrel kezébe s' ne kerüljön a bosszus oláhok hatalmába kik borzaszto kínzásokat visznek a magyarokan véghez.

November 4-i naplóbejegyzésében ismét említi férjét: „Ma Küküllő Megyébe indul egy sereg székely, férjem is odamenyen s' újra megkísérti honvéd őrseret felállítani, gondolom nem nagy sükérral [!].” November 5-én szintén Bánffy Jánosról ír: „Ujra nyughatatlan éjjet tölténk. A Polák katonák az oláhsággal együtt Nyarádtónél vannak, ugy mondják a várost ostromlandok. A' székely katonaság elejőkbe ment s' az egész város fegyvert ragadt. Férjem is kiment csekély számu Küküllő Megyeivel.” Noha Bánffy többnyire nem volt a családdal Marosvásárhelyen, feleségével, vélhetően szóbeli üzenetek formájában, folyamatosan kommunikált. Így Marosvásárhelynek a császári alakulatok általi elfoglalásakor, az általános menekülés közepette, Jozefa kezdetben azért nem mozdul szálásáról, mert férje előzetesen így rendelkezett. November 11-én, visszatekintve az elmúlt napokra, ezt írja naplójában: „Borzaszto volt a szegény városi népnek állapotja ki már minden pillanatba várá az ellenség bérohanását. Mindenfelől szaladás, sírás hallatszott, cselédeim kértek, unszoltak hogy szökjök, [!] de nekem f[érjem]. ki a csatába ment volt azt parancsolá hogy ne mozduljak, azért imádkozva várám egy szobába hét gyermekemmel a réánk mért csapást.” A forradalom leverése után aztán rövid ideig férje is a bujdosottak sorsára jut. 1849. október 4-én Jozefa a következő sorokat jegyzi naplójába: „Az én férjem is bujdokol a Szilágyba, és még sok más üldözött.”

Wesselényi Jozefa naplójának diskurzusa tényszerűséget sugall, a külső világra koncentráló adatokat közöl, érzelmei főként férje miatti aggodalmában és gyermekei sorsával kapcsolatos félelmeiben artikulálódnak. 1848. november 14-én írja: „Nekem borzaszto állapotom vagyonunktól megfosztva, f.[érjem] üldözött földönfúto, szivem gyermeke kicsi Ferencz cholérába, cselédeimtől elhagyatva, küzdöm gyenge nő létemre balsorsom ellen, s’ még kérem a mindenhatót hogy nyujtsa nyomorú életemet, mert akkor mi lenne hét gyámoltalan gyermekemből?” Marosvásárhely bevételére emlékezve, egy évvel később, 1849. november 5-én, a forradalmi események talán számára legkritikusabb pillanatára tekint vissza naplója hasábjain:

Visszaemlékszem éppen ma esztendeje Gedeon³⁹ bevéve Vásárhelyt, futánk onnan, az ellenség, s’ leginkább a vad oláh csorda elől. Soha se felejttem el mint vevének körül ártatlan gyermekeim bennem pártfogot, támaszt remélve, s’ mint vérzék szivem azon gondolatra hogy talám egy pár percz mulva tétlen kell elnéznem mint kinozza őket egy vad oláh, mert hogy engem is hasonló sors érhet annyi félteni való tárgy mellett, soha egy pillanatilag se juthata eszembe.

Az elbeszélő nemi identitása mellett leggyakrabban főnemesi hovatartozásának ad hangot a napló oldalain. A tárgyilagos, mondatnyi vagy néhány sornyi bejegyzések csak sejtetik, hogy bárónóként milyen nehéz lehetett a kiszolgáltatottság és a gyakran megalázó új élethelyzetek elviselése. 1848. november 13-án írja: „Azt mondják hogy székely földön rossz indulattal

---

39 Gedeon József császári tábornok.

vannak a menekvő urak eránt, nem vettem észre, minket mindenütt a legnagyobb szívességgel fogadtak, hanem annyi igaz, hogy ott is nagyon elterjedtek a communistisch eszmék." A kiszolgáltatottság, a folyamatos bizonytalanság elviselhetetlennek tűnik számára a kialakult új helyzetben. Néhány nap múlva, november 27-én jegyzi be naplójába: „Ez a bizonytalanság borzaszto állapot. Még a mindennapi élet is nehezült, a' nemesség majd mind ki van pusztitva, a' cselédek nem akarnak többet függni, s' a legocsmányabb hálátlanságot mutatják, minket elhagyott székelyföldi vándorlásunkba a kocsis, ki tizenhat s' az inas ki tizenkét évet lakott volt nállunk." A cseléd tartással és -fogadással kapcsolatos problémák gyakran térnek vissza a naplóban. A felmerülő nehézségeket Jozefa időnként keserű humorral próbálja túrhetővé tenni saját maga számára is. Erre utal 1849. január 3-ai bejegyzése:

Nagy baj van a cseléd fogadással, az urasság elszegényedvén nem ígérheti a régi nagy fizetéseket, ők pedig nem akarják a körülményekhez alkalmazni magokat. Egy úgy nevezett cselédszerző vállalja a szerzést ajándék ígérete mellett magára, s' jót neveték rajta, midőn egy szakácsné keveselvén az ígért fizetést, avál akará réá venni egész ékes szollással hogy nagyobb szerencse báro mint polgárnőt szolgálni, bizony gondolám, jól teszi a szegény cseléd ha efélébe talál kárpotlást, mert erszényünk nem telibb s' bizonyosan nem pontosabb a polgárnőkénel.

Mint látható, Wesselényi Jozefa személyes tapasztalatai az erdélyi főnemesség kollektív világába ékelődnek be. A főnemesség életvitelére ható történelmi események között azonban időnként magánéleti történésekről és tragédiákról is

értesülhet az olvasó. Valamikor 1849. február 7. és 25. között leánygyermek születik, 1848. november 22-e és 1849 nyara között pedig, rövid egy év leforgása alatt, két fiúgyermekét veszíti el kolerában. 1849. szeptember 4-i naplóbejegyzésében egyértelműen az anya fájdalma szólal meg a szövegben: „Mint a köz mint a magány éltembe nagy dolgok szakasztaták félbe velem naplom. Másodszor ragadá ki a halál egy bütelyes nyomorúságos év alatt egy imádott fiut gyermekeim köréből. Meghala Gejzám is chollérába, s' én szegény anya vigasztalhatatlan vagyok.”

Wesselényi Jozefa először 1853. augusztus 10-én, október 6-án, majd november 1-jén tér vissza naplójában, egyfajta beékelts visszaemlékezésként, az 1848-as eseményekre. Ezeket a passzusokat utólag bedolgozza emlékiratába. Később, 1854. május 14-én, amikor több hónapos kolozsvári tartózkodás után visszatér Beresztelkére, ismét a forradalmat követő megérkezés és a két évi távollét emlékeit idézi fel egyetlen bekezdésben:

Újra kellemes falusi lakunkba vagyunk, s' mily más érzellemmel, mint mikor két évi távol lét után a forradalom idejébe, haza tértünk. Az alatt oly sok különböző változás történt, egy kiss leányunk született a legnagyobb nyugtalanságba, mert éppen akkor verték vissza Bémet Szebennél, s' jól tudtuk hogy a sereg sorsához van kötve a magyar lakosságé is. Különösen M. Wásárhely hol akkor mulattunk az oláhság martalékja lett volna. S' két kedves fiunk halt meg cholérába a sok vándorlás, s' az ahoz kötött nélkülözések s' kényelmetlenségek miatt. Honnomat a legnagyobb fénypontján láttam, s' azután rabságba sujtva. Soha se felejtetem azon kínos

ellentétet midőn győzelmes sergeink védangyalakként idvezeltük, s' azután keserű könnyekkel kísértük, idegen ellenség elől honnunkból kivonulni.

A forradalmi eseményekre való visszaemlékezés és azok külön narratívaként való megfogalmazása hosszú időn keresztül foglalkoztatta, mígnem vélhetően 1857-ben leült, hogy emlékiratait elkezdje. A szöveg immár közel tíz év távlatából tekint vissza az eseményekre, azokat keretbe helyezve az előzményektől, a kolozsvári országgyűlésen, majd a család forradalom alatti menekülésén keresztül az orosz csapatok kivonulásáig és az önkényuralom kezdetéig. Az elbeszélés ideje tehát tíz-tizennég évvel követi az eseményeket, az emlékirat ugyanis feltehetőleg hosszabb időn keresztül készült. A szöveg kézírata nem tünteti fel a befejezés időpontját, Kelemen Lajos úgy véli, ez minden valószínűség szerint 1863-ra tehető.⁴⁰ E hosszabb időintervallum alatt a megírás helyszínei is változhattak: az elbeszélésből ítélve Jozefa Beresztelkén kezdte írni, de a család a téli hónapokat gyakran töltötte Kolozsváron, elképzelhető tehát, hogy bizonyos részek itt készültek. Arról, hogy miért épp 1857-ben, negyvenöt évesen kezdte el írni visszaemlékezéseit a forradalomra, Jozefa emlékiratában és naplójában is hallgat. Az elbeszélés nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen aktuális élethelyzet vagy történes váltotta ki az emlékezés folyamatát. Kronologikus elrendezést követ, az emlékek 1848 márciusával, a pesti és bécsi forradalmi mozgalmakkal indulnak és az orosz csapatok kivonulásával, illetve az önkényuralom kezdetével érnek véget. Az emlékirat tehát Jozefa életének meghatározott időszakát,

---

40 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 20.

a forradalom által előidézett „zivataros intermezzót” idézi fel, amely bizonyára traumatikus emlékeket hagyott benne. Az írás terapeutikus funkcióját nem teszi egyértelműen a leírtak tárgyává, az emlékezés viszont lehetőséget teremt bizonyos tanulságok levonására és néhány élettapasztalat utólagos megfogalmazására. Jozefa önreflexív emlékező, tisztában van azzal, hogy saját emlékei szubjektívek és csupán egyéni értelmezését nyújthatják a történéseknek. Az emlékirat elején ugyanis, amikor leendő olvasóközönségét, unokáit szólítja meg, a következő megjegyzéssel folytatja a bevezető sorokat:

Históriát ne várjatok tőlem, mert ahhoz nem tudok, s azért nem is fogok neki, csak a körömben s különösen családban történeteket mondom elő; hiszen ez is érdekel bírhat előttem, mert nagyszüléitek, szüléitek és rokonaitok és sok előttem ismerős nevek szerepeltek. A nagy drámának ezen csekély jelenetei segítenek néktek fogalmat adni az akkori időről. Kiegészítő részei ezek a nagy egésznek; mint egy képnél a főtárgyak mellékalakjai.⁴¹

A históriától való egyértelmű elhatárolódás olyan elbeszélőről tanúskodik, aki tisztában van a történetírás műfaji konvencióival, ugyanakkor azzal is, hogy saját elbeszélése nem a história műfaji elvárásai szerint íródik. A fentiek értelmében az individuum narratívája ugyanakkor annak tudatosításával kapcsolatos, hogy ő maga egy tágabb közösség része, és tartozik e közösségnek az események saját szempontú elmondásával. A szöveg tehát családtörténeti kontextusba ágyazódik, és e családcentrikus narratíva tágabb perspektívája az a főnemesi kulturális környezet, amelyben Jozefa szocializálódott.

---

⁴¹ KELEMEN, *Emlékirat*, 27.

Hiszen az arisztokrata-főnemesi írástudás és írásszokások, mint naplóvezetés, levelezés, külföldi szerzők fordítása, illetve a devocionális irodalom (imádság, elmélkedés) különböző műfajaival való kísérletezés már jóval a XIX. század előtt szorosán összetartoztak. Jozefa közvetlen családjában is több íráshasználóval találkozunk: Polixéna nővére útleírást publikál (!); Polixéna férje, Jozefa sógora, John Paget, szintén napló- és útleíró;⁴² Jozefa naplóinak egy-egy bejegyzése szerint a naplóvezetés több generációra visszavezethető írásszokás volt a családban: a nagyszülők naplóit és leveleit anyja olvasta fel nekik; Kelemen Lajos adatai szerint férje, Bánffy János is vezetett naplót,⁴³ sőt, a családban már a gyerekek is írtak, vélhetően az íráskészség fejlesztésére, gyermeknaplót. Egy ilyet említ Jozefa is az emlékiratban: „Kedves kis Géjza fiam így ír a gyermeked naplójában; »úgy sírtunk, mikor apánktól megváltunk, mintha sohase látnók többé meg egymást.«”⁴⁴ És a példákat folytathatnánk, hozzátevé, hogy ennek a széleskörű főnemesi íráshasználatnak, a források nagy részének elpusztulása miatt, ma már csak egy töredékét

---

42 John Paget naplóját részben Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban, részben pedig Bukarestben, a Román Akadémia Könyvtárában őrzik. Az OSZK-ban őrzött naplónak az 1848–1849-es forradalommal kapcsolatos kötetéből magyar fordításban és angolul is jelentek meg részletek: HORVÁTH Jenő, szerk., „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: Paget János feljegyzései, 1849. június 13. – augusztus 27.”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29 (1928): 349–362, 482–496; Henry Miller MADDEN, „The Diary of John Paget, 1849”, *The Slavonic and East European Review* 19, No. 53/54, *The Slavonic Year-Book* (1939–1940): 237–264. Paget legismertebb műve 1835-ös magyarországi és erdélyi útja élményeiből született: JOHN PAGET, *Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political, and economical*, 2 Vol. (London: John Murray, 1839). A kötetet Angliában többször kiadták, Amerikában is megjelent, sőt német fordítása is készült. Teljes magyar nyelvű kiadása nincs. Szemelvényes fordítása 1985-ben a Helikon kiadónál jelent meg: JOHN PAGET, *Magyarország és Erdély*, szerk. MALLER Sándor, ford. RAKOVSKY Zsuzsa, 329–348 (Budapest: Helikon Kiadó, 1987). 2011-ben némi kiegészítéssel ismét megjelent: JOHN PAGET, *Magyarország és Erdély – Naplójegyzetek*, szerk. Cs. LINGVAY Klára (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2011).

43 KELEMEN, „Báró Bánffy Jánosné...”, 23.

44 KELEMEN, *Emlékirat*, 127.

láthatjuk.⁴⁵ Fontos kiemelni tehát, hogy Wesselényi Jozefa íráshasználatában családi szokást követ és mintát utánoz, és gyermekein keresztül át is adja ezt a hagyományt a következő nemzedéknek. A generációk közti kommunikáció igénye tehát a legerősebb motivációja az írásban. Mert, noha naplóját és emlékiratát nem megjelentetés szándékával írja, lelki szemei előtt határozottan körvonalazódik jövőendő olvasóközönsége, unokái, akiknek egyfajta mikro-narratívát, „petit histoire”-t kíván írni, egy olyan elbeszélést, amelyet szemtanúként ő maga tapasztalt meg, és amely saját családtörténetük megértésében segíti majd utódait.

A forradalom és szabadságharc eseményeiből így természetesen azok az emlékek maradnak meg számára legelevenebben, amelyek saját életkörülményeit és családjá sorsát érintették. Következésképp a naplóban az érkező hírek alapján szinte napi rendszerességgel bemutatott harctéri események és csaták az emlékiratban csak helyenként, említés szintjén vannak jelen, a fókuszban lévő családi események (menekülés, az otthontól való kényszerű távollét) tágabb kereteként jelennek meg.

Az emlékiratban elbeszélte események ideje jóval a naplóban rögzített történések ideje előtt kezdődik. Míg a napló 1848. november 1-jén indul, az emlékirat az 1848-as márciusi fejlemények előzményeivel kezdődik. A család Beresztelkén, hírlapok útján értesül a párizsi megmozdulásokról; ezt követően Bánffy János Kolozsvárra utazik, és részt vesz a március 21-i városi közgyűlésen és az azt követő eseményeken. Később hazautazik és a május 29-i kolozsvári országgyűlés idején már felesége

---

45 Wesselényi Polixéna angliai és franciaországi útinaplója (és vélhetően más kéziratok is) 1849-ben az aranyosgyéresi kastélypark tavának iszapjában enyészik el. Vö. JÉKELY Zoltán, „A XIX. század Murányi Vénusza”, in WESSELÉNYI Polixéna, *Olasz-honi és schweizi utazás*, s. a. r. GYÖRI János és JÉKELY Zoltán, 355–443 (Budapest: Magvető, 1981), 411.

is vele van: más nők társaságában ő maga is részt vesz az országgyűlés megnyitásán. Ezen az országgyűlésen mondják ki Erdély újraegyesítését Magyarországgal, valamint a jobbágyfelszabadításról, a törvény előtti egyenlőségről, a vallások egyenlőségéről és a közös teherviselésről alkotott törvényeket. Bánffy Jánost ekkor nevezik ki Küküllő vármegyei főispánnak. Jozefa a mindennapi életben bekövetkezett változásokat is észben tartja évek múltán. Így ír emlékiratában a Kolozsváron tapasztaltakról: „Sok minden aprólékosság változott meg a külsőségekben. Nem volt többé divatos *alázatos szolgájával* köszönni, hanem *Isten áldját* kellett mondani. Háromszínű szalagokat és tollakat viseltek a férfikalapokon, süvegeken. Szüntelen éljeneztek, macskazenéztek, magasztaltak, ócsároltak. Az utcákat elnevezték Szabadság, Wesselényi utcának stb.”⁴⁶ Mint írja, szabadelvűsége ellenére sem gondolta helyénvalónak, hogy a Kolozsvár mellett megrendezett népünnepen „tollas dámák bő gatyájú kocsisokkal táncoljanak”,⁴⁷ mert, véleménye szerint, a törvény előtti egyenlőség kimondása távolról sem jelentett műveltség- és kulturáltságbeli egyenlőséget.

E kezdeti időszakról emlékezetében számos életképszerű jelenet marad meg. E jelenetek teszik szemléletessé elbeszélését, és a forradalom és szabadságharc egyfajta alulnézeti olvasatát nyújtják. Betekintést engednek abba, ahogy a mindennapokban a különböző társadalmi hovatartozású emberek megélték a változásokat. Humorra kiélezett példája egy ilyen esetnek saját dajkájuk jogegyenlőséggel kapcsolatos értelmezésének elbeszélése:

---

⁴⁶ KELEMEN, *Emlékirat*, 45. Kiemelések az eredetiben. T. Zs.

⁴⁷ Uo., 44.

A földműves osztálynál is nagy volt a várakozás, s fájdalom, bizalmatlanság a földesurak irányában. Mi gyakran kívántuk őket felvilágosítani reményteljes jövőjük felől, de nem úgy vették, mint kellett volna. A reájok nézt idves változásokat a császárnak vélték köszönhetni, és se meg nem értették, se el nem hitték a nemességnek áldozatra készségét. A nagyobbik leányom dajkája bejáratos volt hozzánk. Férjem monda neki egyszer: „Halgass csak ide, Kati, mi minden jó vár reátok”, és elősorolá neki az úrbéres osztály [által] nyert jogokat. Midőn a jogegyenlőségre jutott, felém fordula a nő s kétkedőleg kérdé:

– De ugye azért még nem veheti el az én fiam a Nagysád leányát?

– Nem bizony – felelém neki –, még sokat kellene a te gyermekeidnek hágni s az enyimeknek szállni, hogy öszszeházasodhassanak. Látod, aki tanult, csak olyannal kíván egyesülni, ki tud, s ki dolgozik, olyannal, ki dolgos. Nem is ér az semmit, hidd el, legjobb mindnyájunknak, ha megmaradunk, hová a Gondviselés helyeztetett.

Mindazonáltal bölcs leckéim eredménye az lőn, hogy az én asszonyom rögtön elfuta a vásárba egy vékony szalmakalapot venni gyermekének, kit – úgymond – éppen úgy megillet már, mint a báróját.⁴⁸

Az országgyűlés feloszlataása után a család falusi birtokukra, Beresztelkére tér vissza, Bánffy János pedig, főispáni teendőiből adódóan, Küküllő vármegyében időz. Innen költöznek aztán, főként a mezőségi oláhságtól való félelmük miatt, 1848 októberében Marosvásárhelyre. Téglási Ercsei János, a marosvásárhelyi református kollégium tanára és akkori rektora

---

48 Uo., 32.

fogadja be őket ideiglenesen otthonába. Mint Jozefa is megjegyzi, a kb. 11–15 személyből álló vendégsereg valósággal elözönli a tanár csendes lakását. „Magam, hat gyermekem, a napam, Jancsó, a nevelő, egy francia bonne leányastól s még egynéhány cseléd.”⁴⁹ Rövid időn belül azonban sikerül más szállást szerezniük, és a népes család a Szentgyörgy utcába teszi át ideiglenes lakhelyét.

Az emlékirat egyik magával ragadó része annak a többnapos menekülésnek a részletes leírása, melyre 1848. november 5. és 10. között került sor, akkor, amikor az osztrák csapatok elfoglalták Marosvásárhelyt. E néhány nap eseményeinek szimultán elbeszélése, nyilvánvalóan a körülmények miatt, hiányzik a naplóból: november 5. és 10. között Jozefa hallgat, csak november 11-én tér vissza az elmúlt napok történéseinek leírására, ám ekkor is csak szűkszavúan teszi ezt meg, megálapítva, hogy „négy napi nyomoruságos bujdosásunk után” végül kénytelenek voltak visszatérni a városba. E néhány nap emléke azonban nem tompul az évek elteltével sem, hiszen a forradalom a legkritikusabb időszak lehetett Jozefa és gyermekei életében. Az emlékiratban vélhetően épp emiatt kerül sor e néhány nap vándorlásainak részletes kifejtésére. Miután november 4-én férje nemzetőrként parancsot kap, hogy „kirukkoljon”, Jozefa egyedül marad szállásukon gyermekeivel és a cselédséggel, akik folyamatosan menekülésre unszolják. Kezdetben, férje tanácsát követve, nem kíván szállásáról mozdulni, de az első ágyúdörgések végül őt is készülődésre indítják. Várandósan, a háztartásában élő további tizennégy személy társaságában két kis szekéren indulnak ki a városból, egy valóságos szekérkaravánhoz csatlakozva. Később Bánffy János is utoléri őket, és együtt folytatják a menekülést négy

---

49 Uo., 51.

napon keresztül Székesen (Săcăreni), Iklandon (Iceland), Vadadon (Vadu) keresztül, végül, férje nélkül, vissza Marosvásárhelyre. Közben egy-egy éjszakára ideiglenes szállásokon a házigazda jóakarátának vannak kitéve, cselédek egy része pedig megszökik. Visszatérve Vásárhelyre, szállásukat, két szoba kivételével, oláhok által elfoglalva találják, a kényszervendégekkel pedig ideig-óraig kénytelenek együtt élni.

Wesselényi Jozefa naplója és emlékirata nem heroizáló olvasatát adja az 1848-as eseményeknek: mindkét szöveg-típusban kíméletlenül mutat rá a krízishelyzetekben megmutatkozó emberi esendőségekre, társadalmi, nemzetiségi és nemi hovatartozástól függetlenül. Nem elfogult értelmezője az eseményeknek, a székely csapatok között uralkodó fegyelmezetlenségre és kihágásokra is éles kritikával világít rá: „Egyáltalában nagyon rossz fegyelem volt a székely seregben, azért napirenden volt köztük a gyilkolás, rablás, gyújtogatás. Így történt a Szászrégen felgyújtása is, mert az korántsem a kormány parancsából vagy a vezéreknek kitűzött szándékából történt.”⁵⁰ Úgyszintén metsző iróniával nyilatkozik a katonai kórházak női felügyelet alá tétele kapcsán a kisvárosi kerteskedésről és az elnöki pozícióért folytatott harcokról, vagyis az új helyzet által teremtett új nyilvános női szerepekkel kapcsolatos visszásságokról. Az emlékiratot számos hasonló, az emberi viszonyokról árulkodó korrajz színesíti. Ezek közül néhányat a naplóban is megörökít Jozefa, ám az eltelt idő és a nyugodtabb íráshelyzet a következtetések és tanulságok levonására, valamint a leszármazottaknak, unokáknak szánt oktató, nevelő, moralizáló szándék kifejezésére is elegendő helyet teremt. Amikor például 1848 őszén néhány napra Marosvásárhelyről a közeli falvakba menekülnek, cselédjeik

---

50 Uo., 69.

részint nem akarnak velük tartani, részint útközben hagyják el őket. Erről így emlékezik meg az emlékiratban: „Úgy vettük észre, hogy a főbb ok, miért cselédeink elhagytak, abban rejlett, hogy ők a mi vesztünket és vagyonunk felosztását bizonyosnak vélvén, ők is akartak osztozni a prédában. [...] Mindezt csak azért mondom el, hogy ne ítéltetek, kedves gyermekeim, a míveletlen ember felől, a ti eszméitek és elveitek után. Legelőbb is, tetemes különbség van a birtokos és birtoktalan ember fogalmai közt.”⁵¹

Az emlékirat elsődleges forrásai nem a szóbeliségből érkező hírek, sem pedig a nyomtatott média, mint a napló esetében, hanem a szövegíró emlékezete. A visszaemlékezést emellett „előszövegek” (avant-textes)⁵² is segítik, ezek elsősorban a korábbi napló egyes bejegyzései, melyek utólag, módosított változatban, a memoár szövegébe is bekerülnek. Az emlékiratnak azonban emellett bizonyára voltak más előszövegei is. Kézirata nem egészen tisztázat, hiszen vannak benne javítások, ám a szövegnek biztosan voltak fogalmazványai. Sőt, Kelemen Lajos megállapítása szerint Jozefa, egyfajta visszaemlékezési kísérletként, írt is egy mára eltűnt „regényes korrajzot”, melyben szintén a saját környezetében történetekre lehetett ismerni.⁵³ A meglévő „előszövegek”, a napló bizonyos bekezdései és az emlékirat közötti különbségek mindenesetre az emlékezet működési mechanizmusaiba és az elbeszélő énképének fejlődésébe engednek betekintést. Jó példát nyújtanak erre a naplónak és az emlékiratnak a katonai kórházak női

---

⁵¹ Uo., 90–91.

⁵² A fogalmat Philippe Lejeune használja az autobiográfiák genetikus kutatásával kapcsolatos tanulmányában: Philippe LEJEUNE, „Auto-Genesis: Genetic Studies of Autobiographical Texts”, in *On Diary*, szerk. Jeremy D. POPKIN and Julie RAK, 213–235 (Honolulu: University of Hawaii Press, 2009).

⁵³ Vö. a 30. lábjegyzethez tartozó főszöveggel.

felügyeletével kapcsolatos paragrafusai. Naplójában Jozefa 1849. május 10-én ír erről, a következőképpen:

A' katonai kórházakat nő felügyelet alá tették. Egy országos ápolónő társaság alakult, melynek fő felügyelője Meszlényiné Kossuth Susána. Megvallom nekem egy kissé Napoleon fogásnak tetszik Kossuttól, nővérét szerepeltetni, de se' baj, hiszen a nagy embereknek is megvannak gyengéik, s' a fő dolog, hogy szegény betegeink jól legyenek látva. Hanem azt nem tudom ha célt érhetünk é? Mert a Vásárhelyi nőkről ítélve nem sok okost vihetünk ki, félre értve kötelességeket, a helyet hogy szerényen keresztényileg kívánnának az emberiségért munkálni, pártérdekkel eltelve, éretlen politizálásba, s' még corteskedésbe is ereszkednek; az ékesen szollás kország bántja őket. A minap Berzenczeinek⁵⁴ egy méltó nővére nagy pathosszal azon javallatot tevő, hogy a ki valaha Kóssuthot hibáztatta az ne lehessen tagja ezen társaságnak. Igazán kedvem lett volna mondani hogy magam is felség vagy is Kossut sértés bűnébe estem, különösen akkor, midőn Berzenczeit az álladalomnak oly sok pénzével bizta meg, melyből ő azután, 50,000ról nem tudta számolni. Egyáltalába sokan a márciusi hazafiak közül azt hiszik, hogy leg buzgobb honfiak ha Kossutot éigig magasztalják, s' azonban az álladalom pénzét bézsebelik.

Az emlékiratnak a kórházak női felügyeletével kapcsolatos részéből teljes mértékben hiányzik a napló szövegében egyértelműen érezhető Kossuth-kritika. A kisvárosi nők „kóroda-

---

⁵⁴ Berzenczey László (1820–1884), az 1848–49-es szabadságharcban székelyföldi kormánybiztos.

elnökségért” folytatott nevetséges harcát az emlékiratíró viszont ugyanolyan távolságtartó-ironizáló hangnemben mutatja be, mint a naplóban. Az emlékiratból azonban az is kiderül, hogy Jozefa maga is az elnökjelöltek között volt, de a bizottság végül nem őt választotta meg. Az elbeszélés erre vonatkozó része ugyanakkor egy párbeszéd felidézésével egészül ki. A dialógus szerint az elnökválasztás után Jozefa többmagával hazafele indul, és útközben egy csoport katona mellett visz el útjuk. Az egyik honvéd, megállítva a beszélgető nők csoportját, rákérdez az elnökválasztás tényére, Jozefa elnökségével kapcsolatos preferenciájának is hangot adva. A bárónő informálja, hogy a választmány többségi szavazata nem az ő javára döntött, így az „alkotmányos honvédem”-nek nevezett személy is belenyugszik az eredménybe.⁵⁵ A szövegből nem derül ki, hogy Jozefa személyének a lokális közösségben való presztízsértéke befolyásolta-e a honvéd véleményét, vagy egyszerűen csak olyan ártatlan flörtről volt szó, amely rendkívüli élethelyzetben belefért a még fiatal bárónő és a katona közötti társadalmi érintkezésbe. Ez utóbbi feltételezést erősíti, hogy az elbeszélte jelenetet egy Coburg-huszárral való hasonló „mulatságos beszélgetés” felidézése követi az emlékiratban.⁵⁶ E jelenetek mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a forradalom óta eltelt jónéhány esztendő a traumatikus események mellett a kellemesebb, mulatságosabb emlékek felidézését is lehetővé teszi, időnként a női elbeszélő hiúságának is helyet engedve.

Az emlékiratban elbeszélte életképszerű jelenetek ugyanakkor nem fölösleges digressziókként hatnak, és a szöveg koherenciáját sem bontják meg. Ellenkezőleg, épp ezek a jelenetek

---

⁵⁵ Ld.: KELEMEN, *Emlékirat*, 59–61.

⁵⁶ Uo., 61–63.

teszik szórakoztatóvá, élvezetessé Wesselényi Jozefa visszaemlékezését. Az emlékirat utolsó sorai a narráció befejezettségére utalnak: „Az oroszok eltávozta s az első izgatottság után halálcsend állott elő: a leigázott nemzet kétségbeejtő hallgatása.”⁵⁷ A szöveg befejezett, a forradalmat követő események azonban az emlékirat befejezésének pillanatában is folytatódnak. A legutolsó mondat tágabb szövegkörnyezetben pozicionálja az emlékiratot, az egyéni íráshasználaton belüli különféle szövegtípusok összefüggéseire utal: „Ami azóta [az oroszok eltávozta] nevezetes történt, naplómban mind leírtam.”⁵⁸

Nők, emlékezet és főúri családtörténet

Wesselényi Jozefa nemcsak emlékiratában, hanem naplóiban is egyértelművé teszi, hogy írásainak megcélzott olvasói leszármazottai, gyermekei és unokái. Naplóiban többször is megszólítja őket, a szóbeliséget imitálva mintegy elbeszélget velük.⁵⁹ 1852. június 22-én például egy Kolozsváron történt esetet jegyez le. A tudósítás szerint a Bethlen család egy fiatal leánytagját a háznál elszállásolt osztrák tiszt feljeleníti, mert a leányka, elfeledkezve magáról, osztrák dalt dúdol, a tiszt e cselekedetet pedig úgy értelmezi, hogy a leányka szándékosan őt kívánta bosszantani. E jelenet kapcsán írja Jozefa a következőket:

---

⁵⁷ Uo., 135.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A szóbeliség írásban való imitálása a narráció hitelességének megteremtését szolgálja, és az ego-dokumentumokban az elbeszélők által gyakran alkalmazott eljárás. Két kora újkori példa elemzéséhez ld.: Tóth Zsombor, „Találkozás az egyszerűvel. A homo narrans és a homo scribens jelenléte a kora újkori emlékirat-irodalomban: Esszé”, in *Aranyhíd*, szerk. JAKAB Albert Zsolt és VAJDA András, 695–703 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

S' el hiszitek é szép kiss unokáim hogy lehetett oly alaton katona tiszt hogy felado legyen, lehetett oly kicsinyszerű törvényszék, mely nem csak hogy egy ily nevetséges vádat felvegyen hanem még egy fiatal leánykát, egy Bethlen kisasszonyt, tizenöt vesszőcsapás és két héti börtönre ítéljen, s' végtére, o! képtelenség, egy huszonkét éves fejedelem, ki oly lovagiatlan lehessen, hogy uralkodása alatt a nők korbácsoltatása, s' vesszőztatása napirenden legyen? Már tudom kívánjátok tudni minő eredménnyel a dolognak, tehát tudjátok, hogy ebbe a minden illedelmet legázoló democratico absolutisch⁶⁰ korba, se merék ezen botor ítéletet véghez hajtani, mert a caesar kegyelmessége jelét adá, megbocsátván egy gyermekes csint.

Amikor 1853. augusztus 10-én először tér vissza naplójában a forradalmi eseményekre, ezt megelőzően, augusztus 3-án az alábbiakat jegyzi be naplójába, ismét leszármazottait szólítva meg:

Közönségesen hiszik hogy nagy események elő napjain vagyunk, de itt nállunk mégis oly nagy a pangás oly sötétségbe tartanak hogy egyebet mende mondánál nem írhatnék, azért vissza térek a forradalom elején való eseményekre és az akkori személyes viszonyainkra, mik előttetek unokáim! bizonyosan nagy érdekléssel fognak bírni.

Úgyszintén, 1881-ben, amikor második, párhuzamos házi naplóját elkezdi, feltételezett olvasóinak ismét leszármazottait,

---

60 Kiemelés az eredetiben. T. Zs.

gyermekait és unokáit jelöli meg, visszautalva egy íráshaszná-
lattal és olvasásgyakorlattal kapcsolatos családi hagyományra:

A naplomat eddigelő inkább csak tárgyilagosan vittem,
de eszembe jut, mily érdekekkel hallgattuk midőn anyám a
nagy szüléink leveleit, naplojit olvasta fel és így gondo-
lom talán gyermekeimnek, unokáimnak is kedvök telik
majd visszapillantani magány életembe s' azért a köznapi
csekélysegekről is írok.⁶¹

Wesselényi Jozefa napló- és emlékiratíró gyakorlatában vol-
taképpen nem egyedi eljárást követ, a főúri családokban
ugyanis már a kora újkortól kezdve erős hagyománya volt a
családi használatra készült különböző szövegtípusoknak.
Összehasonlításként érdemes itt egy másik, 1848–49 kapcsán
készült női emlékiratra utalni, Batthyány Lajosné Zichy Antó-
nia Batthyány Lajos fogságáról és haláláról írt visszaemléke-
zésére, mely szintén kifejezetten gyermekei számára készült.
Még 1850-ben, az emigrációban (Svájcban) kezdte írni eredet-
ileg németül, de később magyarra is lefordította.⁶² A vissza-
emlékezést egy gyermekeinek címzett bevezető előzi meg,
melyet a következő megszólítással indít: „Kedves gyerme-
keim! / Ezen emléklapokat számatokra írtam. Ti mind a három
még oly gyenge korban voltatok, mikor szegény atyátok a leg-
borzasztóbb gyűlöletnek és boszúnak áldozatul esett, hogy
akkor [...] egyik sem tudhatta felfogni a nagy veszteséget,
mely benneteket ért, se a módot, *hogy* – és mikép történt ez.”⁶³

61 Özv. br. *Bánffy Jánosné Wesselényi Jozéfa házinaplója*, Kolozsvári Akadémiai
Könyvtár, Mss A 87.

62 URBÁN Aladár, „Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálá-
ra”, *Századok* 115, 3. sz. (1981): 587–620, 589.

63 Uo., 591. Kiemelés az eredetiben. T. Zs.

Az 1848–49-es történések kapcsán feltehetően sokkal több nő által, családi használatra íródott szöveg készült, mint amennyiről pillanatnyilag tudomásunk van. Az utólag nyomtatásban is megjelentek között figyelmet érdemel Damjanich Jánosné Csernovics Emília oral history típusú önéletrajza, melyet unokahúgának, Csernovics Larának mondott tollba.⁶⁴ E csoportba tartozik még Görgei Artúrné Adèle Aubouin eredetileg németül készült emlékiratának magyar nyelvű kivonatos fordítása is; a ma már elveszett vagy lappangó eredeti német szöveg, mely érintette a 48-as történéseket, szintén a családnak készült, Görgeiné fiának diktálta.⁶⁵ Végül pedig, Bihary Róza ugyan nem szólítja egyértelműen meg olvasóközönségét, de személyes tapasztalatokon alapuló megrázó beszámolója a 48-as események temesvári és zalatnai helyszíneiről vélhetően szintén szűk családi körnek íródott.⁶⁶

A személyes emlékek rögzítése az elkövetkező generációk számára vagy a hasonló célú naplóvezetés a főnemesi nők körében nem magától értetődő jelenség, hanem olyan cselekedet, amelyet társadalmi és kulturális konvenciók befolyásoltak meghatározó módon. A rendi társadalomban, amelyben a házasságkötési stratégiákat és az egyén társadalmi státusát rokon kapcsolatok határozták meg, a családtörténettel kapcsolatos tudatlanság komoly gyakorlati hátrányokkal

---

64 VARSÁNYI Péter István, közl., „Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909). Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzései”, in *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI*, szerk. BLAZOVICH László, 257–273 (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1994).

65 A kivonatos fordítást Kardos Samu közölte *Görgeyné naplója* címmel Az *Est* című lap 1911-es évfolyamának február–márciusi számaiban. Görgeiné életéről és emlékiratáról ld.: HERMANN Róbert, „A tábornok neje: Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin”, *Aetas* 33, 3. sz. (2018): 69–101.

66 BIHARY Róza, „Emlékképek egy polgárháborúból (1848–1849)”, közl. VARSÁNYI Péter István, in *Női sorsok a történelemben*, szerk. MÓZER Ibolya, *Partes Populorum Minores Alienigenae*, 167–200 (Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola Történelem Tanszék, 2002).

járhatott, és épp ezért ritkán fordult elő. A főnemeselek körében, ahol presztizskérdés volt, hogy ki meddig és milyen ősökre tudja visszavezetni családfáját, a genealógia központi szerepet játszott a családtörténetben. A családfa a nemesi-főnemesi családok társadalmi státusát fejezte ki, a földbirtoklás folytonosságát igazolta, más kiemelkedő családokkal való kapcsolatokat jelenített meg, illetve az ősök érdemeit és nemességét bizonyította. A családi levéltárakban összegyűjtött és elrendezett különféle dokumentumok és a családban szóban vagy írásban terjedő történetek az ősök nemesi múltját és cselekedeteit jelenítették meg tágabb időbeli és történelmi változások közepette. Ezen okmányoknak a családon belüli kiemelt szerepére és renoméjára Wesselényi Jozefa férje Küküllő vármegyei főispáni kinevezése kapcsán utal, amikor elbeszéli, hogyan gyönyörködött gyerekeivel Bánffy János díszes kinevezési okmányában, melyet a hasonló iratok megőrzésére kijelölt családi levelesládában helyeznek el:

Azonban egymás után következtek a hivatalokra való kinevezések, így történt, hogy férjem Küküllő megyei főispánnak nevezték ki. Nem győztünk nagyobb gyermekeimmel gyönyörködni a nagy pecsétes kinevező levelén, mely a nádortól⁶⁷ és Szemerétől⁶⁸ volt aláírva; még most is örül szívem, ha megpillanthatom a családi levelesládában, hová betettük szent ereklyeként.⁶⁹

---

67 Habsburg–Lotaringiai István Ferenc Viktor főherceg (1817–1867), István nádor néven 1847-től 1848-ig Magyarország nádora.

68 Szemere Bertalan (1812–1869), az első felelős magyar kormány belügyminisztere.

69 KELEMEN, *Emlékirat*, 38.

A genealógiák és a narratív történetek által létrehozott és biztosított családtörténeti folytonosságot a mindennapokban azonban számos tényező veszélyeztette. Történeti kataklizmák, járványok, betegségek és a gyakori gyermekhalandóság a családok hanyatlásának, sőt kihalásának belátásához is vezettek. Ez lehet a magyarázata a narratív formában való megőrzés és emlékezés kiemelt szerepének a főnemesi családok női tagjai körében.

Wesselényi Jozefa naplója és emlékirata is a megszakadt folytonosság (a nyugalom folytonossága, a mindennapi élet változatlan folytonossága) és stabilitás elvesztésének kontextusában íródik. Közel tíz évvel a forradalom után megszővegezett emlékiratában a családi múlt felidézésével ugyanakkor a család kontinuitásáról tesz bizonyosságot. Írásai által Jozefa a családi emlékezet megőrzésének fontos eszközévé válik, a múltat a jelenen keresztül a jövő számára meséli el, emlékezete a leszármazottakat szolgálja. Ily módon az 1848–49-es történésekkel kapcsolatosan nemcsak a múltba tekint vissza, hanem a jövő perspektíváját is kilátásba helyezi. Az elmúlt időket és személyeket az élők emlékezetében tartja, miközben az emlékezés felelősségét leszármazottaira, gyerekeire és unokáira ruházza át. Ez a nemzedékek közötti kollektív és kommunikatív emlékezet⁷⁰ tehát gyermekek, szülők

---

⁷⁰ A kollektív emlékezet Maurice Halbwachs még 1925-ben alkotott fogalma, mely valamilyen megélt tapasztalatra vonatkozik és konkrét társadalmi csoporthoz kötődik. A családi emlékezet Halbwachs szerint a kollektív emlékezet sajátos típusa. Halbwachs kollektív emlékezet fogalmához magyarul: MAURICE HALBWACHS, „A kollektív emlékezet és az idő”, in *Olvasókönyv a szociológia történetéhez: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, szerk. FELKAI GÁBOR, NÉMEDI DÉNES és SOMLAI PÉTER, 1. köt., 403–432 (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000). A kommunikatív emlékezet Jan Assmann fogalma, a kollektív emlékezet társadalmi interakciókon alapuló alfaja. (Vö. JAN ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában* (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999), 49–66. A családnak az emlékezetkutatásban betöltött szerepéhez ld.: ASTRID ERLI, „Locating Family in Cultural Memory Studies”, *Journal of Comparative Family Studies* 42, No. 3 (2011): 303–318.

és nagyszülők közötti folyamatos társadalmi interakciók és kommunikáció révén teremődik meg. A családi múlt írásban való felidézésével így azok a családtagok is részesülhetnek az emlékezetben, akik maguk nem tapasztalták meg a múlt eseményeit. A jövőbe tekintés azonban korántsem problémamentes az emlékiratíró számára, számos nyugtalan és melanholikus mozzanattal telített. Nyugtalan, mert az emlékiratíró sem tudhatja, hogy mi történik a jövőben, melankolikus, mert szükségszerűen a múlt veszteségeire is visszatekint. A család-történet által tételezett folytonosság eszméjét ugyanis olyan váratlan események kérdőjelezik folyamatosan meg, amelyek elbeszélésére az emlékiratban is sor kerül: a forradalom, a lakóhelytől való kényszerű távollét, járványok és betegségek és a családtagok (köztük gyerekek) elhalálozása.

A bárónő hagyatékában nincs arra vonatkozó utalás, hogy emlékiratát kiadásra szánta volna, naplójáról nem is beszélve. Nem publikálás céljával írta egyik szövegtípust sem, hanem azért, hogy a genealógiai emlékezet, a családi narratíva részévé váljanak. Írásai publikátlanságuk ellenére sem voltak tehát privát dokumentumok, hanem egy pontosan körülhatárolható olvasóközönségnek íródtak: gyermekeinek és unokáinak. A naplók és az emlékirat így egyfajta alternatív, *kézírtos nyilvánosság*⁷¹ kerültek be, hiszen a szövegekhez családtagjai, gyermekei és unokái akár még a bárónő életében hozzáférhettek, és olvashatták őket. Wesselényi Jozefa halála után pedig szintén leszármazottaira hagyományozódtak, akik

---

71 A magyar irodalomtudományos diskurzusba az angolszász terminológia alapján Tóth Zsombor vezette be a kézírtos nyilvánosság (*scribal publicity*) fogalmát. Vö. Tóth Zsombor, „Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 625–650; Tóth Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti, 2017).

tovább olvasták, sőt, tovább alakították őket. Az 1848-ban elkezdett naplót és az emlékiratot ugyanis unokája, báró Bánffy János beköttette, „könyvvé” formálta és kéziratos publikációként (*scribal publication*) használta.⁷²

Wesselényi Jozefa nézőpontja az 1848–49-es eseményekről szükségszerűen olyan terekre korlátozódik, melyek hagyományosan a nők életterével és tevékenységeivel kapcsolatosak. Azonban épp e sajátos nézőpont világít rá a csatákkal és zavargásokkal, valamint a politikai élettel párhuzamosan létező világra, mely 1848–49 utólagos értelmezésében kevés szerepet kapott. Míg ugyanis a történelem férfi szereplői a csatatéren harcolnak, és politikai vitákban vesznek részt, a nők egyrészt azt próbálják megragadni az eseményekből, ami számukra, mint Wesselényi Jozefa naplói számára is, a csataterőről szóbeli hírek vagy az újságok útján eljut, másrészt azt, hogy ők maguk milyen kihívásokkal küzdöttek meg a mindennapi életben. Az események szimultán rögzítésekor, Jozefa naplójában, a hírek útján lejegyzett hadtéri események még központi szerepet foglalnak el. Az évek múltával azonban a személyes tapasztalatokon alapuló emlékek válnak maradandóvá, az emlékiratban a „belső terek” történései kerülnek előtérbe, a harctéri események helyét egy lényegesen korlátozottabb tér, a családi élet küzdelmei veszik át.

Az 1848–49-et követő fél évszázad memoárirodalma mennyiségénél és kiadatlanságánál fogva szinte átláthatatlan. A politikai élet kiemelkedő szereplőitől fennmaradt kortárs naplók, a katonai naplók és emlékiratok, a polgári személyek feljegyzései, a védőiratok, a hadbírósjági igazoló iratok, a politikai röpiratok, az emigrációs memoárok és a börtön-émlék-

---

72 Wesselényi Jozefa hagyatékának utóéletéről részletesen ld.: TÖRÖK, „A bárónő naplót vezet...”.

iratok⁷³ mellett a Wesselényi Jozefáéhoz hasonló források nemcsak arról tanúskodnak, hogy a nők által írt szövegek hogyan játszanak szerepet a 19. századi főnemesi családtörténet alakításában, hanem arról is, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékezetét őrző narratívák megértéséhez a történelmi-politikai események feltárása mellett a kulturális kontextus ismerete is szükséges. Ily módon tárulhatnak fel egy, a 19. században a nyomtatás diadalmenetével párhuzamosan még mindig létező, ám korábbi évszázadok tradícióját követő sajátos kéziratos kultúra szöveghasználati sajátosságai is.

---

73 A szabadságharcról szóló emlékiratirodalom áttekintéséhez ld.: HERMANN Róbert, „Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban”, *Századok* 128, 1. sz. (1994): 113–134.

Honvédek a színpadon

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc színházi emlékezete (1861–1898)

/

SZALISZNYÓ LILLA

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményeinek hatására a magyar színműirodalomban szembeszökően megnövekedett a katonákról, harcokról, hadjáratokról szóló darabok száma. A Nemzeti Színház már 1848. október 4-én mutatót be forradalmi tárgyú darabot, Szigeti József *Egy táblabíró a martiusi napokban* című művét.¹ A téma a XIX. század végéig folyamatosan jelen volt a színházi kultúrában, irodalom- és színháztörténeti vonatkozásairól ugyanakkor igen keveset tudunk. Alap kutatás tárgyát eddig csak azok a színművek képezték, amelyek a cenzúrától 1848 tavaszán megszabaduló Nemzeti Színházban közvetlenül a forradalmi eseményeket követően, a harcokkal egyidejűleg kerültek színre. Kerényi Ferenc *A régi magyar színpadon* című könyvében önálló fejezetben tárgyalja a vonatkozó darabok (Dobsa Lajos: *Marczius*

---

¹ HAJDU Algernon László, összeáll., Haraszi Emil, előszó, *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, (Budapest, 1947), 61. (Kefelevonat.)

Tizenötödike; Szigeti József: *Egy táblabíró a martiusi napokban*; Obernyik Károly: *Magyar kivándorlott a bécsi forradalomban* stb.) témaválasztását és fogadtatástörténetét,² s neki köszönhetően arra is lehetőségünk van, hogy egy kötetbe gyűjtve elolvassuk ezeket a műveket.³ Az ugyanezen tárgykörben a XIX. század második felében, a szabadságharc bukása után keletkezett színdarabok összegyűjtésére, értelmezésére, illetve színházi pályafutásuk behatóbb vizsgálatára viszont tudtommal még nem történt kísérlet, csak drámatörténeti összefoglalókban,⁴ irodalom- és színháztörténeti kézikönyvekben olvashatunk róluk röviden.

Az 1849-es bukást követően a téma hosszú időre eltűnt a színházakból és a színműirodalomból, a honvéddarabok csak az 1860-as évek elejétől, a magyar alkotmányos reményeket keltő októberi diploma kiadása után tűntek fel újra. A bemutatók lehetőségeit kedvezően befolyásolta az, hogy Pest-Budán ekkor már megkezdődött a színházszervezet differenciálódása, az újonnan épülő-nyíló (kő)színházak más-más színjátéktípu-

---

2 KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Elvek és utak (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 530–540.

3 KERÉNYI Ferenc, szerk., *Színművek 1848–1849-ből*, A magyar dráma gyöngyszemei 9 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1998).

4 Galamb Sándor *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig* című kétkötetes munkájában esztétikai minőségük alapján két csoportra osztja őket: „komoly irodalmi szándékú” történeti drámákra és „pusztán szórakoztatásra készült látványosságok”-ra. A történeti drámák között például Szigligeti Ede *Az üldözött honvéd* és Jókai Mór *Keresd a szíved* című darabját említi. „Alsóbbfajú” daraboknak azokat minősíti, amelyek „az utókor ítéletével mitsem törődve” a „nép-színházak”-ban éltek életüket, s megítélése szerint a 19. század utolsó harmadában nem voltak hatással a magyar nyelvű drámairodalom alakulás- és fejlődéstörténetére. Ezekről összegzőképpen a következőket írja: „Nem volna értelme felsorolni a sok honvéddarabot. Értékelen félcelmények, amelyeknek semmi hatásuk sem volt a későbbi fejlődésre. Még a legkedvesebb köztük, bár szintén igen naív, Vahot Imrénének *A magyar honvéd vagy Budavár bevétele 1849-ben* c. színműve. [...] Pusztán cím szerint legyen még megemlítve Egervári (Potemkin) Ödönnek a Krisztinavárosi Színkörben bemutatott és vidéken is több helyütt játszott *Petőffije* [...] és Kőmives Imre *Zsidó honvédjá*”. GALAMB Sándor, *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937–1944), 1:56–57, 310–314.; 2:149–150. (A *zsidó honvéd* szerzője nem Kőmives, hanem Lukácsy Sándor volt.)

sokra specializálódtak, a nyári játszóhelyek pedig egyre inkább a magyar nyelvű előadásokat helyezték előtérbe.⁵ A szabadságharcot tematizáló, 1861 és 1898 között keletkezett darabok megoszlottak a különböző fenntartású és műsorpolitikai beállítottságú budapesti játszóhelyek között. 1898-ban, a forradalom és szabadságharc ötvenéves évfordulója alkalmából kiemelt szerep jutott nekik, a színházak többsége díszelőadás formájában tűzte műsorra őket.

Jelen tanulmány a téma feldolgozásának első lépcsője kíván lenni, áttekintő jellegű, a tárgyalt művek részletes elemzésébe nem bocsátkozik. Annnyira vállalkozik, hogy körképet adjon arról, hogy a darabok s velük a szabadságharc témája meddig s milyen intenzitással volt jelen a műsorrendekben, illetve az egyes művek bemutatása mely színházakhoz, milyen színházi programokhoz kötődött. A dolgozat utolsó részében négy, a XIX. század utolsó harmadában keletkezett művet mutatok be és hasonlítok össze röviden két kiemelt szempont alapján: milyen szemléleti változások történtek, melyek az öröklődő, témaspecifikus elemek.

---

⁵ 1867 és 1898 között a következő nyári szinkörök voltak Pest-Budán: a Budai (Nyári) Szinkör (1838–1937) a Horváth-kertben, a Thalia Szinkör (1860–1867) a Városliget közvetlen közelében, a mai Lövölde téren, az István téri Színház (1872–1878) a mai Klauzál téren, a városligeti Aréna, majd későbbi nevén Városligeti (Nyári) Szinkör (1879–1912) és a mai Széchenyi Gyógyfürdő és Uszodával szemben álló Hóköm Színház (1890–1904), amely 1893-tól Vaudeville Színház, 1898-tól Horváth Zsigmond Nyári Színháza, 1899-től pedig Dalos Színház néven működött. A nyári játszóhelyek egy részét német és magyar színigazgatók felváltva bérleték, amíg Buda városa 1870-ben be nem tiltotta a német nyelvű előadásokat. A városligeti Arénában egészen 1889-ig játszottak németül.

I.

A témához köthető műveket keresve az egykorú sajtóra és különböző színháztörténeti forrásokra (színlapok, műsorlexikonok, adattárak, kéziratos drámabírálati jegyzőkönyvek) támaszkodtam, ugyanakkor jelen írás keretein belül szisztematikus feltárásukra nem vállalkozhattam, így a közreadott táblázat tájékoztató jellegű, a teljesség igénye nélkül készült.

Szerző	Műcím	Bemutató helye / Ismert előadáshely	Bemutató ideje / Az ismert előadás ideje
Almási Balogh Tihamér – Balázs Frigyes	Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem	Thália Színkör	1861. június 5.
Benkő Kálmán	A vörös sipkás / Vörös sipkások / Vörös csákósok	Pécs	1861
[Deésy Zsigmond]	A honvédleány	1861-ben Molnár György pályázatára nyújtotta be	
Ismeretlen szerző	A jankováczi éj	1861-ben Molnár György pályázatára nyújtotta be	
Ismeretlen szerző	A szőnyi csata 1849-ben		
Szigligeti Ede	Az üldözött honvéd	Nemzeti Színház	1867. október 25.
Friebeisz István	Bem hadjárata az oroszek ellen és a honvéd hadsereg	Budai Nyári Színkör	1868. augusztus 22.
Lukácsy Sándor	Egy magyar honvéd család a forradalom után, vagy a kis honvéd hadsereg s a hú baka (gyermek- előadás is)	Budai Várszínház	1870. február 2.
Ismeretlen szerző	Bem apó és a piski- hídi csata (látvá- nyos harcijáték)	Budai Nyári Színkör	1870. június 5.
Potemkin Ödön	Petőfi élete és halála	Budai Nyári Színkör	1873. augusztus 19.

Szerző	Műcím	Bemutató helye / Ismert előadáshely	Bemutató ideje / Az ismert előadás ideje
Vahot Imre	A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben	Miskolc? István téri Színház	1870? 1873. június 12.
Dalnoky Gaál Gyula	Görgei, vagy a világosvári gyásznapok / Világosvári gyásznapok		
Potemkin Ödön	Petőfi és Bem	Budai Nyári Szinkőr	1886. július 10.
Lukácsy Sándor	A zsidó honvéd	Budai Nyári Szinkőr Népszínház	1869. augusztus 19. 1886. július 9.
Rátkay László	A toborozás	Budai Nyári Szinkőr	1888. július 29.
Jókai Mór	Keresd a szived	Budai Nyári Szinkőr	1896. április 25.
Komoróczy Miklós Ede	Márciusnak idusa	Miskolc	1896
Beöthy László – Rákosi Viktor	Aranylakodalom	Magyar Színház	1898. március 12.
Kozma Andor	A szabadság ünnepe	Vígyszínház	1898. március 14.
Verő György	1848 (Hadak útja)	Népszínház	1898. március 15.
Paal Gyula	Petőfi	Rimaszombat	1899. július 30.
Gárdonyi Géza	Fekete nap	Budai Nyári Szinkőr	1906. július 7.

Ezeket a darabokat kifejezetten színházi használatra szánták, általában kéziratban terjedtek, nyomtatásban csak nagyon kevés jelent meg közülük. Egyes esetekben se a szövegüket, se a szerzőjüket nem ismerjük, s arról is keveset tudunk, hogy melyiknek miként alakult a színpadi utóélete. A lista összeállítását nehezítette, hogy pusztán a cím alapján nem mindig gyanítható, hogy egy-egy mű valamilyen formában az 1848–1849-es eseményeket helyezi középpontba (ilyen például a tanulmányban is tárgyalandó *Keresd a szived* vagy Beöthy László és Rákosi Viktor közösen írt alkalmi darabja, az *Aranylakodalom*).

A szőlősi (világosi) fegyverletétel után Pest-Budán először tizenkét év elteltével kerülhetett színpadra szabadságharcot megidéző darab. 1861. június 5-én a pesti Thália Színkörben Molnár György bemutatta Almási Balogh Tihamér és Balázs Frigyes *Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem* című népszínművét, amelyhez Erkel Ferenc legidősebb fia, Gyula komponált kísérőzenét.⁶ A darabot 1861. július 7-én előadták a Budai Színkörben,⁷ majd az 1861. szeptember 14-én megnyitott Budai Népszínházban is.⁸ Az egykorú tudósítások szerint a színkörökben telt házak előtt játszott mű néhány jelenetét Molnár beillesztette a Budai Népszínház különböző színjáték-típusok részleteiből összeállított nyitó előadásába is.⁹

A Molnár által először 1861 és 1864, majd 1867 és 1870 között bérelt, mintegy ezer fő befogadására alkalmas ideiglenes népszínház alapműsorának a népszínművek, az operettek, valamint a látványosságok számítottak, közönségbázisát pedig főként a kispolgárság, a dzsentroid középosztály, az iparosok, munkások és a karzaton helyet foglaló egyetemisták adták. A pesti polgárság a tömegközlekedés hiánya miatt nem járt rendszeresen esti programokra Budára, s Molnár nem tudta megnyerni magának a Nemzeti Színház, illetve a Pesti Német Színház törzsközönségének számító főrangúakat, valamint a német és zsidó polgárságot sem. Páholyt a kiegyezést követően is csak gróf Andrássy Gyula és báró Eötvös József bérelt itt.¹⁰ Sajat közönségrétegében Molnár viszont nagy sikereket

---

6 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A Budai Népszínház műsora: Adattár*, Színháztörténeti füzetek 10 (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957), 6.

7 *Hölgyfutár* 12, 83. sz. (1861): 664.

8 Molnár a darabot a Népszínház megnyitásáig elvitte társulatával vidékre is, 1861. augusztus 29-én például Kalocsán játszották. Vö. *Hölgyfutár* 12, 113. sz. (1861): 902.

9 FRIEBEISZ Ferenc, „A Budai Népszínház megnyitása”, *Nefejejs* 3, 25. sz. (1861): 297.

10 KERÉNYI Ferenc, „A színház mint társaséleti szintér a 19. századi Budapesten”, *Budapesti Negyed* 12, 4. (46.) sz. (2004): 67–89, 82–83.; NAGY Ildikó, „A Népszínház”,

ért el, ami valószínűleg nem független attól, hogy rendezőként és igazgatóként a színpadi látványt tartotta a legfontosabbnak az irodalommal és az esztétikai értékekkel szemben. A Sür-göny tudósítója szerint például a „primitív”, művészi kompo-zíciót felmutatni nem tudó *Honvédhuszárok, vagy a nagy-sarlói győzelem* című népszínműből is rendkívül látványos multimedialis alkotást csinált:

nincs abban se mese, se bonyodalom, se intrigue, se el-lentétes vonás, mely a cselekvényre befolyással volna [...]. De nem is ez volt [a] szerzők célja, ők Molnár ügyes rendezőségére számítottak, és az ő kezére irták a dara-bot, alkalmat adván neki hogy abból egy ugynevezett ki-állításos darabot csináljon. [...] És e hatásos rendezésben itt valóban nincs hiány. Kit ne ragadna el azon kép, mi-dőn a színpadot megnyitni látja, s a néző szeme viruló fa-csoportokon keresztül, háztömegeken át egész a Dunáig és Sz.-Gellértheigyig kalandozhatnak, és e kilátás előteré-ben egy honvéd-husár-tábort pillant meg, lobogó őrtü-zekkel, nyitott sátrakkal, kapáló lovakkal, előörsökkel, a zászlóik árnyékában nyugvó hősökkel, markotányos-nékkal stb. s egyszerre megzendül a Rákóczy és a husár-tábor csatára készül.¹¹

Molnár emlékiratában maga sem titkolja, hogy a színmű dra-maturgiailag erősen kifogásolható volt, de mint írja, a lát-ványelemek és a hangzatos magyar dallamok segítségével könnyedén színpadképessé és közönségcsalogatóvá lehetett tenni:

---

in *Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, 102–142 (Budapest: Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001), 103.

¹¹ *Sürgöny* 1, 146. sz. (1861).

A fiatal írók közül Balázs Frigyes rukkolt ki először egy új népszínmű-félével a „Honvéd-huszárok” címén. Minden volt ez csak színpadra való mű nem, ép úgy lehetett vón császárhuszárok, mint honvédhuszárok. Ebben a formájában sehogysem kellett a budai magyar színeknek, hanem azért nem utasították egészen vissza a szerzőt, ki aztán Almásy Tihamérral úgy összevissza dolgozta az eredeti első példányt, hogy alig lehetett ráismerni [...]. A gyöngénél is gyöngébb, de a tábori életet és a szabadságharcz egy-két epizódját meglehetősen találó vonásokkal rajzoló katonai játék, a harci dalokkal, különösen a „Kossuth Lajos azt üzenté” nótával még is nagy hatás mellett adatott és hétköznapiokon is többször megtöltötte a színpadot. [...] sokáig kassza darabja volt a budai arénának.¹²

A beszámolók szerint az előadások felfokozott hangulatban teltek, 1861. június 23-án például a felvonások közti szünetekben néhányan Kossuth Lajost éltették,¹³ egy másik alkalommal pedig „Asboth, híres hazánkfia is megjelent és beléptekor riadó éljenekkel üdvözöltetett”.¹⁴ Asbóth Lajos jelenlétének ugyanakkor nemcsak a darab témaválasztása miatt lehetett jelentősége, hanem azért is, mert az 1856-ig várfogságra ítélt egykori honvéd ezredest 1861-ben a hatóságok részéről újabb atrocitások érték. 1861. február 15-én bírósági eljárás nélkül Josephstadtba internálták, mivel Gozsdu Manót főispáni székfoglalója alkalmából a honvédek nevében a „Kossuth-rend parancsnoki keresztjét” viselve köszöntötte. Májusi szabadu-

---

12 MOLNÁR György, *Világostól Világosig: Emlékeimből* (Arad: Ungerleider Albert, 1882), 310.

13 *Sürgöny* 1, 146. sz. (1861).

14 *Hölgyfutár* 12, 83. sz. (1861): 664.

lása után, közvetlenül a színmű műsorra kerülése előtt, a sajtó arról adott hírt, hogy a szabadságharcról írott emlékiratát lefoglalták.¹⁵

A *Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem* színpadra kerülése és több hónapon át való műsoron tartása Budán 1861 nyarán és kora őszén rendhagyónak számított, ugyanis mint Mályuszné Császár Editnek a cenzúrahivatal dokumentumai-ból összeállított gyűjtéséből kiderül, a helytartótanács ez idő tájt vidéken és Erdély nagyobb városaiban több olyan hasonló tárgyú darabnak is megtiltotta a bemutatását, amelyek irány-zatos jellegük, illetve helyi aktualitásuk miatt izgatónan hat-hatnak.¹⁶ Az 1861 novemberében kezdődő rendeleti kormány-zás, az úgynevezett Schmerling-provizórium, évekre véget is vetett a szabadságharcot tematizáló darabok színpadi karrier-jének, a Nefelejts tudósítása szerint az Almási Balogh Tihamér és Balázs Frigyes szerzőpáros darabját Szigligeti Ede *II. Rákó-czi Ferenc fogsága* és Dalnoky Gaál Gyula *Görgei, vagy a vilá-gosi fegyverletétel* című színművével együtt 1861 októberének második felében a katonai parancsnokság betiltotta.¹⁷ Deák

15 Az emlékirat lefoglalásáról ld.: *Vasárnapi Ujság* 8, 45. sz. (1861): 538. Igaz, Asbóth az incidenst követően 660 forint pénzbeli kárpótlást kapott. A honvéd ez-redes a meghurcoltatásai után Magyarország 1861-ben kinevezett helytartójának, Pálffy Móricnak lett a rendőrinformátora 1864 tavaszáig. Erről ld.: DEÁK Ágnes, „Zsandáros és policzjós idők”: *Allamrendőrség Magyarországon, 1849–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2015), 332–333.

16 Johann Coronini-Cronberg gróf 1861. július 29-én kelt levelében felhívta a helytartótanács figyelmét arra, hogy a Győri Közlöny szerint a helyi színház olyan előadásokat tűzött műsorra, amelyeknek a hatóság korábban megtiltotta a színpadra állítását. Közéjük tartozott többek között a *Görgei és a világosvári gyásznapok*, a *Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem*, A *vörös sipkás és A szőnyi csata 1849-ben*. A helytartótanács 1861. augusztus 14-én megtiltotta, hogy Aradon előadják a *Görgei és a világosvári gyásznapokat*, s 1861. augusztus 28-án azt sem engedélyezte, hogy Nagyváradon Szabó József társulata eljátssza *A szőnyi csata 1849-bent*. Az ellen viszont nem volt kifogásuk, hogy Aradon bemutassák *A vörös sipkás* című darabot. Vö. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, szerk., *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 607–608.

17 *Nefelejts* 3, 29. sz. (1861): 331.

Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy a *Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem*, illetve a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* még 1866. április 12-én is tiltólistán volt.¹⁸

A Vasárnapi Ujság 1861. november 10-én megjelent száma szerint nem lehetett már bemutatni azokat a darabokat sem, amelyeket szerzőik, feltehetően a *Honvédhuszárok* sikerén felbuzdulva, Molnár 1861 augusztusában kiírt népszínműpályázatára nyújtottak be. A pályázatra a címetek alapul véve három szabadságharcot tematizáló mű is érkezett: a *Budavár ostroma*, *A honvédleány* és *A jankováci éj*.¹⁹ A megnevezett három színmű közül csak egynek a további sorsa ismeretes, a *Budavár ostromáé*, amelyet Vahot Imre írt, és 1870-ben *A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben* címmel jelentetett meg.

Vahot 1869-ben látván, hogy a honvédegyeleti mozgalom néhány év alatt országossá nőtt,²⁰ s az 1848–1849-es szabadságharcban harcoló honvédek hőstettei az irodalomban és a történelmi jellegű kiadványokban széleskörűen tematizálódtak (köztük voltak saját kiadványai is),²¹ sürgetni kezdte *A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben* című mű-

18 DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 335–336. Az 1866. április 12-én kelt kézirat annak a huszonöt német és magyar nyelvű színdarabnak a címét tartalmazza, amelyeket a pest-budai rendőrigazgatóság az 1851-es felállítására óta betiltott.

19 *Vasárnapi Ujság* 8, 45. sz. (1861): 538. A pályázati felhívás: *Vasárnapi Ujság* 8, 32. sz. (1861): 380.

20 Elsőként a pesti honvédségélyező egyesület jött létre 1861. január 20-án. Az egyesület működéséről és számuk folyamatos gyarapodásáról ld.: FARKAS Katalin, „»Régi honvédek« a kiegyezési rendszerben: Az 1848–49-es honvédegyeleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig”, *Hadtörténelmi Közlemények* 130, 4. sz. (2017): 1017–1053.

21 Ld. például: SZOKOLY Viktor, szerk., *Honvédalbum* (Pest: Emich Gusztáv, 1868); [KUNSÁGI] ILLÉSY György és [POTEMKIN] EGERVÁRI Ödön, szerk., *Honvédvilág*, 2 kötet. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1868). Történelmi jellegű kiadványok: MIKAR Zsigmond, szerk., *Honvéd schematicus, vagy is: az 1848/49-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtisztoknak névkönyve* (Pest: Kunosy és Réthy, 1869.); VAHOT Imre, szerk., *Honvédek könyve: történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból*, 3 kötet. (Pest: Emich Gusztáv, 1868).

vének bemutatását. Fennmaradt levelezése szerint először vidéki színingazgatókkal, a társulatával Szentestről Kecskemétre érkező Kovács Mórral, és a miskolci színház igazgatójával, Egressy Ákossal vette fel a kapcsolatot,²² majd – miután a mű megjelentetését a belügyminisztérium jóváhagyta – kezdeményezte a nemzeti színházbeli előadást. A siker biztosítása érdekében a főszerep eljátszására a vár bevételénél annak idején harcoló ifj. Lendvay Mártont biztatta:

Marczi pajtás!

Küldöm neked most megjelent, de azért kézirat gyanánt tekintendő pályanyertes színművet „A magyar honvéd”-et [...]. Légy szíves azt figyelemmel átolvasni s megleenedsz győződve, hogy Pomáry Jenő szerepe épen neked való s annyiival inkább bravourszereped lesz, mert te is mint honvédtiszt részt vettél Buda ostromában, s ezt jól tudja a közönség. [...] – Most beadtam azt a bíráló választmányak, tudd meg kérlek Benkötől: kik bírálják, s ha művedet jónak találod, ne engedd hogy a pártoskodás, vagy a vágytársi irigység akadályozza előadását.²³

A darabot a Nemzeti Színház drámabíró bizottsága színi hatás tekintetében nem találta kielégítőnek, színpadra állítását

---

22 Vahot Imre Egressy Ákosnak, Pest, 1869. október 20., Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), Levelestár, Vahot Imre Egressy Ákoshoz, 1. sz. levél.

23 Vahot Imre Lendvay Mártonnak, [Pest, 1870], OSZK Kt. Levelestár. Vahot valószínűleg azért gondolhatta úgy, hogy a színész honvédmúltjáról tud a szélesebb nyilvánosság, mert a sajtó az 1860-as évek végén többször is írt arról, hogy Lendvay Márton tagja a pesti honvédegyletnek. Ezen kívül Lendvay Márton az egyik szereplője Potemkin Ödön *Színészeink a szabadságharcban* című írásának, amely az 1868-ban forgalomba került *Honvédvilág* második kötetében jelent meg. Ld.: [KUNSÁGI] ILLÉSY és [POTEMKIN] EGERVÁRI, *Honvédvilág*, 2:149–150.

nem javasolta.²⁴ Fővárosi bemutatójára végül 1873. június 12-én a Miklósy Gyula által működtetett István téri Színházban került sor.²⁵

A Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának kéziratosszégyönyveii szerint 1867 után nagyon ritkán fordult elő, hogy az intézményhez szabadságharcot tematizáló színműveket nyújtsanak be. A műsorrendben 1867 és 1898 között mindössze három olyan előadás kapott helyet, amelyek tematikájukat tekintve valamiféle kapcsolatba hozhatók a negyvennyolcas eseményekkel. Az egyik Szigligeti Edétől az 1867. március 31-én bemutatott *Halottak emléke*, a másik az 1867. október 25-én műsorra tűzött *Az üldözött honvéd*,²⁶ szintén Szigligetitől, a harmadik pedig Erkel Ferenc operája, *A névtelen hősök*, amelynek ősbemutatója 1880. november 30-án volt.²⁷ Ennek egyik feltételezhető oka az, hogy a kiegyezést követő néhány évben a szerzők az ilyen jellegű darabok bemutatását továbbra is a látványosságokat előtérbe helyező játszóhelyekre bízták, eleinte a specialista Molnár Györgyre és színházára, később az ideig-óraig működő különféle nyári színikörökre. A másik ok pedig a színház intézményi státusza lehetett. A Nemzeti Színház állami kezelésben volt, fenntartását 1863-tól uralkodói segély is biztosította. Vezetésében 1849 után egyre nagyobb szerepet kaptak a kormánykörök bizalmát élvező, a forradalmi és szabadságharcos hagyományokat propagálni nem feltétlenül kívánó arisztokraták.

---

24 Gyulai Pál, Szigeti József és Feleki Miklós nemmel, Vadnay Károly és Szigligeti Ede igennel szavazott. OSZK Színházttörténeti és Zeneműtár (a továbbiakban: SzT.), Nemzeti Színház kötetes iratok: Drama-bíráló-könyv, 683. (A kéziratban nincsenek oldal- vagy fóliószámok.)

25 ALPÁR Ágnes, *Az István téri Színház 1872–1874*, Színházttörténeti füzetek 76 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1986), 94.

26 A Nemzeti Színház iratanyagában fennmaradt rendezőpéldány szerint Szigligeti eredetileg *A honvéd* címet adta művének, így nyújtotta be a drámabíráló bizottsághoz, s bemutatását is ezzel a címmel hagyták jóvá 1867. szeptember 14-én. OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírálóí ítéletek 1856–1868, 679, 51. fol. rektó. A mű rendezőpéldánya: OSZK SzT. N. Sz. U 26.

27 HAJDU, *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, 106, 133.

Az üldözött honvéd 1849 késő őszen játszódik, s a bujdosásra kényszerült Bánfai honvéd őrnagy magánéletének a helyzet okozta problémáiról szól. Szigligetit a címválasztás miatt támadta a Pesti Napló, azt tételezték fel, hogy a szabadságharcra való utalással népszerűsége és nagyobb jövedelemre vadászik, miközben a darab cselekményében nincs is jelentősége annak, hogy a hős mi miatt válik üldözötté.²⁸ A darab ellen Berczik Árpád Zugligeti álnéven *Az üldözött cserepár* címen még paródiát is írt, amelyet a honvédtémát magáénak érző Budai Népszínházban 1867. november 12-én színre is vittek.²⁹

A Nemzeti Színház 1867 és 1898 közötti műsorpolitikáját látva Szigligeti témakezelése mögött másféle motivációt (is) feltételezhetünk. Nagy gyakorlattal rendelkező színházi emberként tisztában lehetett azzal, hogy a szubvenció miatt kényesnek számító téma történelmi részleteit jobb homályban tartani, hiszen a közönségnek a cím is elég ahhoz, hogy megértse az utalásokat. *Az üldözött honvéd* műsorrendbe illesztésekor a színház Molnár Györgyhöz hasonlóan a könnyedebb szórakozásra vágyó alsóbb társadalmi rétegeknek igyekezett kedvezni. Az 1872 októberéig műsoron tartott, összesen tizenhárom előadást³⁰ megért művet tíz alkalommal vasárnap játszották. A Nemzeti Színházban vasárnapi darabként általában népszínműveket és vígjátékokat adtak, de mint az eladott napi jegyekről számot adó pénztárkönyvből kiderül, a színlapon drámaként hirdetett Szigligeti-mű célközönségének is a második emeleti zártszékek második és harmadik sorában helyet foglaló kispolgárság, illetve a karzaton ülő szegényebb

28 *Pesti Napló* 18, 249 (5257) sz. (1867). Színház rovat.

29 BERCZIK Árpád, „Az üldözött cserepár”, in BERCZIK Árpád, *Színművei*, szerk. KÉKY Lajos, 5 köt. (Budapest: Franklin Társulat, 1912), 1:281–294.

30 Az előadások időbeli eloszlása a következőképp alakult: 1867-ben hét, 1868-ban kettő, 1869-ben, 1870-ben, 1871-ben és 1872-ben egy-egy. HAJDU, *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, 106.

nézők számítottak. A tíz vasárnapi előadásból kettőnek a napi jegyeladásáról maradtak fenn kimutatások, s bár a darabot mindkét alkalommal bérletben adták, az említett két helytípus kapcsán a tényleges nézőszámot láthatjuk, mivel a második emeleti zártszékekre és a karzatra nem lehetett bérletet váltani.

Jegytípus	1868. október 11. (vasárnap, bérletes előadás) ³¹		1869. február 7. (vasárnap, bérletes előadás) ³²	
	átadott jegyek száma	eladott jegyek száma	átadott jegyek száma	eladott jegyek száma
földszinti bemenet	250	55	250	50
második emeleti bemenet	100	73	100	51
karzat	600	522	600	525
katonai jegy	50	3	50	3
földszinti támlásszék	42	2	34	–
földszinti zártszék	169	43	171	48
II. em. zártszék első sor	35	15	35	33
II. em. zártszék második és harmadik sor	62	58	62	55
elsőrangú páholy	4	1	2	2
másodrangú páholy	–	–	–	–
erkélyszék	–	1	18	–
számozott állóhely	36	6	40	5

31 OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Napi pénztári napló 1868/9, 606, 27. fol. verzó. Az előadás színlapja: OSZK SzT., Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1867–1868, 560. fol., 130. sz.

32 OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Napi pénztári napló 1868/9, 606, 47. fol. rektó. Az előadás színlapja: OSZK SzT., Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1869–1870, 36. fol., 226. sz.

A Nemzeti Színház tartózkodó magatartásával szemben Molnár 1867-ben újramezdődő népszínházi igazgatósága alatt folytatta a szabadságharcot felelevenítő produkciók műsorra tűzését. Igaz, 1867-ben ő is ellenállásba ütközött: a népszínházi bizottmány visszariadt attól, hogy rögtön a kiegyezés megkötése után színre vigye a honvédek győzelmével záruló *Honvédhuszárok, vagy a nagysarlói győzelem* című darabot.³³ De Molnár annak érdekében, hogy a látványosan rendezhető témát ne kelljen mellőznie, egerutat talált: olyan eseményt állított középpontba, ahol a magyarok nem az osztrákok, hanem az oroszok ellen harcolnak. Ezt az ötletét a párizsi Théâtre de Châtelet-ben látott *Marengo* című látványosság nyomán Friebeisz István valósította meg az 1868. augusztus 24-én *Bem hadjárata az oroszok ellen és a honvéd hadsereg* címmel színre került harci játékban. Pukánszky Kádár Jolán szerint a hatalmas sikert elérő művet a bemutatót követő héten 14 378 ember látta, s a Budai Nyári Színkörben 1868-ban körülbelül hatvanszor tűzték műsorra.³⁴ Kassai Vidor úgy emlékszik, hogy „Bem apó darabot Molnár erősen reklamározta. Délutánonkint a Szent Gellérthegy Budára néző oldaláról moszáragyúkat (tarackot) sütögettetett. Úgy durogtatott, hogy a Várból futár jött megtudakolni, miféle lövöldözések azok”.³⁵ Kassai és emlékiratában maga Molnár is megírja, hogy a pazar látványvilágon túl az előadás külön érdekességének számított, hogy statisztaként egykori honvédek is felléptek benne. A darab kiállításáról Molnár a következőket írta:

---

33 PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *A Budai Népszínház története* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1979), 185.

34 Uo., 190, 192. A nézőszámra vonatkozó adatot Pukánszky valószínűleg a Magyar színművészeti lexikon Bem hadjárata az oroszok ellen és a honvédhadsereg szócikkből vette. Vö. SCHÖPFLIN Aladár, szerk., *Magyar színművészeti lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, 4 kötet (Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929), 1:160.

35 KOZOCSA Sándor, szerk., *Kassai Vidor emlékezései* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940), 251–252.

megjelent a szürke lovon a nemzet oly igen szeretett és dicsőített szürke generálisa, nyomában 65 huszár és lengyel lovas, meg 9 parádés segédtsízt-futár, azután hat négylovas ágyu, négy röppentyű löveg, utász csapat, sebesült ápolóosztály és 300 gyalogos honvéd három zászlóaljba és századokra, félszázadokra, tizedekre osztva. [...] A hetven főből álló gyalog muszka csapatnak – mert muszkának senkisémet akart öltözni – hatvan-hatvan krajczárt kellett fejenként fizetni, így is alig jöttek muszkának. Ezekhez járult a népszínház összes személyzete, mely a táncszemélyzetet is beleértve 114 személyből állott a zenekart kivéve. [...] A Gellérthegyen fölállított telep a jelző tűzgolyókkal és tüzemesterekkel minden este 15 forintba került, ugyanennyibe a harmadik felvonás végén ¼ óráig tartó hármás óriási vizesés. [...] A napi költség egyre másra 500 frtra rugott [...].³⁶

A rendező- és sűgópéldány hiánya miatt a *Bem hadjárata az oroszok ellen és a honvéd hadsereg* szövegét nem ismerjük, de a Fővárosi Lapok részletes tudósításából kiderül, hogy milyen jelenetekből állt, s József Bemén kívül melyik híres történelmi alak tűnt még fel benne:

A szöveg gyarló, de gyarlóságát a kiállítás és a látványok feledtetik. Zene sok van: Rákóczy, Hunyady, Kossuth-induló, magyar és lengyel himnusz, dalok stb. [...]

---

36 MOLNÁR, *Világostól Világosig*, 437. Hogy az 500 forintos napi költség kiugróan magasnak számított az 1860-as évek végén, jól mutatja a *Bem hadjáratával* egyidejűleg színre került *Az üldözött honvéd* napi költsége. 1868. október 11-én a Nemzeti Színház a világitásért (41 forint 50 krajcár), a rendőröknek (20 krajcár), a katonáőröknek (80 krajcár) és elegyes kiadásokért (6 forint 62 krajcár) összesen 49 forint 12 krajcárt fizetett. OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Napi pénztári napló 1868/9, 606, 27. fol. verző.

Az első látványosság az, midőn a honvédsereg a csucsai havasokon átvonul. Sorakozva jönnek a csapatok, egészen 48-diki honvédruhákban, zászlókkal, vidám zene-szóval, s megjelen Bem is lóháton, tisztikarával együtt. [...] Látjuk aztán Szeben ostromát. A szinkör háttere ki van nyitva, s a várost ábrázoló díszlet a szabadban áll. Riadót fújnak és egyenkint jönnek a csapatok, bevontatják az ágyúkat s megkezdődik a harc. [...] A diadal után ünnepély következik. [...] Legfényesb az érdemrendosztás jelenete. A színpad oldalai lugasokból állanak, s a messze háttérben magasról hulló vizes csattog. [...] Bem maga tűzi föl a rendjeleket, a mi – közbevetőleg legyen mondva – unalmas a közönségre, miután szó nélkül történik. [...] A harci látványosság legnagyobb a végső csata-jelenetben, a vöröstoronyi szorosnál. Dobpergés és trombita közt vonódnak a csapatok külön szakaszokban. [...] Végre diadalmi induló harsan, az oroszok kuzódnak, s a sziklákról nem egyet dobnak a mélységbe, s ezeket (kitömött bábok lévén) kegyetlenül kaszabolják. Mire a lőporfüst elvonul, a díszletek megváltoznak. Az előtérben látjuk Árpád, Mátyás és Rákóczi alakját, körülöttök honvédeket, hátrább a magyar cimertől a lengyel fehér sást, felhőket, lombokat, s az egész személyzetet, melyre különböző színű görög tüzek világolnak. Ekkor jelen meg Petőfi, honvéd tiszti ruhában, kecskeszakállal, egy nemzeti szalagos koszorúval kezében, melyet Bemnek nyújt át. Ennyiből áll szerepe. Újra tánc következik, s az egész darab, indulók zenéje, bengáli tűz, zaj, taps és éljen közt végződik.³⁷

---

37 [Ismeretlen], „Budai Szinkör”, *Fővárosi Lapok*, 1868. aug. 26., 779–780.

Molnár az 1870 végéig bérelt budai Népszínházban, illetve a Horváth-kertben álló arénában a *Bem hadjárata* sikerét követően újabb honvéddarabokat tűzött műsorra: 1869. augusztus 19-én Lukácsy Sándortól *A zsidó honvédet*, 1870. február 2-án szintén Lukácsytól *Egy magyar honvéd család a forradalom után, vagy a kis honvéd hadsereg s a hú bakát*, amelyet gyermekelőadásként is játszottak, illetve 1870. június 5-én a *Bem apó és a piski-hidi csatát*.³⁸

Az 1870-es évektől fogyatkozni kezdett a Pest-Budán színpadra állított honvéddarabok száma. A Pesten otthont kapó és 1875-től kőszínházként üzemelő Népszínház műsorrendjében a címek alapján csak egyetlen olyan színmű kapott helyet, amely a szabadságharcot tematizálta: a már Molnár által is színre vitt *A zsidó honvéd* (bemutatója 1886. július 9-én volt).³⁹ E mű színpadra állítása azonban már a színház második korszakára, Evva Lajos igazgatóságának idejére esett. Ez azért lehet érdekes, mert az 1881-ig működő első igazgató, Rákosi Jenő az intézmény műsorpolitikájának kialakításakor nagy gondot fordított arra, hogy továbbvigye a Molnár által megkezdett népszínházi hagyomány egyik sikeres színjátéktípusát: a nagy statisztériát és sok technikai trükköt felvonultató látványosságokat. Ám az ő idejében ezek a darabok már főként Jules Verne regényeinek színpadi adaptációi voltak, s az egykorú bécsi színházi keresletet követve kerültek színre.⁴⁰ Az, hogy Rákosi az 1870-es évek közepétől a látványosságok terén már nem a nemzeti tematikát részesítette előnyben, talán azzal

---

38 KOCH Lajos, *A Budai Nyári Szinkör: Adattár*, Színháztörténeti füzetek 46 (Budapest: Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1966), 27, 114–115.

39 BERCZELI A. Károlyné, *A Népszínház műsora: Adattár*, Színháztörténeti füzetek 20 (Budapest: Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958), 30.

40 NAGY, „A Népszínház”, 111–112.

magyarázható, hogy míg közvetlenül a kiegyezés után a szabadságharcot tárgyazó produkciók újdonságnak, rendhagyónak számítottak, a nemzeti összetartozás jegyében eufóriát idéztek elő, addig tíz évvel később, a kettős monarchia időszakában a Népszínházba járó, könnyedebb szórakozásra vágyó közönség már kevésbé igényelte a felfokozott hangulatot kiváltó színházi estéket, s inkább a korábban nem látott, abszolút új témákat felmutató előadások érdekelték.

E tendenciát jelzi az is, hogy a XIX. század utolsó két évtizedében már csak a Budai Nyári Színkör színpadán tűntek fel szabadságharcot tematizáló darabok. Potemkin Ödön *Petőfi* és *Bem* című darabját 1886. július 30-án a Népszínház felújítása alatt a színkört ideiglenesen vezető Evva Lajos vitte színre, a többi bemutató pedig már Krecsányi Ignác nevéhez kötődik. Krecsányi 1888-tól rövid megszakítással 1915-ig bérelte a játszóhelyet. Nagyon ügyelt arra, hogy sok műfajt átfogó műsorral szórakoztassa a közönséget, s a játszott darabok között túlsúlyban legyenek a magyar szerzők művei. 1898-ig két negyvennyolcas tematikájú darabot állított színpadra: 1888. július 29-én Rátkay László népszínházművét, *A torborozást*, 1896. április 25-én pedig a millenniumi évad nyitó darabjaként a *Keresd a szived* című drámát.⁴¹

Jókai a *Keresd a szivedet*, amely *A kőszívű ember fiai* című regényének adaptációja, eredetileg a Nemzeti Színház színpadára szánta, s nem a millennium évében, hanem még 1886-ban. Az intézmény iratanyagában fennmaradt rendezőpéldány szerint a drámát 1886. május 16-án nyújtotta be a drámapíráló bizottsághoz. A bizottság tagjai az 1886. június 8-i ülésükön előadásra ajánlották a művet,⁴² az intendáns, gróf Keglevich

⁴¹ Кочн, *A Budai Nyári Színkör...*, 11–12, 135, 139, 148.

⁴² A Vadnay Károlyból, Szigeti Józsefből, Csiky Gergelyből, Bercsényi Bélából és Paulay Edébből álló drámapíráló bizottság a következő döntést hozta: „Valamennyi

István viszont nem engedélyezte a színpadra állítását.⁴³ Az 1887. augusztus 28-án kelt magánlevelét, amelyben döntésének okáról Jókait tájékoztatta, feltehetően az író kezdeményezésére 1887 szeptemberében több napilap is közzétette.

Sajnálatomra ki kell őszintén mondanom hogy „Keresd a szived” darabot nem adhatom elő a nemzetiben; nem tartom korszerűnek az osztrák-magyar viszályoknak színterhozatalát a meddig a tüntetésekre mindig kész generáció él, és a meddig ugyanaz uralkodik, a kinek parancsára történetek ama dolgok. Nem óhajtanék soha azon helyzetbe jönni, hogy kénytelen legyek a királyt, ha véletlen egyszer kedve lenne a nemzetibe menni, megkérni, hogy ne tegye. Sajnálom, hogy nem teljesíthetem kívánságodat, de nem cselekedhetek meggyőződéseim ellenére.⁴⁴

---

bíráló által felolvasásra ajánlatván, tárgyalás alá vétetett. A vélemények felolvasása után elnök kijelenti, hogy az azokban foglalt kifogások alapján a szerző több javítást, részben kiegészítést eszközölt a művön. Az ezután következett titkos szavazás útján 3 szavazattal 2 ellen előadásra ajánlatott”. OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: A Nemzeti Színházi drámabíráló-bizottság jegyzőkönyve, II, 1876–88 dec-ig, 680, 988. pont. A drámabírálok ítéleteit tartalmazó kötetes kéziratban viszont az szerepel, hogy mindegyik bíráló igennel szavazott: OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírálok ítéletek 1882–1900, 684. Az 1886. éven belül a 25. bejegyzés.

43 A visszautasítás komoly visszhangot váltott ki a sajtóban. A Pesti Hírlap vita-indító cikkét, a *Jókai a nemzeti színháznál elutasítva* címűt, Mikszáth Kálmán Scarron álnéven írt tárcája követte. Mikszáth éles hangon bírálta az intendánst: „Ha Jókai akár politikai tapintatlanságot követ el, akár rossz darabot ír, meg van még ő akkora nagy ember, hogy a hiba súlya egészen ráessék. [...] És Keglevich neve szóba sem jöjjön. Biztosítom. Nem együtt emlegeti ezt a két nevet a magyar nemzet”. *Jókai a nemzeti színháznál elutasítva*, *Pesti Hírlap*, 1887. szept. 7., 1–2.; MIKSZÁTH Kálmán, „A loyális színmű: Rebéllis tárca”, *Pesti Hírlap*, 1887. szept. 8., 3. De pellengérré állították az intendánst az elclapok is, az Ágai Adolf szerkesztette Borsszem Jankó például így parodizálta a Jókainak írott levelét: „A drámabírálok bizottság által elfogadott »Keresd a szived« című színművét besavanyíthatja. Nekem nem köll. A címe abszurdum, a tartalma rebéllis. Ballet sincs benne. Mint cs. királyi intendáns meghagyom ennél fogva, hogy vegye vissza ezt a drámai rébuszt és tanuljon valamelyik népiskolában egy évig természetrajzot, hogy megtudja, hol az ember szíve.” *Borsszem Jankó* 20, 1026 (37.) sz. (1887): 2. Köszönöm Hansági Ágnesnek, hogy a Mikszáth-cikkre felhívta a figyelmemet.

44 „Gróf Keglevich István Jókai Mórnak, Budapest, 1887. augusztus 28.”, in JÓKAI MÓR *Levelezése (1886–1890)*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Jókai Mór összes művei: Levelezés IV

Keglevichnek a Jókai-darab esetében képviselt álláspontja tökéletesen beleillett abba a passzív műsorpolitikába, amelyet a Nemzeti Színház az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc fél évszázados évfordulója kapcsán tanúsított.

1898-ra a magyar színházi struktúra erőteljesen differenciálódott, az állandó budapesti kőszínházak száma a századfordulóig ötre emelkedett. 1875-ben megnyitott a Népszínház, 1884-ben a Nemzeti Színház operatagozata önálló intézménybe költözött, létrejött a Magyar Királyi Operaház, 1896-ban a Vígszínház, 1897-ben pedig a Magyar Színház. A Nemzeti Színház és a Magyar Királyi Operaház állami fenntartásúak voltak, a másik három intézmény pedig magánszínházként működött. A Nemzeti Színház műsorrendjében a színházszervezet fokozatos átalakulását követően a klasszikus és kortárs drámák kerültek túlsúlyba, a többi színház pedig a szórakoztató műfajokon osztozott. A Vígszínház műsora ekkoriban kizárólag prózai darabokból állt, leginkább francia bohózatokat játszottak. A Népszínház átvette a Nemzeti Színház repertoárjából az „eredeti és fordított énekes szindarabokat”, továbbá látványosságokat és operetteket adott.⁴⁵ A Magyar Színház, amelyet azzal a céllal alapítottak, hogy a kereskedő- és iparos rétegeknek, valamint a hivatalnokoknak rendszeres szóra-

---

(Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 2004), 143. Györfly Miklós a levélhez fűzött tárgyi magyarázatokban tévesen írja, hogy „[a] gróf nagyra értékelte, hogy levele nem került nyilvánosságra”. Uo., 437. A levél némi módosítással, de tartalmát tekintve az eredetivel megegyezően 1887. szeptember 10-én és 11-én nyilvánosságra került több fővárosi lapban is. Vö. *Budapesti Hírlap*, 1887. szept. 10., 4.; *Pesti Hírlap*, 1887. szept. 11., 3.; „Hazai irodalom, művészet”, *Fővárosi Lapok*, 1887. szept. 11., 1834. Azt, hogy a levél közzétételét maga Jókai kezdeményezhette, egy néhány évvel későbbi eset igazolhatja. Amikor Paulay Ede 1889-ben a Kelemen László-féle társulat 1790. október 25-i nyitóelőadásának századik évfordulójára új alkalmi darabot íratott vele, mert úgy vélte, az elsöre írt, *Thespis kordéja* című nem eléggé fennkölt az ünnepi alkalomhoz, Jókai Légrády-nak a Pesti Hírlap hasábjain elmesélte, hogy miért született ugyanarról a témáról két darabja. Ld.: Jókai Mór a Pesti Hírlap szerkesztőjének [Légrády Károlynak], [1890. szeptember eleje], *JÓKAI MÓR Levelezése (1886–1890)*, 259–263.

45 NAGY, „A Népszínház”, 111–130.

kozási lehetőséget biztosítson, a klasszikus dráma kivételével minden színjátéktípus színpadra állításával megpróbálkozott, de társulata főként operetteket és énekes vígjátékokat játszott.⁴⁶

Az 1898-as sajtóhírek szerint a március 15-ei forradalom ötvenéves évfordulója alkalmából országszerte tartottak megemlékezéseket. Budapesten a Népszínház, a Vigszínház és a Magyar Színház díszelőadással készült, mindhárom intézmény új darabot íratott az eseményre. A Magyar Színház 1898. március 12-én Beöthy László és Rákosi Viktor közösen írt *Aranylakodalom* című alkalmi művét mutatta be. A Népszínház 1898. március 14-én Kozma Andor *A szabadság ünnepére*, a Vigszínház pedig március 15-én Verő György *1848 (Hadak útja)* című alkalmi darabját játszotta. Kozma művének előadását március 15-én és 16-án is megismételték,⁴⁷ az *1848 (Hadak útja)* pedig egy-két napos kihagyásokkal egész márciusban műsoron volt.⁴⁸ Az *Aranylakodalom* még Verő darabjánál is hosszabb sikersorozatot ért meg. Három hét múltán, 1898. április 1-jén „már megérte ezüstlakodalmát”, a huszonötödik előadásánál jártak, 1899. március 15-én pedig századszorra került színpadra. A későbbi sajtótudósítások szerint még az 1920-as években is játszották.⁴⁹ (1. kép)

A magánszínházakkal szemben a Nemzeti Színház és az Opera meglehetősen visszafogottsággal emlékezett a negyven-

---

46 RAJNAI Edit, „Magyar Színház”, in *Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. GAJDO Tamás, 174–190 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001), 174–182.

47 A Vigszínház *A szabadság ünnepére* előadása után mindhárom alkalommal Jókai Mór *Melyiket a kilencz közül?* című „szini móká”-ját játszotta. OSZK SzT., Vigszínház színlapgyűjtemény, 1898, 75–77. fol., 630–632. sz.

48 1898. március 15-ét követően előadták 16-án, 17-én, 18-án, 19-én, 20-án, 21-én és 22-én, majd március 24-én, 25-én, 27-én és 29-én. OSZK SzT., Népszínház színlapgyűjtemény, 1898. március.

49 „Az Aranylakodalom a Városi Színházban”, *Esti Kurir*, 1925. márc. 27., 9.; „Színház: Aranylakodalom”, *Szegedi Friss Ujság*, 1927. márc. 13., 4.

nyolcas forradalom ötvenedik évfordulójára, nem készültek semmi újdonsággal. A Nemzeti Színházban 1898. március 15-én Szigligeti Edétől a *II. Rákóczi Ferenc fogságát* játszották. E darabot 1848–1849-ben a politikai áthallásoknak köszönhetően forradalmi színműként értelmezték (bemutatójára 1848. december 4-én került sor), s azt is tudjuk, hogy 1862 és 1867 között tiltólistára került,⁵⁰ mert Rákóczi alakja a cenzúra szemében „neuralgikus pontnak számított, egyrészt mint a Habsburg hatalom ellen lázadt vezéré, másrészt pedig mint – ahogy néhány magyar kiadvány nevezte – »utolsó honi fejedelem«-é”.⁵¹ Így noha a darabválasztás nem mutat teljes elszigetelődést a forradalom és szabadságharc megünneplésétől, több évtized távlatából arra már igen kevesen emlékezhetnek, hogy a *II. Rákóczi Ferenc fogságának* 1848 és 1867 között milyen kultikus szerepe volt a színházi emlékezetben. A Nemzeti Színházban a dátum különlegességére a darabválasztáson túl még két dolog utalt: a darabot bérletszünetben adták és színlapját pirossal szedették.⁵² Az Operaházban 1898. március 15-én Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját* adták. E mű szintén kötődött az ötven évvel korábban történetekhez, egyes részletei többször is helyet kaptak a forradalom idején színre került alkalmi szerkesztésű produkciókban, ez az intézmény viszont eltekintett attól, hogy az operát bérletszünetben adja, és színlapját más alkalmakkor követett gyakorlatának megfelelően pirossal szedesse.⁵³

50 A Nemzeti Színház 1862. december 7-ét követően legközelebb csak 1867. április 9-én játszhatta. HAJDU, *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, 61.

51 DEÁK, *Suttogások és hallgatások...*, 23. Amikor Joseph Worofka rendőrfőnök 1861 májusában lefoglalta a *II. Rákóczy Ferenc és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan eredeti leveleik*, Pest, Ráth Mór, 1861. című kiadványt, a következőkkel érvelt a helytartótanácsnak: „tartalma esetleg olyan hatást kelthet, ami másként nem következne be. Ez a hatás a mai közállapotok mellett veszélyes lehet”. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, *Megbíráltak és bírálók...*, 591.

52 OSZK SzT., *Nemzeti Színház színlapgyűjtemény*, 1898, 399. sz.

53 OSZK SzT., *Magyar Királyi Operaház színlapgyűjtemény*, 1898, III–IV. Az Opera-

1898-ra már a kortársak számára is világossá vált, hogy a Nemzeti Színház és az Opera az állami támogatás és az uralkodói segély miatt távolságtartó a szabadságharcos remiszenciák tekintetében. A Magyarország 1898. március 13-i számában például ez olvasható: „Részt kér az ünnepből minden egyesület, minden társadalmi osztály, részt kérnek a kultúrintézetek is – kivévn igen természetesen azokat, a melyek a magas kormány árnyékában fonnyadnak el: a Nemzeti Színház és az Opera”.⁵⁴ A háttérben más aligha képzelhető el, hiszen a színházi ünnepek rendezésére 1837-től komoly figyelmet fordító Nemzeti Színház aligha zárkózott volna el a jelentős napi bevételt hozó emlékünneptől, ha nincs rá nyomós oka.

II.

Az 1867 utáni anyagból négy darabot kiválasztva szeretném illusztrálni a forradalom és szabadságharc színpadi emlékeztének néhány sajátosságát. A kiválasztott művek: Vahot Imre: *A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben*, Jókai Mór: *Keresd a szived*, Kozma Andor: *A szabadság ünnepére*, Beöthy László–Rákosi Viktor: *Aranylakodalom*.

---

ház a magyar történelem szabadságharcos jellegű emlékeztével szemben már korábban is tartózkodó volt. Az intézmény ünnepélyes megnyitóján (1884), amelyen a király is részt vett, Podmaniczky Frigyes intendáns és Erkel Sándor igazgató azért nem engedte előadni Liszt Ferenc *Magyar király-dalát*, mert abba a zeneszerző beépített egy Habsburg-ellenes kuruc dalt, a *Hej, Rákóczi! Hej, Bercsényi!* kezdetűt. (Noha „Liszt a *Koronázási mise* óta tudatosan törekedett arra, hogy zeneileg öszszebékítse a királyhűséget a magyarság dicső és küzdelmes történelmi múltjával”). Erről ld.: CIEGER András, „Liszt Ferenc és a politikai átalakulás Magyarországon 1867 után”, in CIEGER András, *1867 szimbolikus világa: Tanulmányok a kiegyezésről*, 65–75 (Budapest: BTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 71–72.

⁵⁴ *Magyarország*, 1898. márc. 13., 12.

Közös pontjuk, hogy mindegyikben egy család magánéletén keresztül leszünk tanúi a negyvennyolcas forradalom és szabadságharc eseményeinek. Vahotnál a Pummer család áll a történet középpontjában. A darab konfliktusát a „borzasztó pecsovic” apa, Pummer Jeremiás és honvédnak álló nevelt fia közötti nézeteltérés adja. Jenő részt vesz Buda ostromában és dicsőséges bevételében. A mű végére az öreg is a szabadságharc támogatójaként lép elő, s azt mondja, „mind emberségben, mind hazafiságban” Jenőre kíván hasonlítani. A *Keresd a szivednek az isaszegi csata a fordulópontja*. Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényének színpadi adaptációjában a középső fiú, a katona, majd honvéd Richárd életútját követi az 1848–1849-es forradalom idején. Richárd ugyanazokkal a konfliktusokkal néz szembe, mint a regényben. Jókai annyit változtat, hogy Palvicz, akivel a főhős az isaszegi csatában kerül szembe, nem hal bele súlyos sérülésébe. Így két szerelmi szál beteljesülése fejezi be a drámát: Baranghy Richárd és Liedenwall Edit, illetve Palvicz Hugó és Plankenhorst Alice összeházasodnak. (Jókai a főbb szereplők vezeték- illetve keresztnévét is módosította.) Nem ábrázol csatajelenetet a Kozma Andor által írt, és 1898-ban a Népszínházban színre vitt *A szabadság ünnepére* című mű. Az 1848 márciusában a forradalomért lelkesedő hős elmegy a szabadságharcba harcolni, majd hosszú bujdosás után 1860-ban tér haza. A család sorsának jóra fordulását a harmadik kép hozza meg, amikor 1867 nyarán arra készülnek, hogy Pestre utazzanak megnézni Ferenc József magyar királlyá koronázását. Az *Aranylakedalom* 1898 márciusában játszódik, Koltay Jenő és felesége ötvenéves házassági évfordulójukat ünneplik. Unokáik kérésére felidézik közös életük első időszakát, amely éppen 1848 és 1849-re esett. Elbeszélésükben megjelenik a pesti forradalom,

a honvédtoborzás, 1848 nyári találkozásuk Kossuth Lajossal, a piski csata, Buda bevétele és az orosz seregek elleni harcok.

Közös vonása a négy műnek, hogy hangsúlyosan szerepeltetik a magyar katonai vitézség régi toposzát. A szabadságharc magyar győzelemmel végződő csatái jelennek meg a cselekményekben: Budavár bevétele, isaszegi csata, piski csata. A Jókai-darab esetében tudjuk, hogy a rendezés komoly figyelmet fordított a korhű látványra. A darab Krecsányi Ignác által készített rendezőpéldányában a színpadképek vázlatos rajzán kívül olyan egykorú litográfiák is helyet kaptak, amelyek például a honvédek egyenruhája látszik.⁵⁵ A szövegekben a honvédekkel szemben álló ellenség kiléte határozatlan, elmosódott, bizonytalan körvonalú. Vahot darabjában a honvédek ellenségként, várbeliként említik az osztrákokat. A mű végén, Buda bevétele után egyszer ugyan elhangzik, hogy császáriak, de Vahot sajátos kontextusba helyezi a szót. A főhős, Jenő szavai zárják a művet: „Budavárát elvettük a császáriaktól azért, hogy az eskünkhöz híven visszaadjuk azt a magyar király- és hazának. Éljen a haza!”⁵⁶ A sajátos befejezésre már Gajdó Tamás is felfigyelt. Ő úgy véli, hogy Vahot így „igyekezett túljárni a cenzor eszén”: a darab cselekményének idején nincs hivatalos magyar királya Magyarországnak, Ferenc József 1849-ben osztrák császár. A mű megjelenésekor, 1870-ben viszont már magyar király is.⁵⁷ De Vahot gesztusa a kiegyezés apológiájának is tekinthető. Ferenc József azzal, hogy magyar királlyá koronázták, mintegy elválasztható lett császári szerepétől, és a magyar történelem szerves részévé vált. A darab így már végződhet az „Éljen a haza!” felkiáltás-

---

55 JÓKAI Mór, *Keresd a szived*, OSZK SzT. MM 6614.

56 VAHOT Imre, *A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben* (Pest: Laufer, 1870), 47.

57 GAJDÓ Tamás, „Játékkatonák és katonajátékok”, *Ex Symposion* 17–18. sz. (1997): 85.

sal, és a szerzői utasítás szerint egy olyan allegóriai képpel, amelyen magyar hősök, honvéd hadvezérek megkoszorúzott arcképei láthatók: „az ostrommal bevett Budavárát tünteti fel Mátyás király áldó szellemével, a legjelesb honvédhadvezérek arcképeivel, mint Bem, Damjanics, Klapka, Vetter, Kmety, Guyon, Aulich, Földváry egy geniusz által megkoszorúva ily felirással: »Él magyar, áll Buda még!«”⁵⁸ (Köztük két aradi vértanú, Aulich Lajos és Damjanich János képe is!)

Vahot szellemi bűvészmutatványát a későbbi darabok még magasabb szintre emelték. Kozma Andor *A szabadság ünnepe* című darabjában tulajdonképpen két szabadságünnep jelenik meg. Az első az 1848. március 15-i forradalom híre, ami ünnepi, szinte eufórikus hangulatot teremt a faluban. Az első felvonásban nemzeti zászlót visznek, majd az ifjú hős a szerzői utasítás szerint „nemzeti kokárdásan s vállszallagosan, oldalán jurátus kard, kezében nyomtatványok, lelkesen rohan be”. Ezután felolvassa a tizenkét pontot, és elszavalja a Nemzeti dal első strófáját.⁵⁹ Az 1867 júniusában játszódó harmadik felvonásban a szerzői utasítás szerint az emberek ugyanígy vidáman sűrögnek-forognak, kezükben nemzeti lobogó van. A földesúr szavai világítják meg az ünnep természetét: a király koronázására készülnek.

---

⁵⁸ VAHOT, *Budavár...*, 48.

⁵⁹ KOZMA Andor, *A szabadság ünnepe* (Budapest: Franklin-Társulat, 1898), 15–23. Az idézet: 15.

A FÖLDESÚR (*a néphez szólva*)

Zászló lengjen minden házon
S a mikor leszáll az este
Minden háznak ablakában
Gyűljön vidám gyertyaláng.
Lássék itt is, kis falunkban
Mindenütt a nagy öröm,
Melytől minden hú magyarnak
Szinte repes a szíve,
Mikor bölcs dicső királyt és
Angyaloknál jobb királynét
Koronáznak fenn Budán!

AZ APA.

Ipam uram, lásd megértük
És megérted ép erőben
Te is ezt a szép napot.

A FÖLDESÚR.

Soh'se hittem, hogy megérjem,
Soh'se voltam boldogabb.
Áldom érte mindhalálig
A magyarok istenét.⁶⁰

Beöthy László és Rákosi Viktor közösen írt darabja, az *Aranylakodalom* még ennél is idillikusabban ábrázolja a nemzet és a király viszonyát. A címet nyilvánvalóan kettős értelműnek szánták, 1898-ban az 1848-1849-es forradalomnak és a hősök házasságának egyaránt ötvenedik évfordulója volt. De a zárójelenet alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy egy harmadik

---

60 Uo., 45–46.

ötvenéves évfordulóra is utal: Ferenc József éppen fél évszázada uralkodik. Az utolsó képben megjelenik Ferenc József szárnysegéde, és a király arcképét ajándékozza Koltayéknak:

STÖHR (*feszesen megáll Koltay előtt*): [...] Ő császári és királyi felsége (*mindenki föláll*) legkegyelmesebb urunk, kedves hívének, Koltay Jenő altábornagy úr ő kegyelmességének, azon érdemek elismeréseül, a melyeket excellenciád a hazájához és a trónhoz való hűségével szerzett, saját arcképét és legkegyelmesebb elismerését küldi (*Szalutál, a lakájok lerántják a leplet a képről, látható lesz a király arcképe.*)

MIND: Éljen a király!

ILONKA (*a zongorához fut és halkán elkezd játszani az „Isten áldd meg a magyart!” Az asszonyok letépi a mellükről a virágot és a kép körül rakják. A szolgák az asztalon lévő virággal is mind a képet díszítik föl. A társaság halkán énekli a Himnuszt, mialatt Koltay beszél. Az ének mindig erősbödik s mire Koltay elvégzi beszédét, a zenekar átveszi.*)

KOLTAY: Főhadnagy úr! Mélyen meghatva a királyi kegytől, a míg magam meg nem köszönhetem, vigye meg felséges küldőjének, a legfőbb hadúrnak azt a fogadást, hogy életem és vérem minden csöppje a házáé és a királyé. S az én életem lehet rövid immár, (*a társaságra mutat*) e gyermekekben folytatódik tovább!⁶¹ (2. kép)

---

61 BEÖTHY László és RAKOSI Jenő, *Aranylakodalom* (Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1898), 76.

Ferenc József alakjának és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcnak ez a fajta összebékítése a kiegyezés hozta stabilizáción túl valószínűleg nem független az időben nagyon közel zajlott millenniumi ünnepek hatásától. Az ezeréves múlt ünneplésében nem volt helye töréseknek és konfliktusoknak, a magyar történelem szerves és dicsőséges egészként jelent meg a nyilvánosság színterein. Ebben a narratívában a királynak a nemzet oldalán volt a helye, s 1898-ban már ezt a képet erősítették a szabadságharcra emlékező színdarabok is. De a másik oldalról, Bécs felől is érkezik olyan gesztus, éppen ebben az évben, amely szintén hathat a szerzői felfogásra: „Ferenc József uralkodásának 50. évfordulóján, 1898-ban például törvényileg nyilvánították ünnepnappá Magyarországon április 11-ét, a '48-as törvények uralkodói szentesítésének napját”.⁶²

*

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetét sok darab dolgozta fel, és ezeknek a színházi jelenléte 1867 után folyamatosnak tekinthető, nem annyira esztétikai értékeknek, mint a téma vonzerejének köszönhetően. A fővárosi játszóhelyek a tárgykörben keletkezett szinte valamennyi művet bemutatták, s bár legtöbbjük színpadi pályafutása gyorsan befejeződött, volt közöttük néhány olyan is, amelyek hosszú sikerszerűt értek el és nagyszámú befogadóhoz eljutottak. Népszínmű, történeti dráma, látványos harci játék – a színtípusok széles skálája megjelent közöttük. Legtöbbjük előadhatóságához nagyban hozzájárult az, hogy a szórakoz-

---

62 CIEGER András, „1867 szimbolikus világa: A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban”, in CIEGER András, *1867 szimbolikus világa: Tanulmányok a kiegyezésről* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 103.

tatást elsődleges célul tűző színházak a színpadtechnika fejlődésének is köszönhetően egyre fontosabb szerepet szántak a látványelemeknek, amelyek a hatáskeltésben kompenzálták a szövegek esetleges gyengeségét. A tárgyalt évtizedek alatt a negyvennyolcas eseményeknek emléket állító darabok három alkalommal kaptak kitüntetett figyelmet: 1861-ben, a politikai felszabadulás reményét keltő októberi diploma kibocsátása után, 1867–1868-ban, a kiegyezést követően, illetve 1898-ban, a március 15-ei forradalom ötvenéves évfordulója alkalmából. Játzóhelyek szerinti bontásuk azt mutatja, hogy elsősorban nem a társadalmi és kulturális elitet célozták meg velük. Tudomásunk szerint a tematikában nem született olyan súlyú színmű, amely tartósan bekerült volna az irodalmi kánonba, a darabok szinte mindegyike a populáris regiszterben fejtette ki hatását. A szerzők célja elsősorban az volt, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharchoz kapcsolódóan pozitív érzelmi viszonyt alakítsanak ki, a nézők számára a küzdelem a nemzeti összetartozás szimbóluma legyen, ne pedig vesztes háborúként emlékezzenek rá. Az újonnan felnövekvő nemzedékek színházi élményeit is ez a szellem határozta meg. Az *Egy magyar honvéd család a forradalom után, vagy a kis honvéd hadsereg s a hű baka* és az *Aranylakodalom* című műveket délutánonként gyermekelőadásként is játszották. De a téma a XIX. század utolsó harmadában a gyerekirodalomnak a színházzal, színjátszással érintkező szegmensében is megjelent. Ágai Adolf 1882-ben *Forgó bácsi gyermekszínháza* címmel gyerekek házi színjátszásához állított össze egy kötetet, amelyben egyetlen történelmi tárgyú darab van, és az a szabadságharcról szól.⁶³

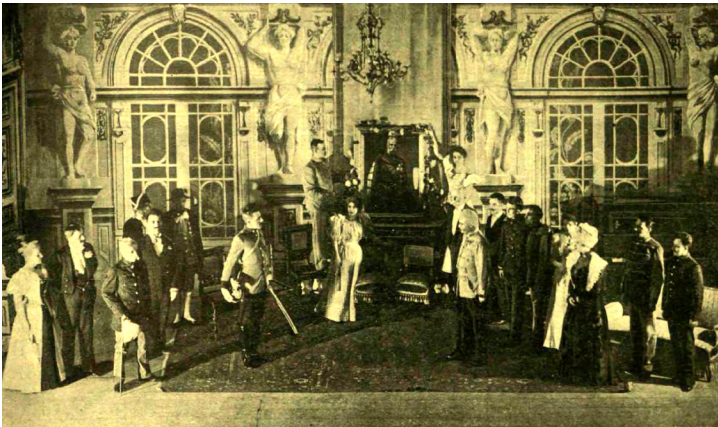
---

63 ÁGAI Adolf [Forgó bácsi], „Az öreg vándor”, in ÁGAI Adolf, *Forgó bácsi gyermekszínháza: Tizenhat vigjáték, színmű és apró jelenet gyermekelőadások alkalmára* (Budapest: Athenaeum Nyomda, 1882), 1–22.

Képmelléklet

← 1. kép: Az Aranylakodalom című színmű plakátja (A kép forrása: <https://buda-pestposter.com/posters/hungarian-theatre-golden-wedding-anniversary>)

↑ 2. kép: Az Aranylakodalom című színmű utolsó jelenete. (A kép forrása: *Vasárnapi Ujság* 45, 15. sz. (1898): 251.)

1848–49 a ponyván

/
TÓTH DÓRA

Ha az 1848–49-es szabadságharcról beszélünk, minden magyarnak eszébe jut a kokárda, a Tizenkét pont, a Nemzeti dal, a Kossuth-nóta. Ma mind népszerű szimbólumai az emlékezésnek. Az azonban talán kevésbé ismert, hogy a ponyva-nyomtatványoknak mekkora szerepük volt – a szabadságharc alatt, majd után – a hírek közvetítésében, valamint az események feldolgozásában, pedig talán több helyre eljutottak, mint a piros-fehér-zöld kokárda.¹ Ennek egyik oka, hogy a kis jövedelmű, írni-olvasni éppen megtanulók nagyrészt a kalendáriumokból és a ponyvafüzetekből szerezték be a legújabb információkat. Ekkor számtalan röplap, népújság, felhívás, információs anyag jelent meg ponyván, mert a hírközlés, tájékoztatás leggyorsabb és legbiztosabb módjának bizonyult. A ponyván árult termék nagy tömegekhez jutott el, a sikeres kiadványokból több tízezer példányt is értékesíthettek. Például a *Komáromi Kalendárium* 200 000 példányban jelent

---

¹ GAÁLNÉ MERVA Mária, „Negyvennyolc a ponyván”, in *'48 kultusza: Tanulmányok*, szerk. GAÁLNÉ MERVA Mária, Gödöllői múzeumi füzetek 4 (Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 1999), 63.

meg² és fogyott el az 1840-es években, az eladott példányszám a későbbiekben pedig folyamatosan nőtt.³

A *Pesti Hírlap* is érzékletesen ír erről az egyre növekvő érdeklődésről 1848. június 1-jei számában:

A ponyva-irodalom rendkívül gyarapodik. Utczáink szögletei torzképekkel, röpiratokkal és napi kisebb alakú lapokkal vannak elbarricadozva. Az újdonság utáni szomjúság olly borzasztó fokra hágott, hogy közelebbről a városi színház-előcsarnoka alatt – mint hajdan Lesage *Diable boiteux*-je utósó példányáért – valóságos baj vívatott az Ungar mellett kijött „Der 26-te Mai in Wien”-ben foglalt forró hírekért.⁴

Oláh György⁵ helytörténeti munkájából pedig az is kiderül, hogy a ponyvát ezekben az években nemcsak információ terjesztésére használták, de arra is gondot fordítottak, hogy azt később az olvasó nép „nyelvére” is lefordítsák.⁶

---

2 Uo.

3 Az írás- és olvasástudást csak az 1870-es népszámláláskor kezdték mérni a történelmi Magyarország területén. Ekkor a lakosság 58,16%-a vallotta magát írástudatlannak. (Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon* [Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996], 229.) Tehát a *Komáromi Kalendárium* eladott példányszáma arra enged következtetni, hogy közel minden második háztartásban megtalálható volt. A kor kalendáriumolvasási szokásait ismerve – miszerint csoportosan olvasták-hallgatták az újságokat – az országban szinte mindenki tudta, mi szerepelt az aktuális kiadványban. (Ehhez ld.: Kovács I. Gábor, *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok: Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 426.) Ezzel összevetve Kókay György adatai alapján 1848-ban Kossuth *Pesti Hírlapjának* 5000 előfizetője volt. (Ld.: Kókay György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, szerk. Nyerges Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 1997) 86.)

4 „Pest, máj. 31-én”, *Pesti Hírlap* 1848. jún. 1., 499.

5 Oláh György (1851–1900): Békés vármegyei főügyész, helytörténész.

6 „A nép körében a szabadság s alkotmányos jogokról alkotott téveszmék folytonosan terjedtek. [...] November hó elején Orosházára került Szegedről Oláh István »históriás« Busa József társával, s felütötték sátorfájukat a piaczon. Kitarva feküdt az elterített ponyván a nép előtt a »Nép barátja« a »Tájékozás« »Az 1848. évi törvények legújabb magyarázata,« »A politikai pártok«, »A reform«, »A népkönyve«,

Maga Arany János sem restellte ekkor ponyván megjelentetni, sőt, kifejezetten ponyvára írni munkáit. Debrecenben Telegdi Lajos nyomdász közreműködésével kiadta a *Szabadság zengő hárfája* két füzetét, a *Van-e olyan...* című versét pedig állami költségen szerette volna megjelentetni. Ennek érdekében 1849 júniusában levélben felkereste Szemere Bertalant („Nem, mintha mások kecségtető példáján nyereszkeskedési vágyból indulnék, de mert megmaradásunk egyik fő feltételének s a népköltészet leghálásb feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni.”),⁷ de nem járt sikerrel, a kormány nem tudta támogatni vállalkozását. Számtalan ponyvára szánt verse emiatt, valamint a szabadságharc elbukása miatt jórészt fiókban maradt (*Furkó Tamás, A betyár, Koldus-ének, A lacikonyha*). Arany a művészetén túl nemigen avatkozott be aktívan az ország politikai életébe, de tompítva és megmásítva megjelentette a bujdosókat felidéző *Családi kört*.⁸

Ismert tény, hogy Arany munkásságán kívül is rengeteg ponyvafüzetet írtak és nyomtattak ebben a közel két évben, ehhez képest mégis igen kevés példány maradt fenn napjainkig. Az okot a szabadságharc leverése utáni megtorlásban, tiltásban, a rossz minőségű alapanyagokban kereshetjük.

---

a »Földmivelési ipar«, a »Sajtó szabadságról egy rab nézetei«, »Nem kell szerzetes rend«, »Szózat az Oláh faj ügyében«, a »Politikai kis káté«, »Őszinte szózat a néphez«, »Egy szó a szegény emberhez«, »Vasárnapi egyesület«, »Magyarország újjá születés«, »Metternich«, »Szabad hangok«, »Hunnia függetlensége«, »Magyar szózatok« s a szabad sajtónak több új szülőtte. A nép mohón kapdosta az érdekes árúkat, s lassanként gyülekezet támadt a »históriás« körül, ki aztán felhasználta az alkalmat, nemcsak iratainak árulására, »de a nép tájékoztatására s felvilágosítására is«; míg nem a hatóság megsokalta a dolgot, s elfogatta és rögtönítélő bíróság elé állította a históriás lazítót.” OLÁH György, *Békésvármegye*, 1 (Gyula, 1889), 465–466.

7 SZILÁGYI Márton, „Egy többször elfelejtett (s újráfelfedezett) Arany-level és versmellékletei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 2. sz. (2018): 205–216, 210.

8 POGÁNY Péter Szaléz, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar tipográfia (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 131.

1850-ben a császári kerületi főispán elrendelte, hogy „mindazon újságlapok, melyek a forradalmi időszak alatt megjelentek, összeszedessenek, lefoglaltassanak és felküldtetessenek.”⁹ Ezt a sorsot a szabadságharcra utaló ponyvafüzetek sem kerültek el, birtoklásuk büntetendő volt,¹⁰ így utólag rengeteg megsemmisítésre került a hatóság és az olvasók által is. A tiltás és – ebből kifolyólag – az alacsony példányszám, valamint az ellenállás szimbólumaként a közgyűjteménybe kerülésük igen későn, csak a kiegyezés után kezdődött meg, az első füzetek 1868-tól szállingóztak a Nemzeti Múzeum könyvtárába.¹¹ Elvitathatatlan hát, hogy '48 szellemiségének ébrentartásában fontos szerepet játszott a ponyvairodalom, mely a kiegyezés után újult erővel ontotta óriási olvasótábora számára a szabadságharchoz többé-kevésbé kapcsolódó füzeteket.

Ez a „dömping” már megfelelt a mai értelemben is használt tömegkultúra fogalmának. A legnépszerűbb kiadók nagy számban, országos lefedettséggel terjesztették nyomdatermékeiket. Az érzékeltetés kedvéért: a Bucsánszky–Rózsa-féle kiadó a 19. század végére közel félmillió példányt adott el kalendáriumaiából (ez a szám a hazai anyag fele és egyharmada között mozgott).¹² Kovács I. Gábor a 20. század elején kiadott kalendáriumokban fellelhető történetek 40–50%-át számítja

---

9 POGÁNY Péter, *Riadj magyar!: 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái* (Budapest: Magvető, 1983), 507.

10 Sárosi Gyula *Ponyvára került Arany Trombitájának* (Debrecen, 1849) akár csak kéziratmásolatos birtoklásáért is komoly börtönbüntetés járt. (Uo.)

11 POGÁNY, *Riadj magyar!...*, 509.

12 KOVÁCS I., *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok: Társadalom- és kultúrátörténeti tanulmányok*, 426. A naptárak köztudottan mindig a legnagyobb példányszámban eladott kiadványok voltak. A kiegyezés körüli években Magyarországon összesen kb. 600 ezer kalendáriumot adtak el évente. Az évi összpeldányszám 1875-re elérte a 900 ezret, majd a növekedés üteme lelassult, s csak 15 év múlva érték el a másfél milliós példányszámot. Ezután újra gyorsuló emelkedés következett, s a naptárak évi példányszáma 1900-ban kétfélmillió, 1910-ben hárommillió lett. 1910 körül már a magyar parasztság minden rétegénél szinte általános volt a kalendáriumhasználat. Uo., 425.

történelminek, ezeknek pedig 70–80%-át találta a szabadságharchoz köthetőnek.¹³

Ugyan ekkorra már igencsak megkopott az eseményekben való személyes érintettség okán való történetmesélés, de ez nem jelentette azt, hogy csökkent volna a téma iránti érdeklődés. Sőt, a cenzúra eltörlése kedvezett a korábban elfojtott feszültség levezetésének, a nemzeti érzelmek kinyilatkoztatásának. Ezek a füzetek azonban nemcsak nemzeti színezetük miatt lettek népszerűek, hanem a ponyva természetének megfelelő izgalmak forrásaként is kiemelkedő szerepet tölthettek be, amit a kiadók előszeretettel ki is használtak, ezzel többszörösen is kielégítve az olvasók igényeit.

A magyarországi ponyvakiadás egyik legjelentősebb tényezője a szabadságharc alatt és után Bucsánszky Alajos, azaz a Bucsánszky-Rózsa-féle vállalat volt. Bucsánszky az 1830-as évektől dolgozik kiadóként, 1847-ben települ át Pozsonyból Pestre. A forradalom és szabadságharc alatt több, a forradalmat támogató verses ponyvafüzetet jelentetett meg, melyen a szeptemberi fordulat sem változtatott. Ennek következtében a Pestre 1849 januárjában bevonuló osztrák katonák az aktuális évre szóló Bucsánszky-naptárak közül a *Nagy képes naptár* és a *Kis képes naptár* még eladatlan példányait elkobozták, s további nyomását eltiltották.¹⁴

Az ötvenes években Bucsánszky tartózkodott az ellenzéki-ség látszatától, de az önkényuralomnak való szolgálatoktól is. A politika enyhülését kihasználva 1860-ban naptáraiban, röplapokon is terjesztette a sokáig tiltott *Himnusz*t és *Szózatot*. 1867 táján a közhangulatnak való megfelelés reményében a kiegyezés propagandáján ügyködött, sőt diszkötésben

---

¹³ Uo., 426.

¹⁴ Kovács I. Gábor, „Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez”, *Magyar Könyvszemle* 101, 1 (1985): 1–17, 11.

prezentálta Medve Imre Ferenc Józsefet dicsőítő versét. Ugyanakkor egyik 1868-as naptárában közölte Kossuth Lajos Deákhhoz írt *Cassandra-levelét*, s tekintettel a kiegyezésellenes áramlatokra, megindította a *Honvéd naptárt* és a *Kossuth naptárt*. Ezután az aktuálpolitika lassan, de biztosan kikopott nyomtatványyaiból, ezzel párhuzamosan pedig megkezdődött a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány már-már vallásos ápolása.¹⁵

Végeredményben megállapítható, hogy Bucsánszky mint kiadó minden súrlódást igyekezett kerülni a mindenkori hatalommal, de semmiképpen sem fordult szembe a közhangulattal vagy az erőteljes véleményáramlatokkal (ezen üzletpolitikai koncepcióján veje, Rózsa Kálmán sem változtatott).

Ebben támogatója volt házi írója, a nemesi származású dálnoki és mezőmadarasi Medve Imre, aki szintén több szalon kötődött a szabadságharchoz. Vahot Imrével járta az országot és készítette grafikáit, 1849. április 19-től Kossuth Lajos kormányzói hivatalának polgári osztályán dolgozott fogalmazóként, a kormányt Szegedre is követte. Szerepvállalása miatt később börtönbe került, majd szabadulása után Tatár Péter néven írt ponyvaregényeivel tett szert ismertségre és népszerűsége. Arany 1861-ben fogalomként emlegette mint „tárpéteres multság”, Bartók Lajos pedig így írt róla 1872-ben az *Üstökösben*: „legtermékenyebb szerző Tatár Péter... Ha a világirodalomnak van Dumas-ja: a ponyvának megvan a maga Tatár Pétere. Ő itt szuverén, termékeny és szapora.”¹⁶ Tevékenysége nagyban hozzájárult Bucsánszky sikeréhez, közös erővel alakítva ki azt a vállalkozást, ami a 19. század második

---

15 Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 81.

16 Uo., 96.

felében meghatározta a hazai tömegirodalmat. Nevét az ország egész területén ismerték, írása minden vásárba eljutott. G. Merva Mária szerint Tatár Péter eme hatalmával élve idézte fel a szabadságharcot hiszen – a szórakoztatás mellett – példát akart állítani a nemzet elé, hogy tudja: hasonló történelmi szituációban hogyan kell viselkednie.¹⁷

Témánk szempontjából jelentős volt a ma Bartalits névvel ismert nyomda, mely egy korábbi Trattner-alkalmazott, Gyurián József vállalkozása volt. Ez 1862-ben tönkrement, ekkor vásárolta fel Bartalits Imre. Ezután egészen az első világháború végéig Bucsánszky legnagyobb vetélytársának számít a klasszikus ponyvanyomtatványok kiadásában, de amíg az elsősorban – saját megfogalmazása szerint – léleknemesítő kiadványokra törekedett, addig Bartalits nem tartózkodott a moritat¹⁸ és egyéb, már a kortársak által is elítélt füzetek kiadástól. A millenniumi előkészületek hatására fokozódó történelem iránti érdeklődés piaca őt is a szabadságharchoz köthető füzetek kiadására sarkallta.

Végezetül meg kell említeni Méhner Vilmost, egy külföldről bevándorolt, német anyanyelvű nyomdászt, aki kiadóját 1872-ben alapította. Az ő nevéhez és vállalkozásához a kolportázs kereskedelem, a ponyvanemesítés és az állami megbízás kapcsolható. Benedek Elek így jellemezte: „Magyarul soha meg nem tanult, de kiadta Vasgereben összes regényeit, Vörösmarty, Tompa, Garay összes költeményeit. Egy sort sem értett belőlük, de kiadta, mert az én ősz öreg emberem

---

¹⁷ GAALNÉ MERVA, *i. m.*, 63.

¹⁸ Moritat: a német Bänkelsang műfaja, gyilkosságballada. A műfaj a XVII. századtól ismert, legnépszerűbb a ponyvairodalom keretében volt, ahol a többstrófás, moralizáló történetek legtöbbször egy valódi gyilkosság stilizált elbeszélését tartalmazzák. Beszédes magyar fordítása a vérmező.

(Kuttner–Kelemen Dávid a neve)¹⁹ belebeszélte s be is bizonyította, hogy Vasgereben jó üzlet, Vörösmarty jó üzlet, – a többi is jó üzlet.”²⁰

Tehát feltételezhető, hogy sem a ponyvairodalom megnevesítéséhez, sem a szabadságharc bemutatásához nem kapcsolódott érzelmileg, elsősorban üzleti megfontolásból vett részt ezek terjesztésében.

A ponyvafüzetek ezen rövid természetrajza utána érdemes megvizsgálni a szövegeket. Ahogy Török Sándor írta: „A történelem azon nyersen, ahogy a legtöbben azt tálalták – tisztelet az egészen kevés kivételnek – a történelem szintén ponyva és pletykaság.”²¹ A szabadságharc pedig rengeteg történet háttére lett. Ott van például a Rómeó és Júlia átírataként a Mariánna a szép oláh leány és szerelme, Gábor huszár története, akiket a lány apja öl meg magyargyűlöletből,²² vagy a véres csata utáni még véresebb hullarablás, csonkítás és gyilkosság története a Krónikás álnéven író Buza Barna²³ tollából.²⁴ A lista még hosszan folytatható lenne, összességében elmondható, hogy ezek a történetek egyértelműen a borzongatásra és kévéssé a történelmi múlt felelevenítésére szolgáltak. A ponyva

---

19 Kelemen Dávid (1901-ig Kuttner, 1844–1929) Méhner Vilmos szerkesztője, 1894-től a Franklin Társulat Méhner- osztály, 1901-től 1919-ig a neve alatt létesült Franklin-féle részletesztálynak, a Kelemen D. és Társa cégnek vezetője volt. Ld.: K. D., „Emlékezés Kelemen Dávidra.”, *Corvina* 52. évf., 26 (1929): 136–137.

20 BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem: Egy nép s egy ember története, 2* (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1920), 56.

21 TÖRÖK Sándor, „Köznapi krónika: A ponyvairodalomról”, *Új Idők* 53, 22 (1947): 514.

22 *Mariánna, a szép oláh leány: Elbeszélés a magyar szabadságharc idejéből* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1895).

23 Buza Barna (1873. január 1. – 1944. május 2.) politikus, miniszter, ügyvéd. Talán meglepőnek tűnhet, hogy a XX. század elejének egyik népszerű ponyvaírója miniszteri címet viselt, azonban már a XIX. század közepétől a ponyvaolvasmányokat alkotó személyek legtöbbször jól képzett értelmiségiek voltak, akik egyszerre voltak bejáratosak az irodalmi körökbe, olvasták a kortárs szépirodalmat és tényirodalmat, és szándékuk volt a nép művelése. MIKOS Éva, „Regék a magyar előkorból: Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter *Rege kunyhójában*”, in *Doromb, Közköltészet tanulmányok*, 4. (Budapest: Reciti, 2005), 387–405, 392.

24 KRÓNIKÁS, *Kerengi János megbocsátott. – A harcztér rémei. Elbeszélések az 1848–49-iki szabadságharcból* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1904).

műfajától nem idegen gyakorlat a (dicső) történelmi múltat idéző alkotások elegyítése valamely aktuális eseménnyel, kisebb vagy nagyobb közösséget érintő tragédiának a felhasználásával.²⁵ Ezek a típusú ponyvafüzetek elsősorban a szellemi éhséget, a könyvolvasás iránti igényt elégítették ki. Ezen kívül jelentek meg a szabadságharcról ismeretterjesztő szándékkal íródott füzetek is, számomra azonban az átmenetet képező, történelmi személyekről írott ponyvák lesznek fontosak. Általánosságban elmondható, hogy az 1848–49-ben kiadott ponyvák a reformkorban idealizált történelmi személyekhez hasonlították a kortársakat, hogy a nagyságukat, rendkívüli szerepüket érzékeltessék. Rákóczihoz, Mátyás királyhoz, Attilához viszonyították a 48-as hősokeket, majdnem úgy, ahogyan a XVIII. századi énekszerzők tették saját nagyjaikkal.

Azonban a füzetek tartalmának szabadságharchoz való kötődése a tényektől mindinkább elszakadó fikció lett. Találóaan írta Szekfű Gyula 1934-ben a dualizmus alatti közhangulatról: „'48-ról a magyar tömegek nem gondoltak többé, hanem – éreztek. A szabadságharc eseményeit értelmük helyett szívükkel és érzéseikkel fogták fel. A harc nagyszerű eseményei, a fiatal honvédsereg romantikus hőstettei, Branyiszkó és Budavára, Bem hadjáratai, majd a nagyszerű halál, az abszolutizmus embertelen bosszúállása, a nemzeti mártírok vére és az életben maradtak gyásza mind összeolvadtak egyetlen képpé, mely a magyarság ősi kívánságait, le nem bírható függetlenségi érzését eleven, életpompás színekben ábrázolta. [...], 48-at csak csodálni és szeretni, keserű sóvárgással visszasírni

---

25 SARKÁNY József, Mária Antóniának Frantziaország királynéjának, Mária Thérésia kedves leányának, s a XVI-dik Lajos frantzia király hites párjának Páris várossában lett kegyetlen megölettetése, Mind-Szent-Havának 16-dik napján 1793 (Vác: Marmarossi Gottlieb Antal) 1793.; BORZAS diák, Gyilkosság és Öngyilkosság. Mezőtúron. Gáspár János és Szöllősy Ágnes szomorú története, vagy a visszaautasított kéro (Mezőtúr: Braun J.) 1893.; FR. U., Egy kiszabadult rab rémtette vagy a czibakházai kettős gyilkosság (Budapest: Bartalits) 1899.; Sz. N., Rezső trónörökös a ravatalon (Budapest: Bartalits) 1889.

lehetett, de hozzá józan hidegséggel közeledni, akadémuskodó kritikával szétboncolni nem. [...] '48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőlencséjének, mely magában egyesíti Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hősről fogalmát."²⁶ Áttekintve ezekről a nemzeti hősookról egy változást, láthatóvá válik, hogy a valóban létezett személyek miként váltak mind inkább ponyvai szereplőkké.

József Bem, a ponyvákon Bem apó, kevés történetben jelenik meg, morálisan kikezdehetetlen, egyértelmű hős. Elszántságát mutatja, hogy a harcot az után is folytatja, hogy ujját ellövik, és felismeri a lehetőséget abban, hogy egy fiatal nő kémkedjen neki. Meg kell jegyezni azt is, hogy a róla felvázolt jellemkép teljes egészében megegyezik Kossuthéval, azonban a ponyvák történetmesélésének egyszerűségét ismerve ebben nincs semmi meglepő. Alakjával csak a 1848–49-es csatákkal kapcsolatban találkozhatunk a ponyván.

Jellemének, külsőjének bemutatására csak egy kiadvány törekedett, íme a rövid részlet:

Bem apó? De hát kicsoda az a Bem? – kérdezi egyik a másiktól.

– Az osztralenkai hős lengyel tábornok, – szolt fölvilágosítólag valamely ismeretlen hang, mely abban a pillanatban mint a villámáram árja terjedt el a nagy néptömeg között. Fölismerték a vitéz tábornokot minden mutogatás nélkül, pedig nem volt se fényes egyenruhája, se csillogó rendjelei, hanem az arcán levő sebhelyek, melyeket szabadságháborunkban nyert, minden rendjelnél jobban diszítették őt.²⁷

---

²⁶ SZEKFI Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat Maecenas, 1989), 218–219.

²⁷ KRÓNIKÁS, *Bem apó karácsonyi meglepetése* (Budapest: Rózsa Kálmán és neje népkönyvtára, 1904).

Magyarul egyáltalán nem tudott, németül is rosszul, főleg franciául értette meg magát. Petőfivel, segédtsíztjével, bensőséges viszonyt ápolt, nagyra becsülte tehetségét és forradalomhoz való hozzáállását. Az érzés kölcsönös volt, a költő így írt róla: „Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk, // A szabadság régi bajnoka!”²⁸. Győzelmei után kitüntetések, előléptetések és dupla ellátmányt osztott, katonái rajongtak érte. Ponyvai alakja is ezt tükrözi, a történetek hálával emlékeznek meg a szabadságharcot formáló döntéseiről.

Bem után nem lehet más a következő figura, mint segédtsíztje, Petőfi, akinek ponyvai megjelenésére (a közgondolkodásban megjelenő legendákkal ellentétben) elsősorban a vagabundság, a *furfangos nép fia* szerepköre jellemző. A nyilvános gyűjteményekben fennmaradt ponyvák kis része foglalkozik a szabadságharcos szerepvállalásával, bár a ponyva-reklámokból ismert, hogy léteztek ilyen füzetek is.²⁹ Annak ellenére, hogy Baróti Lajos ezek megjelenéséhez időben közel, 1910-ben adta ki a Petőfi Könyvtár kötetét, melyben bemutatta a Petőfiről keletkezett ponyvákat is, ő sem emlékezik meg ezeknek a létezéséről. Félig értetlenül állt a tény előtt: hogyan lehetséges, hogy a költő, aki romantikus és népköltő is egy személyben, jórészt ismeretlen a nép (azaz a ponyvát vásárolók) körében? Az állítja, hogy „csak az utolsó tíz esztendőben – azaz 1900 és 1910 között – kerültek forgalomba egyes népszerű füzetek, melyeknek feladata volna egyrészt Petőfi életének, másrészt műveinek megismertetése a néppel.”³⁰

---

28 Petőfi Sándor *Az erdélyi hadsereg* című versének kezdősorai. KERÉNYI Ferenc, szerk., *Petőfi Sándor összes versei* (Budapest: Osiris Kiadó, 2019), 1104.

29 Ilyenek a Rózsa kiadónál megjelent *Petőfi, a szabadsághős. Elbeszélések Petőfi Sándor életéből; Petőfi nyerte meg az ütközetet. – Petőfi mint nemtő; Petőfi csodálatos védekezése. – Petőfi az örtűz mellett. Elbeszélések Petőfi Sándor életéből; Petőfi megmenti a sereget; Petőfi végzete* című füzetek, melyeket Rózsa Kálmán és neje népkönyvtára kínált az olvasóknak.

30 BARÓTI Lajos, „Petőfi a ponyván és a népirodalomban”, in *Petőfi Könyvtár*, szerk. ENDRÓDI Sándor és FERENCZI Zoltán, 22 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa Kiadó-vállalat, 1910), 14.

Ennek némiképp ellentmond, hogy önmaga szerint is a leg-számottevőbb ponyva Petőfiről Váradi Antal *Petőfi a magyar nemzet büszkesége* című füzeté, amely a Révai Testvérek kiadásában jelent meg, és 1886-ban került piacra.³¹ Végül mégis megválaszolja a saját magának feltett kérdést: Petőfi azért ismeretlen a nép előtt, mert a szerzői tulajdonjog nem tette lehetővé, hogy a halála utáni 50 évben olyan olcsó kiadvány születhessen, melyet kis jövedelmű népség megengedhetett volna magának. Az ötven év leteltével aztán megindult a művek újrakiadása, és az újraéledt népszerűség hozta magával a ponyvai feldolgozásokat is. Ebben a lendületben készült ponyva halálának 50. évfordulójára, melyet Szécsényi Mózes alacsony színvonalú munkái töltöttek meg. Szécsényi sirmakkal tűzdelt versei közül kettőt Petőfi szájába ad – a többi költemény nem kapcsolódik a költő-elődhöz.³²

A további történetek szerint megmenti egy oláh leány, lever egy kísértetet, a *Petőfi Sándor, az ezermester* című füzetben pedig kecskeméti színész korából emleget fel egy szórakoztató történetet, melyben megtréfálja színésztársait és a nézőközönséget.³³ Ezek mellett ponyvára került Petőfi saját követjelentéséről szóló beszámolója is.³⁴ Meglepő módon az elemzett füzetek egyike sem sugalmazza, hogy Petőfi túlélte volna a segesvári csatát. Hiszen a ponyván talán csak egy dolog erősebb egy jó legendánál – egy történet, amiben kifejeződhet a nemzeti fájdalom, legyen az Petőfi halála vagy a szabadságharc elvesztése.

---

31 A ponyvanemesítés első hullámában jelent meg, ekkor a kormány a Révai Testvérek kiadóját támogatta az ügyben.

32 SZÉCSÉNYI SZABÓ Mózes, *A szabadság megváltó igazság emlékeül Petőfi halálának 50-ik évfordulójára* (Budapest: Bartalits Kiadó, 1899).

33 BARÓTI Lajos, *Petőfi a ponyván és a népirodalomban – Petőfi regék*, szerk. PÉTERFY Tamás, *Petőfi Könyvtár*, 22. (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910), 69–71.

34 *Mikor Petőfi követjelölt volt. Elbeszéli ő maga. – (A szökevények. – Ambrus gazda.)* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1907).

De ha nem Petőfi a ponyvák abszolút hőse, akkor ki? Nem marad más, mint Kossuth Lajos. Róla el sem tudunk képzelni hasonló mulattató történetet, mint Petőfiről. Míg Petőfiben a nép gyermekét látták, Kossuth az atya, a megmentő, a bölcs vezető volt, időnként Jézushoz hasonlatos. A szabadságharcban részt vett parasztkatonáknak meghatározó élmény lehetett a függetlenségi harc is, de a parasztság nagy többségének Kossuth nevéhez a robot eltörlése, a jobbágyfelszabadítás kapcsolódott. Talán ezért is lett a legnépszerűbb a szabadságharc hősei közül, hiszen a ponyvákat nagyrészt a parasztság vásárolta.³⁵ Kossuthot leggyakrabban Rákóczi-val állították párhuzamba, azonban az idő előre haladtával személye elkezd – ha a mai tömegkultúrával állítanám párhuzamba – szuperhőssé átalakulni. Talán ő az a történelmi személy, kinek a legtöbb kitalált történetet ragasztották a személyéhez. Ennek példaként álljon itt egy részlet a *Kossuth Lajos ezer veszedelemben* című elbeszélésből:

Már rá is emelte a pisztolyt, midőn Kossuth ránézett azokkal a szép kék szemével. Ez a pillantás elbűvölte az osztrák tisztet, mintegy villamos áramként futott egész valóján keresztül, kezéből kihullott a pisztoly, önkéntelenül térdre esett Kossuth előtt, lázas sietséggel föloldotta kötelékét s azután bűnbánó hangon rebegte: – Bocsánat! bocsánat! Kossuth meg is bocsátott neki. Éljjenezve fogták körül Kossuthot s boldog volt az, a ki csak ruháját is érintette.³⁶

---

35 Ennek fényében külön figyelmet érdemel Kossuth Bodon Józseffel való levelezése, melyben a nép ponyvához való viszonyáról és annak megnevesítéséről értekeztek a *Vasárnapi Újság* hasábjain 1880-ban. *Vasárnapi Újság* 27, 12. sz. (1880): 185.

36 KRÓNIKÁS, *Akit Kossuth homlokon csókolt*. – *Kossuth Lajos ezer veszedelemben* (Budapest: Rózsa Kálmán és neje népkönyvtára, 1904).

Tekintete nemcsak egy lövést háritott el, de egy ellenséges vonalban harcoló tisztet is átállított. Azonban nem ez volt az egyetlen említésre méltó tette. Csodálatos megérzéseinek hála megmenti embereit, akik életük kockáztatásával védik őt. Farkasokkal birkózik az amerikai vadonban, ő veszi rá Rózsa Sándort és a betyárokat, hogy csatlakozzanak a 48-as eseményekhez.³⁷ Talán itt érdemes megemlíteni, hogy míg a 19. század elejéről származó ponyvák egyértelműen elítélik a betyárságot, betyáréletet, őket útonállónak, fosztogatónak, zsványoknak tartják, akiktől óvják a lakosságot, intik a szülőket, vigyázzanak gyereükre, nehogy erre a sorsa jussanak. Gyakoriak az olyan megjegyzések is, amelyek jogosnak tartják a halálos ítéletet, a későbbi alkotások formája és szemlélete azonban alapvetően módosul. A népért, a szegényember igazáért küzdő „igazbetyár” alakja még hiányzik a 18–19. század fordulójának ponyvaballadáiból,³⁸ ám ez a század közepére gyökeresen megváltozik. Ez az 1848–49-es szerepvállalásuknak köszönhető, valamint annak, hogy bujdosás évtizede alatt sok veterán állt be a betyárok közé.

A csodás-fantasztikus történetek azonban majdnem mindig eljutnak a szabadságharc legfájóbb pontjához, Kossuth egyetlen ponyvai kudarcához, a fegyverletételhez.

Érdekes az a tudathasadásos állapot, amit a világoosi fegyverletétel előzményeiként leíró ponyvák mutatnak. A veszteséget többnyire az oroszok – vagyis a muszkák – okozzák, és persze az árulás. Míg az első a pánszlávizmustól való félelem és a kiegyezés utáni, németekkel szembeni elnéző magatartás

---

37 KRÓNIKÁS, *Kossuth Lajos és a bosszúálló nő: Elbeszélés* (Budapest: Rózsa K. és neje, 1908).; KRÓNIKÁS, *Kossuth Lajos küzdelme a farkasokkal: Elbeszélés az amerikai vadonból.* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1906); *Kossuth Lajos még a betyárokat is meghódítja: Elbeszélés a szabadságharcból* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1907).

38 KRIZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lirai alkotások az irodalom és a folklór határán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 43.

eredménye, addig az utóbbi már bevett formula. Ez ismét párhuzamba állítható a Rákóczi-szabadságharc ponyváival. Azonban míg Rákóczi árulójának szenteltek ponyvafüzetet,³⁹ addig a 1848–49-es szabadságharc elárulójának, Görgeinek nem. Az átvizsgált füzetek és az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján az mondható, hogy Görgei neve egyetlen ponyva címében sem jelenik meg, nincs saját története, csak és kizárólag Kossuthhoz kapcsolva létezik.

Ismét egy tudathasadásos állapot. Görgei harctéri sikerei, katonáinak szeretete elvitathatatlan, és fordultatos élete, gyors katonai felemelkedése ideális ponyvai főhőssé tehetné. Ezt a ponyvaszerzők azzal oldják fel, hogy Görgei az „úrhatnáság” csapdájába esett, azaz sikerei kapzsvá és kegyetlenné tették, és nem elégedett meg korábbi státuszával, ami eddig biztosította a (társadalmi) rendet.⁴⁰ Féltékenysége arra sarkallta, hogy eltávolítsa Kossuthot pozíciójából, nem válogatva az eszközökben.

**A honvédtáborban a vezérek között nagy volt a torzsal-
kodás és vígan folyt a cselszövés. Mindennek Görgey
Artur volt az oka, a ki mindenáron fővezér szeretett
volna lenni.⁴¹**

Bár Kossuth emberfeletti képességeinek hála megérezte, hogy Görgei lesz a magyar nép elveszejtője, nem tudott fel-
lépni ellene:

---

39 *Bezerédy Imre árulása: Elbeszélés a Rákóczi szabadságharczából* (Budapest: Rózsa Kiadó, é. n. [1900–1910 között]).

40 Az úrhatnáság a 19. század végének toposza, mely a társadalmi státuszukkal elégedetlen, abból kilépő személyek életét mutatja be. Általában egy rövid, de meredeken ívelő sikeres periódus után éri utol a hőst a büntetés.

41 KRÓNIKÁS, *Kossuth-történetek: Elbeszélések Kossuth Lajos életéből* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1904).

1849. augusztus 11-én Görgey Artur tábornok megjelent az Aradra szorult kormányzó előtt s szemtől-szembe kijelentette előtte, hogy az egyetlen harczképes magyar sereg csak őt tekint maga fölött úrnak, csak az ő szavára hallgat. Tessék tehát Kossuth Lajosnak félreállni az útból és neki átadni a főhatalmat.⁴²

A szövegek sokszor ugyanazt a párbeszédet használták fel utolsó találkozásuk illusztrálására, melynek eredeti változata feltehetőleg Rudnyánszky Gyula *Hősök, legendák* sorozatának Kossuthról szóló kiadványában található:

Görgei nagy örömmel jött, mert azt gondolta, Kossuth őt akarja fővezérré kinevezni. Mennyire meglepődött azonban, mikor Kossuth azt kérdezte tőle:

Mit szólna ahhoz, ha Bemet kinevezném fővezérré?

Ez esetben rögtön elhagynám az állásomat. Idegen származású fővezérben nincs kezesség, ha nem folytatná-e a harcot még akkor is, ha a nemzetre abból semmi haszon sem hárulhat többé.

És mit tesz ön akkor, ha Temesvárnál győztünk, seregeink egyesülhetnek és ön lesz a főparancsnokuk?

Akkor minden erőmmel az osztrákokat támadom meg.

És ha az osztrákok győznek Temesvárnál?

Akkor leteszem a fegyvert.

És én főbe lövöm magamat, – sóhajtott Kossuth.⁴³

A ponyvafüzetekben egy kisebb, de jelentős változtatással olvasható ugyanez a szöveg:

42 KRÓNIKÁS, *Kossuth Lajos életéből. Elbeszélések* (Budapest: Rózsa Kiadó, 1904).

43 RUDNYÁNSZKY [Gyula], *Kossuth Lajos*, Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára 57 (Budapest, é. n. [1894?]).

Görgei nagy örömmel jött, mert azt gondolta, Kossuth őt akarja fővezérré kinevezni. Mennyire meglepődött azonban, mikor Kossuth azt kérdezte tőle:

Mit szólna ahhoz, ha Bemet kinevezném fővezérré?

Ez esetben rögtön elhagynám az állásomat – válaszolta Görgei fogcsikorgatva.

És mit tesz ön akkor, ha Temesvárnál győztünk, seregeink egyesülhetnek és ön lesz a főparancsnokuk?

Akkor minden erőmmel az osztrákokat támadom meg.

És ha az osztrákok győznek Temesvárnál?

Akkor leteszem a fegyvert.

És én föbe lövöm magamat, – válaszolt Kossuth.

Míg az eredeti szöveg objektivitásra törekszik, sőt, Görgeit is gyors, logikus észjárásúnak tünteti fel, aki aggódik embere-
iért és hazájáért, addig a ponyvaváltozatban egyértelműen antihős, Kossuth nemezise. A szerző, Buza Barna továbbá azt is sugalmazza, hogy Görgei egyenesen Kossuth életére tört:

S jaj Kossuthnak, ha Görgey kezében marad! Így is sarkában voltak rögtön az osztrák dragonyosok. Kinek útmutatására? – csak a jó Isten tudja. ...Kossuth Lajost gyilkos módon megölni több volna gázságnál. Ilyen bünt sem ég, se föld meg nem bocsáthatott soha!⁴⁴

De Görgeinek (azaz Krónikásnak) még ez sem elég: Szemere Bertalantól a Szent Korona és a jelvények kiadását követelte. Mit tett ekkor Szemere? Elásta a koronaékszereket Görgei elől, aki ezzel már nemcsak Kossuth, de az egész magyar nemzet el-
lensége lett.

---

44 KRÓNIKÁS, *Kossuth-történetek*.

Így hát nem is csoda, hogy több füzetben a Kossuth szájába adott versekben még meg is átkozzák őt:

oh boldog idők! hősi napok
Világosnál sírjába temette,
Ki hazáját soha nem szerette!
Isten verje meg érte!⁴⁵

Mivel a ponyvák abszolút hőse Kossuth, így Görgei sohasem nyerhetett feloldozást, a füzetek egyszerű logikája alapján a mindenkori jóval szembeállítva ő lett a mindenkori gonosz.

Az egyetlen hős, akinek nem áll meg a története a világozi fegyverletételnél, az Kossuth. Az aradi vértanúk, Petőfi és Bem halottak a valóságban és a ponyván is, Görgei pedig eltűnik, sohasem tudjuk meg, hogy megjutalmazták-e, esetleg bűnhődik-e tetteiért. Kossuth viszont egyedül folytatja tovább harcát, bejárja az ó- és újvilág nagyvárosait, hogy a magyar ügy számára szövetségeseket találjon. Később referáló módon ponyvára kerül betegsége és halála is. Az 1870-es évek második felére az izgalmakban nem szűkölködő Kossuth-történetek azonban fogyatkozni kezdenek, s majd csak a 1890-ben éled fel újra az érdeklődés a honossági törvény kapcsán.⁴⁶

Ez pedig már a millenniumra való készülődés ideje. A ponyva megtelik a magyar múlt közszájon forgó és mondai tör-

---

45 *Kossuth Lajos síralom-dalai bujdosásában* (Budapest: Bucsánszky Kiadó, 1867).

46 1879. évi L. törvénycikk, az ún. honossági törvény 31. §-a szerint az a személy, aki a magyar kormány vagy a közös miniszterek megbízása nélkül tíz évig egyfolytában a Magyar Korona országainak területén kívül él és az illetékes hazai hatóságnak vagy valamely osztrák-magyar konzulátusnak nem jelenti be szándékát állampolgárságának fenntartására, elveszíti azt. A kiegészítést elutasító, emigráns Kossuth nem volt hajlandó eleget tenni a törvény rendelkezésének, így 1890 elején az állampolgárság elvesztésének veszélye fenyegette.

téneteivel, elferdített történelmi események elbeszéléseivel, és a korábbi évtizedek népszerű füzetek újradradásaival. Az emlékezetformálásban jelentős szerepet játszó ponyva mind nagyobb mértékben járult hozzá 1848–49 kultuszának életben tartásához.

„Nincs még tizenhárom!”, avagy a versbe szedett Habsburg-átok

/
PERGER GYULA

Nincs még tizenhárom!
Lussinpiccolo.

Magyar szív ver, dobog itten, nem hamis,
Gyászlobogó hirdetett gyászt nálam is;
Úgy szántam a szegény László herceget,
Hogy két könnyem, forró könnyem
Érte el is peregett.
Hejh Habsburgok! gyász lengett én fölöttem,
Szomorúfűz búbánatát öltöttem.
Hogy mi üldöz titeket, én nem tudom,
Sírva nézek végig-végig
A kegyetlen fátumon.
De bárhogy is látom, —
Nincs még tizenhárom!

Mi volt Miksa: rege-lélek? hódító?
Vérhalállal fizette ki Mekszikó.
Tűz ölte meg Hildegardeherczegnőt.
Hát Rudolfot? mi volt, a mi
Rút halálba üzte őt?
Hejh Habsburgok! mi kéz a mi így vezet?
Hogy így talál a kegyetlen végezet?
Hogy mi üldöz titeket én nem tudom,
Félve nézek végig végig
A rettentő fátumon.
    Bár borzadva látom, –
    Nincs még tizenhárom!

Három lélek, mit soroltam még eddig,
Megdöbbentő sírhalomba mindenik.
Hát a Vilmos? Vilmosherczeg szint oda.
Széjjelszórta, széjjelúzta
Véres testtel vad lova.
Hej Habsburgok, rátok aczélt sem fenünk,
Nem uszítjuk bosszúálló szellemünk,
De van idő, napja forog, napja fut;
És van Isten, ki vériszonyt, –
Vériszonnal verni tud,
    S bár véretek szánom, –
    Nincs még tizenhárom!

Szerencsétlen Orth János is sorba jó,
Tengerútján hullámsírba rejtve ő.
Ferdinandot sorvadás vész gyötöri,
Tán az őszi falevéllal
Ég keze le töröli.

Hejh Habsburgok... vissza kell szóm fojtani,
Magyar jellem tud is átkot mondani!
Szemet szemért, fogat fogért... volna sok.
Nem kívánom; vegye Isten
A sok vért le rólatok!
De lelke zúg számon: –
„Nincs még tizenhárom!”

Fegyvereknek Átok vet célát, nem Isten,
Koronát ráz, ha egy-egy ón kiröppen.
Egyik kezét minap Ottó lötö szét,
A mint egy koldus – nyomorultan
Eszi falat kenyereét.
Hát a László? Szép Levente, fürge fő;
Vadászvérrrel egy vadmacskát kerget ő,
S fegyvert úgy von csónél fogva röptibe
És a fegyver ágba csattan –
S herczegünket lövi le.
Bosszú, visszaszálljon –
Ne ily tizenhárom!

Somogyi János.

A fenti vers, a Szeless Adorján által – „a szabadalmazott gyors-
másológép nyomása”-val – kiadott *Párisi Röpiratok* 1899.
szeptember végén összeállított számának 9–11. oldalán kapott
helyet. A költemény eredetileg „az »Olvasd«-ban jelent meg,
de csak igen korlátozott számban. Az ügyészség nem merte
megtámadni sajtóperrel; az ötrendbeli felsülés óvatossá tette.
Csak két évre reá fogott perbe egy fiatal poétát ki e költeményt
egy társas összejövetel alkalmával elszavalta.

Ebben a költeményben sok a fájdalom, sok a keserűség, de
sok az igazság is. De a legszebb legjellemzőbb benne kétség-

telenül az, hogy a költő minden fájdalmat elfeled, mindent megbocsát, amint a nemzettel rokonérző királyi herceg emlékéhez jut:” A vershez fűzött szerkesztői megjegyzés szerint „Midőn e költemény megíratott, Magyarország Nagyasszonya, szeretett királynénk még élt. Most már csak áldott emlékezete él és fog örökké élni a hálás magyar nemzet szívében a melynek ő védangyala nemtője vala.

Ha még nem lett volna megírva e költemény, úgy annak írója bizonyára ép úgy mint László kir. hercegnél, szíve igaz érzésével kiáltott volna fel: »Átok visszaszáljon – ne ily tizenhárom!«”

Mivel Sisi – Erzsébet császárné – az 1898. szeptember 10-i merénylet következtében vesztette életét, László főherceg vadászbalesete pedig – amelyet a versben kétszer is felemlít a szerző – 1895. szeptember 2-án történt, a vers keletkezési ideje az 1895. esztendő végére – alkalmasint László főherceg halálhírének idejére tehető. Az *Olvasd!*-ban feltehetőleg 1895 végén, vagy 1896 elején jelenhetett meg.¹ Bár tudjuk, hogy ebben az időszakban „az »Olvasd« mint hetilap be levén tiltva,² most

---

1 Az újságról ld.: VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adattára: 1873–1950.* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 469.

2 Az 1895. április 5-én megjelent sajtóbeszámoló szerint: „Innen-onnan két esztendeje lesz, hogy az *Olvasd* című hetilap megjelent s ez idő óta a kir. ügyészségnek bő alkalmá volt a mérges lapocska közleményeiben válogatni, mert ezek egyformán dorongolták a papságot, a főurakat, a vallást s különös előszeretettel az uralkodó házat. Nem feledkezvén meg a zsidó fajról sem, melyről nem a leghízogóbban vélekedett. – A sajtópörök, mint az mindenkinek élénk emlékében lehet, egyre-másra következtek s a »Nyílt levél a királyhoz« című cikk kivételével egytől egyig felmentéssel végződtek. A nyár folyamán a lap kiadói Pongrácz Béla és Szeless Adorján kauczió nélküli politikálás miatt kerültek a törvényszék elé, a mikor is Pongráczot hét hónapra, Szelesszt pedig 3 hónapra ítélték. Ezt az ítéletet a kúria Pongráczot nézve egy esztendőre, Szelessre nézve pedig hat hónapi közönséges fogházra emelte fel. A múlt hó 28-án hirdették ki Szeless Adorján előtt az ítéletet, aki az igazságügyi minisztériumhoz folyamodott, időközben hat havi halasztásért. Kérelmét azzal indokolta, felesége súlyos beteg. Az igazságügyminiszter 500 frt biztosíték létételének kötelezettsége mellett megadta a halasztást, de Szeless miután előttevaló nap kapta meg a minisztériumi engedélyt nem volt képes annyi pénzt előteremteni, hanem két kezest hozott, s ezek jótállása mellett, hogy a kívánt összeget egy hét lefolyása alatt leteszi, a kir. ügyésztől hét napi halasztást kapott.

csak havonként egyszer jelenik meg... A ki áprilistól fizet elő, megkapja az elkobzott áprilisi számot is, a melyben foglaltatik dr. Takács Zoltánnak most már felmentett cikke: »Pusztuljon el a Henczi szobor!«³

A költő

Somogyi János írói munkásságáról Szinnyei József alig mond valamit. Nem ad meg életrajzi adatokat, csupán annyit tudhatunk, hogy Somogyi kecskeméti származású, „iparos és hírlapíró, a pestmegyei Hírlap és a Pannonia-nyomda tulajdonosa” volt Kecskeméten. Négy munkáját sorolja fel: „*Kis pillangók*. Költemények 1884–87. Kecskemét, 1887., *Kis pillangók*. Havi folyóirat. Népdal-forrás. Kecskemét, 1890., *Vértükör*. Szociális tankönyv. Röpirat a kormánynak. Kecskemét, 1898., illetve *Rónák titka*. Kecskemét, 1907.” Szinnyei már nem vehette fel monumentális munkájába Somogyi 1909-ben *Káprázatok és porszemek* címmel megjelent, tízkötetes „jubileumi albumának” adatait.⁴

Orosz László szerint „érdekes egyénisége volt ez időszak kecskeméti irodalmának Somogyi János (1858–1924), eredeti foglalkozása szerint műbútorasztalos, később nyomdász, 1892-től a Kecskemét és Vidéke (később Pestmegyei Hírlap) kiadója és szerkesztője.” Az 1889 és 1890 között kiadott Somogyi-féle versfolyóirat kapcsán azt is megjegyzi, hogy az „inkább külön-

---

Szeless Adorjának ezenkívül még egy bűnpere is van a felsőbb bíróságoknál, ez azonban még nem jogerős. Egyik alkalmazottja ugyanis sikkasztás miatt vádolta be az Olvasd szerkesztőjét, azt állítván róla, hogy 200 frtos óvadékát az ő tudta és beleegyezése nélkül elsikkasztotta.” *Szentesi Lap* 25, 41 (1895): 1.

3 *Sátoralja. Zemplénnvármegye közérdekeit képviselő hetilap* 1, 28 (1895): 2.

4 SOMOGYI János, *Káprázatok és porszemek: Tíz kötetes jubileumi album: Negyedszázad története dalos könyvben, regés könyvben, derűs könyvben* (Kecskemét: Országos Ellenőr szerkesztősége, é. n.).

legessége, mint értéke miatt keltett országos figyelmet.”⁵ E megállapítás alkalmasint érvényes Somogyi teljes életművére – közte a *Nincs még tizenhárom* című versre – is.⁶

A kiadó

A költeményt kétszer is közlő Szeless Adorján újságíróról – s annak legismertebb tettéről – jóval többet tudunk.⁷ Krúdy Gyula több munkájában is megemlékezett róla. Alakja szerepel már az 1913-tól folytatásokban közölt *A vörös postakocsi utasai* között is.⁸ „Az *Olvasd* szerkesztője, Szeless Adorján, akiről sok rosszat írtak valamikor az újságok, Ferenc József-kabátos, fekete pofaszakállas, csinosnak mondott, kövér, nagy termetű ember volt. Beszédes kék szemei voltak, mint a jó rábeszélőknek. Inkább érvényesülés céljából járt az Inczedy-társaságba, mint a barátai kedvéért. Egyébként nem látszott se művelt, se különösen tehetséges embernek.”⁹

5 OROSZ László, *Kecskemét irodalmi öröksége*, Kecskeméti Füzetek 2 (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 1990).

6 Somogyi ismeretlen verséről ld.: PÉTER László, „*Móricz Pej paripám Pejkó* című elbeszélésének forrásvidéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 3 (1993): 363–375.

7 Szinyei szerint Szeless 1858. május 20-án született Nagyváradon. „Katonai pályára lépett. Megnősülve elhagyta a katonai pályát s telekkönyvi, majd vasúti hivatalnok lett. 1893. az Ellenzéki Arczképcsarnok cz. vállalatot s az *Olvasd* cz. radikális irányú időszerkesztő lapot adta ki. Hírlapi biztosíték nélkül való politizálásért hat havi fogházra ítélték s lapját a törvényszék betiltotta. 1895. márcz. 31. éjjelen dinamitmerényletet kísérelt meg a budavári Hentzi-szobor ellen. Külföldre menekült, de Annemasse francia határszéli városban a genfi osztrák-magyar konzul megkérésére letartóztatták, azonban Trarieux francia igazságügyminiszter szabadon bocsátotta. Ekkor Angolországba ment, majd ismét visszatért Franciaországba. Ekkor újra elfogták s közbüntény (sikkasztás) miatt három havi fogház elszendésére a magyar hatóságoknak kiadták azzal a kikötéssel, hogy a Hentzi-szobor ellen elkövetett merénylete miatt bántódása ne történjék. Büntetése kiállása után külföldre ment. Jelenleg a m. kir. pénzügyminiszteriumban szám-tiszt.” SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, é. n., <http://www.mek.oszk.hu/03600/03630/html/sz/sz26101.htm>.

8 NEMESKÜRTY István, „A vörös postakocsi elfeledett utasai: Egy radikális-baloldali költői kör Krúdy regényében”, *Népszabadság* 45, 114 (1987): 15.

9 KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium: Írói arcképek* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989), 256.

Szeles Adorján „felrobbantotta” a Hentzi-szobrot. Ez a bizonyos Szeles Adorján koromfekete bajszával, kissé himlőhelyes arcával, lelkes tekintetével, dalárdista hangjával, jó megjelenésével, nacionalista rajongásával azokból a józsefvárosi kisvendéglőkből jött, ahol ezekben az években mindenütt Kossuth-asztaltársaságokat alakítottak, nemzeti ünnepeket rendeztek, hazafias verseket és lapokat írtak, de itt volt a főváros területén legerősebb a függetlenségi eszme. Nem vacsorázhatott senki a Schwerteczki-féle vendéglőben, akinek a nőegylet tagjai nemzeti kokárdát ne tűztek volna kabátjára és be nem írtatták volna valamely hazafias egyesületbe. Itt határozta el a félig kalandor, félig hazafi Szeles Adorján, hogy valamely nevezetes dolgot fog véghezvinni abban az esztendőben, amikor a Kossuth-névtől zengett Magyarország.

Szeles barátai; Inczédi László, Zarándy A. Gáspár, Schäffer (Sáfár) László és más hírlapírással foglalkozó fiataloskedvű úriemberek ezidőtájt az „Olvasd!” című hetilapot írták, amely szélsőséges cikkeivel, „királysértéseivel” gyakran adott alkalmat arra, hogy magáról beszéltesse. A Hentzi-szobor ellen elkövetett merénylet, amely ugyancsak az »Olvasd« című hetilap érdekében történt volna, egy löporral telített szardíniás doboz és egy kenderkóc darab felhasználásával hajtatott végre, korántsem az orosz nihilisták bombájával, amellyel a cárok vonatait a levegőbe röpítették. Bombavetőik mindig voltak és lesznek a világon, mert a pusztításnak majdnem annyi gyönyörűsége van, mint az alkotásnak, a Szeles Adorján bombája azonban nem is úgy készült, hogy romboljon, mert legalább egy félmázsza löporra lett volna szükség,

hogy a levegőbe röpitse a sok mázsás, öntöttvasból való és Budavár elestét példázó szoborművet, amely egy haladkló osztrák katonatisztet ábrázolt. [...] Szeles Adorján a merénylet után miután a vár alatt a Rudas-fürdőben egy kabinban töltötte az éjszakát, eltűnt. Külföldre szökött.¹⁰

A „bombavető” Párizsba menekül, és a józsefvárosi kiskorcsmákban aggódó kíváncsisággal várják a letartóztatásokat. Hiszen név szerint és személy szerint ismerik ama feketebajuszos, megtermett lapszerkesztő barátait, akiknek nyilván részük volt a durranás előidézésében, valamint a merénylő megszöktetésében. De a kövér Ligeti, a nevezetes Sverteczky, Ivkoff bolgár vendéglőjében hiába várják a titkosrendőröket, akik majd börtönbe hurcolják a hazafias felbuzdulás tetteseit; nem jön senki Inczedy Lászlóért, a poétaért, nem bilincselik meg Lázár Lászlót, a függetlenségi szerkesztőt, futni hagyják a kis nihilista költőt, a szerencsétlen Pongrác Bélát, legfeljebb az Olvasd! című lapot kobozza el a főkapitány, amikor az nagyon is kérkedik a merénylettel. Senkinek se volt kedve és bátorsága a gyűlölt szobor robbantóit üldözni.¹¹

Csakhamar akadt azonban denúnciáns egy Tóth Ödön nevű tisztiorvos személyében, aki maga is tagja volt a merénylő józsefvárosi asztaltársaságának és így pontosan tudta, hogyan követték el a merényletet. Nagy volt az izgalom. A dolog hetekig foglalkoztatta a közvéleményt, Szeles szökése, külföldről jött nyilatkozatai, ba-

---

¹⁰ KRÜDY Gyula, *A magyar sasfiók: Merénylet Budavárott és Kossuth Lajos iratai* (Budapest: Fővárosi Könyvkiadó Kft., 1943), 32–33.

¹¹ KRÜDY Gyula, *Régi pesti históriák: Az utolsó negyvennyolcas honvéd* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1967), 290.

rátainak vallomásai csemegéül szolgáltak az akkori nacionalista sajtónak, amely Ferenc József kemény uralma alatt ilyen apróságokkal vélte bosszantani a királyt, amíg Ferenc József egy bécsi kihallgatás alkalmával így szólt Bánffy Dezsőhöz: „Eh, ne beszéljünk erről az éretlen csínyről, nem érdemes róla beszélni!”

Erre a nemzeti vértanúvá avanszírozott Szeles Adorján „főszerkesztőt”, aki Svájcban és Franciaországban Kossuth Lajos szerepét akarta eljátszani, itthon nyomban degradálták. Személye csak addig volt érdekes, amíg a hazafias közvélemény azt vélte, hogy sikerült Ferencz Józsefet kihozni a sodrából. A király nyilatkozata után Szeles Adorján nevét még csak egyszer nyomtatták le a pesti újságok, még pedig akkor, midőn néhány év múlva kinevezték a magyar királyi kereskedelmi minisztériumba tisztviselőnek.¹²

Nincs még tizenhárom!

Somogyi János verse címében egyszerre két – egymással összefüggő – történelmi hagyományra is utal. Az egyik szerint az aradi vértanúk, illetve Batthyány Lajos kivégzésekor, az alábbi – az ifjú uralkodóra, Ferenc Józsefre vonatkozó – átok¹³ hang-

12 KRÚDY, *A magyar sasfjók*, 33–34. Szeless már 1900-ban újraindithatta az *Olvasd!* című lapot is. „A Hentzi-szobor megintője, Szeless Adorján, újból megindította a száműzetése előtt alapított radikális lapját, az »Olvasd«-ot. Ez a lap merész hangjával fölkelte a közönség figyelmét. Most is teljes mérvben kihívja és megérdemli a hazafias érdeklődést és támogatást. Az »Olvasd« kiváló írók közreműködésével, mint politikai hetilap, minden vasárnap megjelenik, még pedig csakis ennél a lapnál megszokott újkori és merész gondolatokban bővelkedő tartalommal.” *Keszthelyi Hírlap* 23, 50 (1900): 5. Szeless 1919-ben hunyt el. Nekrológja a *Világ* 10. évfolyam 48. számában jelent meg (1919. febr. 25.).

13 Bár korábbi, a Habsburgokra mondott átkokat is ismerünk, az 1849-es nemzeti tragédiához kapcsolódó átok elhomályosította ezeket. Pedig éppen 1849-ben láttott napvilágot Kolozsvárott egy, a szerző megnevezése nélkül megjelent könyv: *Egy rabbinak a Habsburg lotháringi ház ellen hetven év óta működő átka* (Kolozsvár: Burián Pál, 1849).

zott el: „Az ég és pokol pusztítsa el boldogságát! Minden nemzetsége vesszen ki a föld színéről! Őt magát azokban verje meg az Isten, akik legközelebb állnak szívéhez! Az élete csak rombolás legyen, s a gyermekei nyomorultul pusztuljanak el!” Az átok szövege minden „forrásban” azonos, arról azonban már eltérnek a vélemények, hogy ki is mondta ki ezt a bizonyos átkot. Egyesek szerint maga Batthyány Lajos, mások szerint édesanyja, Batthyány Józsefné Skerlecz Borbála,¹⁴ illetve sógornője, Zichy Karolina.¹⁵ Legtöbb helyen azonban az szerepel, hogy a mártír miniszterelnök felesége, gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia volt az átokmondó.

Az átokhoz egy pontosító jövendölés is kapcsolódott. Batthyány, pontosabban a vértanúk kivégzése miatt Ferenc Józsefnek tizenhárom – hozzá közelálló – családtagja életével kell megfizetnie a nemzet mártírjaiért.

Bár sem az átok, sem az ennek következtében elpusztul(and)ó tizenhárom Habsburg „története” nem igazolható semmilyen hiteles forrással, éppen Somogyi verse bizonyítja, hogy mindkét legenda széles körben ismert volt a kiegyezés után, még a 19. század végén is!

Somogyi, aki sírva néz végig a „kegyetlen fátumon”, Habsburg László halálesetével keretezi versét. E tragédia említésével indul az első versszak, s László vadászbalesetének „leírásával”

---

¹⁴ Ez nyilvánvalóan legenda, hiszen Batthyány édesanyja már 1834-ben elhunyt.
¹⁵ Unokája, Károlyi Mihály így emlékezett rá: „A család legerőteljesebb egyénisége apai nagyanyám, Zichy Karolina grófnő volt. [...] Mély sebet hordott szívében, az táplálta egy életen át tartó gyűlöletét Ferenc József császár iránt. Sógorát, gróf Batthyány Lajost, az első alkotmányos magyar miniszterelnököt gyászolta, akit a császár kivégeztetett. [...] Igaz-e, hogy Karolin nagyanyám Batthyány koporsója fölött azt a híres átkot szórt a Habsburgokra? A sok sorscsapás után, amely a Habsburgokat érte, Rudolf trónörökös meyerlingi öngyilkossága és Erzsébet királyné meggyilkolása után nagyanyám zord hallgatásba burkolózott. Sokszor kértük, írja meg emlékiratait, de mindig azt felelte, hogy nem teszi, mert az igazat nem írhatja meg, hazudni pedig nem fog.” KÁROLYI Mihály, *Hit illúziók nélkül* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 11–12.

zárul az utolsó. Az öt versszakban összesen hét családtag tragédiáját sorolja fel a szerző:

„Mi volt Miksa: rege-lélek? hódító? / Vérhalállal fizette ki Mekszikó.”

– Ferdinand Maximilian Joseph Maria von Habsburg-Lothringen főherceget (Bécs, 1832. július 6. – Santiago de Querétaro, 1867. június 19.), bátyja, Ferenc József császár, 1854-ben a császári haditengerészet főparancsnokának nevezte ki. Az ekkor 22 esztendőes széleskörű műveltségű fiatalember, kiváló botanikus három év múlva – szintén bátyjának köszönhetően – már a Lombard–Velencei Királyság alkirálya. Egy sajátos világhatalmi játszma mellékszereplőjeként 1864. április 10-én a mexikói royalisták – a népszavazás eredményére támaszkodva – I. Miksa néven koronázták Mexikó császárának. A hatalmat újra megszerző köztársaságiak 1867. május 14-én megfosztották hatalmától, majd június 19-én kivégezték.

„Tűz ölte meg Hildegarde hercegnőt.”

– Mathilde Marie Adelgunde Alexandra von Österreich-Teschen (Bécs, 1849. január 25. – Bécs–Meidling, 1867. június 6.) családja szoros kapcsolatot tartott a császári udvarral, főként Erzsébet királynéval. 1867 májusának végén a badeni Weilburg kastélyban ünnepélyes esti fogadást tartottak, éppen színházi előadásra készültek. Matild Mária főhercegnő könnyű, muszlinruhát viselt, amelyet a kor szokása szerint glicerinnel impregnáltak. Indulás előtt még rágyújtott egy cigarettára, amikor apja, Albert főherceg, aki szigorúan tiltotta leányainak a dohányzást, bejött a szobába. A leány a háta mögé rejtette az égő cigarettát, a laza, gyúlékony ruhaanyag azonnal tüzet fogott és lángra lobbant. A szerencsétlen főhercegnő a tehetetlenül kapkodó családtagok jelenlétében súlyosan megégett. A szakszerű kezelés ellenére, két hét szenvedés

után június 6-án belehalt másod- és harmadfokú égési sérüléseibe.

„Hát Rudolfot? mi volt, a mi / Rút halálba üzte őt?”

– Rudolf Franz Karl Joseph von Habsburg-Lothringen (Laxenburg, 1858. augusztus 21. – Mayerling, 1889. január 30.) főherceg, trónörökös, Ferenc József és Erzsébet császárné harmadik gyermeke. 1889. január 31-én a mayerlingi vadász-kastélyban holtan találták szeretőjével, Maria von Vetserával, akivel – a hivatalos változat szerint – közösen öngyilkosságot követett el. Haláluk körülményeinek és tényleges okának felderítése máig kedvelt témája mind a történészeknek, mind az irodalmároknak.

„Hát a Vilmos? Vilmosherczeg szint oda. / Széjjelszórta, széjjelzúzta / Véres testtel vad lova.”

– Erzherzog Wilhelm Franz Karl von Österreich-Teschen (Bécs, 1827. április 21. – Weikersdorf, 1894. július 29.) osztrák főherceg, Károly főherceg negyedik fia. 67 éves korában lovasbaleset áldozata lett. A frissen villamosított Bécs–Baden vasútvonal mellett lova megbokrosodott, levetette magáról, és súlyos fejsérülésébe még aznap, július 29-én belehalt.

„Szerencsétlen Orth János is sorba jó, / Tengerútján hullámsírba rejtve ő.”

– Johann Nepomuk Salvator Maria Joseph Johann Ferdinand Balthasar Ludwig Karl Zenobius Anton von Österreich-Toscana (Firenze, 1825. november 25. – Horn-fok, 1890. július 12.) a Habsburg–Lotaringiai-ház toszkánai ágából származó osztrák főherceg. Rudolf trónörökös 1889-es halála után lemondott minden rangjáról, kivált a császári családból és felvette a polgári Johann Orth nevet. Még ugyanebben az évben régi kedvesével, a bécsi opera balett-táncosnőjével, Ludmilla („Milli”) Stubellel Angliába utazott, ahol összeházasodtak.

A Habsburg–Lotaringiai-ház szigorú családi rendelkezései szerint kitzasztottá vált, többé nem térhetett vissza az Osztrák–Magyar Monarchia területére. A Santa Margherita kereskedelmi gőzhajóval világ körüli utazásra indult feleségével együtt. 1890. június 12-én Dél-Amerika partjai mellett hajója elsüllyedt és utasa a tengerbe veszett. Orth János alakját Jules Verne, Jókai Mór és Dékány András is megjelenítette egy-egy művében.

„Ferdinandot sorvadás vész gyötöri, / Tán az őszi falevéllél / Ég keze le töröli.”

– Franz Ferdinand von Österreich-Este, teljes nevén Ferenc Ferdinánd Károly Lajos József Mária (Graz, 1863. december 18. – Szarajevó, 1914. június 28.) főherceg, 1896-tól az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse. Bár Ferdinánd a vers keletkezésének idején még élt, ebben az időben súlyosan megbetegedett tüdőbajban (édesanyja is ebben a betegségben vesztette életét 1871-ben). A betegség miatt 1895 őszén aktív katonai szolgálatát, vezérőrnagyi rangban átmenetileg meg is kellett szakítania. Orvosai tanácsára 1892–93-ban kíséretével együtt világ körüli utazást tett a Kaiserin Elisabeth torpedóromboló fedélzetén.

„Egyik kezét minap Ottó lötte szét, / A mint egy koldus nyomorultán / Eszi falat kenyerét.”

– Erzherzog Otto Franz von Österreich (Graz, 1865. április 21. – Bécs, 1906. november 1.) főherceg. IV. Károly édesapja. Jóképű férfi volt, művelt és sokoldalú szellem, otthonosan mozgott a társaságban. Könnyelmű és nemtörődöm életfelfogása mégis kicsapongóvá tette, viszonylag rövid élete teljesen félresiklott. A bécsi körökben „a szép Ottó”-nak („Otto der Schöne”) nevezett főherceg egész életét – főleg bátyjának 1896-os trónörökössé nyilvánítása után – dorbézolások,

szerelmi kalandok, nyilvános botrányok jellemezték, ez megütközést és felháborodást váltott ki a császári család tagjaiból.

„Hát a László? Szép Levente, fürge fő; / Vadászvérrel egy vadmacskát kerget ő, / S fegyvert úgy von csónél fogva röptibe / És a fegyver ágba csattan – / S herczegünket lövi le.”

– Ladislaus Philipp Maria Vincenz von Österreich (Alcsút, 1875. július 16. – Budapest, 1895. szeptember 6.) főherceg, József nádor unokája, a Habsburg–Lotaringiai-ház úgynevezett magyar, vagy nádori ágából származó főhercege. Magyar főúri körökben nagy népszerűségnek örvendett. 1895. szeptember 2-án a kisjenői uradalom erdejében rendezett vadászon egy vadmacskát lőtt, amely azonban menekülni próbált. A főherceg a puskatussal akarta leütni, de fegyvere elsült, és a golyó a jobb combjába fúródott. A sérült főherceg szeptember 4-én érkezett meg Budapestre. A Vöröskereszt Egyleti Kórházába vitték, és még aznap megműtötték. Mivel vérmérgezést kapott és sebe üszkösödni kezdett, 6-án délelőtt, 10 óra 47 perckor meghalt.

A Somogyi János által felsorolt nyolc „átoksújtott” Habsburg közül – mint fentebb láthattuk – csupán hatan illenek be az átoksorba. Hiszen „Szép” Ottó csupán egy balesete okán, az akkor még élő Ferenc Ferdinánd pedig betegsége miatt kerülhetett a sorba. A sors iróniája, hogy valójában ő – mint a későbbi szarajevói merénylet áldozata – zárja az elképzelt „átoksort”.

Somogyi János még nem tudhatta, „de az átok beteljesült.”¹⁶

---

16 „Mire a császár elfoglalta a helyét a bécsi kapucinusok kriptájában már 13 közeli hozzátartozójának tragikus elvesztését, sőt erőszakos halálát szenvedhette el. 1857-ben váratlanul meghalt a császár elsőszülöttje, hároméves Zsófia, 1867-ben megőrült a sógornője, Charlotte, a mexikói császárné, ugyanebben az évben égett halálra az unokatestvére, Matild hercegnő, és került kivégzőosztag elé az öccse, Miksa mexikói császár is. 1889-ben lett öngyilkos a fia és trónörököse, Rudolf.

Bár mind a vers szerzője, mind a közlétező Szeless Habsburg-ellenes, a versben és a hozzá fűzött kommentárban – bizonyos „magyarbarát” Habsburgokkal szemben – „megengedőnek” bizonyultak.¹⁷

Az Erzsébet ellen elkövetett merénylet kapcsán – utalva a Habsburg-átok „tizenhármására” is – így írt Szeless: „Borzadva jelenik meg lelkiszemeim előtt a genfi tó partján lejátszódott tragoedia, mely egy egész nemzetet borított osztatlan és őszinte gyászba. Agyamban zsong, zúg valami: egy név, egy átkos undok név, a gyilkosnak neve. Betűzöm... betűzöm e nevet és minden betűnél mint ha egy láthatatlan kéz súlyos ütést mérne agyamra... Számolom e név betűit – az ütések... egy... kettő... három... Irgalmas Isten! A gyilkosnak neve: Luchenni Luigi... tizenhárom betűből áll!

Ne gondolkozzunk – imádkozzunk!”

1891-ben tengerbe veszett a császár unokaöccse, János Nepomuk Szalvátor herceg. 1894-ben Vilmos Ferenc Károly főherceg szenvedett halálos lovasbalesetet, majd a következő évben vadászbalesetben meghalt László Fülöp főherceg. 1897-ben egy párizsi tűzvészben meghalt Erzsébet királyné húga Zsófia, majd alig egy év múlva maga Erzsébet vált Genfben egy anarchista merénylet áldozatává. 1903-ban a 19 éves Klotild főhercegnő mérgezésben halt meg. Végül 1914-ben gyilkolták meg Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökösét a feleségével együtt.” BAJÁK László, „Habsburg haláltánc”, *Múzeumi Blog*, 2020. 04. 08., <https://mnm.hu/hu/cikk/habsburg-halaltanc>.

17 Jellemző, hogy Somogyi János verse előtt Szeless egy másik Habsburg-ellenes költeményt közöl. „Elrejtett, titokban őrzött irataim között van egy költemény Rudnyánszky Gyulától a mely soha nyomtatásban meg nem jelent s csak rejtegetve, a legbizalmasabb baráti körökben lett ismertetve.”

Oroszországból szeretettel

Inváziós toposzok *A jövő század regényében*

/
VERES MIKLÓS

„Ki ölte meg John Doe-t?” – teszi fel a kérdést Robin George Collingwood *A történelem eszméje* című könyvében.¹ Collingwood a történelmi tevékenységet a detektívmunkához hasonlítja: a történész, amikor kontextust teremt, forrásokat kutat, valóban úgy dolgozik, mint egy nyomozó. A detektív munkája azonban nem állhat csupán annyiból, hogy összeszedi a forrásokat, azokból ugyanis következtetéseket is le kell vonnia. Olyan lenne a történész, mint Sherlock Holmes? Collingwood szerint lényegében igen. Jókai Mór *A jövő század regényét* olvasva, a regény történelmi vonatkozásait kutatva, eszembe jutott Collingwood találó párhuzama. Akaratlanul is kérdések sokaságát generálta a szöveg, amely inspirálja a kutatót a nyomozómunka megkezdésére. A XX. század közepére megerősödő Monarchia, elképesztő technikai találmányok bemutatása, fiktív Otthon állam leírása, a kozmikus távlatokat megnyitó lezárás, amikor egy másik bolygó születik a Nap-

---

¹ COLLINGWOOD R. G., „A történelem eszméje”, in *Történetelmélet*, szerk. GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, ford. ORTHMAYR Imre (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 549.

rendszerben – hogy csak a legizgalmasabb témákat említsem. Mégis a regényben ábrázolt Magyarországgal szemben lezajlott orosz invázió ragadta meg legjobban a figyelmemet. Vajon miért az oroszokat és Oroszországot tette meg Jókai a regény főellenségévé? A válasz – 1849 és az orosz intervenció sokkja – kézenfekvőnek tűnt elsősre, de kiderült, ennél sokkal komplexebb, eszmetörténeti, külpolitikai és irodalomtörténeti okok állnak a háttérben.

Oroszok A jövő század regényében

A jövő század regénye volt az első sci-fi regény a dualizmus időszakában. Előzmények már a reformkorban is akadtak, mégis joggal tekintjük Jókai Mórt a modern sci-fi magyar atyjának. A regény 1872 és 1874 között jelent meg Jókai lapjában, *A Honban*. Cselekményének központi konfliktusforrása egy kegyetlenné fajuló háború Oroszországgal. A regényben a veszedelmes Sasza asszony magához ragadta a hatalmat Oroszországban, amely nem nevezi magát többé Oroszországnak, hanem Nihil országaként Európa békéjét fenyegeti. A Monarchia szembe kerül Saszával. Az elűzött orosz trónörökös lánya (Hermione) Magyarországra menekül, és beleszeret a magyar királyba, II. Habsburgi Árpádba. Árpád feleségül veszi az orosz hercegnőt, ezzel jogosult lesz az orosz trónra, de ezt nem tűrheti Sasza asszony. A fegyveres konfliktus elkerülhetetlenné válik, az orosz csapatok egészen Bécsig vonulnak, majd megszállják a Monarchia jelentős részét. Végül Tatrangi Dávid csodálatos találmányai és stratégiai érzéke menti meg a helyzetet. A második magyar honalapítás, azaz Otthon állam létrehozása után azonban újabb konfliktus robban ki az oroszok és Otthon, valamint a Monarchia között. Dióhéjban ez a fő történetváz. Jókai regénye óriási hatással volt a korabeli sci-fi irodalomra.

Privigyey Pál *Magyarország nem volt, hanem lesz* című regénye – ugyanezzel a címmel két változatban is megjelent –, valamint Farkas Gyula *Utolsó ütközet* című eposza is a szláv és orosz invázió lehetőségét mutatja be, de sok más korabeli sci-fi műben felbukkan a szláv veszély. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy milyen tényezők alakították Jókai megítélését Oroszországról.

Pánszlávizmus és 1849

A *jövő század regényét* formáló erők közül kiemelkedően fontos a pánszlávizmustól tartó már-már irracionális rettegés. A pánszláv veszélyről már a reformkorban elkezdtek írni, elég, ha Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című művére utalok. Wesselényi írásában geopolitikai megfontolások mentén többek között arról ír, hogy a Kárpát-medencében a stratégiai pontokon már nemzetiségek élnek, a magyarság így csapdahelyzetbe került. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése és az orosz intervenció fokozta a félelmeket. Jókai a forradalom és a szabadságharc alatt többször, az intervenció miatt egyre gyakrabban foglalkozott az orosz kérdéssel. 1849 tavaszán még gúnyrajzban örökítette meg a ruhacserén átesett osztrák és orosz cárt. *Magna Charta Muszkárum* című satirikus cikkében saját maga ír alkotmányt a cárnak, hogy felkészítse Európát az orosz jövőre: „Arra is kellő tekintettel leendvén, hogy majd ha egész Európa muszka leend, minden népek méltó gyönyörködésüket találhassák ez univerzális alkotmányban.”² Az élcelődő hangvételű írás az oroszokat a barbársággal és a

---

² JÓKAI MÓR, „Magna Charta Muszkárum (*Esti Lapok*, 1849. jún. 7.)”, in *Cikkek a forradalom évéből* (Budapest: Arcanum, 2001), <https://mek.oszk.hu/00800/00802/>.

civilizálatlansággal azonosítja. *Orvosi láttelelet Európáról* című cikkében Európa országait testrészekhez hasonlítja. Oroszországról az esetleges intervenció kapcsán pedig nem túl hízelgő a véleménye: „Ami Oroszországban van, az az ő szoknyája, ott kérdezősködni sem szabad, ha csak Európa kisasszony holmi orosz intervenciók által nem akarná elárulni ottani derangirozott állapotját.”³ Jókai 1849-ben írt *Orosz intervenció* cikkében komolyan aggódik, hogy Erdélybe orosz seregek törtek be. Abban bízik, hogy az orosz betörésre válaszul francia csapatok fognak segítségül jönni. Attól tart, ez európai, rosszabb esetben világháborút okoz, és félti a magyarságot ennek következményeitől. „Mi nem tartunk attól, hogy ha az orosz sereg egyfelől határainkra belép, a francia seregek másfelől ugyanazt ne tegyék. S ha e tény Oroszország vesztét nem hozná is magával, de bizonyára sok véres napot hozna számára. Európai háború lenne. Óriások küzdenének egymással, a világ más alakot nyerne, a históriának új évszaka kezdődnék.”⁴ *Levél a muszkákhoz* című cikkében az orosz katonához szól: „Adjátok át fegyvereiteket s menjetez haza Isten hírével, teremtsetek magatoknak egy szép szabad hazát, minő a mienk akar lenni, s akkor éljünk egymással jó szomszédságban.”⁵ A szabadságharc alatt írt cikkeiben is megjelenik a félelem. Utolsó írásából a reményvesztettség sugárzik, bár még optimista próbál maradni:

Ezért nem bír a harmadfél milliónyi cserkesz néppel a nagy Oroszország évtizedek óta, mert ők is mind ott vannak a csatában, és mire az öregek kihullanak a sorból, férfivá nő fel az újabb ivadék, s az lép helyébe. És ha azt akarja

3 JÓKAI MÓR, „Orvosi láttelelet Európáról (*Esti lapok*, 1849. jún. 11.)”, in Uo.

4 JÓKAI MÓR, „Orosz intervenció, (*Esti Lapok*, 1849. márc. 22.)”, in Uo.

5 JÓKAI MÓR, „Levél a muszkákhoz, (*Esti Lapok*, 1849. jún. 30.)”, in Uo.

Európa, hogy legyen egy nép, mely a pihenni akaró gyávaságot örök rettegésben tartsa, mely örök magva legyen a világot előntő háborúnak, ám legyen, mi mind ott vagyunk. És ha a zsarnokok azért hagynak reánk harcot, háborút hozatni, hogy tulajdon házukban megőrizték a holt nyugalmat, ők lássák, ha tüzláng, mit fejünkre hagytak gyújtani előnti a szomszéd népek palotáit, melyeknek lakói nem akarták adni a szabadságot, és kunyhóit, kiknek népei nem voltak bátrak azt elvenni. Magyarország élni fog! Élni fog, azért, mert meg akarták ölni.⁶

Hírek Oroszországból

1849 sokkja maradandónak bizonyult, amire rárakódtak az Oroszországból érkező hírek, valamint az 1870–71-es évek eseményei. Az Európában végbemenő hatalmi átrendeződés közepette egyre inkább úgy tűnt, előbb-utóbb sor kerül egy háborúra Oroszország és a Monarchia között. Egy korabeli orosz katonatiszt, Rosztyiszlav Fagyjev munkásságát Jókai és *A Hon* többször is ismertette. Fagyjevnek *Oroszország hadereje* című cikkével *A Hon* sokat foglalkozott. Fagyjev egyenesen elkerülhetetlennek tartotta a háborút Oroszország és a Monarchia között, odahaza megjelent cikkeiben, brosúráiban a szlávok egyesítésére buzdított, s Ausztria-ellenes ki-rohanásokat tett. *A Hon* 1871. április 7-i száma idézi a szerzőt: „Oroszországot érdeklő legkisebb kérdés sem oldható meg másképp, mint egy Ausztriával létrejövendő háború által”.⁷ D. Zöldhelyi Zsuzsanna kutatásaiból tudjuk, hogy Jókai igen

⁶ JÓKAI MÓR, „[Cím nélkül], *Esti Lapok* (1849. júl. 7.)”, in Uo.

⁷ ISMERETLEN, „Fagyjev újabb szereplése”, *A Hon*, 1871. ápr. 7., 1.

figyelmesen áttanulmányozta Fagyjev írását, egyik noteszében jegyzeteket is készített róla, azon kívül a hagyatékban őrzött példányszámos lapján található kezétől származó jeleket, beírásokat, s a regényben is több ízben hivatkozik a nevére. Jókaira szemmel láthatólag hatottak az orosz szerző fejtegetései Oroszország lehetséges ellenségeiről és szövetségeseiről.⁸ Az Oroszországból érkező hangok mellett akadtak külpolitikai megfontolások, amelyek formálták *A jövő század regényének* megalkotását.

Nihilizmus

A jövő század regényében megjelenő oroszoktól való félelem összekapcsolódott a nihilizmustól, azaz az anarchizmustól való rettegéssel. Az anarchizmusról és a forradalmi szocializmusról a korabeli legjellemzőbb kép a felforgató, lázító, erőszakos ember, aki céljai érdekében nem riad vissza semmitől. Gondoljunk csak Dosztojevszkij *Ördögök* című regényéből Pjotr Sztjepanovicra. Az utópista szépírók interpretációja tökéletesen illeszkedik az anarchizmus századfordulós általános megítélésébe. A korabeli sajtóban Magyarországon és egész Európában az anarchistákat nihilista névvel illették. Az elnevezés Turgyev *Apák és fiúk* című regénye nyomán terjedt el. A hazai közéletben egyaránt így nevezték az orosz forradalmi irányzatot, a szociáldemokráciát és az anarchistákat. Az 1860-as, 1870-es években főleg Bakunyin és más anarchista vezetők követőit hívták így.⁹ Jókai Mór a világ-

---

8 D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, „A regény keletkezése, forrásai”, in *A jövő század regénye*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 566. <https://mek.oszk.hu/06300/06356/html/jszr062/jszr062.html>

9 Uo.

irodalomban elsőként – ugyanabban az évben, mint Dosztojevskij az *Ördögökben* – reagál az oroszországi anarchizmus terjedésére.¹⁰ Rendkívül negatívan ábrázolja regényében a nihilista Oroszországot:

Most ott a Nihil uralkodik. Nem is nevezi magát Oroszországnak többé, hanem „Nihil országának”. Nem hazája többé a pánszlávizmusnak, nem fenyegeti Európát azzal, hogy „kozákká” fogja tenni: csak a „Semmi”-vé akarja tenni. Nem fenyeget hódítással, nemzeti elnyomással, csak mindannak az eltörlésével, ami úr, ami szuverén, ami hit, ami magasság.¹¹

A *jövő század regényét* állásfoglalásként is olvashatjuk, ami a felforgató, forradalmi rendszerekkel szemben fogalmaz meg egy Jókai által idealisztikusnak vélt berendezkedést. A Nihilista Oroszország a regényben teljes oppozícióban áll a béke fejlődést biztosító, az európai szabadelvű értékeket őrző Monarchiával, illetve a demokratikus, köztársasági, utópista szocialista jellegű Otthon állammal.

Nagyhatalmak árnyékában

Kérdés, hogy 1849 sokkja és az anarchizmus népszerűsége mellett milyen egyéb tényezők irányították Jókai és a korabeli értelmiség Oroszországgal kapcsolatos félelemeit. A porosz–francia háború kitörése, az azt követő reakciók tökéletesen jellemzik a korszak gondolkodását. A háború évtizedekre

---

¹⁰ Uo.

¹¹ JÓKAI MÓR, *A jövő század regénye*, szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, 2 köt., Jókai Mór Összes Művei: Regények (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 1:199.

meghatározta a geopolitikai viszonyokat és a korabeli magyar elit oroszokkal és a magyar nemzet jövőjével kapcsolatos félelmeit, vágyait is felszínre hozták. Érdeemes megvizsgálni, hogy Jókaira miként hatott a konfliktus, mert nem csupán az író, de a kiegyezést megkötő politikai elit gondolkodását is megérthetjük belőle. Mivel a porosz–francia háború egybeesett *A jövő század regényének* előkészületeivel, így a regény geneziséből is sok mindent megérthetünk. A korabeli értelmiség egyszerre félt az orosz terjeszkedéstől és a német egységtől. Deák Ferenc 1867. március 28-án elmondott beszédét tudjuk idézni, ami – válaszul Kossuth Cassandra-levelére hangzott el – mindennél szemléletesebben mutatja be a kiegyezést megkötő nemzedék félelmeit: „Lajos és Mátyás korában nemcsak azért volt Magyarország nagy és erős, mert fejedelmei bölcsek, népe vitéz volt, hanem azért is, mert akkor Európa legnagyobb országai közé tartozott. (Úgy van!) Anglia Skóciával nem volt egyesülve, a mostani Franciaország több részre volt szakadva, Németországnak, Olaszországnak sok ura volt, Oroszország Lengyelországgal sem bírt megküzdeni, csak a török erő volt hatalmas és tekintélyes. Most azonban mily nagyok az európai államok dimenziói! A 20 millió népességű Olaszországot értelmes népével, virágzó kereskedésével, sok jó kikötőjével még nagyhatalomnak sem tekinti a világ! Föl bírna ezek közt állani Magyarország beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé?”¹² A válasz mindenki számára világos volt: nem. A német és orosz veszély egy olyan közös alapot jelentett kormánypárt és ellenzék számára, ami meghatározta a kiegyezés politikai kereteit. A magyar parlamentben is komoly vita folyt, milyen választ adjon a porosz–fran-

---

12 DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai írások és beszédek*, é. n., vál., s. a. r., jegyz. Deák Ágnes, 2 köt., (Budapest: Osiris Kiadó, 2001, 2: 461.

cia háború kihívására a magyar kormányzó elit. Jókai barátja, Tisza Kálmán 1870. szeptember 9-én kelt levelében igazította el Jókait, hogy nézetei szerint *A Honnak* milyen álláspontot lenne célszerű képviselnie a háború ügyében. Tisza levelében leírja, hogy a franciák megérdemlik sorsukat, hiszen húsz éven át túrték III. Napóleon uralmát. Franciaország megalázását azonban a későbbi miniszterelnök nem kívánja, mert fél, hogy a béke valójában fegyverszünet lenne. Bismarck esetleges túlkapasait azonban a semleges államoknak meg kellene akadályozni, együttes fellépés révén. Tisza álláspontja világos: a Monarchia öngyilkosságot követne el, ha egyedül próbálna ilyesmivel, sőt Tisza szerint már az is örütség, ha kezdeményezőként lép fel. Ha Németország szövetkezik az olaszokkal és az oroszokkal, akkor az a Monarchia számára beláthatatlan következményekkel járna. Tisza ezek után megfeddi Jókait, mondván *A Hon* túlmént a Tisza által helyesnek vélt óvatosságon. Sőt maga Jókai is így tett Tisza szerint előző napi cikkében. Tisza persze óvatos, de kihallatszik véleményéből a hazáját féltő politikus. Jókai válaszlevele nem maradt fenn, ellenben Tisza szeptember 16-án kelt újabb levele igen. Tisza pragmatikus maradt, amikor leszögezi, hogy Magyarország érdekei az elsők, ilyen szemmel kell felülkerekedni a francia vagy német szimpátiákon.¹³ Sokan attól tartottak, hogy egy esetleges beavatkozás után a német nacionalizmus szelleme olyan nem kívánt hatással járna, hogy Ausztria előbb-utóbb előbb-utóbb a formálódó Német Birodalom részévé válna, Magyarország pedig egyedül maradna nemzetiségeivel. 1870. szeptember 16-án megjelent cikkében Jókai sorra vette, mi következik egy német győzelemből az osztrákokra nézve:

---

13 JÓKAI MÓR, *Levelezése 1860–1875*, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, OLTVÁNYI Ambrus és KULCSÁR Adorján, 2 köt., Jókai Mór összes művei: *Levelezés* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 2: 302–303.

„Németország egyesülése elmaradhatatlan: ez rokonszen-
vünket bírja; következik belőle, hogy az osztrák német elem,
feltűzelve a Nagy Németország diadalaitól, hallani sem akar
többé concessiókról holmi apró nemzetek, csehek, lengyelek
irányában, minket is közéjük ért. Az osztrák német elem a nagy
német fényétől ragyogva minket kezd el fenyegetni.”¹⁴ Jókai
egy 1870. július 22-én kelt cikkében a semlegesség mellett állt
ki, szinte megjósolva a jövőt.

De nem csak mint a magyar nemzet tagjainak, hanem
mint a magyar király alattvalóinak is érdekünk a semle-
gesség fenntartása. Ausztria és Magyarország beavat-
kozása azt vonná maga után, hogy azon háború, mely
most csak az európai súlyegyen kérdése, egyszerre nem-
zetiségi harczzá alakulna át. A magyar nemzetnek elég
dolgot adna saját magát megvédelmezni ide haza, míg az
osztrák német tartományokat menthetlenül elragadná a
nemzeti háborúvá mérges küzdelme. És Magyarország
akkor válna meg Cislajthán szövetségesétől, a mikor
annak a kedvéért valamennyi keleti, északi és déli szoms-
zédjával hadat kezdett. Ha nagyravágyó dynastiák
lángra lobbantják az európai háborút, azt a háborút a
népek a dynastiák nélkül fogják bevégezni.¹⁵

A semlegesség megőrzésében látja Jókai a magyar nemzet jö-
vőjének zálogát. Az esetleges balkáni hódítás kapcsán viszont
óvatosságra int: „Nekünk nincs semmi szerezni valónk: ne-
künk csak megtartani valónk van.” Aztán így folytatja: „a mi
főfeladatunk évtizedekig Magyarországot egy szerves testté

---

14 JÓKAI MÓR, „Pest, September 15.”, *A Hon*, 1870. szept. 16., 1.

15 JÓKAI MÓR, „A semlegesség magyar szempontból”, *A Hon*, 1870. júl. 23., 1.

egyesíteni és minden olyan kalandtól, mely ezt megzavarná, tartózkodnunk kell.”¹⁶ A *jövő század regényének* fiktív jövőbeli Magyarországa már ez a „szerves test”, ahol például olyan problémák is megoldódtak, mint a nemzetiségi kérdés. Addig is azonban erősödéssre van szükség Jókai szerint legalább ötven évig.

Ez a félszázad kezdődik ránk nézve 1866-tal tehát tart 1915-ig. Majd akkor az unokáink, ha rendbe hozták, megerősítették az államot, hogy az többé nem Európa kegyelméből, hanem valami 40 millió állampolgár (anyanyira fel kell szaporodni a mostani népszámnak) hazaszeretetéből áll fenn; szabad lesz ismét beleszólni Európa nagy kérdéseibe. Addig is lehet hadseregünk, de nem koptatjuk.¹⁷

Az európai tragédia megelőzése mellett Jókai azt hozza fel egyik legfőbb érvként a magyar beavatkozás ellen, hogy ebben az esetben a Monarchiának Oroszországgal kellene szöveteznie, ennek az ára pedig az abszolutizmus visszaállítása lenne idehaza. „Tanácsolhatja-e valaki a szövetezést Oroszországgal a dynastiának ilyen ár mellett? Én nem” – írja. Végére is akkor mit javasol Jókai Magyarország számára? Mi legyen a követendő magatartás a felbolydult európai nagypolitikai színpadon? Javaslatá egyszerre bölcs és óvatos semlegesség, ami Jókai sajátos humorát is megvillantja.

Van egy jó barátom, ki igen szerencsétlen és ügyetlen játékos, mindig vesz. Egyszer azt kérdi tőlem, nem tudnék-e a számára valami hivatalt, a mi jól jövedelmez, s

---

¹⁶ Uo.

¹⁷ JÓKAI MÓR, „Pest, September 26”, *A Hon*, 1871. szept. 27., 1.

a hol kevés dolog van? – Dehogyan nem tudok. Jöjj fel mindennap a klubba, mint eddig; várd meg, míg egy asztalhoz négyen leülnek játszani; te ülj oda valamelyiknek a háta mögé – és nézzed a játékot. Ez által neked minden nap megmarad tíz forint a zsebedben s az egy óra 300 forint, a mi igen szép jövedelem. – Barátom megfogadta a tanácsot, s most igen jól érzi magát.

Ilyen hivatal Osztrák s Magyarország számára is kínálgatik.¹⁸

Inváziós irodalom

A *jövő század regénye* kapcsán régóta foglalkoztatott az a kérdés, hogy a mű miért illeszkedik ilyen kiválóan az Európában akkor rendkívül népszerű inváziós sci-fi tematikába. Az inváziós irodalom születése 1871-re tehető. A porosz–francia háború után megalakult az egységes Németország. Egy új, erős világhatalom született. Tisztában voltak ezzel a kortársak is, és sokan – főleg Nagy-Britanniában – egy súlyos, Európa békéjét fenyegető veszélyt láttak benne. Voltak írók, akik erre fel akarták hívni a figyelmet. George Tomkyns Chesney 1871-ben írta meg a *The Battle of Dorking* című regényét. Chesney nagyszerű művében az angol hadsereg tisztjeként szolgáló szerző a szigetország német invázióját ecsetelte. A regény akkora sikert aratott, hogy következő négy évtizedben elárasztották az angol könyvpiacot a hasonló tematikára felhúzott művek. „A századfordulóig, úgy tetszik, a brit olvasók mazochista gyönyörűséggel falták azokat a könyveket, amelyekben részletesen leírták, hogyan özönli el Angliát minden-

---

18 JÓKAI Mór, „Pest, Martius 4”, *A Hon*, 1871. márc. 4., 1.

féle ellenség” – írta Sam J. Lundwall sci-fi történettel foglalkozó tanulmányában.¹⁹ Az ismertebb angol írók közül George Griffith, Hector Hugh Munro (Saki), William Le Queux, P. G. Wodehouse, Arthur Conan Doyle, H. G. Wells jelentetett meg ilyen tematikájú regényeket. De nemcsak Nagy-Britanniában, hanem egész Európában, sőt az Egyesült Államokban is népszerű volt az inváziós, háborús tematika, egészen az első világháború kitöréséig. Németországban Kurd Lasswitz *A két bolygón* című, magyar nyelven is kiadott regényében írt a marsiak inváziójáról. Az Egyesült Államokban Jack London *The Unparalleled Invasion* című írásában dolgozta fel a témát. A legismertebb inváziós regény H. G. Wells *Világok harca* című műve. Mire Wells írása megjelent, az angol olvasók borzongás iránti vágyát már nem lehetett egy szimpla német invázióval kielégíteni, így a támadás immár a Marsról éri a Brit Birodalmat. Lundwall nem kevés iróniával taglalja, hogy az angol olvasók örömmel fogadhatták, „hogy nemcsak a szokásos fritzek követnek el rajtuk erőszakot, hanem valódi földönkívüli lények.”²⁰ Az inváziós regények híre Magyarországra is eljutott. Cholnoky Viktor egy írásában eleveníti felolvasásélményét: „A Daily Telegraph az elmúlt héten hozta az angol-német háborúnak azt a meglehetősen pesszimiztikus térképét, amellyel 1910-re jövendöli meg a háborút, és úgy fogja fel, hogy Németország teljes diadalt arat majd Anglián. [...] Szóval a térkép a teljes vereséget jósolja Angliának. Amiben hinni nemigen lehet, bár az angol lap csaknem ökölnyi betűkkel írja oda a mappa mellé: ‘Keep this map for reference, it will be

---

19 LUNDWALL Sam J., *Holnap történt: Tanulmányok a science fiction történetéből*, ford. SZENTMIHÁLYI SZABÓ Péter, MetaGalaktika 7 (Budapest: Koszmosz Könyvek, 1984), 52.

20 Uo., 53.

valuable.’ – Őrizzétek meg ezt a térképet, be fog válni.”²¹ Cholnoky feltehetőleg William Le Queux *The Invasion of 1910* című regényéről írt cikket olvashatta.

Az első világháború kezdetén propagandisztikus célokkal Chesney *The Battle of Dorking*ját ismét kiadták, hogy ezzel is serkentsék a toborzást. A világháború borzalmai hamar elvetették azonban a kedvét az olvasóknak a tematikától, utána viszont ismét visszanyerte népszerűségét. Az USA olcsó sci-fi magazinjaiban H. G. Wells nyomán újra utat talált magának, és földönkívüliek, szörnyek és egyéb rémségek invázióját falták az olvasók. És népszerű ma is a popkultúrában. Az európai utópisztikus irodalmat valóban áthatotta az inváziós tematika, leginkább az 1870-es évek végén kezdődött, majd különböző válságjelenségek hatására hol csökkent, hol meg nőtt az ilyen tematikájú művek száma. Értelemszerű, hogy Jókai nem meríthetett ezekből. Ez azonban rendkívül leszűkíti a lehetséges művek körét. Chesney *The Battle of Dorking*ja 1871-ben jelent meg, majd egy évvel később olvashatták Jókai művét *A Hon* olvasói. Chesney regényében, az egyesült német seregek rontanak rá Nagy-Britanniára, Jókainál pedig a forradalmon átesett Oroszország teszi ugyanezt Magyarországgal. Chesney-nél a technikai előny a németeknél van, akik végrehajtják a partraszállást és megsemmisítik az angolokat. Jókainál az oroszok fölényben vannak, ám a hős Tatrangi Dávid felfedezi az ichort és repülést, amelyek segítségével, ha győzelmet nem is, de egy korrekt döntetlent sikerül elérni a Bécsset is kifosztó megszállókkal szemben. Az invázió leírása, intenzitása és hát maga az ötlet is nagyon hasonló. Mindebből adódik a

---

21 CHOLNOKY Viktor, *A világháború*, <http://mek.oszk.hu/06200/06248/06248.htm#14> (Utolsó frissítés 2020. december 30.)

kérdés: ismerhette Jókai az angol szerző művét? Ezt eddig még senki nem tette fel, talán azért, mert a két író fizikailag és szellemileg annyira távolinak tűnt egymástól, mint az ókori Róma az ókori Kínától. Pedig jobban megvizsgálva egészen kézenfekvőnek tűnik, hogy Jókai ismerhette a szöveget, mint ahogy azt is tudjuk, hogy maradtak kínai követi beszámolók az ókori Rómáról. Látjuk, hogy Cholnokyhoz is eljutott egy inváziós regény híre. Chesney regénye a *Blackwood's Magazine*-ban látott napvilágot. A lap 1817 és 1980 között jelent meg. Átnézve Jókai feljegyzéseit, noteszeit, leveleit, beszédeit nem találunk utalást sem a lapra, de Chesney-re sem. Jókai levelei azonban akaratlanul is rávilágítanak, hogy az író rendkívül széles ismeretekkel rendelkezett az európai irodalomról és kora utópiáiról is. Olykor pedig külföldön élő barátaitól kapott segítséget. A jövő század regényének publikálása idején, 1873 februárjában Jókai levelet kapott Kossuth egykori titkárától, Diósy Mártontól. A február 17-én kelt levélben a Londonban tartózkodó Diósy egy újságkivágot küldött Jókainak: „Érdekelni fog a fent bigyesztett szeletke, amit a mult szombati 'Atheneum'-ból vettem. Mihelyt megjelent, ez az angol 'jövő század regénye' ... elolvasom s megküldöm neked – Az író neve 'Aigert', de úgy hallom álnév. Mindenesetre furcsa coincidens az eszmék világában.”²² A levelezés kritikai kiadása beszámol a melléklet tartalmáról is, megemlíti, hogy a *Pilgrims and the Shrine* és *Higher Law* szerzőjéről van szó, aki új regényében a jövőről szól, ahova az aktuális problémákat vetíti a szerző és ezekre keres megoldást. Jókaira nagy hatást gyakorolhatott ez a kis híradás, mert *A Hon* 1873. február 23-i száma

---

22 JÓKAI, *Levelezése*, 459.

be is számolt a mőről: „A jövő század regényéhez hasonló irányú művet ír az angolok egyik legtehetségesebb regényírója Aigert, ki „Pilgrims and the Shrine”, „Higher Lau” s más regények által feltűnést okozott. E mű sem utópia, hanem társadalmi kép a jelen elveknek lehető vagy valószínű fejlődése szerint, tehát – az eszmék csodálatos találkozása folytán – csaknem oly kísérlet, minőn Jókai dolgozik jelenleg.”²³ De ki lehet ez az Aigert? Ilyen nevű író nem találtunk, a kritikái kiadás nem oldja fel a nevet. A művek címe szerencsére eligazított. A szerző Edward Maitland – hogy miként lett belőle Aigert, rejtély, az is lehet, hogy csak helytelen átírással van dolgunk –, akinek a jövőről készült regénye a *By and By. An Historical Romance of the Future* valóban megjelent 1873-ban. Az egészből az eset precedensjellege az érdekes. Jókai szűkebb és tágabb baráti köre jól tudta azt, hogy az író 1871-től *A jövő század regénye* megírásán dolgozott, így egészen biztos, hogy Diósyn kívül mások is ellátták inspirációs forrásokkal. Lehetséges, hogy valamelyik ismerőse és barátja tudósított a *The Battle of Dor-king* megjelenéséről? Ezt forrásokkal nem tudjuk alátámasztani. Se egy levélben, se egy feljegyzésben nincs nyoma hasonlóknak. Mégis, miért lehetünk biztosak abban, hogy Jókai ismerte Chesney szövegét? A válasz prózai, és nem is kell hozzá különösen nagy sajtótörténeti kutatást folytatni. A magyar nyelvű sajtóban nagyon ritkán bukkan fel Chesney neve, egy-egy jelentéktelen cikk foglalkozik korábbi tevékenységével. Egyetlen, ám igen jelentős kivétel a porosz–francia háború idején született írás, amely Chesney egy korábbi munkáját elemzi, ahol az angol ezredes tulajdonképpen megjósolta a porosz–francia háborút. És honnan tudjuk, hogy Jókai ismerte ezt a cikket? A válasz pofonegyszerű. A *Hon* címlapján jelent

---

23 ISMERETLEN, „Irodalom”, *A Hon*, 1873. febr. 23. [melléklet]

meg róla ismertetés 1870. augusztus 19-én. Azt továbbra sem tudjuk, hogy a lap munkatársa honnan szerezte ismereteit Chesney munkájáról. De talán nem túl merész a feltételezés, hogy további munkáját is figyelemmel kísérte és megosztotta Jókaiival. Azt nem tudjuk biztosan, hogy Jókai olvasta-e Chesney-t, de abban teljesen biztosak vagyunk, hogy megismerte a *Battle of Dorkingot*, inváziós toposzaiban felismerte saját félelmeit, vágyait, és *A jövő század regényének* világépítése során felhasználta.

1848 EMLÉKEZETE A 20. SZÁZADBAN

Szabadság, politika, szerelem

Jókai Mór: Politikai divatok, Háy Gyula – Fischer Sándor – Huszka Jenő: Szabadság, szerelem

/
ZENTAI MÁRIA

Jókai Mór műveinek és a zenés színpadnak nem az 1885-ben bemutatott Johann Strauss-operett, *A cigánybáró* az egyetlen találkozása.¹ Hetven évvel később Jókai *Politikai divatok* című regénye lett az alapja Huszka Jenő *Szabadság, szerelem* című operettjének, amelynek szövegkönyvét Háy Gyula, versszövegeit Fischer Sándor írta, és amelyet 1955. április 1-jén mutatott be a Fővárosi Operettszínház.

Regény és operett keletkezése időben bármily messze is esett egymástól, körülményeikben volt hasonlóság: szabadsághiányos történelmi időszakokban, politikailag keményen ellenőrzött nyilvánosság keretei között jöttek létre.

---

¹ Az operett szövegkönyve Jókai *Szaffi* című novellája alapján készült, amelyet az író 1883-as budapesti találkozásuk után küldött el a romantikus, kalandos történetet kereső Johann Straussnak. A bemutató 1885-ben volt a bécsi Theater an der Wienben, Jókai is részt vett rajta. A történet a Gál György Sándor–Somogyi Vilmos-féle *Operettek* könyvében olvasható. GÁL György Sándor és SOMOGYI Vilmos, *Operettek könyve: Az operett regényes története* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1976), 176–178.

A *Politikai divatok* megírásának a Bach-korszak, a magyar reményeket keltő 1861-es alkotmány, majd a reményeket leromboló Schmerling-provizórium a háttere, könyv alakban 1863 őszén jelent meg. Az operett 1954–1955-ös megírásamegkomponálása pedig a Sztálin halálát (1953) követő viszonylagos enyhülés, Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt zajlik, de mire bemutatják, már küszöbön van az újabb fordulat, Rákosi körének visszatérési kísérlete a hatalomba. Ezek a helyzetek a regény és a színpadi adaptáció szempontjából egyaránt különösen érdekessé teszik a forradalom és szabadságharc mint abszolút politikus téma megjelenítését.

Tanulmányomban a két mű összevetése során a regénydráma típusú adaptációk néhány általános sajátossága mellett elsősorban arra figyelek, hogy az operett mit emel ki, illetve mit módosít a regényhez képest, hogyan kezeli a történelmi témát mint a kulturális emlékezet jellegzetes alakulatát, illetve a populáris regiszter műfajaként milyen szerepet játszott az 1950-es évek erősen korlátozott és ideológiailag irányított nyilvánosságában. A *Politikai divatok* kapcsán nem foglalkozom a szöveg keletkezéstörténetének filológiai-textológiai problémáival, amelyeknek a többségét Jókainak az 1894-es Nemzeti Kiadáshoz írott utószava generálta.²

Az utószó szerint a regény megírásának történetét a cenzúrával való folyamatos harc határozta meg: „Valószínűleg föltűnik az olvasónak az a sok hézag, ami a regény folyamán elárulja magát. [...] A nagy, dicsőségteljes harcból, mely a szereplő alakok tisztító tüzét képezte, semmi sem jut érvényre, csak a végkatasztrófa; az is csak allegóriákban, amiknek sorai között kell keresni a komoly valót; [...] az előadás hangulatában

---

² A problémának a korábbi szakirodalmi nézeteket is ismertető kiváló összefoglalását adja Török Lajos tanulmánya: Török Lajos, „Volt egyszer egy regény...: Jókai Mór *Politikai divatok* című regényének keletkezéstörténetéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 782–819.

a hazafias lendület kerültetik”.³ Illetve néhány oldallal később: „a cenzor minden lépten-nyomon lefoglalta a lapot a Tárcában folyó regény miatt; nekem aztán egyremásra törülnöm, másitanom kellett benne; kihagynom ívszámra azokat a részleteket, amik a szabadságharcra vonatkoztak, amik hőseimnek a jellemét kiemelték, megszőknöm a legjobb gondolataimtól [...] Így készült, foltokra szaggatva, újra összefoltozva a *Politikai divatok*”.⁴

Nem tudhatjuk, és meddő vállalkozás is lenne azon tünödni, hogy mi lehetett az állítólag „ívszámra” kihagyott fejezetekben, milyenek lehettek a „szabadságharcra vonatkozó részek” és a szerző le nem írt „legjobb gondolatai”. Az olvasók annak idején is és most is csak a regény 1863-ban kiadott,⁵ 1894 után az utószóval kiegészített szövegét ismerhetik, Háy Gyula is ebből indult ki, amikor a szöveggönyvet írta. Jókainak évtizedekkel a megjelenés után írott önértelmező-magyarázó gesztusa inkább azért fontos, mert amit hibának tekint, a töredékességet, a „foltokra szaggatottságot”, a „sok hézagot” a cenzúra beavatkozása következményének állítja, vagyis a(z) általunk ismert) regény bizonyos narratív sajátosságait közvetlenül a megírás idejének történelmi-politikai helyzetéből vezeti le. Az állítás a másik oldalról nézve viszont azt jelenti, hogy ami végül megjelent, az cenzurális szempontból elfogadható volt. Az író elfogadhatóvá tévő technikáira pedig azért is érdemes odafigyelni, mert a „sorok között keresés”, az „allegóriákba burkolás” nem csak a Habsburg-abszolútizmus idején volt a diktatórikus rendszerekben alkotó művészek módszere.

---

3 JÓKAI Mór, *Politikai divatok (1862–63)*, kiad. SZEKERES László, *Jókai Mór összes művei: Regények 14* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 471.

4 Uo., 477.

5 Először *A Hon* című lap tárcarovatában jelent meg folytatásokban, majd könyv alakban négy kötetben.

Jókai a regény (nem utólag írt) előszavában ad tájékoztató pontokat, fogódzókat a sorok közt kereséshez: „Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk [...]. E korszakot igyekezett visszatüntetni regényem”.⁶ Ebből már a cselekmény megindulása előtt tudható, hogy 1848-ról lesz szó. Az előszó másik kulcsmondata: „több munkája volt benne az emlékezetnek, mint a képzelmi erőnek”.⁷ Az emlékezetre való hivatkozás nemcsak a narrátor pozícióját rögzíti, hanem kimondatlanul is ugyanezt a pozíciót ajánlja fel a befogadónak: arra hagyatkozik, hogy a vele egy közösségbe tartozónak tételezett olvasó „úgyis tudja”, miről van szó, kitölti a hézagokat, mozgósítja a korról való emlékeit és tudását. Ennek híján nem lenne világos, hogy mi történt „másfél évtizeddel” korábban, és a XIX. század magyar történelmét esetleg nem ismerő olvasónak nem sok esélye van megérteni a cselekmény hátterét, a szereplők tetteinek a magánéleten túli motivációját, az események tétjét. A cselekmény időbeli kereteit lehet tudni,⁸ de alig akad a könyvben konkrét történelmi adat, megjelenített esemény. Ehelyett általánosságban „toborzó” hallatszik, Béla a „táborba” megy, gyakorlatoznak a katonának (nem honvédnek) állt „szürdalmányosok”, Lávayné és Szerafin híreket várnak a csatákból, Melchior titkos küldetésben visz híreket – de nincs leírva sehol, miféle háborúról és csatákról van szó, kinek-minek viszi a híreket Melchior, ki előtt kapitulál Komárom, és egyáltalán, ki lehet az ellenség. Az osztrákok nem, hiszen a regényben nem esik szó császárról,⁹ Ausztriáról vagy Bécsről, és az

---

6 JÓKAI, *Politikai divatok*, 6.

7 Uo.

8 Szerepel az 1847-es és 1862-es évszám mint divatok meghatározója, illetve 1847 és 1851 a hamisított végrendelet leleplezésekor.

9 A nádor megjelenik, de nevének említése nélkül, és nincs említve az sem, hogy mely uralkodó mellett tölti be hivatalát.

osztrák jelenlétre való rejtett utalás is kevés.¹⁰ Világos megnevezése azoknak, akik elől bujkálni és menekülni kell, csak Zeleji halálának, valamint Judit és Béla menekülésének a fejezetében fordul elő: a kozákok. Ezzel az oldallépéssel Jókai azonosítható történelmi tényt von be a regény világába, hiszen azon a csatamezőn Segesvárnál valóban a cári hadsereg is ott állt szemben a magyar honvédsereggel, de azt sehol sem jelzi a szöveg, hogy a végkatasztrófát megelőző háborús időszakban az ellenfél más lett volna, vagy hogy kinek a hívására jöttek a kozákok. Ennek tudását rábizza az olvasó emlékeire.

Nem tudható, hogy vajon magának a március 15-i napnak a leírása szintén cenzurális okokból alakult úgy, ahogyan ismerjük, vagy a szerző eredeti terve is ez volt. Akármelyik lehetőségről van szó, Jókai a szereplői nézőpont következetes alkalmazásával narratológiai szempontból kivételesen érdekes fejezetet alkotott. A történéseket végig szűkített perspektívából, a színházi debütálására készülő, majd este színpadra lépő Judit felől láttatja. Az ablak mellett ülve, szerepet tanulva érzékeli az utcán zajló izgatott mozgást anélkül, hogy pontosan tudná, hogy mi történik, estig szorong, nem tudja, mi lett az események kimenete és mi vár a kedvesére. Este megjelenik Béla és Pusztafi, a színházi előadás örömnepbe csap át – de nem derül ki, hogy miért mentek Budára, miben diadalmaszkodtak és miért ünnepli őket a tömeg: „Az ifjú arcán lehetett olvasni a diadalt. *Nem kellett kérdezni, hogy mi történt; aki rá nézett, tudta már*”.¹¹

Az 1894-es utószóban viszont Jókai néven nevez mindent, ami a regény szövegében elhallgatásba, célzásokba volt burkolva: szabadságharcot, forradalmat, 1848/49-et, a Bach-

---

¹⁰ Holdvályéék kapuján a kétfejű sas, illetve a hamisított végrendelet kétfejű sasos vízjele.

¹¹ JÓKAI, *Politikai divatok*, 88. (Kiemelés tőlem. Z. M.)

korszakot, a Schmerling-érát. A régi előszó argumentációjából egy elemet tart meg, az emlékeztet: „Még ekkor élénken emlékeztem a 48/49-iki világra”.¹² De míg annak idején az emlékezés játékba hozása az olvasónak felkínált lehetőség, kulcs is volt a regény világának megértéséhez, az utószó a szerző regénypoétikai önreflexiója: magyarázat arra, hogy az „élénk emlékezés” dacára az elbeszélés menete kihagyásos, töredezett.

Az utószó mondatai, kifejezései feltűnnek a *Politikai divatok* alapján készült operett,¹³ a *Szabadság, szerelem* kinyomatott szöveggönyvének előszavában, a darabra és a rendezésre vonatkozó tanácsként, utasításként értelmezve:

Ha figyelmesen elolvassuk az idézeteket, megtaláljuk bennük a mű drámai értelmezéséhez, színpadra alkalmazásához szükséges legfontosabb tanácsokat, melyeket maga Jókai adott. A történet „sorai között kell keresni a komoly valót”! A színpadon „a nagy, dicsőségteljes harcot” kell kiemelni, mely a regényben „nem juthatott érvényre”. Ki kell tölteni a kényszerű „hézagokat”! Az elvesző „históriai háttér”, az elhalványult „korrajzot” kell megmutatni, melyek [...] „hőseinek jellemét kiemelik”. És amit a regényben a bécsi önkény elfojtott – „az előadás hangulatában a hazafias lendület” uralkodjék és lelkesítsen.¹⁴

---

12 Uo., 471.

13 A darabot bemutatása idején daljátéknak, regényes daljátéknak is nevezik, a későbbi szakirodalom inkább az operett terminust használja. Az egységes szóhasználat érdekében én az operett szót választottam.

14 HAY Gyula, FISCHER Sándor és HUSZKA Jenő, *Szabadság, szerelem...: Daljáték három felvonásban* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1956), 3–4. „A rendező munkájához” című előszót Ambrózy Ágoston jegyzi, bár a darab rendezője Szinetár Miklós volt.

Eszerint az operett küldetése az lenne, hogy mintegy visszairja a cenzúra miatt a regényből kihagyott részeket (amelyeket természetesen nem ismerünk), és érzékeltesse az ott elfojtott hazafias lendületet és lelkesedést.

Ezeket a direktívákat a már kész szövegeknyvhöz mellékelték. Huszka Jenőné Arányi Mária emlékezése szerint Gáspár Margit, a Fővárosi Operettszínház igazgatója kereste meg 1954 nyarán a már nyolcvan felé közeledő zeneszerzőt: „mindjárt szövegeknyv-ötletet is hozott magával: Jókai-regényből szándékozott Jenővel operettet íratni, a »Politikai divatok«-ból”.¹⁵ Huszka Jenő élő híd volt Jókai korához, hiszen első darabját, a *Bob herceget* 1902-ben, még Jókai életében mutatták be, és három operettjének a témája is 1848–1849 eseményeihez kötődött (*Erzsébet, Gyergyói bál, Mária főhadnagy*).¹⁶

Az operettnek mint műfajnak és a kulturális szintéren játszott szerepének a megítélése jóformán keletkezésétől, az 1850-es évektől kezdve ellentmondásos volt. A műfajalapító Jacques Offenbach élesen szatirikus műveit főleg az erkölcsitelenség, léhaság vádjával támadták konzervatív oldalról, a francia előzményeknél sokkal kevésbé szatirikus bécsi operettet viszont a progresszivitáshoz tartozó gondolkodók tartották bárgyú, „merő hülyeséggé laposodott”¹⁷ kulturális

---

15 HUSZKA Jenőné Arányi Mária, *Szellő szárnyán...: Huszka Jenő életének regénye*, szerk. RÁCZ György (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1977), 353. Hasonlóan, de Arányi Máriára való hivatkozás nélkül adja elő a történetet GÁL Róbert, *Délibábos Hortobágyon: Huszka Jenő élete és művei* (Budapest: Rózsavölgyi és Társa Kiadó, 2010), 107.

16 Arra nem sikerült adatot találnom, hogy miért éppen ezt a regényt választották. A Gáspár Margittal 1988-ban készült interjúban nincs szó erről: „Háy megcsinálta még nekünk a »Szabadság, szerelem« című darabot, a *Politikai divatok* alapján, kitűnő átdolgozás volt, és Huszka Jenő írt hozzá új zenét, nagyon-nagyon szépet”. VENCZEL Sándor, „Virágkor tövisekkel II: Beszélgetés Gáspár Margittal”, *Színház* 32, 9. sz. (1999): 39–43, 42.

17 Hermann Broch véleményét idézi HANÁK Péter, „A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye”, *Budapesti Negyed* 5, 2–3. (16–17.) sz. (1997): 9–30, 14.

kártevőnek (bár az elitkultúra nem minden képviselője volt ennyire ellenséges, Gustav Mahler például állítólag kedvelte, legalábbis a magánélet keretei között¹⁸).

A társadalomtörténeti-kultúrtörténeti nézőpontból közéletű Csáky Móric, majd nyomában Hanák Péter úgy véli, hogy a legtöbb darabjában rendkívül sikeres és népszerű műfaj tipikusan a városi, nagyvárosi középrétegek szórakozása volt nemcsak Bécsben, de Budapesten is. A XIX. század vége felé a zenés színpadot uraló opera újabb formái (például Verdi kései művei vagy Richard Wagner életművének nagy része) már csak egyre szűkebb, egyre exkluzívabb közönség számára voltak követhetők, befogadhatók. Az operett ezzel szemben a kultúra minden területén előre törő tömegesedés (egyik) zenei megvalósulása: „az operett a nagyvárosi tömegkultúra igényeihez igazított összművészet, *Gesamtkunstwerk* lett”.¹⁹

Az 1950-es évek magyarországi kultúrpolitikájában viszont a műfaj erős kötődése a két világháború közötti időszak városi-polgári rétegeinek szórakozásához, vagyis a hivatalos szóhasználat szerint a „romlott burzsoá ízléshez”, olyan stigmatát jelentett, amelyet különféle módokon ellensúlyozni kellett, hiszen Heltai Gyöngyi kifejezésével élve „veszedelmes életképes” volt, meg tudta tölteni a színházakat: „a helyi operett hagyományt először ki akarták törölni a kollektív emlékezetből, később gyökeresen át kívánták formálni. E hatalmi antipátia a műfaj veszedelmes életképességével s kulturális

---

18 Csáky Móric Alma Mahler emlékiratából idézi fel, hogy Gustav Mahler hogyan szerezte meg felesége segítségével Lehár Ferenc *A víg özvegy* című operettjének egy kedvelt dallamát, amit elfelejtett. CSÁKY MÓRIC, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1999), 18–19.

19 HANÁK, „A bécsi és...”, 13.

emlékezetbe ágyazottságával magyarázható. Utóbbi azért tűnt veszélyforrásnak, mert a két háború közti operettek a »Horthy-fasizmusnak« bélyegzett közelmúlt képeit, toposzait, dallamait, mentalitásformáit idézték nagy érzelmi erővel”.²⁰

A gyökeres átformálás módszerei közé tartozott az új eredettörténet konstruálása,²¹ a Fővárosi Operettszínház repertoárjának változásai (szovjet zeneszerzők operettjeinek, elsősorban Miljutyin és Dunajevszkij műveinek a bemutatása, a kiirthatatlanul közönségkedvenc klasszikus operettek szövegkönyvének átírása²²) és új művek íratása, ami részint a szocialista operettnek vagy termelési operettnek nevezett formáció létrehozását jelentette,²³ részint történelmi tárgyú darabokat – mint az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején játszódó *Szabadság, szerelem*.

Háy Gyula szövegkönyve dramaturgiai szempontból jól sikerült mű. Az író a regények színpadra, különösen zenés

---

20 HELTAI Gyöngyi, *Az operett metamorfózisai 1945–1956: A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimuszjáték”-ig*, Talentum sorozat 7 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012), 45. De hasonló helyzetbe kerültek a szórakoztató zene más műfajai, a dzsessz, a szving, a táncdal is. Vö. IGNÁCZ Ádám, szerk., *Populáris zene és államhatalom: Tizenöt tanulmány* (Budapest: Rózsavölgyi és Társa Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).

21 Ez Gáspár Margit nevéhez fűződik, aki legrészletesebben *A műzsák neveletlen gyermeke (A könnyűzenés színpad kétezer éve)* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1963) című könyvében fejtette ki azt az elképzelést, hogy az operett a tisztán a népi szórakozás keretei közé tartozó szatirikus antik mimuszjáték egyenes ági leszármazottja.

22 Legismertebb *A csárdáskirálynő* Békeffy–Kellér-féle átdolgozása lett 1954-ben, amelyet óriási sikerrel játszottak moszkvai és leningrádi vendégjátékon is, elindítva az operett mint jelentős kultúrdiplomáciai tényező karrierjét. Vö. HELTAI Gyöngyi, *Az operett metamorfózisai...*, 145–169.; HELTAI Gyöngyi, „Az operett szerepei a magyar kulturális diplomáciában (1920–1968)”, in *Populáris zene és...*, 143–161.

23 Például Vincze Ottó és Csizmarek Mátyás, *Boci, boci, tarka* (élő borjúval a színpadon). A termelési operettek legsikeresebb darabja az *Allami áruház* lett (Barabás Tibor, Gádor Béla, Darvas Szilárd, zene: Kerekes János), filmváltozatban is. A műfajról részletesen: SZEMERE Anna, „A sematizmus »vívmanya«: a szocialista realista operett”, in *Zenatudományi Dolgozatok*, szerk. BERLÁSZ Melinda és DOMOROS Mária, 145–151 (MTA Zenatudományi Intézet, 1979).

színpadra való átdolgozásakor szokásos gyakorlatot alkalmazta: a cselekményt rövidítette, egyszerűsítette, egy fő cselekményszálát emelt ki és csökkentette a szereplők számát. Operettkövetelmények szerint a szerelmi történetet, Hargitay Judit és Lávay Béla alakját állította középpontba, kiegészítve a Fertőy Bárzsing-féle intrikával, és teljesen elhagyta a harmadik, Pusztafi Szerafin szálát. Ez azért érdemel külön említést, mert Pusztafit a mai olvasatok egy része is Petőfivel azonosítja.²⁴ A kihagyás fő oka nyilván a cselekmény egységére törekvés volt. De nem nehéz észrevenni azt sem, hogy a szövegkönyv láthatóan semmit nem kívánt érzékeltetni abból a szatirikusságból, ami a regényben a narrátori hangnak sokszor domináns módusza,²⁵ és Judit és Béla, valamint Melchior és Lávayné kivételével minden szereplő ábrázolását érinti, Pusztafit különösen. A Magyarországon népszerű és elvárt bécsi típusú operettől eleve műfajidegen lett volna a szatirikus hang, a forradalom és szabadságharc hőseinek 1950-es évekbeli ábrázolásától még inkább. A kritikai kiadás jegyzetei között idézi Szekeres László a *Művelt Nép* 1954. október 10-i számát, amelyben Sarkadi Imre élesen kikelt éppen a *Politikai divatok* nemkultikus, nem-heroikus Petőfi-ábrázolása ellen (evidenciának tekintve a Pusztafi-Petőfi kapcsolatot): nem lehet „düh és megvetés nélkül” olvasni, a forradalomhoz hűtlenné vált Jókai

---

²⁴ Vö. például a *Szabadság, szerelem*mel foglalkozó zenetörténész Bozó Péter megjegyzésével: „Talán a legérdekesebb eltérés az irodalmi előképhez képest, hogy az operettben egyáltalán nem szerepel a regény Pusztafi névre hallgató költője – éppen az a figura, akit Jókai nyilvánvalóan Petőfiről mintázott.” Bozó Péter, „Egy nem könnyű operett: Huszka Jenő-Háy Gyula-Fischer Sándor: Szabadság, szerelem”, *Muzsika* 57, 4. sz. (2014): 15–20, 16.

²⁵ Amit többen is a regény fontos, sőt meghatározó jellemzőjének tartanak: HERMANN Zoltán, „Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről (Politikai divatok)”, in „...Író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy Könyvek 19, 82–93 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015).; PÉNZES Ágnes, „Történelem és reprezentáció: A Jókai-regények forradalomképe”, *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények* 56, 1. sz. (2012): 3–23.

önmagát égbe emeli, Petőfit „a csatornák mocskává” zülleszteti.²⁶ Az egyik vezető lapban, Kossuth-díjra esélyes szerző tol-lából megjelent támadás valószínűleg ellenjavallottá tette, hogy a regénynek ezt a szálát megjelenítsék.

Pusztafi ugyan kimarad a cselekményből, ám Petőfi több szövegrészben jelen van. Nem csak az operett címét adja a *Szabadság, szerelem!* című vers, de ez a szövege Lávay első nagy magánszámának, amely az első felvonás fináléjában újra elhangzik, és Petőfi-parafrázis Jellemfi és a kórus következő szövege is:

JELLEMFI:

Felvirradott a hajnal

KAR:

A népek hajnala,

JELLEMFI:

Tüzes, vörös a lángja

A sűrű éjszakába'

KAR:

Csóvát vet sugara!²⁷

A cselekményt illetően Háy Gyula már nem hagyatkozhatott a befogadók személyes emlékeire, mint Jókai, de számíthatott arra, hogy a kulturális emlékezetbe mélyen beépült 1848–49 narratívája, amelynek az uralkodó ideológiát követő kívánatos formáját és hangsúlyait az 1948-as centenáriumi év eseményei, ünnepei, kiadványai is rögzítették. Neki nem elfojtania, lepleznie kellett a „hazafias lendületet és lelkesedést”, épp ellenkezőleg, inkább felerősítenie, hiszen ez integráns

---

26 JÓKAI, *Politikai divatok*, 527.

27 HÁY, FISCHER és HUSZKA, *Szabadság, szerelem*, 16.

része volt a korszak forradalomközpontú politikai retorikájának. A „hézagok” betöltésére nem írt ugyan a darabba csatajelenetet vagy más, a történelemből ismert eseményt, de néven nevezte mindazt, amit a regény az olvasói emlékezetet mozgósítva sejtetett. Az operettben Petőfit, Táncsicsot éltetik, az isaszegi, piski csata hírét ünneplik, honvédkatonának állnak, a honvédsereg Pesthez közeledésének örömeire patotást táncolnak, bécsi udvaroncok mulatozását emlegetik, császári tisztek ellenőrzik a komáromi igazolóbizottság működését. A hősök a zsarnokság ellen küzdenek:

Zsarnok, ütött az órád!
Pusztulj, pokoli rém
[...]
Sötét hatalom ellen,
Bizzál a győzelemben,
Győzzél, lángszínű nap!²⁸

Nem is kérdéses, hogy a zsarnok és az ellenség Bécs.²⁹ Így elkerülhető a kozákok emlegetése is, ami 1955-ben valószínűleg bonyodalmakat okozott volna. (Huszka Jenő 1942-ben egyszer már megtapasztalta, hogy hiába a történelmi téma, a politikai helyzetet nem jó figyelmen kívül hagyni: akkor a *Mária főhadnagy* librettójából mindent ki kellett irtani, amit esetleg németellenességgént lehetett értelmezni.³⁰) A felszínen kozáktalanított *Szabadság, szerelemben* egy jól elrejtett utalás azért

28 Jellemfi színész éneкли. Uo., 16.

29 Vö. a szöveggkönyvhöz írt előszó korábban idézett részét: „És amit a regényben a bécsi önkény elfojtott – »az előadás hangulatában a hazafias lendület« uralkodjék és lelkesítsen”. Uo., 4.

30 Vö. Huszka, *Szellő szárnyán...*, 277.

megidézi Jókai ellenségképét. A második felvonás második ké-
pében, vesztes csata után a kórus a honvédek sorsáról énekel:

Üldözött, sebesült, elbúvik a nádba,
Vérszomjas ordasok járnak a nyomába.³¹

A regénynek *A végzet kezdete s a kezdetnek a vége* című fe-
jezetében Pusztafi és a sebesült Zeleji a nádasban bújik el az
üldöző kozákok elől, és farkasok támadása fenyegeti őket.

Háy sokszor szó szerint is vesz át részeket a *Politikai diva-
tokból*, például Béla búcsúzó levelét, vagy a figyelmeztetést
a színészsors viszontagságaira, amit itt Pusztafi helyett Mel-
chior, az orvos mond el Juditnak. De hangzanak el idézetek
a *Bánk bán*ból és a *Hamlet*ből is, még a népi alakként megje-
lenített szubrett, Erzsók is Otellónak nevezi féltékenykedő
kedvesét.

A szöveg ilyen jellegű kinyitásának elsődleges oka az, hogy
Háy a színház-a-színházban dramaturgiai fogását alkalmazva
fontos szerepet ad a darabban szereplő színtársulatnak. A teljes
Pusztafi Szerafin-szál elhagyásával kimaradó számos regény-
alak helyett így egy összetartozó, mégis különféle egyéni-
ségekből álló csoportot szerepeltet (közülük kerül ki az egyik
komikus figura, Orkán Gedeon is), akik mind szegény, de lelkes
hívei a magyar kultúrának, valamint a forradalom és szabad-
ságharc ügyének. A regényben egyetlen bekezdésnyi utalás
van a színészek összetartására (fedezik Juditnak a homlokseb
miatti távolmaradását), ebből itt szinte állandó, a hősokeket
támogató jelenlét lesz. A darab azzal indul, hogy a *Bánk bán*t
próbálják, később Judit és Béla a színházban találkozik, Mel-
chior az öltözőben vág sebet Judit homlokára, a színészek nem

---

31 HÁY, FISCHER és HUSZKA, *Szabadság, szerelem*, 29.

hajlandók a császárt éltető darabot játszani, Jellemfi, a vezető férfiszínész honvédnek áll, a zárójelenetben pedig a színészek akadályozzák meg Fertóyt és Bárzsingot, hogy betörjenek Béla búvóhelyére.

Kiemelt helyzetüket az Ambrózy-féle előszó is hangsúlyozza. A *Bánk bánra* készülés a forradalmi elszántság jeleként értelmeződik: „Katona József drámáját előadni és próbálni abban az időben természetesen szigorúan tilos, a császári cenzúra urai félnek a királynő-gyilkos magyar nagyúr tragédiájától”.³² A regényben Jókai hősei is betiltott darabként utalnak a *Bánk bánra*, de a valóságban nem volt betiltva a reformkorban, és nem szerepel *A pest-budai rendőrigazgatóság felállítása (1851) óta előadásra alkalmatlannak minősített színdarabok* 1866-ban közzétett jegyzékében sem.³³ A regény fikciós műfaj, ám a nem-fikciós, szakmai célzatú előszóban valószínűleg propagandisztikus célzatú a csúsztatás. Ez legelősebben a színtársulat jellemzésénél érzékelhető: „A magyar teátristák mindenkor a magyar szó, a szabadság leglelkesebb zászlóhordozói voltak. A színészek csoportja e darabban is egységesen az ügy szolgálatában működik. A magyar társulat a nemzeti ügy élcsapata, minden egyes színész annak fanatikus élharcosa”.³⁴

A magyar szó, a szabadság, a nemzeti ügy szavak egyfelől, az 1950-es évek politikai zsargonjában kedvelt zászlóhordó, élcsapat, élharcos szavak együttese másfelől annak a „nemzeti retorikának” a működtetését mutatja, amelyet Gyurgyák

---

32 Uo., 4.

33 Vö. DEÁK ÁGNES, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 335–336. Az 1850-es években csak vágásokkal, megcsonkítva lehetett előadni a *Bánk bánt*, de a téma nem volt tiltólistán, amit Erkel Ferenc *Bánk bán* című operájának 1861-es bemutatása is jelez.

34 HÁY, FISCHER és HUSZKA, *Szabadság, szerelem*, 10.

János a „nemzeti kérdéssel lelketlen és kegyetlen játékot űző”³⁵ 1948 utáni kultúrpolitikára jellemzőnek tart, és amely a közvélemény megnyerésének egyik módszere volt.

A rendezői direktívákban megkívánt hazafias lelkesedést különösen a nagy kórusjelenetek közvetítik, például az első felvonásban, amikor lengő zászlókkal nemzetiszínű válszalagot viselő tömeg tódul be a színre:

Csak úgy szabad az élet,
Szabad a szó, az ének,
Ha végre győz a nép.
Ha végre győz a nép.³⁶

A *Szabadság, szerelem* bemutatójának dátuma, 1955. április 1-je nem véletlen vagy semleges időpont. 1950 és 1989 között a legnagyobb állami ünnepek egyike volt április 4-e, a nap, amikor 1945-ben a szovjet hadsereg kiszorította az országból az utolsó német csapatokat, és amelynek 1955-ben külön nyomatékot adott a kerek, tízéves évforduló. A *Béke és Szabadság* című újság szerint a bemutató az ünnephez kötődő kulturális események közé tartozott: „Színházaink számos új bemutatóval köszöntötték felszabadulásunk tizedik évfordulóját. [...] A Fővárosi Operettszínház új daljátékának címe: »Szabadság – szerelem«. Jókai Mór »Politikai divatok« című regényéből Háy Gyula dolgozta színpadra. Zenéjét a Bob herceg, a Gül baba zeneszerzője írta, a 80 éves Huszka Jenő”.³⁷ Ugyanilyen értelemben tudósított róla a *Magyar Nemzet* és a *Színház és*

35 GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 504.

36 HÁY, FISCHER és HUSZKA, *Szabadság, szerelem*, 16.

37 *Béke és Szabadság* 6, 15. sz. (1955): 17.

Mozi is.³⁸ Az évfordulóra készülődés hangulatát jól érzékel-
tetik azok a beszédek, amelyekkel néhány nappal korábban
a nyugat-európai turnéjáról hazatérő Állami Népi Együttest
fogadták a politikai élet képviselői. A „zászlódíszbe öltözött”
hegyeshalmi határállomáson Cseterki Lajos, a Népművelés-
ügyi Minisztérium főosztályvezetője mondott köszöntőt: „Az
együttes művészi munkája, igazán népi művészete felszaba-
dult népünk életerejét, öntudatát fejezi ki”.³⁹ A Keleti pályá-
udvaron pedig Kállai Gyula népművelési miniszterhelyettes
üdvözölte az együttest: „Az elért eredmények már nemcsu-
pán az együttes, nem is egyedül a magyar nép, hanem az egész
békétábor eredményei. [...] Az élet, a béke és a szabadság hírét
vitte el együttesünk a kapitalista országokba”.⁴⁰

Az átpolitizált kontextus ideológiai súlyt és értelme-
zést adott önmagukban nem propagandisztikus művészi al-
kotásoknak is, mint például a népi együttes Rábai Miklós
koreografálta *Ecseri lakodalmasa* (1952), amely a turnéknak
is sikerdarabja volt. De a népi együttes működése nagyon jól
tematizálható volt a Gyurgyák által jellemzett nemzeti reto-
rikában, és ugyanez igaz március 15-re. 1848–1849 történetét
mint hangsúlyozottan népi forradalmat, a tömegek harcát
értelmezte és vette birtokba, önnön hagyományaként meg-
jelenítve az 1950-es évek Révai József uralta politikai közbe-
széde.⁴¹ Az operettbe Háy Gyula nem írt bele ennek a felfogás-
nak megfelelő új „népi” hősöket vagy tömegeket, nem
törekedett arra, hogy mintegy a termelési operett történelmi
kulisszák közé helyezett változatát hozza létre. Csak néhány
szöveghely, főként a nép győzelmét hangsúlyozó kórus: „Csak

38 *Magyar Nemzet* 11, 70. sz. (1955): 5.; *Színház és Mozi* 8, 13. sz. (1955): 9.

39 *Magyar Nemzet* 11, 70. sz. (1955): 5

40 Uo.

41 GYURGYÁK, *Ezzé lett magyar hazátok*, 513–515.

úgy szabad az élet, / Szabad a szó, az ének, / Ha végre győz a nép!" jelzi az uralkodó narratívához való igazodást. A pozitív fogadtatás a sikerességet igazolja: „igen, született végre egy regényes, romantikus, hősies, hazafias zenés darab [...] szórakoztatva lelkesítő és lelkesítve is szórakoztató”.⁴² A lelkesítő szórakoztatáson túl (1960-ig összesen kilencvennyolcszor játszották, és több mint száztízezer néző látta⁴³) és a szövegkönyv politikai visszafogottságának ellenére a bemutató időzítése propagandisztikus célról árulkodik: arról a szándékról, hogy a március 15-i évfordulót egy csoportba sorolják a rendszer saját ünnepeinek, március 21-nek és április 4-nek a megünneplésével. Ennek a szándéknak formális keretet később az 1967-ben létrehozott Forradalmi Ifjúsági Napok adott – aminek vizsgálata már nem a jelen tanulmány feladata.

---

42 CSP, „Szabadság szerelem”, *Színház és Mozi* 8, 14. sz. (1955): 16.

43 TARÓDI-NAGY Béla, szerk., *Színpad és közönség: Magyar színházi adatok II.*, Működéstani Könyvtár 6 (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1962), 49.

„Panaszfal gyertyákkal” – Az 1976-os Fáklyaláng-előadás díszletének értelmező szerepe

/
ZSOLDOS EMESE

„rettenetes is ennek az ősz falnak a hatása az
alsó párkányán lévő pisla mécsesekkel...”

Abádi Imre: *Jeruzsálem kövei*, 1914

Kosáry Domokos a *Görgey-kérdés történetéről* írott, 1994-ben megjelent könyvének¹ előszavában, egy korábban e témában végzett kutatására, az 1936-ban közreadott kötetére² hivatkozik, amelynek konklúzióit, s elsősorban két alapvető állítását e tanulmány lényegi kiindulópontjaként tekintjük. Következtetése szerint „a magyar forradalom és szabadságharc nagy történelmi fordulóját, a maga bonyolult összefüggéseivel, amelyek közt meghatározó szerepe volt a nemzetközi politikai erőviszonyoknak, képtelenség valami olyan kezdetleges

1 KOSÁRY Domokos, *A Görgey-kérdés története*, 2 köt. (Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, 1994).

2 KOSÁRY Domokos, *A Görgey-kérdés és története* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1936).

mitológiává torzítani, amelyben a magyar vezetők mint a gonosz és a jó megszemélyesítői küzdenek egymással, mintha alapvetően e párharcon múlt volna a küzdelem sorsa, és mintha az egyik – bármelyik – érdemeinek elismerése megkövetelné a másik lebecsülését és elítélését.”³ Kosáry véleménye szerint a szabadságharc megítélése, ezen belül a Görgei-kérdés alakulása a magyar politikai közgondolkodás láttelete: „olyan történeti jelenségnek, folyamatnak tekinthető, amely szinte diagramként jelezte a hazai politikai irányzatok mozgását, küzdelmeit. Téves értelmezései, negatív tünetei ugyanis általában abból adódtak, hogy közvetlenül függésébe került olyan politikai tendenciáknak, amelyek saját igazolásuk céljából igyekeztek a történeti múltat felhasználni vagy éppen módosítani.”⁴ Illyés Gyula 1952-ben bemutatott *Fáklyaláng* című drámája sajnálatos módon az említett mitologikus párharcot – a gonosz Görgei és a jó Kossuth küzdelmét tárja elénk gazdag és pátosszal telített emócióval.

Illyés 1954-ben a darab egyik debreceni előadása előtt elhangzott megnyitóbeszédében⁵ a dráma megírásának indokaként a figyelemfelhívás feladatát jelölte meg: ráébreszteni és tudatosítani kívánta magyar honfitársaiban a nemzeti érzés és a hazafiság fontosságát, amely érvelése szerint elengedhetetlen egy anyagi és szellemi szabadsággal rendelkező nemzet számára. „Régebb óta terveztem egy egész ciklust – mondja Illyés: mintegy 4–5 színdarabot a hazafiság kérdéséről. Erre pedig azért gondoltam már igen régen, diákkorom óta, mert arra ébredtem rá [...], hogy a magyaroknak szinte fogalmuk sincs arról, mi a haza, mit jelent egy igazi, egészséges nemzeti

3 KOSÁRY, A *Görgey-kérdés...*, 1:7.

4 Uo., 1:8.

5 ILLYÉS Gyula, „Megnyitó beszéd a Fáklyaláng előadásán a debreceni Csokonai Színházban”, *Alföld* 23, 11. sz. (1972): 9-10.

közösségben élni.”⁶ „Ebben a darabban – folytatja Illyés – Kossuthnak és a magyar szabadságharcnak a legnehezebb pillanatát választottam ki. A szabadságharc bukásának utolsó előtti óráit. Abban a fölismerésben, hogy épp ilyen pillanatokban derül ki az, hogy ki mit tud áldozni a szabadságért és ezzel kapcsolatosan a saját nemzetéért. [...] hogy még meghalni is érdemes egy egészséges nemzetért, amelynek szívvel, lélekkel szabadságot akarunk szerezni.”⁷ Az először 1936-ban megjelent, majd 1950-ben újra közreadott Petőfi-könyvében⁸ Illyés részletesen kitért a dráma alapstruktúráját alkotó Kossuth-Görgei kettősre, s jelentőségére a magyar történeti múlt alakulásában. Úgy vélte, hogy e két történeti alak különbözőségének egybekapcsolása, az önfeláldozás és a racionális ésszerűség ötvözése olyan erőt jelentett volna a „nemzet” számára, hogy az a jó irányba, a független szabadság elérése és megteremtése felé mozdulhat el. Kossuthról és Görgeiről az 1930-as évektől kezdve, és az azt követő évtizedekben Illyés különböző, nem ritkán egymásnak ellentmondó állításokat fogalmazott meg, a megjelent publikációin kívül utalhatunk itt mások például Vas István és Kosáry Domokos Illyéssel kapcsolatos visszaemlékezéseire⁹, vagy a Fülep Lajost idéző Fodor

---

6 Uo., 9.

7 Uo., 9–10.

8 ILLYÉS Gyula, JANKÓ János, ILLYÉS Gyula, JUVANCZ Iréneusz és REVÉSZ Irma, *Petőfi* (Budapest: Nyugat, 1936); átdolgozott kiadása (Budapest: Révai Könyvkiadó, 1950).

9 Vas István, „Költészet és valóság (Beszélgetés Kabdebó Lóránttal)”, in Vas István, *Igen is, nem is*, 310–324 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 321. „[...] Görgey Artúr emlékiratai[t]. Amelyeket [...] valaha, nagyon régen, úgy körülbelül ötven évvel ezelőtt Illyés Gyula adott a kezembe avval, hogy kicsoda nagyszerű könyv, ezt okvetlenül el kell olvasni, óriási ember volt, és ez az, akire Magyarországnak szüksége van. Mert ugye, ez a Görgey-szerű, józan emberünk, az nincsen.”; KOSÁRY, A *Görgey-kérdés...*, 2:255. „A háború vége felé, 1943-ban és 1944 elején, Zilahy Lajos kezdeményezéséből, egy Kossuth-filmen dolgoztunk hármásban Illyés Gyulával. A hosszú beszélgetésekből világosan kitűnt, hogy Kossuthot ugyan már pozitív nemzeti hősnak tekintette, de Görgeyt sem tartotta áruónak, hanem reális szemű, jó katonának. S ez volt a véleménye akkor is, amikor – már a történelmi forduló után – ezúttal Révai Józseffel hármásban vitattuk meg ezt a kérdést, azon

András naplófeljegyzésére¹⁰ is; mindazonáltal Illyés kitartott ama elképzelése mellett, hogy „egy nemzet tudatában e kettőnek társulnia kell”.¹¹

A dráma először *Tűz-víz* címmel egyfelvonásos szöveggként jelent meg,¹² majd kétfelvonásossá bővült 1952-ben,¹³ s ezt a változatot *Fáklyaláng* címmel december 12-én mutatták be a Katona József Színházban, a Nemzeti Színház akkori kamaraszínházában. Az előadást Gellért Endre rendezte, Kossuthot Bessenyei Ferenc, Görgeit Ungvári László, Józsa Mihály huszárkáplárt Bihari József játszotta; a díszletet Varga Mátyás, a jelmezeket Nagyajtay Teréz tervezte. A darab bemutatója előtt egy hónappal, 1952. november 1-jén, a Nemzeti Színház Illyés 50. születésnapjára ünnepséget szervezett, amelynek keretében Major Tamás köszöntőjét követően az író az egybegyűlt színészeknek hosszú előadást tartott a *Fáklyaláng* értelmezéséről, továbbá a 1848-as forradalom és szabadságharc történeti jelentőségéről és problematikájáról; az egyes eseményeket és személyeket értékelve, természetesen kitért Kossuth és Görgei alakjának általa meghatározónak vélt momentumaira is.¹⁴

---

a különvonaton, amelyen a Petőfi szülőházában berendezett múzeum felavatására utaztunk 1948. január elsején. Útközben Illyés mindvégig lelkesen védte Révaival szemben Görgeyt [...] az ötvenes évek elején, a *Fáklyaláng* első változatának készítése közben Illyés több alkalommal kérte róla szakmai véleményemet. Kritikai észrevételeimre pedig, miután megpróbáltam előtte rekonstruálni, hogy akkor, az utolsó napon, a valóságban mi hogyan történhetett, végül ezt válaszolta: ezt sajnos így most nem lehet megírni.”

10 FODOR András, *Ezer este Fülep Lajossal*, 2 köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 1:165. „Fülep különösebb botránkozás nélkül leplezi le, hogy annak idején, a várkonyi beszélgetések során Illyésnek fordított véleménye volt még a két férfiúról. Görgeyt tartotta az egyetlen realistának, Kossuthot szellelbélelt ügyvédnek. A maga meggyőződése szerint mondhatott akkor is, most is igazat.”

11 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1961–1972*, [1967. október 6.] szerk. ILLYÉS Gyuláné (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989), 254.

12 ILLYÉS Gyula, *Tűz-víz*, Színjátások könyvtára 25–26 (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1952).

13 ILLYÉS Gyula, *Fáklyaláng* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1953).

14 A Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség jegyzőkönyve a Nemzeti Színház Illyés-ünnepségéről és a *Fáklyaláng* rendezői koncepciójának megvitatásáról, 1952. november 1., 22 lap, PIM-OSZMI Kézirattár, ltsz. 2010.109.1

Illyés '48-ról alkotott képe nem mondható homogénnek:¹⁵ véleményformálódásait egyként befolyásolták személyes találkozásai a szabadságharchoz köthető személyiségekkel, azok emlékidézései, ítéletmondásai; és ugyancsak alakították szemléletének irányát kiterjedt, ámde elegendő színvonalú olvasmányai is. Itt a korszakra vonatkozó történeti forrásmunkák mellett elsősorban az említett előadásában tetten érhető, az 1948–49-es állampárti ideológia és politika hivatalos történettudományos irányvonalát követő tanulmányokban és kiadványokban¹⁶ megfogalmazott vélekedésekre szükséges utalnunk, vagy akár a Magyar Történeti Társulat 1949. október 14-ei ülésén elhangzott „A szabadságharc bukásának katonai okairól” tartott előadás¹⁷ politikailag erőteljesen manipulált koncepciójára. Az Illyés-ünnepségen elhangzott előadás nem nélkülözte az átlátszó, torzító pszichologizálást: különösen Görgei Artúr személyére vonatkozóan tendenciózusan a tábornok idegenségét, társadalmi osztályhoz kötöttségét, nép- és forradalomellenességét hangsúlyozta.¹⁸ Illyés ebben a körben is kifejtette a hazafisághoz kapcsolódó azon meggyőződését, miszerint a népre támaszkodó hadvezetéssel bizonyosan elkerülhető lett volna a szabadságharc elbukása.¹⁹

---

15 VASY Géza, „Fáklyafüst vagy fáklyaláng? Illyés Gyula és az ötvenes évek”, in VASY Géza, „*Hol zsarnokság van? az ötvenes évek és a magyar irodalom: tanulmányok, elemzések*”, Mundus – Új irodalom 43, 59–64 (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005), 62.

16 RÉVAI József, *'48 útján* (Budapest: Szikra Kiadó, 1948); *Forradalom és szabadságharc 1848–1849* (Budapest: Szikra Kiadó, 1948).

17 Vö. KOSÁRY, A *Görgey-kérdés...*, 2:235, 238–239. Az előadást Sólyom László (1908–1950) altábornagy tartotta, aki már a centenáriumi évében is több cikkben foglalkozott 1848 és 1948 problémáinak összevetésével.

18 *A Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség jegyzőkönyve...*, 9, 13–14, 20. A forradalom belső ellenségeinek kérdésével összefüggésben Kosáry Domokos Hanák Péter véleményét idézi: „az abszurditásig fokozott pártos történetírás emlékezetes példája volt a Rajk-perbe bevont tábornokok, Pálffy György, Sólyom László elítélésének az az érve, amely Görgeyre hivatkozva bizonygatta, hogy a forradalommal ellenséges osztályhelyzet szükségképpen magában hordozza az árulás csíráját.” KOSÁRY, A *Görgey-kérdés...*, 2:265.

19 *A Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség jegyzőkönyve...*, 17.

Kossuth nagyságát éppen abban látta, hogy „a nemzeti alapon felkelt Magyarországot a szociális forradalom felé tudta vezetni”²⁰, mert a nemzet függetlenségét – véli Illyés – a jómódú polgári réteg forradalma nem, csak egy baloldali forradalom vívhatja ki.²¹ A drámában érvényre jutó illyési koncepció „a néppel és a népért” küzdő igaz hazafi felmutatására törekedett, s ennek érdekében a szerző Kossuth és Görgei alakját történelmi tényekből és legendák elemeiből kreatív nagyvonalúsággal formálta meg.²²

A *Fáklyaláng* budapesti előadása sikert aratott a nézők körében: öt évadon keresztül tartották műsoron,²³ a kritikai megítélése is döntően dicsérő, lelkes, már-már magasztaló volt.²⁴ A Szabad Nép cikkírója csupán a szocializmus felé irányuló határozottabb törekvést hiányolta a darab szemléletéből, de mindenképpen méltányolta értékes tanító szándékát az árulók ellen folytatott harc, a nép szabadságáért és a haza függetlenségéért mindhalálig tartó helytállás érdekében.²⁵ A fővárosi előadást még ugyanabban az évadban további három bemutató követte nagyjából egy-egy hónap eltéréssel: januárban a debreceni Csokonai Színházban,²⁶ februárban a szegedi Nemzeti Színházban²⁷ és március 15-én a szolnoki

---

20 Uo., 7.

21 Uo., 20.

22 Vö. VASY Géza, „Hazateremtés és honvédelem: Egy Illyés-pályaszakasz alap- eszméje”, *Irodalomtörténet* 28, 1-2. sz. (1997): 111–135, 120–122.

23 Vö. Sz. E. [Szombathelyi Ervin], „Fáklyaláng”, *Népszava*, 1968. jan. 21., 7.

24 Vö. HUBAY Miklós, „Fáklyaláng. Illyés Gyula színműve a Katona József Színházban”, *Népszava*, 1952. dec. 28., 4.; SÖTÉR István, „Fáklyaláng. Illyés Gyula színműve a Katona József Színházban”, *Irodalmi Ujság*, 1952. dec. 18., 2.; MÁTRAI-BETEGH Béla, „A Fáklyaláng előadása a Katona József Színházban”, *Magyar Nemzet*, 1953. jan. 3., 5. Az állami elismerés sem késlekedett: 1953-ban Kossuth-díjat kapott a darab szerzője, Illyés Gyula, valamint az előadás rendezője, Gellért Endre és három színésze, Bessenyei Ferenc, Ungvári László és Bihari József.

25 GIMES Miklós, „Fáklyaláng – Illyés Gyula drámája a Katona József Színházban”, *Szabad Nép*, 1953. jan. 6., 3.

26 Csokonai Színház, Debrecen, bemutató: 1953. január 6., rendező: Lendvay Ferenc.

27 Szegedi Nemzeti Színház, bemutató: 1953. február 13., rendező: Komor István.

Állami Szigligeti Színházban²⁸ mutatták be a *Fáklyalángot*; a következő évadban pedig a győri Kisfaludy Színház²⁹ is műsorára tűzte a darabot. Az 1950-es évekbeli előadások a nemzeti és forradalmi küldetéstudat és a kommunista „közösségmítosz” jegyében formálódtak. A „történelmi példa”-ként pozicionált színmű széles közönségréteget ért el, kiemelten a diákokat,³⁰ s e tekintetben feltétlenül jelentékeny hatással számolhatunk. Kosáry rámutatott, hogy a dráma az ötvenes években a nemzeti szabadságérzést és az öntudat erősítését szolgálta, ugyanakkor fanyarul jegyzi meg, hogy e nemes cél érdekében feláldozhatónak minősült az olyan részletkérdés, mint az áruló Görgei mítosza.³¹

Illyés 1967-ben módosított a dráma szövegén,³² ezt az új változatot először a Veszprémi Petőfi Színházban mutatták be,³³ majd 1968-ban, felújítva az '52-es Gellért Endre rendezést, ismét a pesti Katona József Színház színpadán szölt Besenyei mint Kossuth, Ungvári mint Görgei és a huszárkáplár szerepében ezúttal Őze Lajos.³⁴ Kétségtelen, hogy az ezt követő évtizedekben a *Fáklyalángot* a színházak egyre ritkábban tűzték műsorukra: míg a hetvenes években négy bemutatóról³⁵

---

28 Állami Szigligeti Színház, Szolnok, bemutató: 1953. március 15., rendező: Várady György.

29 Kisfaludy Színház, Győr, bemutató: 1954. január 2., rendező: Földes Gábor, Kovács Gedeon.

30 Illyés 1959-es és 1963-as naplóbejegyzése szerint a *Fáklyaláng* kötelező olvasmány a gimnazistáknak. ILLYÉS Gyula, *Naplóbejegyzetek 1946–1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 422. [1959. január 1.]; ILLYÉS Gyula, *Naplóbejegyzetek 1961–1972...*, 89. [1963.]

31 KOSÁRY, A *Görgey-kérdés...*, 2:256.

32 ILLYÉS Gyula, *Naplóbejegyzetek 1961–1972...* [1967. október 6.], 254.

33 Veszprémi Petőfi Színház, bemutató: 1967. október 6., rendező: Pethes György.

34 Katona József Színház, Budapest, bemutató: 1968. január 12., rendező: Bodnár Sándor (Gellért Endre rendezése nyomán).

35 Békés Megyei Jókai Színház, Békéscsaba, bemutató: 1971. március 26., rendező: Sándor János; Állami Déryné Színház, Budapest, bemutató: 1971. december 4., rendező: Szécsi Ferenc; Csokonai Színház, Debrecen, bemutató: 1976. szeptember 24., rendező: Rencz Antal; Kisfaludy Színház, Győr, bemutató: 1978. november 1., rendező: Meczner János.

számolhatunk be, azt követően már csak 1983-ban Kazimir Károly rendezésében a Thália Színházban³⁶ és legutóbb pedig az Evangéliumi Színház 2002-es előadásában³⁷ volt látható.

*

1976-ban a debreceni Csokonai Színházban 23 évvel az egykori, itteni bemutatót követően újra színpadra állították a *Fáklyalángot*, Rencz Antalra, egy fiatal, frissen diplomázott rendezőre osztva ezt a feladatot. Rencz a nagyméretű debreceni színpad tágasságát a darabhoz alkalmasabb kamarai méretűvé kívánta szűkíteni: falat vagy falakat emelni határoló elemként.³⁸ Ez a dilemma Ország Lili falstruktúrákból építkező művei felé terelte, s 1976 júniusában a rendező maga választotta ki a festő Fiáth János utcai lakásában felhalmozott festmények közül a *Panaszfal gyertyákkal* című művet, amely a későbbi díszlet alapjául szolgált.³⁹ Ország Lili 1960-tól az Állami Bábszínház festőműhelyében is dolgozott, díszlettervei a színház bábelőadásaihoz készültek,⁴⁰ pályáján ez a felkérés volt az első és az egyetlen, amely a korábbiaktól eltérő, más teátrális keretek között megvalósítandó tervezői feladatot jelentett. Ugyan a Csokonai Színház hivatalos felkérőlevelében díszlettervek elkészítésével bízták meg,⁴¹ ez a tervezés nem

36 Thália Színház, bemutató: 1983. november 25., rendező: Kazimir Károly.

37 Evangéliumi Színház, Budapest, bemutató: 2002. november 1., rendező: Udvaros Béla.

38 Interjú Rencz Antal színházrendezővel, Budapest, 2017. március 9. Az interjút készítette Zsoldos Emese. Kézirat 6 lap. Korlátozott hozzáférés: 2020. 01. 10., <http://forraskiadvanyok.mng.hu/kiadvany/?id=3>

39 Uo.

40 Ország Lili bábszínházi tevékenysége még feldolgozatlan, első önálló báb- és díszlettervezői munkája *A japán halászok* című előadáshoz készült 1966-ban, ezt követően 1973-tól regisztrálhatók tervezői munkái, évadonként egy-két előadás-hoz.

41 Csokonai Színház levele Ország Lilinek, Debrecen, 1976. június 26. MNG Adattár 21300/1981/9. doboz, publikálva: „...a világból a fényeket...”: *Ország Lili levelezése*, kiad., szerk., jegyz. ÁRVAI Mária és ZSOLDOS Emese, MNG Adattári Források 1 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2017), 480.

a szöveggönyv mentén és a rendezői koncepció és instrukciók alapján valósult meg, hanem egy merőben intuitív kiválasztó-rátaláló metódus formájában. A kiválasztott festmény 1962-ben készült, papír alapra olajjal, a mérete 35,5 x 65,5 cm.⁴² Az eredeti kép felnagyított, térbeliesített változata lett a játéktér részévé, s e kontextusváltással az egyedi műtárgy duplikátuma a színpad vizuális megjelenítésének alkotó elemévé vált. A színházi díszlet frontálisan a nézőtérrel szemben a teljes színpadnyílást befedte; a faszerkezetre díszletvásznat és plasztikát helyeztek fel, amely kopott, hézagos, töredezett kő hatását keltette.⁴³ Illyés az 1976. augusztus 19-ei naplójegyzete szerint ötletesnek találta a tervezett díszletet: „Egyetlen hatalmas fal, rejtelmes –>formabontó« – ablakkal, melyekben majd az emlékezés gyertyái égnek.”⁴⁴ Az író egy hónappal a bemutató előtt Rencz Antal kereste fel a dráma szövegét érintő változtatások miatt,⁴⁵ és egyúttal bemutatta az előadás scenográfiajának központi térelemét, az Ország-féle teatralizálódott *Panaszsfalat*.

A szerzői utasítás szerint mindkét felvonás Aradon játszódik, a helyszín leírása szerint: „meszelt boltozatú, tágas kazamata a vár emeletén. Kétoldalt nehéz tölgyfa ajtó. A bal oldali folyosóra nyílik, a jobb velünk szemben egy kis előtérbe. Innen szolgál ajtó egy másik kazamatába, ez most Kossuth lakoszobája. Szemben a bolthajtásos mélyedésben magasan a vastag falban vasrácsos kis ablak.”⁴⁶ A különböző előadásokról készült színházi fényképek és a kritikák többnyire igen szűkszavú leírásai

42 Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Vasilescu-gyűjtemény; V.186. Pár-darabja a *Panaszsfal két ikonokkal*, 1962, olaj, papír, 35 x 65 cm, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Vasilescu-gyűjtemény; V. 185.

43 Interjú Rencz Antal színházrendezővel. Korlátozott hozzáférés: 2020. 01. 10., <http://forraskiadvanyok.mng.hu/kiadvany/?id=3>

44 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1975–1976* [1976. augusztus 19.], szerk. ILLYÉS Gyuláné és ILLYÉS Mária (Budapest: Szépirodalmi, 1991), 485.

45 Uo.

46 ILLYÉS Gyula, *Fáklyaláng* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968), 7.

alapján megállapítható, hogy az eltérő díszletmegoldásoknál a tervezők döntően a szerzői rendelkezést követték, hol realisztikusabb tömör várfalakat,⁴⁷ hol kopottabb, elnyűttebb,⁴⁸ olykor feltűnően robosztus, már-már irrealisztikus hatású falkiképzést⁴⁹ idéztek a színpadra. Az ötvenes évek előadásainál egyértelműen belső várfalként azonosítható tereket láthatunk, az 1968-as budapesti előadásnál sima falú polgári lakóhelyiséget,⁵⁰ a győri színház 1978-as bemutatóján lebegő vagy szárnyaló impressziókat keltő, fémes, stilizált bolthajtásokat,⁵¹ a Thália Színház színpadán pedig homogén, szabályosan kiszervezett falkonstrukciót.⁵²

A Rencz-féle előadás színpadképe a mimetikus reprezentációtól eltávolodva, az eddigiektől eltérő keretet adott a játszóknak számára, a díszletfal előtt zajlott a teljes drámai játék, nemcsak a két várbeli felvonás, hanem az utójáték turini kerti jelenete is, a délszaki növények és a hangulatos olasz táj megidézése nélkül. A nézőtér és a színpadtér között nem alkalmaztak függőnyt határoló elemként, ekképpen a nézői tekintet már az előadás megkezdése előtt felmérhette az elé táruló látvány materiális jelenlétét, s ez adott esetben a játék hangvételére vonatkozó nézői előfeltételezést a realisztikustól egy reflektáltabb diszkurzus felé irányozta. A háttérfal leszűkítette a játszóknak fizikai mozgásterét, s e funkcionális dimenzió túl mintegy „mentális korlátként” lezárta és egyidejűleg bezárta a szereplőket helye-

---

47 Varga Mátyás által tervezett díszlet a budapesti Katona József Színházban, 1952-ben. Magyar Fotó – Farkas Tamás felvétele, PIM-OSZMI Fotótár, ltsz. 57.1568.5.

48 Sándor Sándor díszlete az 1953-as szegedi előadáshoz. Magyar Fotó – Várkonyi László felvétele. PIM-OSZMI Fotótár, „B 1425” előfeldolgozott.

49 Kerényi Lajos díszlete az 1953-as szolnoki előadáshoz. Ismeretlen felvétele, PIM-OSZMI Fotótár, „A 1425” előfeldolgozott.

50 Varga Mátyás díszlete a budapesti Katona József Színház 1968-as előadásához. MTI-Keleti Éva felvétele, PIM-OSZMI Fotótár, „A 1425” előfeldolgozott.

51 Vata Emil által tervezett díszlet a Győri Kisfaludy Színház 1978-as előadásához. MTI-Benkő Imre felvétele. PIM-OSZMI Fotótár, „A 1425” előfeldolgozott.

52 Szinte Gábor díszlete a Thália Színház 1983-as előadásához. MTI-Tóth István Csaba felvétele, PIM-OSZMI Fotótár, ltsz. 2014.226.1.

tük dilemmái közé. A fal érdes, töredezett kövei és szabálytalan formájú nyílásai, üregei a kazamaták képzetét kelthették, a „bebörtönzöttség” szituációját, mind Kossuth cselekvésében gátolt létére, mind a későbbiek során Aradon fogvatartottak szenvedésére utalva. Az elhangzó színpadi dikció beágyazódott egy olyan vizuális keretbe, amely folytonos emlékeztésként a gyász, a veszteség emlékezhelyeként performálta a dráma helyszínét és játékterét, az aradi kazamatákat.

A tömör, méretes kövek sorából felépített színpadfal az eredeti festmény konnotációját követve a jeruzsálemi Siratófal (Nyugati fal) szent helyét is látni engedte, a pusztulás, az emlékezés és a gyász szimbólumát, amely egyidejűleg a túlélés és a tragédiák utáni megújulás hitét is jelenti; s ilyenformán rámutathatunk a dráma folytonos, nem szűnő szabadságkereső törekvésére is. Az egyes köveknél elhelyezett világító gyertyák a szabadságharc elbukásának és véres megtorlásának emlékeztetéséhez a veszteséget sirató, de a gyász sötétségében is a fényt árasztó reménységet közvetítették. Az előadás diszkurzív terében a vizuális rétegzettségű diszletfal összekötötte Arad magyar történelmi emlékezhelyét a történelmi múltból szimbolikus jelként megidézett jeruzsálemi emlékezeti hely nemzeti identitást fenntartó emóciójával.

A rendezői koncepció a történelmi személyek mitologikus jegyeitől eltávolodva, helyzet- és nézőpontérzékeny megközelítéssel⁵³ kínált egy újabb utat a *Fáklyaláng* nézőjének, s ennek a szellemi kalandnak szükségképpen nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a többértelműségében is képzőművészeti rétegeit felmutató Ország Lili-diszlet.

---

53 A. L., „Fáklyaláng – Névnep”, *Film, Színház, Muzsika*, 1976. november 6., 12; NÁNAV István, „Egy évad mérlege Debrecenben”, *Színház* 10, 8. sz. (1977): 10.

Képmelléklet

← 1. kép: *Diszletkép.*
Illyés Gyula: *Fáklyaláng,*
Csokonai Színház,
Debrecen, 1976
(Magyar Távirati Iroda)

←
← 2., 3. kép: *Jelenetkép*
Illyés Gyula: *Fáklyaláng,*
Csokonai Színház,
Debrecen, 1976
(Magyar Távirati Iroda)

1848–49 emlékezete az Illés-együttes és a Szörényi–Bródy szerzőpár munkásságában

/
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

1. Bevezetés

Gyurgyák János írja a magyar nemzeteszme történetéről szóló hatalmas könyvében Aczél György tevékenysége kapcsán, hogy a Kádár-rendszer legfontosabb kultúr-ideológusának munkássága példa arra: „eredeti művek nélkül mivé is foszlik az egykor oly mérhetetlennek látszó hatalom és befolyás. Bizony semmivé, s az egészből csak lapos közhelyek maradnak, amelyek ma már inkább megmosolyogtatóak, mintsem félelmet gerjesztők.”¹ Gyurgyák Jánosnak tökéletesen igaza van Révai József és Aczél György nacionalizmust érintő reflexiói-

---

¹ GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007), 526. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

nak összehasonlítása kérdésében, fontos látni azonban, hogy a nemzettudat történeti alakulására korántsem kizárólag veretes elméleti értekezések és kifejtett politikai programok gyakorolnak hatást, hanem a mindennapi kultúrafogyasztás populáris, sokak által elérhető és befogadható tárgyai. E népszerű kultúripari termékek – noha a legtöbb esetben egyáltalán nem tűnnek magas esztétikai értékkel rendelkező alkotásoknak, mi több, gyakorta a legkevésbé sem eredetiek – legalább olyan fontosak a nemzetről való gondolkodás formálásában, mint a politikai mező domináns diskurzusai.²

Közelebb lépve érdeklődésünk tárgyához, a Petőfi-hagyomány és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Kádárkori értelmezéstörténetéhez, izgalmasan világítja meg a nemzeti irodalom és a popularitás viszonyát Ágh Istvánnak az *Irodalomtörténet* folyóirat 1973-as körkérdésére adott válasza, amelyet a Margócsy István által szerkesztett *Jöjjön el a te országod...* című szöveggyűjteményből idézek: „Furcsa, de manapság Petőfi nem az ifjúságé” – kezdi a *Petőfi Sándor helye a mai szellemi életben* című körkérdésre adott válaszát a költő. „Az ifjúság szereti a direkt szavakat, s neki Petőfi 125 éves direktsége semmit sem mond [...] Az egyetemi ifjúság többet beszél Ginsbergről vagy Ladányi Mihályról, a munkásifjúság Zalatnay Saroltáról, mint Petőfiről.”³ Hogy valójában mennyit társalgott az 1960-as, '70-es évek ifjúsága – a sokak által „nagy generációként” aposztrofált nemzedék – Petőfiről és a nemzeti költészet nagyjairól, az bajosan ítélni lehet meg, az

---

2 Ld.: Michael BILLING, *Banal Nationalism* (London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE Publications, 1995); FEISCHMIDT Margit, szerk., *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája* (Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014); Michael SKEY and Marco ANTONISCH, eds. *Everyday Nationhood: Theorising Culture, Identity and Belonging after Banal Nationalism* (London: Palgrave Macmillan, 2017).

3 MARGÓCSY István, szerk., *Jöjjön el a te országod...: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból* (Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1988), 375.

azonban biztosnak tűnik, hogy a beatkorszak egy bizonyos szakaszában (leginkább 1968 után) a „könnyű műfaj” révén is eljuthattak hozzá különböző, a nemzeti irodalomról szóló reflexiók (idézetek, értelmezett szövegek) a populáris zenei színtér egyes kiemelt jelentőségű szereplőitől.

A korszak popzenetörténete azt mutatja, a hetvenes évek közepétől egyre többen és különbözőképpen nyúltak a nemzeti tematikához, felhasználva nemcsak a magyar irodalmi panteon egyes alakjait (és néha szövegeiket), hanem a nemzeti történelem szimbólumait, narratíváit, toposzait is. Jelen tanulmányban mégis csupán egyetlen zenei műhely, az 1965-től az Illés-zenekarban, 1973-tól a Fonográf-együttesben, majd később függetlenül tevékenykedő Szörényi–Bródy szerzőpár működéséről esik szó. Szörényi Levente és Bródy János közös munkálkodása nemcsak a magyar nyelvű beatzene megalapítását illetően tekinthető úttörőnek, hanem az angolszász hagyományokkal rendelkező beat és a Kárpát-medencei népzene közelítése, ezzel együtt pedig a nemzeti narratívák populáris regiszteren belüli aktualizálása miatt is.⁴

Fontos leszögezni, hogy a hatvanas évek végétől már mikrobarázdás nagylemezeken terjedő korai magyar beatben egy cseppet sem volt – így az Illés-együttes dalaiban sem lehetett – unikális jelenség a népies jellegű stíluselemek, folklorisztikus szövegek és dallamtémák felhasználása. A külső imázs, az öltözködés, a hangszerelés vagy éppen az előadásmód szintjén éppúgy fellelhetünk népies hatásokat a még Presser Gáborral felálló hattagú Omega dalaiban, mint a Metro vagy a korai Hungária produkcióiban.⁵ Az azonban bizonyos, hogy Szörényi

---

⁴ Az Illés-együttes történetéről a legteljesebb összefoglalás: Kocsis L. Mihály, *Énekelt történelem* (Budapest: Zikkurat, 1999).

⁵ Erről ld.: MAJNIK László, *Barázdák között: Az Omega együttes története hangfelvételeik tükrében (1962–1987)* ([h. n.]: László és Társa, 2009), 50–64.

Levente és Bródy János voltak az elsők, akik *konceptiót igyekeztek építeni* a népiesség popularizálására, mi több, a nem ritkán pejoratív módon „három perces daloknak” nevezett alkotások *meghaladására* irányuló kísérleteik során is fontos szerep jutott a népiességnek és a nemzeti tematikának. A tanulmány további részében nem munkásságuk egészére nézve vizsgálom a népies stíluselemek és a nemzeti narratívák működését, hanem kifejezetten 1848–49 emlékezetét és Petőfi Sándor életművét tematizáló produkcióikat elemzem, amelyek sajátos módon nem csupán a magyar popzene nagyelbészelésébe és a Petőfi-hagyomány 20. századi értelmezéstörténetébe íródnak bele, hanem az 1989–90-es rendszerváltás előtörténetébe is.

2. 1848 szerepe a rendszerváltás előtörténetében

Hofer Tamás azt írja 1992-es, ma már klasszikusnak tekinthető *Harc a rendszerváltásért a szimbolikus mezőben* című tanulmányában – Shmuel Eisenstadtra hivatkozva –, hogy „[a] legtöbb európai és tengerentúli állam »politikai centruma forradalmi folyamat révén született« és így magába foglalja a »tiltakozás szimbolikáját is« [...] Ezeknek az országoknak az önképében jelen van a forradalom gondolata. *Magyarországon, bár a szabadságharc elveszett, az 1848-as forradalom tölti be a nemzeti forradalmi alapító aktus szerepét.*”⁶ Az értekezés, amely a szimbolikus és diszkurzív politika, illetve a turneri társadalmi rítus-elmélet szemszögéből vizsgálja az 1989. március 15-i magyarországi megemlékezéseket, hitet tesz amellett, hogy március tizenötödike – mint a szocialista

---

6 HOFER Tamás, „Harc a rendszerváltásért a szimbolikus mezőben: 1989. március 15-e Budapesten”, *Politikatudományi Szemle* 1, 1. sz. (1992): 29–52, 30. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

korszak igen problematikus, ambivalens állami ünnepe – és vele együtt az 1848–49 történetébe íródott komplex jelentés-konstruktum fontos szimbolikus hajtóereje volt a rendszerváltás-rendszerváltoztatás progresszív folyamatainak az egységes ellenzékké formálódó politikai aktorok számára. E példából levezetve, a konstruktivista kultúrafelfogás bevett szóhasználatával élve olyan eszköz és forгатókönyv 1848 a magyar társadalom kulturális „szerszámosládájában”, amely a legkülönbélebb történelmi szituációkban könnyedén hozzáférhető, applikálható és aktualizálható. Értelmezési kereteket ad, cselekvési mintákat mutat fel és narratívákat kínál egy-egy ösztársadalmi probléma (politikai szakadás, rejtett vagy manifesztálódó konfliktus) kezelésére.

Minden bizonnyal ilyen, részben manifesztálódó, részben rejtett politikai törés lehetett a „prágai tavasz” is nevezett 1968-as csehszlovákiai intervenció is, amely nemcsak a baráti szocialista véd- és dacsövetség illuzórikusságát és a legvidámabb barakk optimista hangulatának tűnékenységét tette láthatóvá a kortársak számára, hanem a szovjetrendszer esetleges brutalitását is. A visszaemlékezések alapján ez az esemény – pontosabban a rendszer változhatatlanságának konkrét megtapasztalása – indította el Bródy Jánosban is a kifejlőben lévő politikai tudatosság és a könnyűzenei praxis összekapcsolását. Ha igazak az e körüli, számos poptörténeti könyvben fellelhető anekdoták, Bródy János a Csehszlovákia felé tartó harckocsik látványának hatására írta 1968-ban a *Ha én rózsza volnék* és a *Ne várd a májust* című szerzeményeket, melyek csak később – előbbi 1973-ban, utóbbi pedig csupán 1981-ben, Zorán *Tizenegy dal* című lemezén – jelentek meg.⁷ Ez a politikai tájékozódás és érzékenység, amely 1968-tól vált

---

7 SEBŐK János és JÁVORSZKY Béla Szilárd, *A magyarrock története 1: A beat-kezdektől a kemény rockig* (Budapest: Népszabadság, 2009²), 200.

tapinthatóvá az Illés–zenekar tevékenységében, összekapcsolódott a rövid, slágeres beatdalok *minőségi* meghaladására irányuló *zenei* kísérletezéssel.⁸ Némileg egyszerűsítve az Illés és azon belül a Szörényi–Bródy szerzőpár zenei működésének jellegadó tendenciáit, az mondható, hogy utóbbi, 1968–69-től felerősödő, részben *zenei-formai*, részben pedig *tartalmi-ideológiai* kísérletezés összességében három különböző koncepcióban öltött testet esetükben, s ezek közül az egyik erőteljesen kötődött 1848 emlékezetéhez és a Petőfi-hagyományhoz.

A politikai és esztétikai kihívásokra adott első válaszuk az *emberjogi tematika* (1), az ENSZ által kiadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát feldolgozó – részben a zenekar 1970-es fővárosi eltiltására reflektáló – oratóriumkísérlet, az 1971-es *Human Rights* című album volt, amelyet a zenekar közönsége is idegenkedve fogadott és a tagok is egyértelmű bukásként könyvelték el. Szörényi Levente visszaemlékezéseiből és életrajzi könyvéből tudható, hogy nagyjából ezzel egy időben (1970–71-ben) foglalkoztatta mindkettőjüket egy *államalapítási történelmi dráma* (2) ötlete is: Szent István király és Koppány vezér konfliktusának zenés-színházi feldolgozása,⁹ amely végül csak 1983-ban vált valósággá *István, a király* címmel, és a szerzőpár legnagyobb (máig tartó) sikerét hozta el. Eközben azonban – már tulajdonképpen az 1968-as súlyos évet követően – egy harmadik, az előzőeknél töredékesebben körvonalazható koncepció is jelen volt az Illés repertoárjában, ez pedig nem volt más, mint a *népiesség zenei programja emelése* és ezzel együtt a *nemzeti költészet popularizálása* (3).

8 E kísérletezésről ld.: MAJNIK László, *Barázdák között: Az Illés zenekar története hanglemezeik tükrében* ([h. n.]: László András és Társa, 2017), 89–126; RADNAI Dániel Szabolcs, „Kísérletek az ifjúsági kultúra esztétizálására: Az első magyarországi koncepcióalbumok (1971–1973)”, *Replika* 115–116 (2020): 175–204.

9 STUMPF András, *Szörényi: Rohan az idő* (Budapest: Trubadúr, 2015), 105–107.

A szerzőpár ezen érdeklődése leginkább 1848–49-es tematikájú dalokban és a Petőfi-hagyomány aktualizálása formájában kapott szót, valamint Koncz Zsuzsa későbbi verslemezei és Szörényi Levente szólókarrierje révén élt tovább bizonyos ideig. A következőkben néhány szerzemény részletesebb bemutatása nyomán amellet fogok érvelni, hogy a nemzeti költészet popularitásba emelése és Petőfi Sándor aktualizálása – az emberjogi koncepcióhoz *hasonlóan*, és az államalapítási rockoperával *ellentétben* – végül zsákutcás projekt maradt a szerzőpár munkásságában, melynek nyomai az 1980-as évektől csupán reminiscenciák, kommemoratív gesztusok révén éltek tovább.

3. Március, 1848 (1969)

Az Illés–zenekar első, 1848-at tematizáló szerzeménye rögtön 1969-ben jelent meg, *Március, 1848* címmel. A nem túl kreatív, ugyanakkor lényegre törő elnevezésű dal már csak azért sem válhatott különösebben ismertté, mert egyrészt az együttes később nemigen játszotta élő koncerteken, másrészt pedig a sokkal sikeresebb *Miért hagytuk, hogy így legyen* című Illés–Bródy–sláger B oldalán jelent meg.¹⁰

A dal megjelenését és korabeli értelmezhetőségét a korra oly jellemző, sokat hivatkozott „kettős beszéd”¹¹ erőteljesen meghatározta. Jelesül, ahogy Majnik László kiváló Illés-monográfiájából tudható, a dal az 1969-es Forradalmi Ifjúsági Napokra készült,¹² ily módon mint a forradalom és szabadságharcra utaló kommemoratív gesztus, beilleszthető volt a

10 Illés: *Miért hagytuk, hogy így legyen* (Illés L. – Bródy J.) / *Március, 1848* (Szörényi L. – Bródy J.), Qualiton – SP 575 (1969).

11 A Kádár-korra jellemző *kényszerhelyettesítés* kulturális gyakorlatáról és ezen belül a politikai allegóriákról ld.: HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek: A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban* (Budapest: Typotex Kiadó, 2006), 143–147.

12 MAJNIK, *Barázdák között: Az Illés...*, 75.

szocialista rendszer történelemszemléletének 1848-képebe. A forradalmi készülődés és a véres harc hangulatát felelevenítő, illetve az önfeláldozó helytállást fölülértékelő szöveg ugyanakkor tökéletesen olvasható volt az 1968-as csehszlovákiai intervencióra történő kritikai reflexióként is. „Hódító, rabló katonának én nem állok / Testvérim gyilkosává én so-hase válok” – szól a második verze, melyben a „testvériség” képzete önkéntelenül felidézi a szovjet szövetségi politika beszédmódját a „baráti-testvéri” szocialista országokról és az azok közötti töretlen békéről. A szerzemény azonban – éppen a népies hatáselemek révén – valamelyest el is távolítja befo-gadóját az aktualitásoktól: a szöveg több helyen archaizáló fordulatokkal él – ilyen a „hej” indulatszó többszöri használata, vagy a „testvérim” régies többes számú alakja –, s mind- ezt a zenei megoldások is megerősítik. A furulyával feljátszott kvartugrásos főtéma már önmagában népies hatást kelt; ez- után – főként a pergődob és a harmóniamenet miatt – a XIX. századi indulókhhoz, mozgalmi dalokhoz válik hasonlatossá a zenei anyag, ám az első refrén után beékel, magyarosan ívelt, citerával megerősített borús danolás, majd az ezt követő furulyás átkötés visszahozza a folklorisztikus jelleget. Amel- lett, hogy a dal szövege általában is megidézi a XIX. századi hazafias költészeti hagyományt, a második refrén utolsó két sora („*Véres arccal néz a nap / Frissen hantolt sírokat*”) felidézheti bennünk Petőfi *A puszta, télen* című, 1848 legelején keletkezett versének utolsó strófáját is. „Mint kiűzött király országa széléről, / Visszapillant a nap a föld pereméről, / Visz- szanéz még egyszer / Mérges tekintettel, / S mire elér a szeme a tulsó határra, / Leesik fejéről véres koronája.”

Mint említettem, a zenekar 1969-től 1973-as feloszlásáig egyáltalán nem játszotta a *Március* című dalt, illetve a Magyar

Rádió sem „zésítette”¹³ azt, így a közönség kizárólag a kislemez révén találkozhatott vele. Ugyanakkor szembetűnő, hogy később, végeláthatatlan búcsúkoncertjeik egyik-másikán – méghozzá kifejezetten érzelmileg tútelített pillanatokban – mégis eljátszották párszor. Így történt az első nagy újraegyesülést megőrkítő *A Koncert* című 1981-es produkció során, ahol a régi Budapest Sportszínház színpadán a Tolcsvayék és a Trió, a szétesőben lévő Fonográf, valamint Koncz Zsuzsa szereplése mellett közkívánatra a legendás Illés is újra összeállt.¹⁴ Az egyébként igen hosszú koncertműsorból összevágott, Koltay Gábor által rendezett mozifilmben a *Március, 1848* a nemzeti tematikájú blokk – a Tolcsvay László által írt *Nemzeti dal*, a később tárgyalandó *Európa csendes*, illetve a *Ha én rózsá volnék* – nyitányaként hangzik el. Ugyanígy eljátszották Szörényiek huszonnégy évvel később, 2005 augusztusában, a Csikszerepében tartott (sokadik) búcsúkoncert főként erdélyi magyarokból álló közönsége előtt. A Sebők János és Jávorszky Béla Szilárd által írt magyar rocktörténeti kézikönyv második kötetének kevés kiválóan sikerült részlete közé tartozik az a fejezet, amely a rockzene „nagy öregjeinek” 1990 utáni, de főként a 2000-es években felerősödő politikai tájékozódását

---

13 Annak a procedúrának a megnevezése, melynek során egy zenei anyagot a Magyar Rádió lehallgató bizottsága műsorba kerülésre javasolt – így karton is készült róla, bekerült a rádió archívumába, valamint rákerült az adott magnótekeresre a „Z” jelzés.

14 *A Koncert* a Kádár-kori popzene talán legelső megtervezett és üzleti szempontból nagy sikert arató szuperprodukciója volt, hiszen az előadást megelőzte Koltay Gábor kultuskönyve (*Szörényi-Bródy: Az első 15 év*, 1980), amely gyakorlatilag kanonizálta a szerzőpár és az Illés szerepét a magyar pop történetben, létrehozva a zenekar történetének erőteljes narratíváját is. A koncertről készült felvétel dupla LP-je (Pepita – SLPX 17686-87) és kazettaváltozata (Pepita – MK 17686-87) őszre már a boltokban volt, később megjelent egy újabb Koltay-könyv a produkció létrejöttéről, karácsonyra pedig már játszották a mozit *A Koncert* című filmet, szintén Koltay rendezésében. Ld.: KOLTAY Gábor, *Szörényi-Bródy: Az első 15 év* (Budapest: Zeneműkiadó, 1980); KOLTAY Gábor, *A koncert: dosszié* (Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1981). Vö. SEBŐK János és JÁVORSZKY Béla Szilárd, *A magyar rock története 2: Az újhullámtól az elektronikáig* (Budapest: Népszabadság, 2006), 106–107.

mutatja be. A nosztalgiahullám és a hahnikultúra határon túlra történő átterjedése – az *István, a király* 2003-as csíksomlyói bemutatója, az Omega 2005-ös marosvásárhelyi koncertje, vagy épp az Edda sorozatos Erdély-járása – nemcsak a retró piacainak kiszélesedését hozta el, hanem keretévé vált a nemzeti radikalizmus különböző (addig inkább látenssen jelenlévő) diskurzusainak is.¹⁵ Jóllehet az Illés csíkszeredai fellépését nem övezte ilyen atrocitás, az együttes fellépése nem csupán egy újabb, sokadik búcsúkoncert volt, hanem a nemzeti identitás megvallásának, reprezentálásának kiemelt alkalma egy olyan történelmi régióban, ahol annak előtte az Illés soha nem játszhatott.

4. Egy fiatal költő emlékére (1973)

Mielőtt rátérnék a Szörényi–Bródy által újrahasznosított legfontosabb Petőfi-versre, az *Európa csendesre*, figyelmet érdemel még egy dal, amelynek szövegét Bródy János, zenéjét viszont nem Szörényi Levente, hanem Illés Lajos szerezte, ugyanakkor kifejezetten Petőfi Sándort teszi témájává. Az *Egy fiatal költő emlékére* című szerzemény Koncz Zsuzsa ötödik, *Jelbeszéd* című albumán¹⁶ jelent meg 1973-ban, azon a nagylemezen, amit a boltokba kerülését követően minisztériumi utasításra rövidesen betiltottak. A kereskedelmi forgalomba került példányokat, már amennyit lehetett, visszahívták és bezúzták, így az csupán 10 évvel később, 1983-ban jelenhetett meg, más borítóval. Bors Jenő, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV) egykori igazgatójának visszaemlékezése szerint az illetékeseknek a *Ki mondta* és a *Ha én rózsá volnék* mellett

---

15 Ld.: SEBŐK és JÁVORSZKY, *A magyar rock története 2...*, 306–321.

16 Koncz Zsuzsa: *Jelbeszéd*, Pepita – SLPX 17462 (1973).

épp az *Egy fiatal költő emlékére* című dallal volt problémájuk.¹⁷ Ha számba vesszük a Petőfi születésének 150. évfordulójára rendezett 1972–73-as nagyszabású állami ünnepeket, biztosra vehetjük, hogy a kulturális minisztériumnak nem magával a kommemoratív gesztussal kapcsolatban volt kifogásuk, hanem annak megvalósításával.

Ha jobban megnézzük az Illés Lajos igen jellegzetes, dallamos zenéjére írt Bródy-szöveget, szembeszökő, hogy a Bródytól megszokott (vagy elvárt) duplafenekű, sokféleképp értelmezhető sorok helyett itt meglehetősen direkt üzenetekkel találkozunk. A dalszöveg első ránézésre tökéletesen belehelyezkedik a Petőfi-kultusz – a költő nagyságát a jelen felé meghosszabbító és azt folytonosnak tételező – konvencionális beszédmódjába („Gondold el, ha most is élne, / Hányan hallgatnák a verseit”, vagy „Jelkép lett a név”, vagy a refrén: „Soha ne feledd el az emlékét”), illetve nem marad el a Petőfi személye és az oeuvre körüli viták, marakodások említése sem („Gondold el, ha most is élne, / Hányan támadnának haraggal reá”). Ha mindezek egyáltalán nem is voltak „veszélyes”, a fennálló államrend tagadására irányuló kijelentések, bizonyosan problematikus lehetett az illetékeseknek a refrén előtti második strófa vége. A versszak első két sora még belül marad a nagy elődöt példaképp állító beszédmódban („Emlékezz reá, mikor kételkedve állsz / és nem tudod, hogy mit kell tenned”), de az utolsó két sor már a hálátlan utódok aktuális felelősségvállalására kérdez rá. („Emlékezz reá, mikor azt sem vállalod, / amit ma néked kell viselned”). Jóllehet a szövegen koncepciózusan végigvonul a múlt és a jelen szembeállítás, ez az oppozíció csak az utolsó két sorban válik klasszikus aszimmetrikus ellentétpárrá, ahol a múlt (vele Petőfi egyénisége,

---

17 SEBŐK és JÁVORSZKY, *A magyar rock története I...*, 217.

munkássága, nagy tettei és kora) felemelkedik az értékvesztett jelennel szemben. Tán fölösleges is megjegyezni, hogy e dal később sem került be Koncz Zsuzsa állandó programjába, szemben például a szintén eleinte betiltott, majd amolyan nemzedéki himnusszá vált *Ha én rózsá volnék* – még a lemez újramegjelenését követő 1983-as *Koncert* című előadás¹⁸ sem játszották el –, persze mindehhez az Illés 1973-as felbomlása, valamint Illés Lajos és Koncz Zsuzsa kapcsolatának megromlása is hozzájárult. Amennyire megítélhető, ez a fajta direkt (allegorizálás, hasonlatok, metaforabokrok és elvonatkoztatás nélküli) beszédmód – egy-két kivételtől eltekintve – Bródy szövegeiben sem lelhető fel a későbbiekben.

5. Európa csendes / Petőfi '73 (1973)

Ugyancsak 1972–73-ban, de még bőven az Illés feloszlása vagy a *Jelbeszéd* betiltása előtt keletkezett az *Európa csendes* című, Petőfi Sándor egyik legismertebb, 1849 elején íródott versét feldolgozó dal. A szerzeményt Szörényi felkérésre írta Kardos Ferenc *Petőfi '73* című filmjéhez, aminek instrumentális főcímenéjét is ő szerezte.

A Petőfi-örökség, a forradalom és az akkori ifjúság ellentmondásos viszonyát bemutató alkotás áldozatul esett a korszak (némileg leszűkítő) populáris zenei szubkulturális érdeklődésének, és – noha a film szerepelt az azévi cannes-i filmfesztivál programjában és operatőrje, Kende János díjat nyert munkájáért a pécsi filmszemlén – nem igazán kapott nagy publicitást. A zenés ifjúsági film műfaji jegyeit a dokumentarizmussal és a cinéma direct módszerével ötvöző mozi nem vált különösebben érdekessé vagy fontossá a magyar

---

¹⁸ Koncz Zsuzsa, *Koncert – Jelbeszéd turné*, Pepita – SLPM 17869 (1984).

filmtörténet számára, inkább a magyar pop nagyelbeszélésének lett az egyik kultuszhelye.

A filmben a főcímenén kívül nem szerepel se az Illés, se Szörényi Levente – egy klubestet bemutató jelenetben egyedül a Tolcsvay és a Trió által feldolgozott és előadott *Megy a juhász a számaron...* hangzik el –; az említett *Európa csendes* végül a Petőfi elestét „imitáló” harctéri jelenet után úszik be a végefőcímben, miközben a kamera kizoomol és nagytotállá tágítja a segesvári harcmezőnek elképzelt pusztaságot. Szörényi kifejezetten egyszerű zenei megoldásokkal megkomponált, népies dallama jól illik a Petőfi-hagyományhoz való viszonyt övező tanácstalansághoz és az inkább melankolikus, passzív, mint „forradalmi” attitűdhöz, tehát a film végkicsengéséhez is. Beszédes, hogy Szörényi Levente kizárólag a vers első strófáját dolgozta fel, amely kissé monoton módon – némi hangszeres kiszélesedést hozva maga után – egészen az elhalulásig ismétlődik. A vers többi szakaszának fel nem használása összefügghet azok dallamívekhez igazításának nehézségével és a költemény relatív hosszúságával is, azt azonban, hogy csupán egyetlen versszak szerepel a dalban, önmagában átértelmezésnek kell tekintenünk. Hiszen mind a film végkicsengésétől, mind a zenei anyag melankolikus, beletörődő spiritualitásától idegenek Petőfi alábbi sorai: „Lánc csörg minden kézen, / csupán a Magyar kezében cseng a kard”, vagy:

„De hát kétségbe kell-e esnünk,
Hát búsuljunk-e e miatt?
Ellenkezőleg, oh hon, inkább
Ez légyen, ami lelket ad.” stb.

A magyarok helytállását dicsérő és a harc szakadatlan folytatására buzdító gondolatok semmilyen szublimált formában nem jelennek meg Szörényi feldolgozásában, mi több az egyetlen, „Európa csendes...” kezdetű strófa is más értelmet nyer a zene révén. Petőfi versében az a kijelentés a második sorban, hogy „Szégyen reá!”, felkiáltójellel a végén szerepel, ami egyfelől erőteljes érzelm kifejező elem, másrészt meg is akasztja a szöveg olvasását. Ez a dramaturgiai megoldás teljes mértékben hiányzik a dalból: a „szégyen reá” sorkezdet tökéletesen belesimul Szörényi lágy dikciójába. A négy évvel korábban keletkezett *Március, 1848* című dalhoz képest az *Európa csendesben* – zenei-dramaturgiai értelemben – semmilyen forradalmiság nincs. Ez pedig kiválóan rámutat a dal elhangzásának és megjelenésének azon „elsődleges kontextusára”, amely a II. világháború után levert/ellehetetlenített kelet-közép-európai felkelések/forradalmak és reformkísérletek tükrében,¹⁹ az azokat követő dezillúziós légkörben értelmezte Petőfi örökségét.

A filmet ugyan nem tiltották be, de az *Európa csendes* – hasonlóképp a talán ismertebb, Tolcsvay László által feldolgozott, szintén pályázatra íródott *Nemzeti dalhoz* – nem jelenhetett meg lemezen, és a Rádió sem játszotta. A *Koncert* című produkció során, mint kitértünk rá, elhangzott ugyan, de nem került rá a dupla LP-re (a tripla nagylemezt az MHV nem engedélyezte); elsőként, ugyancsak egy élő koncertfelvételen, a Fonográf 1985-ös *A búcsú* című duplalemezén²⁰ vált hozzáférhetővé. A *Petőfi '73* című filmben elhangzó eredeti változat csupán 1996-ban jelent meg egy Illés-ritkaságokat tartalmazó válogatás CD-n.²¹

19 Kelet-Németország (1953), Magyarország (1956), Csehszlovákia (1968).

20 Fonográf: *A búcsú, Favorit* – SLP 17923-24 (1985)

21 Illés: *Az Illés Másik Oldalán – Válogatás ritkaságokból és meg nem jelent felvételekből*, Gong – HCD 37846 (1996)

Mindezek előtt azonban az *Európa csendes* felkerült Szörényi Levente 1980-as *Hazatérés* című második szólólemezére,²² instrumentális formában, *Petőfi '73* címmel. A több filmzenét is tartalmazó, célzottan (címében is) a népiesség újrafelfedezésére irányuló – ám a közönség körében csekély sikert arató – album érdekessége, hogy a felújított hangszerelésű, szöveg nélküli *Európa csendes* egy új Szörényi-Bródy szerzemény: a *Száraz még a föld* párdarabjaként került az A oldal végére. Utóbbi dal voltaképpen az *Európa csendes* harmóniáinak és dallamvilágának egyfajta variációja, s még szövegében is kapcsolódik a nemzeti tematikához. A *Száraz még a föld* szövege bizonyos értelemben azt a beszédmódot és metaforakészletet ruházza fel pozitív értékkategóriákkal, amellyel Ady Endre magyarságverseiben találkozhatunk negatív perspektívából. Jóllehet konkrétan nem utal a szöveg a magyarságra, vagy pusztán az „ország”-ra (ahogy például az 1969-es *Március, 1848*), mégis könnyen asszociálhatunk az addig haszontalan földet megtermékenyítő esőről és a mélyben „szunnyadó erő”-ről a nemzet öntudatra ébredésére:

Nem érzi még a durva föld a változás korát,
Előítélet fojtja el a természet szavát,
Hiába gyötri szomjúság, nem oltja még eső,
A mélyben lenn tavaszra vár a szunnyadó erő

Száraz még a föld, de jönnek új esők,
Feláztatják majd a sós talajt (Kiemelés tőlem – R. D. Sz.)

A lemezen azonban a *Száraz még a föld* zárлата mindenfajta cezúra nélkül – a hangnemi egyezés következtében szinte

---

22 Szörényi Levente: *Hazatérés*, Pepita – SLPX 17641 (1980)

észrevétlen zenei átkötéssel – a beletörődő, dezillúziós *Európa csendes* (azaz *Petőfi '73*) kezdő hangjaiba torkollik. Ily módon a nagy reményeket – változást, öntudatra ébredést, hovatöbb forradalmat – vizionáló *Száraz még a föld* után okvetlenül a reményvesztettség, a kiábrándulás következik.

Érdekes adalék az *Európa csendes* utóéletéhez, hogy 1996-ban az Illés szám szerint harmadik búcsúkoncert-sorozatának egyik előadásán is elhangzott, mi több, Illés Lajos Petőfi Sándort mint az este egyetlen vendégét konferálta fel, utalva a dal jelentőségére az 1996-os megkülönböztetett évnek jegyében. Az 1990. szeptemberi Illés-koncerten Szörényiek egy *monstre István, a király*-előadással és két új szerzeménnyel (*Kenyér és vér, Új világ*) ünnepelték a rendszerváltást a nosztalgia-blokk mellett, ezúttal azonban Petőfi örökségét tartották alkalomhoz illőbbnek. A történetek kontextusához hozzátartozik az is, hogy Szörényi Levente és Bródy János viszonya ekkoriban (már nem először) időlegesen megromlott, valamint számos anekdota kering arról, hogy a '96-os Illés-koncerteket istenigazából egyikőjük sem akarta, egyedül a dobos, Pásztor Zoltán kedvéért hozták őket tető alá.²³ Az épp ezért kissé steril hangzású koncertek nem sikerültek kirobbanóra, még ha az egyik előadásról kiváló minőségű hang- és videofelvétel is készült. Ami viszont az utóbbi, CD-n és DVD-n is hozzáférhető

---

23 Ezt a szóbeliségben terjedt vélekedést az is erősíteni látszik, hogy 1994-ben Bródy János ünnepi koncertjére (Volt egyszer egy Bródy János-koncert, Budapest Sportcsarnok, 1994. december 28.) egyedül Pásztor fogadta el a meghívást az egykori Illés-tagok közül. Szörényi és Bródy 1990-es évekbeli konfliktusairól ld. Inkei Bence olvasmányos és adatgazdag cikkeit: „Nagyon távol vagy már, azt hiszem – így hasította szét a Szörényi–Bródy párost a rendszerváltás”, 24.hu, 2019. november 16., <https://24.hu/kultura/2019/11/16/brody-janos-szorenyi-levente-rendszervaltas/>, hozzáférés: 2021.06.21.; és INKEI Bence, „Ne tarts a hiénákkal – így hasította szét a Szörényi–Bródy párost a rendszerváltás, 2. rész”, 24.hu, 2019. 17., <https://24.hu/kultura/2019/11/17/szorenyi-levente-brody-janos-rendszervaltas/>, hozzáférés: 2021.06.21.

előadás²⁴ érdekessége, az az, hogy a Szörényi szólóalbumán lévő sorrendhez képest az *Európa csendes* után, mintegy annak kiteljesedéseként hangzik el a *Száraz még a föld*. A rendszerváltás tükrében a dezillúziós, kissé búskomorra fazonírozott Petőfi-feldolgozás után a *Száraz még a föld* fel-szabadulásként hat, s a „Jönnek új esők” víziója már az új (értsd: a rendszerváltást követő) körülmények között megvalósítandó feladatokat előrevetítő próféciaként hat.

6. A Szörényi–Bródy együttműködés törései

Hiába volt a kortársak számára a hanghordozón sokáig hozzáférhetetlen *Európa csendes* egy, a kommunizmus elleni forradalmakra adott késleltetett, de felismerhető kritikai reflexió – s került be így nemcsak a magyar rock nagyelbeszélésebe, hanem a KGST-popzene nemzetközi recepciójába²⁵ is –, a nemzeti költészet popularizálása nem sokáig tudott szerzői koncepció maradni Szörényi Levente és Bródy János számára.

E koncepció végső kifejlésének lehetőségét egyrészt nehezítette az Illés-együttes 1973-as, számos külső nehézség, megpróbáltatás, konfliktus – a *Jelbeszéd* betiltása, Bródy rendőrségi ügye a diósgyőri „magyar Woodstock”-ot követően stb. – utáni felbomlása. Szörényi Levente és Bródy János Szörényi Szabolcsot is magukkal hozva tovább folytatták ugyan a munkát az év szilveszterében megalakult Fonográf együttesben, melynek tagjai (Tolcsvay László, Németh Oszkár, Móricz Mihály) korábban közreműködtek már Koncz Zsuzsa lemezein

---

24 Illés: *Illés '96 – Koncert a Budapest Sportcsarnokban*, Hungaroton-Gong Kft. – HCD 37870-71 (1996)

25 Ld. Timothy W. RYBACK, *Rock Around the Bloc: A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1990), 66–102.

és koncertjein, mindazonáltal a Fonográf legfeljebb hangszeres kifinomultságában vitte tovább az Illés-hagyományt, hiszen fő irányvonaluk – Szörényi Levente 1973-as, *Utazás* című első szólólemezeének kitörő sikerén felbuzdulva – az amerikai country lett, s az is maradt az együttes ellaposodásának időszakáig (1979–80).²⁶ Koncz Zsuzsa ugyan gond nélkül, egyenletesen magas színvonalon, később újabb és újabb zenészekkel (ős-Korál, Bergendy, Bornai Tibor és a KFT, majd Lerch István, Závodi Gábor) vitte tovább nagy nemzeti költőink verseinek feldolgozását²⁷ – egyre nagyobb népszerűsége szert téve az idősebb, konzervatívabb közönség, valamint a rendszer kulturális intézményei körében –, Szörényi Levente ebben egyre kevésbé vett részt szerzőként. Emellett – s talán témánk szempontjából ez a döntőbb – ekkoriban, az 1970-es és '80-as évek fordulóján zajlottak le az első olyan fontosabb konfliktusok Szörényi Levente és Bródy János között, amelyek kirajzolják zenei-esztétikai és világnézeti-politikai koncepcióik töréseit.

Már 1978-ban szenvedett egy apróbb törést az addig (gyakorlatilag egészen 1966 óta) látszólag tökéletesen működő [Illés]–Szörényi–Bródy–Koncz-szövetség, hiszen annak ellenére, hogy Szörényi Levente korábban csak Koncz Zsuzsának írt dalokat saját magán és aktuális zenekarán kívül, illetve kizárólag Bródy szövegeivel, ekkor hirtelen egy egész lemeznyi dalt komponált a bizonyos értelemben „rivális” magyar popdívának, Kovács Katinak, méghozzá Adamis Anna közreműködésével.²⁸ Jóllehet nem a cím nélküli Szörényi–Adamis LP

---

26 Később, 1984-ben készítettek még egy albumot a progresszivitás jegyében, *Jelenkor* címmel (Favorit – SLPN 17866), ám azt épphogy csak bemutatni tudták Szörényi Levente 1984. decemberi búcsúkoncertjein.

27 Ld.: *Kertész leszek*, 1975; *Elmondom hát mindenkinek...*, 1976; *Verslemez III.*, 1989.

28 Kovács Kati: *Kovács Kati/Szörényi Levente/Adamis Anna, Pepita* – SLPX 17553 (1978). Az album később *Életem lemeze* néven vált ismertté és az 1994-es CD-változat is ezt a címet kapta (Mega – HCD 17553).

lett Kovács Kati legsikeresebb albuma, mégis szembetűnő Szörényi későbbi visszaemlékezéseiben, hogy mennyire büszke erre az együttműködésre (szemben az évekig tartó „Koncz-nyomással”).²⁹ Ennél azonban sokkal nagyobb törést jelenthetett – kevésbé a közönség számára, mint a szerzőpár belső kommunikációjában – 1980-ban Bródy János *Hungarian Blues*³⁰ és Szörényi Levente már említett *Hazatérés* című albumainak megjelenése. E két lemez lezárása is egyben a nemzeti költészet popularizálásának a szerzőpár munkásságán belül, ami után a népi vagy történelmi témájú színpadi művek (*Kőműves Kelemen*, 1982; *István, a király*, 1983; *Fehér Anna*, 1988) korszaka következett, sokkal nagyobb anyagi sikereket hozva Szörényi Leventének és Bródy Jánosnak.

Ha hihetünk Szörényi Levente ezzel kapcsolatos visszaemlékezéseinek, a két albumot, melyeknek egységes, Szyksznian Wanda által készített borítóin a szerzőpár arcképei láthatók, eredetileg *egyben, egyetlen dupla albumként* tervezték megjelentetni, ezzel is erősítve saját szerzői együttműködésük Lennon–McCartney-ra hajazó imázsát. Ezt azonban az MHV márkamenedzsere, a magyar pop-történetben sokat emlegetett dr. Erdős Péter³¹ nem támogatta túlságosan, így végül két külön LP jelent meg.³² Akárhogy is, e két lemez, Szörényi Haza-

29 Ld.: STUMPF, *Szörényi Levente...*, 109–124. A helyzetet bonyolította, hogy a Szörényi Leventével „kollaboráló”, rivális Kovács Kati ekkoriban Bródy János élettársa volt.

30 Bródy János: *Hungarian Blues*, Pepita – SLPX 17642 (1980)

31 A magyar pop-rockzene ismert elbeszéléseinek igen hamar démonikus főalakjává vált (legtöbbször alattomos, számító, pályakezdeket, karriereket tönkretevő, zenei együttműködéseket kisajátító elvtelenalakként láttatott) márkamenedzser, aki egyebek mellett megjárta a munkatábor, jogi egyetemet végzett, és bevallása szerint egyáltalán nem értett a zenéhez. Az 1960-as évek közepén került az MHV-hoz, Bors Jenő vezérigazgató bizalmi embereként, a lemezkiadó „könnyűzenei” repertoárjának felelőseként, s e pozícióját egészen az 1980-as évek végéig megőrizte. Erdős ambivalens megítéléséről ld. SZÖNYEI Tamás cikkét: SZÖNYEI Tamás, „Erdős Péter két élete”, *Magyar Narancs*, 2001. 20, https://magyarnarancs.hu/zene2/erdos_peter_ket_elete-56692, hozzáférés: 2021.06.21.

32 STUMPF, *Szörényi Levente...*, 131–134.

térése és Bródy *Hungarian Blues* a nemcsak a szerzőpár egy pillanatnyi önidentifikációs konfliktusának dokumentuma, hanem annak a versengésnek a manifesztuma is, amely elvezet bennünket a Szörényi–Bródy szerzőpár közös művészi koncepcióinak értékeléséhez.

A *Hazatérés* és a *Hungarian Blues* meghallgatása után válik világossá, hogy szólózenészként (még ha együttműködve is), Szörényi Levente és Bródy János bizonyos értelemben ugyanannak a populáris *bárdköltői szereptípusnak* a két eltérő, domesztikált változatát valósították meg, amelynek autentikus alakjaiként Bob Dylanre, Vlagyimir Viszockijra, itthon pedig leginkább Dinnyés Józsefre vagy Cseh Tamásra gondolunk. Az „elégedetlenség” autentikus dalnokaival³³ szemben Szörényi és Bródy a populáris szintér fősodrán belül alakítottak ki egyfajta bárd-szerepet, de ebbéli tevékenységükben egymás tökéletes ellentétei lettek. Míg Bródy János dalainak legnagyobb többsége egy *magányos, szubjektív emlékező* elbeszélő/lírai én karakterét hozza létre, Szörényi legtöbb *Hazatérés*-dalának beszélője leginkább valamifajta *regős vagy krónikás*, akinek mondanivalója sosem marad meg személyes síkon, s mindig csak közösségi perspektívából válik értelmezhetővé. A közönséghez való viszony – a bárdköltészeti hagyománynak megfelelően – mind a két esetben meghitt és közeli, de a megszólalás, a hangvétel, a tárgyválasztás, illetve mindezeket hangsúlyozandó a zenei megvalósítás is egészen különböző. Hiszen miről énekel Bródy János? – a saját okiratairól (*Személyi igazolvány*), régi szerelmi csalódásokról (*K. Kata balladája*), személyes tárgyakról (*Filléres emlékeim*), vagy épp egy út menti örömlány tekintetéről (*Földvár felé félúton*) stb. Ehhez képest, ha megnézzük Szörényi (szintén részben Bródy által szövege-

---

33 Ld.: RYBACK, *Rock Around the Bloc...*, 35–50.

zett) szerzeményeit, egész más szerep bontakozik ki: „Hit nélkül sem alkotni, sem élni nem lehet!” (*A hitetlenség átka*), „Eljön majd a nap, és vígan élhetünk” (*Eljön majd a nap*), „Keskeny úton, egy irányba haladnak az emberek” (*Hej, barátom*), vagy akár a már említett *Száraz még a földet* is idézhetnénk.

Minden bizonnyal e két karizmatikus szerep már a közös dupla album tervekora is része volt a koncepciónak, de ahogy Szörényi szerint a külön LP-ként való megjelenés „Bródyban [...] felbátorította a szólistát”,³⁴ úgy maga Szörényi is tudatosította magában ezt a szerepet. Sőt, tovább is fejlesztette azt, összekapcsolva a színpadi műveket affirmáló ön-ideológiájával. Míg Bródy János 1980 után időről időre hasonló hangvételű szólóalbumokkal jelentkezett, egészen az utóbbi évekig,³⁵ és folytatta klasszikus, nagysikerű „kultúrházas” estjeit, Szörényi szólókarrierje 1984-es búcsúkoncertjeit és 1986-os harmadik lemezét (*Végtelen úton*) követően végleg lezárult. Eztán a „három perces dalokat” elhagyva csak mint a magyar és a világtörténelem sorskérdéseit boncolgató monumentális színpadi darabok³⁶ „távoli” szerzője kommunikál közönségével. E szerepkettéválás és -konfliktus voltaképp a mai napig meghatározza Szörényi Levente és Bródy János esztétikai-ideológiai gondolkodását, s fontos látni, hogy a legnagyobb sikereket hozó *István, a király* is már ennek a(z akkor még termékeny) versengésnek az állapotában született.

34 STUMPF, *Szörényi Levente...*, 132.

35 Bródy János: *Ne szólj szám*, 1985; *Hang nélkül*, 1989; *Az utca másik oldalán*, 1994; *Kockázatok és mellékhatások*, 2003; *Az Illés szekerén*, 2011; *Ráadás*, 2016.

36 Ld.: „Fénylő ölednek édes örömeiben...” – *Innis és Dumuzi* (oratórium), 1990; *Attila – Isten kardja* (rockopera, Lezsák Sándor szövegével), 1993; *A kiátkozott* (Bródy János szövegével), 1997; *Veled, Uram!* (rockopera, Bródy János szövegével), 2000; *Ének a csodaszarvasról* (zenekari szvit Jankovics Marcell szövegével, 2003); *Elég volt!* (kóruskantáta Wass Albert szövegrészleteire, 2003); *Árpád népe* (misztikus opera, Pozsgai Zsolt szövegével, 2006).

7. Összegzés: Petőfi mint kompromisszum

E versengés azonban a korábbiaknál sokkal áttetszőbben felszínre hozta a szerzőpár két tagja közötti – ekkorra már lényegében tudatosult – ideológiai ellentéteket, valamint az ezek hátterében álló eltérő kulturális háttérrel, szocializációt. Az *István, a király* sikereinek villódzó fényeiben még nem, de legkésőbb az 1990-es évek elejének politikai-közéleti vitái³⁷ közepette nyilvánvalóvá vált, hogy noha Szörényi és Bródy együtt írták az államalapítási drámát, egészen mást gondolnak Magyarország történetéről, a magyarság szerepéről és helyéről Európában – így magáról a Szent Istvánt és Koppány vezért szembeállító darabról is.³⁸ Nem is lehetett ez különkülön, hiszen egészen mást jelenthetett és jelent a honfoglalás-történet a délszláv származású, magyarosodó, a magyarok ősvallása után kutató lelkes turanista Szörényi (Groda) Gyula fiaként³⁹ felcseperedő Szörényi Leventének és a pesti kozmopolita, részben zsidó származású értelmiségi- és művészcsaládból jövő Bródy Jánosnak.⁴⁰

E szocializációs különbségekből adódó viszonyulásbéli eltérések nyilván már korábban, az Illés-korszak idején is megvoltak bennük (persze kevésbé tudatos szinten), viszont mivel produkcióikat sokáig (voltaképpen az 1971-es *Human Rights*-ig) nem kapcsolták komplex ideológiai konstrukciók-

---

37 Ilyen volt például az antiszemita elemeket tartalmazó, heves társadalmi vitákat kiváltott 1992-es Csurka-dolgozat is (*Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán*), amelyet Szörényi Leventével szemben Bródy teljes egészében és következetesen elítélt.

38 Szörényi ezzel kapcsolatos cikkeit, interjúit ld.: Kocsis L. Mihály, szerk., *De ki adja vissza a hitünket?: Szörényi Levente magyarságról, emberségről, Istenről és persze zenéről is* (Budapest: Magyar Egyetemi Kiadó, 2005).

39 STUMPF, *Szörényi Levente...*, 19–21; 28–30.

40 GRÉCZY Zsolt és RETKES Attila, *Bródy* (Budapest: Vince Kiadó, 2003), 11–12.

hoz, mindez nem jelentett problémát. A bemutatásakor kevésbé sikeres *Human Rights* utóélete jól mutatja annak felemás megítélését a szerzők saját narratív identitásában. Míg Szörényi Levente később sosem aktualizálta ezt az oratórium-kísérletet – 2010-es *Hattyúdal* koncertjének programjában sem kapott szerepet –, addig Bródy János művészi arculatának következetesen integráns része maradt az emberi jogi tematika (ld.: *Szabadnak születél, Engedd, hogy szabad legyek, Mindannyian mások vagyunk* stb.), mi több 2018 májusában *Human Rights* címmel adott koncertet az ENSZ-nyilatkozat kiadásának 70. évfordulójára.

Hasonlóan speciális a helye a nemzeti költészetnek és a fent elemzett, 1848-hoz kötődő daloknak a Szörényi–Bródy-együttműködésben. A magyar nemzeti történelem talán legnagyobb újraértelmezési potenciállal rendelkező eseményének (1848–49-nek) és alakjának (Petőfi Sándornak) az aktualizálása olyan veszélytelen *kompromisszum* lehetett a lassacskán politikai tudatra ébredő Szörényi Levente és Bródy János számára, amelyben mind a ketten tökéletesen ki tudtak egyezni. 1848 és Petőfi ugyanis *nem* valamilyen új ideológiai konstrukció kidolgozása révén került zenei-esztétikai programjukba, hanem *visszafordulásként egy tanult kultúrához*, amely mind a kettőjük számára *alapvető és elérhető* volt. Épp ezért nem véletlen, hogy hosszú távon mégsem rejlettek számukra progresszív energiák e hagyományban (hozzátehetjük: későbbi munkáikkal szemben konfliktusok forrásává sem vált). Az 1969-es *Március, 1848* vagy az *Európa csendes* felidézte ugyan a '48-as eseményeket, áthallásossá téve őket a közelmúlt forradalmaival, de az *István, a királlyal* szemben ez a néhány dal az 1980-a *Hazatérés* album népiesség-programja ellenére sem hozott létre koherens szerkezetet és átgondolt művészi

konceptiót. Míg a későbbi *István, a király* egy rendkívül egyszerű konfliktusmag és drámai szerkezet révén áthelyezte a középkori magyar történelem alakjait egy jelenkori (turneri értelemben vett) társadalmi dráma keretei közé, amelynek központi konfliktusából nemcsak a közönség, a rendszer, hanem még a szerzők is részesültek, addig 1848 aktualizálása és a Petőfi-reminiszcenciák csupán kísérletek maradtak a népies elemek felhasználása mellett a *nemzeti magaskultúra* popularizálására. (Amit végül nem Szörényi Levente és nem is Bródy János, hanem lényegében Koncz Zsuzsa teljesített be leginkább).

S mindebben talán az a leginkább ironikus, hogy e kísérletezésekkel Szörényi Levente és Bródy János – a kommunizmus elleni ellenállás narratívája által uralt magyar pop történet talán legfontosabb főszereplői – voltaképpen pontosan a fennálló szocialista rend Petőfi-képét erősítették meg. Aczél György 1972. december 30-án, Petőfi születésének 150. évfordulóján többek között a következőket mondta ünnepi beszédében: „*Petőfi költő volt, nem ideológus. Versben küldte üzeneteit korának és az utókornak. Az ő aktualitása: a halhatatlan költészet időszerűsége. Mint költőt kell értelmeznünk, különben félreértjük üzeneteit.*”⁴¹ Ehhez igen hasonlótt állít Bródy János a rendszerváltás hajnalán, az 1987-es *Rockfogyatkozás* című dokumentumfilm egyik jelenetében: „*So-kan mondják, hogy én voltam a beatkorszak »ideológusa« Magyarországon, ez egyáltalán nem igaz. Csak egy egyén, aki gondolatokat fogalmazott meg a körülötte lévő világról. Petőfi sem volt a forradalom ideológusa, csupán egy alkotó, aki gondolkodott és kifejezte a viszonyulásait, érzelmeit.*”⁴²

41 MARGÓCSY, szerk., *Jöjjön el a te országod...*, 364. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

42 ÁRVAI Jolán és SÁNTHA László, rend., *Rockfogyatkozás* (1987). Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

A fenti idézetek egymás mellé állításával semmiképp sem akarom azt sugallni, hogy a Szörényi–Bródy szerzőpár meg akart volna felelni a rendszer kultúrpolitikájának – még ha a későbbi *István, a király* allegorikus olvasata feltételezhet is ilyen értelmezést.⁴³ Az összevetés csupán azt jelzi, hogy amennyire szubverzívnek és nagy jelentőségűnek tűnt Petőfi és 1848 aktualizálása az ifjúsági szubkultúrából kinövő nemzedék történeti tudata, valamint a poptörténetírás perspektívájából, a rendszerváltás fényében – legalább annyira volt konvencionális és kiszámítható a Petőfi-kultusz alakulásának tükrében.

---

43 HAVASRÉTI, *Alternatív regiszterek...*, 146.

Petőfi-kultusz a romániai Szatmár megyében

/
MUZSNAY ÁRPÁD

Több tanulmány is kevés lenne behatóan foglalkozni Petőfi és a történelmi Szatmár, a költő Szendrey Júliával való nagykárolyi megismerkedéséig visszavezethető kapcsolatával, kibontakozó kultuszával, arról a szinte rajongásig menő tiszteletről és szeretetről, mely őt 1846 szeptemberétől napjainkig övezi Szatmár és vidéke Trianon óta kettévágott mindkét részén. A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 2002-ben napvilágot látott 4. kötete *Petőfi emlékezete*,¹ valamint a *Nagykároly magyar irodalmi élete*² címszavai érzékeltetik, hogy a mai értelemben Erdélynek nevezett országrész egészében – így annak egykori partiumi tájain is – művelődési életünk jellemző és meghatározó, ezer szállal az 1848-as eseményekkel összefonódó kultusza kapcsolódik a költőhöz.

---

1 DÁVID Gyula „Petőfi emlékezete”, in *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szép-irodalom, közigazgatás, tudományos irodalom, művelődés*, főszerk. (I–V:) DÁVID Gyula, szerk. (IV:) ÁBRAHÁM Iza, GYÁRFÁS Zsuzsa és SZILÁGYI N. Zsuzsa (Bukarest–Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Kriterion Kiadó, 2002), 4:489–504.

2 DÁVID Gyula „Petőfi emlékezete”, in *Romániai magyar irodalmi lexikon...*, 4:87–90.

E mostani rövid tájékoztatómban csupán az utóbbi három évtized kultuszteremtése és -éltetése azon részére szorítkoznék, melynek szűkebb szülőföldemen: a mai romániai Szatmár megyében cselekvő részese, vagy résztvevője voltam és vagyok.

Már 1990-et megelőzően a romániai Szatmár megye és abban különösen Szatmárnémeti magyar lakosságának tudatában mélyen összeforrt Petőfi neve a március 15-i, valamint a 48/49-es szabadságharc eseményeivel. Az 1989. decemberi romániai változásokat követő első szabad március 15-e ezt az összekapcsolást csak szilárdította. Annál is inkább, mivel 1989. december 23-án, a Ceaușescu-házaspár elűzésekor tartott szatmárnémeti népgyűlés máig emlékezetes momentumáig Petőfi *Föltámadott a tenger...* című versének elszavalása volt. A tér kövei is szinte megmozdultak – éreztük akkor...

A megyei kisugárzásúnak tervezett 1990-es márciusi emlékezés-sorozat egyik programjának színhelye nem véletlenül lett Erdődön az az (1893-ban Szabolcska Mihály kezdeményezésére felállított) obeliszk és környéke, amely a még álló vár-bástya és a Homoród-patak közelében, a vár kisasszonya, Szendrey Júlia csónakázásaira alkalmas mesterséges tó partján állt. Mint ahogy az sem volt véletlen, hogy az ünnepséget követően, a napokkal későbbi marosvásárhelyi márciusi véres eseményekhez kapcsolhatóan megrongálták ezt az emlékművet, amely a magyar vonatkozású emlékek zömét eltüntető román szocializmus éveit sértetlenül átvészelte.

1848-cal kapcsolatos magyar emlékjel hiányában az RMDSZ akkori megyei vezetősége a magyar-román testvériség jegyében a megyeközpont Bălcescu szobra előtti kis térre tervszerűsítette a koszorúzással egybekötött megemlékezés délelőtti momentumai egyikét, délutánra pedig Erdődre hívta az emlékezni akaró magyarokat.

Ma már vitathatatlan, hogy a szatmári program békés levezetésének megzavarása, majd pedig az erdődi incidens és a késő délutáni újfőtéri, szinte lincselésbe torkolló szatmárnémeti hóbörgés előre megtervezett forgatókönyv alapján indult.³ A decemberi eseményekkel megszűnt hírhedt szekuritáte helyett létrehozandó új belbiztonsági intézmény szükségességét kellett igazolni az ország területi egységét veszélyeztető, tettelegességig fajuló nemzetiségi feszültség szításával.

Kirobbantásának színhelyül pedig eredetileg Szatmár megyét, Szatmárnémetit szemelték ki, hiszen az országhatár közelsége feltételezte (és úgy is történt), hogy a munkaszüneti nap miatt vásárlás céljából is számtalan magyarországi érkezésre számíthatnak a városban. A Nagyváradon nyomtatott március 15-i ünnepi meghívókat illusztráló, az eredetileg 1949-ben készült fametszet, Gy. Szabó Béla Petőfi-portréja reprodukálásakor nem véletlenül jelent meg – mintegy célozva Erdély egy része elvesztésére, a bécsi döntésre – az 1940-es dátum. Szintén nem véletlenül vette körbe távoli vidékekről Szatmárnémetibe hozott hangoskodók élőlánca a Bălcescu-szobrot – védve az azt állítólag meggyalázni szándékozó magyaroktól, s rohant ellenük majd pusztá kézzel, vagy azzal, ami épp kezükbe akadt, míg a megemlékezés szervezői a verekedést elkerülendő a koszorúzás színhelyét az utolsó pillanatban megváltoztatták, és a főtéri székesegyház hátánál álló Krisztus-szoborhoz irányították az ünnepelni összesereglett magyarságot. Komoly összecsapást gerjeszteni végül nem sikeredett.

---

³ CSEKE Péter, „A felszabadult rádiózás forró napjai (Marosvásárhely, 1989. december – 1990. március)”, *Korunk* 3., 8. sz. (1990): 1035–1049, 1044–1049. (Előre megírt forgatókönyv szerint.)

Délután hasonló léggömb, ellenséges megnyilvánulások – köztük a hangosítás áramellátásának készakart megszakítása – tették feszültté az erdői megemlékezést.⁴

Szatmári román értelmiségieknek is köszönhető, hogy a Szamos menti események nem torkolltak a néhány nap múlva a félrevezetett görvényiek által Marosvásárhelyen bekövetkezett véres összeütközésekbe: a többségében románok lakta Avas központja, Avasfelsőfal, valamint a turci bánya tekintélynek örvendő két orvosa a felhergelt, leitatott helybeliekre váró, oda kirendelt autóbuszok Szatmárnémetibe indulását megakadályozta.⁵

A szatmári történesek Petőfi nimbuszát csak növelték. Rövid időn belül az erdői obeliszket helyreállítottuk, s tudatos törekvéssel igyekezett a megye több települése is Petőfi-emlékjelhagyások, például szobrok és táblák, iskolai névadás, művelődési szervezetek létrehozásával, valamint hagyományt teremtő kulturális rendezvények sora szervezésével a költő emlékét ébren tartani.

A megye településeinek első köztéri Petőfi-szobrát – Petrovits István sepsiszentgyörgyi képzőművész alkotását – 1994-ben közadakozásból Nagykároly magyarsága állította.⁶ Szatmárnémeti 1998-ban az egykori Ormos-ház falára helyezett kétnyelvű emléktáblát.⁷ A főtéri, a szatmáriak által Villanyórának nevezett sarokházban (az 1840-es esztendőök postaépületében) gyakran volt ugyanis Petőfi, a költőtárs, a csengeri születésű Riskó Ignác, Szatmárnémeti főjegyzőjének vendége. Pap Endrének a hatvanas években összedőlt

---

4 Uo.

5 MAROSI Barna, „Március 19: a terror napja Marosvásárhelyen”, *Romániai Magyar Szó*, 1990. márc. 21., 1.

6 (-SE), „Szoboravatás Nagykárolyban”, *Művelődés* 46., 7-8. sz. (1994): 7.

7 MUZSNAY Árpád, „Újra lesz Petőfi-emléktábla Szatmárnémetiben!”, *Romániai Magyar Szó*, 1998. máj. 8., 7.

(készakarva megsemmisülni hagyott) háza falán még a szatmárnémeti Kölcsey Kör által elhelyezett, s a megyei múzeum főtéri, úgynevezett Vécsey-házi épülete udvarán ma is látható emléktábláját képtelenség volt izlésesen az új építményen elhelyezni. Napjainkban a szatmárnémeti március 15-i megemlékezések – impozáns és színpompás, a szatmári magyarság még mindig szépszámú létét is bizonyító zenés, lovas bandériumos felvonulásaikkal – az Ormos-ház emléktáblájától indulnak a város régi kórháza előtti parkot 2004 óta díszítő Petőfi-szobor, Deák Árpád nagyváradi képzőművész szép alkotása elé.⁸

A megye két legnagyobb városa mellett kisebb településeken is avattak Petőfit ábrázoló mellszobrokat az évek során. Börvely községben az iskola előtti kertben 2003-ban – Erdei István szatmárnémeti képzőművész alkotását helyezték el, s ugyancsak iskolák előtti parkosított területen kapott helyet Lázáriban, valamint Sárközújlakon a költőt ábrázoló egy-egy mellszobor. Ez utóbbi kettő Kovács Albert kőfaragó alkotása. 2009-ben került felavatásra Erdőd büszkesége: Koltót követően a második kettős (Szendrey Júliát és Petőfi Sándort ábrázoló) szobor. Az erdődi térplasztikai alkotás a nagyváradi Deák Árpád műve.⁹

2019 januárjában Szatmárudvari állított szobrot.¹⁰ A helyi tanács magyar tagjai politikusan, ügyesen a település román többsége óhaját ellenszavazat nélkül támogatva, s egy jónevű,

---

8 SIKÉ Lajos, „A románok is egyöntetűen Petőfire szavaztak!”, *Romániai Magyar Szó*, 2004. szept. 25., 16.

9 Nem a szatmári Petőfi-kultusz része, de úgy vélem, említést kell tenni arról, hogy a PIM 2019. novemberi Petőfi-tanácskozását követő napokban Kínában felavatták a sorrendben immár harmadik Szendrey–Petőfi kettős szobrot. Érdeemes lenne előadás keretében Petőfi kínai fogadtatásáról, népszerűségéről külön értekezni.

10 „Összefonódott kultúrák: Eminescu- és Petőfi-szobrokat avattak Szatmárudvariban”, *szatmar.ro*, 2019. január 16., https://www.szatmar.ro/Osszefonodott_kulturak_Eminescu_es_Petofiszobrokat_avattak_Szatmarudvariban/hirek/96203, hozzáférés: 2021. június 21.

tehetséges szobrászt, Radu Ciobanut felkérve Mihai Eminescu román költő mellett Petőfi-mellszoborral gazdagították településük szellemi térképét.

Emléktáblák elhelyezéséről is számot tudunk adni. 1998-ban a már említett Ormos-ház, Riskó Ignác lakóháza falán avattak jól látható helyen emléktáblát, az azt megelőző évben pedig – a költő halála 150. évfordulója alkalmából – az országhatár menti Nagypeleske római katolikus imaházának udvarán az *Amott az a hegy...* című vers megírására emlékezve történt emlékjelhagyás.¹¹ Szamoskőröd jelenlegi református parókiájának falára 2003-ban került tábla,¹² ugyanazon évben pedig annak ürügyén helyezték vissza az Aranyszarvas fogadóval átellenben, az egykori Térey-kertbe épült 1. számú Általános Iskola falára a II. világháborút követően eltüntetett tábla mását, hogy a költő 1848. október 22-én átutazott Nagykárolyban, és megírta a *Ti ákácfa a kertben...* című verset.¹³

Érdekességgépp említem meg, hogy a Dan Tănase által vezetett Civil egyesület az európai méltóságért nevet viselő nacionalista román szervezet (neve hirhedt és ismerős a székelyföldi magyar táblák és zászlók bíróság útján történő sikeres üldözéseiről) pert indított a nagykárolyi tábla egynyelvűsége miatt. Szerencsére elvesztette azt – Kovács Jenő polgármester mégis (Dan Tănase nagykárolyi román követőinek nagy meglepetésére) példamutatóan és véglegesen pontot tett az ügy végére. Meghagyva a magyar nyelvű táblát, egy hasonló nagyságú és szövegű román nyelvűt helyezett el föléje. Sajnálva ma már – de okulva a jövőt illetően –, hogy nem három,

---

11 „Emlékoszlop-avatás Nagypeleskén”, *Romániai Magyar Szó*, 1999. júl. 20., 8.

12 ELEK György, „Szamoskőröd: Petőfi-emléktáblát avatott a faluközösség”, *Szatmári Friss Újság (Szatmárnémeti)*, 2003. júl. 7.

13 KINÁL György, „Petőfi és Szendrey Júlia ismét találkoznak Nagykárolyban”, *Romániai Magyar Szó*, 2003. szept. 3., 3.

illetve négy nyelven (németül és angolul is) örökítették meg ez alkalommal költőnk nagykarolyi kötődését.

A Szatmár megyei Petőfi-kultusz szempontjából felbecsülhetetlen jelentőséggel bír, s ha emlékezetünkben nem is oldja maradéktalanul békévé az 1990. márciusi eseményeket, de az együttélés járható útjaira figyelmeztet, hogy a megye iskolái közül három viseli/viselheti a költő nevét: Lázári községé és Sárközújlak városáé, valamint Szatmárnémeti új lakónegyedének legnépesebb I–VIII. osztályos oktatási intézményéé – igaz: ez utóbbi az 1848-as román forradalom kiemelkedő személyisége, Nicolae Bălcescu nevével társítva.

Az iskoláknak köszönhetően Petőfi-szavalóversenyek sora színesíti az oktatási tevékenységet. Erdődön a 2006-ban alakult és a település magyar művelődési életét meghatározóan szervező és irányító Petőfi Kör a helyi iskola magyar tagozatával elemisták számára rendez (2019-ben immár 12. alkalommal) versmondóversenyeket. A magyar osztályok zömmel cigány nemzetiségű tanulói ápolják és tartják így életben ott a legfiatalabbak körében a költő emlékét. Lázári a község általános iskolásai mellett a Szatmárral szomszédos romániai Máramaros, Bihar és Szilágy megyék kisdíákjai, míg a szatmárnémeti Bălcescu–Petőfi Általános Iskola a megye V–VIII. osztályosai vetélkedőjét szervezi nagy sikerrel. Ez utóbbi két iskola is már túljutott tizedik seregszemléjén. Díjazottaik a fiatal nemzedék körében nagy népszerűségnek örvendő City Rádió műsora vendégeként élő adásban adhatnak számot a vetélkedőket követően teljesítményükről.¹⁴

A Petőfi-kultusz szempontjából felbecsülhetetlen jelentőséggel bír, hogy 1997-től, Petőfi és Szendrey házasságkötése

---

¹⁴ „Petőfi-szavalóverseny Erdődön”, *Szatmári Friss Újság*, 2017. márc. 11., 5, <https://www.frissujsg.ro/petofi-szavaloverseny-erdodon-2>.

150. évfordulójától Erdődön és Nagykárolyban évente rendszeresen megemlékeznek irodalmunk e két jelentős személyiségéről. Szendrey Júlia nem csupán Petőfi élettársa, hanem naplói- és fordítóként is szóhoz jut ezeken.¹⁵

Kárpát-medencei hatása miatt nagy népszerűségnek örvendett az EMKE kezdeményezte, először 2000-ben megrendezett, de sajnos csak négy kiadást megért „Petőfi emlékhelyek ifjú küldötteinek találkozója” nevet viselt rendezvénysorozata.¹⁶ Anyagi és szervezési gondok, nehézségek miatt nem tudott meggyökerezni, holott a Petőfi Irodalmi Múzeum vezetősége és munkatársai – személy szerint Ratzky Rita, Kalla Zsuzsa és Benkő Andrea – Dávid Gyulával, az akkor már két kiadásban 55 000 példányt megért *Petőfi Erdélyben*¹⁷ című mű társ-szerzőjével, valamint Pomogáts Bélával, az Anyanyelvi Konferencia elnökével karöltve részt vettek, szerepet vállaltak azokon és messzemenően támogatva vonzóvá tették e találkozókat. Már az első alkalommal a magyar nyelvterület 14 településének 52 küldötte vett részt a találkozón, míg harmadik megrendezésén felvidéki és kárpátaljai meghívottakkal 20 emlékhely képviseltette magát.

Két alkalommal a Szatmár megyei emlékhelyek felkeresése és az azokon közösen megrendezett és többszáz érdeklődőt vonzó emlékműsorok hangulata és sikere életre szóló emlékként színesítette a Petőfi által is meglátogatott, a XXI. század elején 200. évfordulóját megért, de még akkor is a hagyo-

---

15 FÜLÖP Lídia, „Áldja meg az Isten a szervezőket”, *Romániai Magyar Szó*, 1997. szept. 24., 4.

16 Ld.: KINÁL György, „Petőfi-emlékhelyek ifjú küldötteinek II. találkozója”, *Romániai Magyar Szó*, 2001. szept. 11., 1, 8.; KINÁL György, „Petőfi-ünnepség Nagykárolyban”, *Romániai Magyar Szó*, 2002. szept. 4., 3, 8.; „Programajánló: Szatmárnémeti: Petőfi-emlékhelyek ifjú küldötteinek találkozója”, *Népszabadság*, 2004. szept. 2., 19.

17 DÁVID Gyula és MIKÓ Imre, *Petőfi Erdélyben*, átdolg., bőv. kiad. (Budapest–Köln: Balassi–Polis, 1999).

mányos technológiával működő szelestyehutai (Poiana Codrului) üveggyár meglátogatását. Nagyban szolgálták a térség addig kevésbé ismert irodalmi és történelmi vonatkozásaira irányuló figyelemfelkeltést azok a kirándulások, amelyek a történelmi Szatmár vármegye Romániához került részének több magyar vonatkozású történelmi és irodalmi emlékhelyeinek megtekintésével kapcsolódtak össze (gondolok például Szinérváralján Erdősi Sylvester János és a springfieldi hős, Zágonyi Károly, vagy Misztótfalu nagy szülőtte Kis Miklós nyomdász, Kővárhosszúfaluban pedig Teleki Blanka idézésére), és a hagyományos szeptember eleji koltói Petőfi-megemlékezésen való részvétellel zárultak.

Szervezett keretek között – elsősorban is az utóbbi esztendőben magyarországi kormánytámogatásokkal közkedveltté vált ifjúsági kirándulások szervezőinek közreműködésével – érdemes lenne a jövőben is célirányosan egy-egy, például épp Petőfihez kötődő, jól bejárható és tanulságos, országhatáron inneni és túli, partiumi útvonal megszervezését szorgalmazni.

Az összmagyar Petőfi-kultusz, az országhatárokon átívelő Petőfi-örökség éltetése szempontjából is sikeres kezdeményezése volt az EMKE-nek, valamint a törekvéseit segítő szatmári művelődési szervezeteknek a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Országos Petőfi Társaság hathatós támogatásával 2012 szeptemberében megrendezett „*Elértem, amit ember érhet el*” című irodalmi tanácskozás Petőfi Sándor és Szendrey Júlia házasságkötése 165. évfordulója alkalmából, amelyen Szatmárnémetiben öt, Nagykárolyban négy előadó szerepelt. Az ünneppsorozat erdői és nagykárolyi programpontokkal folytatódott, majd Koltón zárult.¹⁸

---

18 MUZSNAY Árpád, „Szatmár megyei Petőfi-ünnepek – 2012”, emke.ro, 2012, <https://www.emke.ro/szatm%C3%A1r-megyei-pet%C5%91fi-%C3%BCneps-%C3%A9gek-%E2%80%93-2012>, hozzáférés: 2021. június 29.

Engedjék meg, hogy felsoroljam a szerepet vállalt kiváló előadók nevét. Ott volt Ratzky Rita, Margócsy István, Adrovitz Anna Budapestről, Kispálné Lucza Ilona Kiskőrösről, Dávid Gyula Kolozsvárról, Kiss Kálmán Nyíregyházáról, Sándor-Zsigmond Ibolya Székelykeresztúrról, Némethi János pedig Nagykárolyból. Oly értékes előadások hangzottak el, hogy a megemlékezés és rendezvény címadója lett a 2013-ban Kiskőrösön megjelent gyűjteményes tanulmánykötetnek¹⁹ – sajnos előszavában említést sem érdemelt az, hogy a közölt tanulmányok java része az EMKE égisze alatt szervezett szatmári és nagykárolyi tanácskozáson hangzottak el, azok onnan jutottak a kötet szerkesztőjének asztalára.

Máig ható és maradandó emlék a 2012-es tanácskozás alkalmával rendezett nagykárolyi Szendrey Júlia-kiállítás.²⁰ A Petőfi Irodalmi Múzeum ott látott tablói ugyanis Szatmárban maradtak – ajándékképp ma és a jövőben is a jelenlegi szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnázium lépcsőfeljáróját díszítik, teremtenek mindennapi lehetőséget arra, hogy az évente közel ezer diákot számláló magyar oktatási intézmény tanulói, ha idejük engedi, újra és újra megtekinthessék a Petőfi-házaspár életét szemléltető fényképdokumentumokat. Nekem különösen kedves e kiállítási anyag. Bizonyítja, amire szatmáriként a kiskőrösiekkal viccelődve méltán büszkék lehetünk. A kiskőrösiek még századokig vitatkozhatnak azon, hogy városuk, vagy Kiskunfélegyháza, avagy egy másik település-e költőnk szülőhelye. Ahhoz azonban kétség nem férhet, hogy a „feleségek feleségét” Szatmárban, történetesen: Nagykárolyban ismerte meg, s Erdődön mondta ki Szendrey

---

19 KISPÁLNÉ LUCZA Ilona, szerk., *Elértem, amit ember érhet el: Esszé- és tanulmánykötet: Petőfi Sándor és Szendrey Júlia házasságkötésének 165. évfordulójára* (Kiskőrös: Országos Petőfi Sándor Társaság, 2013).

20 MUZSNAY, „Szatmár megyei Petőfi-ünnepségek – 2012”.

Júliával együtt a boldogító igent az előtt az oltár előtt, amelyik a XX. század elejétől a szatmári római katolikus püspökség kápolnájának – az egyházmegye utóbbi két püspöke jóvoltából – napjainkban bárki által megtekinthető díszje.

A szatmári Petőfi-kultusz továbbépítése szempontjából szólnom kell néhány szót a nagypeleskei görögkatolikus egyház és a Peleskei Petőfi Irodalmi Kör közreműködésével 2019-ben indult s remélhetőleg a jövőben csak gazdagodó kezdeményezéséről. Országhatárt átívelően (egyelőre a közeli romániai, valamint a határ túloldalán található szomszédos magyarországi települések bevonásával) Petőfi 1847. júliusi átutazása és az abból az alkalomból született verse ürügyén a fiatalokhoz szóló, évente ismétlődő emléknapiak szervezését és megrendezését indították el. Sikeresen. Egyben kis helytörténeti múzeumot is nyitottak Nagypeleskén, lehetőséget teremtve így nem csupán Petőfi Sándor, de Gvadányi József, valamint a nagybányai festőiskolához tartozó, ottani születésű Mikola András képzőművész emléke ápolására.²¹

Úgy vélem – ha csak érintőlegesen is – említést kell tennem a költő és Szatmár vidékének a jelenlegi román művelődési élettel való kapcsolatáról, hiszen az is a szatmári Petőfi-kultusz részének tekinthető.

Csupán 2019-re, a költő halála 170. évfordulójára szorítva példaként hozhatom fel, hogy a szatmári román művelődési lapok egyike: a negyedik évfolyamában lévő, *Mărturii culturale* (Művelődési Tanúságok) nevet viselő, negyedévenként megjelenő folyóirat az év 2. és 3. számában szatmári vonatkozásban foglalkozott a költő verseinek román fordítóival.

---

²¹ „Petőfi Peleskén: emlékműsort szerveznek a költő halálának 170. évfordulóján”, szatmár.ro, 2019. július 18., https://www.szatmar.ro/Petofi_Pelesken_emlekmusort_szerveznek_a_kolto_halalanak_170_evfordulojan/hirek/99859, hozzáférés: 2021. július 29.

Az év 2. számában Viorel Câmpean és Marta Cordea a havasalföldi Craiova városából Szatmárnémetibe telepedett (kitűnő Ady-tolmácsolásai által jól ismert) tanár, költő és műfordító: Gabriel Georgescu (1911–1973) hagyatékában fellelhető 60 Petőfi-fordításból 15-öt közöltek újra a *Gabriel Georgescu, traducător din lirica lui Petőfi Sándor* (Gabriel Georgescu, a Petőfi-versek fordítója) című írásuk mellékleteként,²² majd a kiadvány 3-as számában Viorel Câmpean a *Pató Pál úr* című Petőfi-vers három létező román tolmácsolását közölte és értékelte²³ – a fordítók közül ugyanis kettő: Pituk Béla (1982) és Gabriel Georgescu (1972) szatmári alkotóknak számítanak. Érdekességként említem meg, hogy a harmadik, V. Filip tolmácsolta változat először 1954-ben, Kisiyovban, Moldáviában látott napvilágot, gyűjteményes kötet verseként.²⁴

A szatmári Petőfi-kultusz éltetésének felsorolt pozitívumait követően zárásképp hadd tegyek említést a kissé fájó tényről, a közeljövő legégetőbb teendőjéről is. Az idei, immár hagyományos erdői szeptember 8-i megemlékezés a költő halála 170-ik évfordulója jegyében zajlott. Helyesebben: méltó kellett volna legyen ahhoz is. Az évekkel előbb konszolidált erdői várbástya helyiségei kiállítótermekként, turista-attrakcióként működnek. Ezek egyike hasonló az egykori várkapolnához, a Szendrey–Petőfi-frigy szentesítésének helyéhez (ha nem is azonos vele, bár Dávid Gyulával együtt ketten akként fogadnánk el). A várbástya rendbehozatalakor Erdőd város önkormányzata azt ígérte, hogy a helyi Petőfi Kör a költővel

---

22 CÂMPEAN Viorel és CORDEA Marta, „Gabriel Georgescu, traducător din lirica lui Petőfi Sándor”, *Mărturii culturale* 4, nr. 2 (2019): 15–20.

23 CÂMPEAN Viorel, „Poezia lui Petőfi, »Pató Pál úr«, in trei tălmăciri române ti”, *Mărturii culturale* 4, nr. 3 (2019): 6–8.

24 PETŐFI Sándor, *Poezii alese* (Chişinău: Editura de Stat a Moldovei, 1954), 122–123.

kapcsolatos kiállítás működtetésére használhatja majd a terem egyikét. A magyar történelem és művelődés iránt érdeklődő nagyszámú magyar látogatók is megérdemelnék ennek máig is valóra nem váltott kivitelezését. A szerelmespárt, Petőfi Sándort és Szendrey Júliát ábrázoló viaszbábun kívül ugyanis szinte semmi sem emlékeztet a költőre és feleségére. A meglehetősen tájékozatlan helyi vezetés a világ magyarsága által jelentős Petőfi-emlékhelyként tisztelt vármaradványt a Drágffyak vitathatatlan moldvai felmenőire is hivatkozva elsődlegesen román emlékhelyként szeretné feltüntetni és a látogatók számára működtetni. Így kerül aztán egy terembe, a Petőfinek szánt helyiségbe összezsúfolva egy, a helyi sváb-magyar lakosság számára vitatott személyiség, a II. világháborút követő málenkij robotra elvittek összetételésében és névsoruk összeállításában oroszlánrésztt vállalt, a világégést megelőző két évtized nacionalista túlkapásaiban is jeleskedő Mircea Augustin helyi jegyzőt pozitív színben megőrkítő terjedelmes kiállítási anyag a holokauszt, a svábok deportálása és a II. világháború Hitler, valamint Sztálin ténykedését megőrkítő képeivel, tablóra vitt szövegeivel egyetemben.²⁵ Holott bőséges fényképből és fénymásolt anyagból válogatva szemléletesen idézni lehetne a Júliával történt megismerkedést, a szerelmi kapcsolat, valamint a házasságkötés eseményeit, Petőfi Sándor és Szendrey Júlia Erdődhez is köthető baráti köre személyiségeit. S Uram bocsá'! még a kápolna egykori oltára, valamint a házasságkötés tényét megőrkítő és a szatmári állami levéltárban őrzött anyakönyv hű mását is ki lehetne – és kellene! – állíttatni. Bízom benne, hogy belátható időn belül ez utóbbiak megvalósulnak.

---

25 ELEK György, „Fogva tartott Petőfi-kultusz Erdődön”, *Szatmári Friss Újság*, 2019. szept. 25., 8.

Elveszett jelentés, avagy hogyan olvashatunk múzeumi tereket

/
CZÉKMÁNY ANNA

Mit tehet egy múzeumpedagógus, ha történetesen múzeumi tárgyakkal múzeumi térben kell pedagógusnak lennie és valamilyen elméleti keretrendszer is szeretne teremteni munkájához? Meglehetősen – írhatnám aggasztóan – sok mindenben töprenghet, kezdve azon, hogy a munkaköri meghatározásában szereplő két fogalmat igyekszik valamilyen módon értelmezni (és hol vannak már a normatív, érték- és határkijelölő, egyértelműsítő definíciók?!), folytatva azzal, hogy munkahelyének tereit és tárgyait pedagógiai munkájának alapjaként és céljaként igyekszik értelmezni és elgondolni ezen egyszerű, evidenciának tűnő állítás következményeit.

Ebben a meglehetősen szubjektív, inkább ötlet-kísérletnek minősíthető szövegben meg sem kíséreltem a lehetetlent, vagyis bármilyen választ találni a fenti felvetésekre. Mindössze az a célom, hogy a múzeum és műtárgy két fogalmát kiemelve elsőként kisebb történeti kitéréssel indítva (mely a XIX. században értelmezi, egy választott szempontból múzeum és

műtárgy fogalmát) a jelenbe torkollva jelezsem, milyen elképesztően izgalmas lehetőségeket tartogat egy eredeti műtárgy egy múzeum terében.

Elsőként tehát a XIX. századi múzeumi boomra fókuszálnék és a múzeumok e korban kialakuló axiómarendszerére, majd a XIX. század végére radikálisan megváltozó tárgyfogalmat érinteném, elsődlegesen Gilles Deleuze egy-egy költői szépségű szövegrészletére támaszkodva. A nyúlfarknyi és igen csak szubjektív történeti bevezetőnek az a célja, hogy markánsan jelezhessem, melyek azok a XIX. századi alapvetések, amelyek fenntarthatatlanok a XXI. század múzeumainak esetében, melyek tovább működtethetők, s milyen hatással van az alapvetések átrendeződése a múzeumi tárgyakra. Lezárásként szűkíteném a fókuszot, és a Petőfi Irodalmi Múzeum egy jellemző és sajátos tárgytípusára koncentrálnék: az élettörténet-tárgyakra¹, s arra, milyen játék teremthető egy XXI. századi múzeumban eredetiségük segítségével.

múlt

múzeum

A múzeumok a XIX. században sorra nyitották meg kapukat – újak épültek és deklaráltan mindenki számára kínálták az addig csak kevesek privilégiumaként elérhető *Kultúrát*. A múzeum reprezentálta az etnikai alapon elgondolt és for-

---

¹ Az élettörténet-tárgyak nem elsődlegesen esztétikai értékük vagy éppen funkciójuk felől olvasódnak egy múzeumi kontextusban. Ezek a tárgyak egyszerre kapnak és adnak jelentést a hozzájuk köthető életeseményeknek. „Ezért nem tekinthetünk rájuk csupán az élet elmúlt pillanatainak passzív szimbólumaként, mivel az élettörténet elbeszélésének aktív segítői is.” Lene OTTO és Lykke L. PEDERSEN, „»Összegyűjteni« önmagunkat: Történetek az életről és az emlékezés tárgyai”, in *Korunk és tárgyaink - elmélet és módszer : fordításgyűjtemény*, ford. ARENDÁS Zsuzsa, MaDok-füzetek 2 (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2004), 30.

málódó, területileg körülhatárolt nemzetállam gazdagságát, sőt, ezzel magát a nemzetet is. És tette ezt a tömegek számára, akik ekkor kezdték tanulni a nacionalizmus ideológiája által kiépülő rendszer hatalmának sajátos nyelvezetét. A múzeum ebben segítségükre sietett, létét és célját a nacionalista eszmének köszönhette, melyet ekkor még nem különösebben árnyékoltak be a nemzet konstruált voltára vonatkozó kételemek. A múzeum az etnikai alapon szerveződő nemzet egyik legtranszparensabb verifikátora lett, mely még az új „idegentől” és „idegenből” származó műalkotásokat is autorizálható sajtóként értelmezte a felvilágosult eszmerendszer objektív és metasubjektív normái alapján, a homogenizáló szándék egyik legexplicitebb megnyilvánulásaként. (Ezzel a kortárs múzeumok egyik legfelkapottabb dilemmáját, a gyűjtemény kevéssé makulátlan eredetét, „alapozva meg.”)²

tárgy

A XVIII. század végén, de jellemzően a XIX. század második felében végbemenő társadalmi, kulturális változások (például a metanarratívák lassú erodálódása, fogyasztási cikkek termelése, normatívnak tekintett polgári családmodell fokozatos felbomlása) eredményeként megváltozott az európai ember

---

2 A bekezdés, mely a XIX. századi múzeumi boom jelenségét egy választott, ezért körülhatárolt szempontból villantja fel, tömörségében úgy hathat, mintha széles körű szakmai közmegegyezés állításait sorjázatná. A múzeumi eredetnek ez az olvasati lehetősége azonban csak egy a számtalan közül, mely nem fókuszál művészet- és kultúrtörténeti változásokra, sőt, azokat kitakarva perspektívájából XIX. századi, illetve jellemzően a XX. század második felében született (a nacionalista hatalom szerkezetét elsődlegesen történelmi, narrációs, hatalmi szempontból megközelítő) munkákra támaszkodik. Ld.: Otto BAUER, „The Nation”, in *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: A Reader*, szerk. Stuart Joseph WOOLF (London; New York: Routledge, 1996), 61–84.; Anthony W. MARX, *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2005); Jules MICHELET, *Historical View of the French Revolution, from Its Earliest Indications to the Flight of the King in 1791*, ford. COCKS C, new ed. (London: S. Bell and Sons, 1890). Idézi: Hans KOHN, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, N. J.–New York–Toronto–London: D. Van Nostrand Company, Inc., 1955).

viszonya a tárgyakhoz. Hangsúlyossá vált a tárgyak dokumentatív jellege, az emberek elkezdtek megőrizni tárgyaikban önmagukat és környezetüket. Ebben a korban jelentek meg jellemzően a szuvenírek, és ekkor jöttek divatba a hajfűrtből készített emléktárgyak, illetve a tükör mint a polgári otthon elengedhetetlen kelléke. Walter Benjamin így ír erről *A szirének hallgatása* című könyvében: „A tokok, huzatok és dobozok, melyekkel beborították az előző évszázad polgári háztartásának felszerelését, megannyi intézkedés volt, hogy nyomokat fogjanak fel és őrizzenek rejtve.”³

A dokumentáló vágy egy másik megnyilvánulási formája a gyűjtés lett. A XIX. században a tárgyak értékét egyre inkább elsősorban újdonságuk és ehhez kapcsolódva folyamatos és egyre gyorsuló fogyasztásuk határozta meg. A „gyűjtő” olyan tárgyakat halmozott, melyek kivonják magukat a „mindig új” kényszere alól. A „gyűjtő” érdeklődése, szembeszegülve a formálódó szokásokkal, az „értéktelen”, „rég” tárgyak felé fordul és értéküket a kereskedelmi forgalomból történő kivonással teremtette meg. „A gyűjtő boldogsága, a magányos boldogság (...) Vajon nem ez ama átszellemítés, ami emlékeinket uralja? Hogy bennük dolgokkal vagyunk egyedül, melyek hallgatva körénk rendeződnek, és hogy még az emberek is, akik közben felmerülnek, a dolgoknak ezt a megbízható, szövetségszerű hallgatását veszik fel. A gyűjtő „elcsendesíti” sorsát. S ez azt jelenti: eltűnik az emlékezés világában.”⁴

A tárgyak már egyre kevésbé voltak azonosak önmaguk anyagságában is bennfoglalt történetükkel és mindazzal az

---

3 Walter BENJAMIN „O [prostituáció, játék]”. In „*A szirének hallgatása*”: *Válogatott írások*, fordította SZABÓ Csaba, 245–253. Budapest: Osiris Kiadó, 2001, 245.

4 Walter BENJAMIN *Kommentár és prófécia*, ford. Barlay László, Berczik Árpád, Bizam Lenke és Széll Jenő (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969) 206.

eredettel és céllal, mely létrehívta őket. Sokszorosításukban leváltak önazonosságukról, jelenlétük *ittjéről* és *mostjáról*.

A múzeum a terébe mentett műalkotásokat „kiemelte” a szimulákrumok egyre aggasztóan duzzadó sokaságából és nem csupán értéküket tette objektívvé és megkérdőjelezhetetlenné, hanem „jelentésüket” is rögzítette, mintegy visszavezetve a tárgyakat – ha nem is eredeti, amennyiben volt / lehetett ilyen – de egy sajátos múzeumi önazonosság irigylendő nyugalmába, melyben a jelentés jelölő és jelölt problémátlan egymásnak megfeleltetésében elfeledtette az értelmezés szükségyszerűen „félrehajló” sajátosságát. Az értékükben és jelentésükben önmagukba záródó tárgyak a tárlatok során – köszönhetően a múzeumi szakemberek szakértelmének – úgy „rendeződtek el”, ahogyan ez szükségszerű volt. Immanens jelentésük mintegy kikényszerítette a kiállításban, annak narrációjában elfoglalható és elfoglalandó helyüket. A tárlatok rendszerét a tárgyak jelentése és jelentősége, illetve egymáshoz fűződő, szintén kellő szakértelemmel objektíven fel térképezhető viszonyuk határozta meg.

jelen

múzeum + tárgy

Mostanra számos, az első múzeumi boom idején axiómának tűnő sajátosság, finoman fogalmazva is megkérdőjeleződött, s ebben persze mindössze a változás szükségszerűsége detektálható, nem valamifajta teleologikus, célra tartott fejlődés következő állomásának elérése. Merthogy például a nemzet-államok történelmi „rendeltetése”, illetve a múzeumi tárlatok objektív érték alapján szerveződő, esetenként egyfajta

metaszubjektív fejlődési folyamatot narráló elrendezettsége sem tartoznak a legtermékenyebb megközelítésmódok közé, melyekkel érzékenyen lehetne újrafogalmazni a XXI. századi múzeum alapvetően megváltozott politikai, társadalmi, kulturális szerepeit. Avagy oda a teleológia, mely egy átfogóbb cél felől értelmezteti a világunkban zajló folyamatokat, s oda a múzeumi tárgyak immanens jelentésébe vetett hit is, s persze ezzel a jelentés/jelentőség mindenki számára érvényes állítása is. A múzeumi tárgyak is kiszolgáltatottá váltak az értelmezésnek, a befogadó jelentésteremtő folyamatainak, értéküket ezért konstrukcióként ismerjük fel, ahogyan a nyilvánosság számára létrehozott térbeli elrendezettségük (egyszerűbben tárlat) elméletei is egyre gyakrabban használnak színházi terminusokat. Mikor egy heterokrón és heterotróp művészeti ág szakszókészletét alkalmazzuk az eddig időtlennek, állandónak, objektívnek tételezett múzeumi térben, megsejthetjük a változás radikalitását. A múzeumi hierarchiában végbemenő történeti változásokkal most nem foglalkozva, a kortárs múzeumokban a hierarchia csúcsán álló kurátor napjainkban egyre többször beszél saját interpretációról és szinte soha objektív igazságról, fejlődési sorról, és egyre többször emleget színrevitelt, rendezést. A múzeum egyre hangsúlyosabban, úgy is mint intézmény és úgy is mint a tárlatok helye, a befogadó felől értelmezi magát, a kérdés, viszonyulás, újragondolás, rekontextualizálás, (ön)reflexió helyévé válik, ahol a befogadóknak rendre elemibb igénye, hogy miközben vizuálisan lehengerlő látványban részesülnek, maguk is *alkotótársakká* válhassanak. Az állítás helyett a kérdésre, a reflektálatlanság helyett a tér / tárgy / értelmezés jelentésalakító sajátosságainak transzparenssé tételére helyeződik a hangsúly.

S a múzeum terét és intézményét is elérte mind a térbeli fordulat (a múzeumi tér konstruált mivoltával ebben a szövegben

most nem foglalkozom, de különösen izgalmas irányt jelenthet a relacionalista térelmélet szempontrendszerének és terminusainak alkalmazása a múzeumi tér esetében) mind pedig az anyagikultúra-kutatás, mely élénk érdeklődést mutat a társadalmi konstrukcióként felfogott autentikusság és annak a hatalmi rendszerben betöltött szerepe iránt.⁵ A múzeumi tárgyak értéke, jelentése, a közöttük megalkotható kapcsolatok számos megközelítésből (hatalmi narráció, testi befogadás stb.) értelmezhetőek, de közös, hogy mindegyik esetben konstrukcióként vizsgálandó.

Úgy tűnik számomra, hogy egyetlen XIX. századi alapvetés tartja magát: a múzeum hitelesítő funkciója. Az, hogy a szakértelemmel válogatott, elrendezett, bemutatott tárgyak mégis valamifajta valid értelmezést nyújtanak.

életörténet-tárgyak

Egy sajátos múzeumi tárgytípus, az életörténet-tárgyak egyfajta olvasati rendszerében a jelentésalkotás szükségszerű „elcsúszásai”, az objektív jelentés és a teleológia lehetetlensége, illetve a múzeum terének hitelesítő potenciálja is tetten érhető.

Az életörténet-tárgyak vizsgálata egészen sajátos tapasztalatokkal kecsegtethet minket. Jelentésüket és jelentőségüket, értéküket és történetüket egy jelen nem lévő testtől nyерik, így leplezhetetlen nyilvánvalósággal állítják jelölt és jelölt

---

5 Vö.: Julie A. LACY and William A. DOUGLASS, „Beyond Authenticity: The Meanings and Uses of Cultural Tourism”, *Tourist Studies* 2, 1 (2002): 5–21, <https://doi.org/10.1177/1468797602002001094>; Ning WANG, „Rethinking Authenticity in Tourism Experience”, *Annals of Tourism Research* 26, 2 (1999. április 1.): 349–370, [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00103-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00103-0). *Tourist Studies* 2(1); Ning Wang, (1999): Rethinking Authenticity in Tourism Experience, *Annals of Tourism Research* 26(2).

különbözőségét, a jelentésalkotás közel sem problémátlan és egyjelentésű folyamatát, ám hordoznak valamit az aura önazonos ígéréteiből. Csodás alanyai a reflexív múzeumi gondolkodásnak, hiszen bennük és velük válik nyilvánvalóvá az objektív érték és teleológia tarthatatlansága, a jelentés hasadsága, az önazonosság veszélyes és szép kísértése, melyek utat nyitnak a prezentáció és performancia önreflexív, kreatív játéknak.

Hogyan narrálják az élettörténet-tárgyak a hiányt, a jelen nem lévő testet? Hogyan válnak olyan jelölökké, melyek önmagukba fordulva mégis a másikat, a távollévőt jelölik, melyek kitüntetetten önazonosak, és mégis szükségszerűen különbözőek jelöltjüktől? Egyszóval hogyan narrálják az élettörténet-tárgyak a hiányzó testek történetét? Hogyan jelenik meg a hiányban fogant történetekben a performancia, az egyszeri, kiszámíthatatlan prezentáció?

Az élettörténet-tárgyak sajátos nem-jelenlét/jelenlét időszerkezetéhez Blanchot holttest-esszéjé⁶ hívom segítségül, mely azt az alcímet is viselhetné, hogy a jelenlét kísértése.

Blanchot tanulmánya az éppen meghaló testben megnyíló tiszta jelölésről tán távoli gondolatársításnak tűnhet, de a holttest tökéletes és önmagát felszámoló autoreferencialitása támpontot nyújthat az élettörténet-tárgyak értelmezési keretének vázolásához.

Blanchot a jelenlét tiszta és megragadhatatlan, már tűnő pillanatát a pont meghaló ember testében találja meg. Abban a megfoghatatlan időben, mikor a még és a már között megnyílik az autoreferencialitás lehetősége, mikor valaki képpé válva egy pillanatra csak önmagát jelenti. Ebben rejlik a blanchot-i

---

6 BLANCHOT, Maurice, *Az irodalmi tér*, ford. HORVÁTH Györgyi (Budapest: Kijárat, 2005).

halál borzalma és megváltásának szépsége, amikor a lélegző test mindenki szeme láttára egyszerre néma képpé változik, egy megbízhatatlan, rövid időn belül bomlásnak induló képpé. Blanchot alapkérdése, hogy mit tudunk meg a halálról, ha szembenézünk vele? A válasz paradoxona, hogy valami olyat, ami nincs is ott. Ez adja az alapját (többek közt) az élettörténet-tárgyakkal elgondolható párhuzamnak, hiszen e tárgyak is – ehhez hasonlóan – valami távollevőt jelenítenek meg úgy, hogy önazonosságukban nyilvánvalóvá teszik a jelenlét illuzórikus voltát, a jelöltjét megtaláló jelölő önmagát őrző jelentésének elérhetetlenségét. Valamiféle hiány-transzcendencia teremődik (bár Angyalosi Gergely⁷ e szókapcsolattal Nádas Péter családragényét értelmezte), mely úgy állítja jelenvalóságát, hogy annak hiányát mutatja fel. Ritka és kivételes sűrűségű szépség, mely túllép a referencialitás szükségszerűségén, kilép az *objektív érték* egyre kevésbé magyarázható és tartható elméleti keretrendszeréből, s mégis megőrzi egyszerűségét és egyediségét. A holttest a halál pillanatában képpé merevedik, mely csupán hasonlít az eleven testre. Blanchot egyenesen azt mondja, a *holttest önmaga képe*. A halál pillanata a tiszta jelenlét és jelölés elillanása, a legteljesebb jelen, a már és a még közötti vékony időben fogamzó jelentése, mely már nem az élöre utal, de még nem is szakad el tőle teljesen, a holttest önmagába záruló jelenléte.

Az élettörténet-tárgy és a meghaló test hasonlósága lenyűgöző. Az önazonosság változtathatatlan, megfoghatatlan és kitüntetett pillanata, mely a jelölő és jelölt nyilvánvaló elválásának, a hiány felismerésének alig-idejében teremődik. Az élettörténet-tárgyak úgy utalnak jelen nem lévőkre, hogy a

---

⁷ ANGYALOSI Gergely, „A hiány támasza: Nádas Péter *Játéktér* című kötetéről”, *Életünk* 27, 7 (1989): 230–240.

múzeumi tér segítségével történeteket hitelesítve jelenvalóvá teszik a soha ott nem lévőket.

Az élettörténet-tárgyak ideje a holt test idejéhez hasonlíthat, mely jelenlét-távollét játékában feloldja azok bináris-oppozíció-rendszerét és az önazonos jelenlétbe emeli a hiánytávollétét, jelölő, mely azonos önmagával és jelöltje hiányában megnyitja a narráció és a performativitás lehetőségét.

Az élettörténet-tárgyak egyszerre hordozzák a távollévő jelenlétét, vagyis őriznek valamit az egyszerűségből, egyediségből, mely máig megmaradt a múzeum egyik visszavonhatatlan céljának és ígéretének (mi több ígéretének), illetve jelenlévő jelölő és soha nem jelenlévő jelölt elfedhetetlen távolságában utat nyitnak az egyéni, látogatói reflexiónak: a megismételhetetlent, a véletlent alakítóelvévé szervező performanciának.

élettörténet-tárgyak // múzeumpedagógia

A PIM gyűjteményében meglehetősen nagy számban találunk élettörténet-tárgyakat. Lezárásként jelzem, hogy egy eredeti, most éppen Petőfi Sándorhoz kapcsolódó relikvia milyen játéklehetőségeket nyit meg egy múzeumpedagógus számára. Három lehetséges, a kiválasztott műtárgyhoz fűződő viszonyulást jelzek, melyek megéltté válása megnyithatja a rácsodálkozás, reflexív újragondolás, kreatív viszonyulás lehetőségét, s még csak nem is egy kilencvenperces múzeumpedagógiai foglalkozás során, hanem egy párperces csoport/múzeumpedagógus-dialógusban.

Vegyük például a tárlat második terében található kocsonyástát,⁸ mely a kiállítás – elsődlegesen a gyermekkorra fókuszáló – terében kapott helyett, meglehetősen hangsúlyosan, egy kvázi enteriőr részeként.

A kocsonyástát, hogy pontosak legyünk a kiskunfélegyházi Petőfi-tál, már csak a beleírt 1757-es évszám okán is egy nehezen megragadható és artikulálható pillanat erejéig önmaga hiányába zárul, úgy idézi meg a távollévőt, aki értelmét és értékét adja jelenvaló anyagiságával, hogy elfeledteti jelölő és jelölt közti távolság szükségszerűségét, élettörténet-tárgy egységében és egyszerűségében felvillantja csendes önazonosságának ígérését. A rácsodálkozást („Ez tényleg eredeti?”) nem egyszer az ebből következő tények és kérdések izgatott felsorolása követi a diákcsoportoknál („Akkor ehhez hozzáért!”; „Ebből csak egy van az egész világon!”; „Mennyit ér?”). Az élettörténet-tárgyak sajátos jelenlét/távollét játéka személyes tapasztalattá válik, egyszerűvé és megismételhetővé.

A második viszonyulási réteg a tárgyat az életkortól függetlenül már lehet, hogy nem először elsajátított Petőfi-életrajzhoz köti, anélkül, hogy a tárgy anyagiságára, megmunkáltságára, vagy értelmezhetőségére figyelem helyeződne. A tárgy alázatosan „belesimul” egy gyakran implicit, reflektálatlan elvárásrendszerbe. Része egy vitrinenteriőrnek, de semmilyen kérdést nem kényszerít ki, maximum is ottlétét kell/lehet

---

8 Habár a tárlat követi a Petőfi-életrajz kronológiáját, de hihetetlenül finom heterokroniás töréseket iktat térszerkezetébe, vagyis esetenként időben nem feltétlenül „együttálló” tárgyakat is egy térrészbe szervez, ha a tematikus (pl. katonaság, színészet) hívószó „erősebbnek bizonyul”.

nyugtázní, miután elmúlik az eredetiséggel szembesülés nem is olyan ritkán zsigeri borzongása. A tárgy helye, szerepe a tárlat terében kérdőjeltelen állítás, mintegy objektív adottság, mely semmilyen kételyt, kérdést, történetet, kapcsolódási lehetőséget nem kínál. (Egészen hasonlóan a XIX. századi immanens értékkel bírónak tételezett múzeumi tárgyakhoz.)

Azzal az egyszerű kérdéssel azonban, hogy a teremben található tárgyak alapján szavazzanak arról, szegény, avagy jó módú családba született a költő, ráirányítjuk a tárgy anyagságára a figyelmet, például a zománcozás, díszítés alaposabb szemügyre vételére. Egyszerű kételytelen „kellékből” valamilyen fajta nyom lesz, amit észre kell venni, amihez viszonyulni lehet, ami kiszolgáltatja magát az értelmezésnek.

A játék döbbenetesen egyszerű, mindössze maximum 3-4 perces dialógus a diákok és múzeumpedagógus között, némi felfedező kalandozással a térben, de hihetetlenül hatásosan irányítja rá a diákok figyelmét arra, hogy a múzeumi tárgyak nem *illusztrációk*, hanem információkat hordozhatnak és ezek az információk számukra hozzáférhetőek, relevánsak lehetnek. S mint ebben az esetben is, gyakran megdöbbenőek, melyek ellentmondhatnak a tudottnak vélt ismereteknek, lévén túlnyomó többségében a *nyomozás* előtt biztosan állítják, szegény család gyermekeként látta meg a költő a napvilágot. Természetesen ezt követően a kocsonyástál történetével a Petőfi-kultusz mértéke is megérezkíthető (hiszen nem is Petőfié, hanem a Varga családé, akik ereklyeként őrizték, hiszen a legendárium szerint ebből falatozta, ha éppen náluk vendégeskedett Sándor, egyik kedvenc ételét, a kocsonyát).

Ha Petőfi tiszti kardját emeltem volna ki, akkor az egyediség megtapasztalását követően, a forradalmár-képhez kételytelenül kapcsolódó „kelléktől” a nem harcoló poétáig lehetne

eljutni, aki igencsak megkomponálta, milyen ruhában és milyen kiegészítőkkal jelenjen meg (és 160 cm-t alig meghaladó magasságával 100 centiméternél hosszabb kardot vásárolt a forradalom után).

Az eredeti eredetiségének megélése, a tárgy láthatatlan és kérdéstelen „belesimulása” a tárlat adottságnak tételezett egyjelentésű terébe már egy apró gesztussal is a reflexív felismerés lehetőségét kínálja, mely utat nyit a felfedezésnek, kérdésnek, a személyes viszonyulás lehetőségének.

Persze nem egy 45–90 perces múzeumpedagógiai óra alatt lehet megtanulni *olvasni* a tárlatokat, vagy lehet eljutni addig a felismerésig, hogy a múzeumi tér hatalmi konstrukció, s mint ilyen nem objektív adottság, hanem a kritikai viszonyulás és újragondolás tárgya. Az eredeti aurája, a tárgyak „alázatos-sága”, kételytelen jelentése és a tárgyakat más perspektívából vizsgálás, a rákérdezés lehetősége az a három réteg, mely a jelenvalóság érzetét teremtheti meg a diákokban, azt a benyomást, hogy kérdéseikkel maguk alakíthatják az időt, hogy nem kulisszák és kellékek közt találkoznak egy narrációval, mely megkérdőjelezhetetlen, állító módban szerepel.

Előzetes beszámoló az 1849. évi segesvári ütközet helyszínén folytatott 2019. évi LiDAR felméréshez

/

**BELÉNYESY KÁROLY / KUSZINGER RÓBERT /
KULCSÁR VIKTOR**

A hadtörténeti régészet mint interdiszciplináris tudományterület

A hadtörténeti régészet (vagy konfliktusrégészet) kutatás-módszertana és tudományszemlélete az 1980-as és az 1990-es évekre tekint vissza. A nemzetközi kutatás a modern hadtörténeti régészet és egyben a modern csatatérrégészet kezdetének az 1876. évi Little Bighorne-i összecsapás (Montana, USA) 1984-ben meginduló komplex – fémkereső műszeres terepbejárás-sorozatra és a katonai temetési helyek exhumálással kísért feltárására, valamint az emberi maradványok antro-po-

lógiai elemzésére együttesen épülő – vizsgálatát tartja.¹ A széles időbeli határokkal bíró hadtörténeti régészet több kutatási ággal rendelkezik: magában foglalja a csata- és hadszíntérkutatást, a katonai objektumok, védelmi létesítmények vizsgálatát, a roncs-, illetve a hadisírkutatást egyaránt. Módszer-tana az írásos, képi és régészeti források elemzésén alapul, legjelentősebb segédtudományai a tájrégészet (*landscape archaeology*) és az igazságügyi régészet (*forensic archaeology*). A terepkutatás gyakorlata jellemzően egyszerre támaszkodik a (non-destruktív) geofizikai lelőhely-felderítésre, a fémkereső műszeres terepbejárásra, a talajfelszínen található tárgyi emlékek gyűjtésére, illetve az épített struktúrák felmérésére, valamint a (destruktív) szondázó jellegű próbafeltárássra vagy szisztematikus feltárássra. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy napjainkban a régészeti vonatkozású terepkutatások egyik leginnovatívabb non-destruktív lelőhelyfelderítési módszere a LiDAR felmérés.²

A LiDAR

A modern távérzékelési eljárások felhasználása a történeti táj kutatásában nem mondható újkeletűnek, így a LiDAR felvé-

---

1 A Little Bighorne-i kutatásokhoz összefoglalóan ld.: SCOTT Douglas D., FOX Richard A., CONNOR Jr. Melissa A. and HARMON Dick, *Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn* (Norman: University of Oklahoma Press, 1989).

2 SUTHERLAND Timothy és HOLST Malin, *Battlefield Archaeology: Guide to the Archaeology of Conflict*, Guide 8 (British Archaeological Jobs Resource, 2005), <http://www.bajr.org/BAJRread/BAJRGuides.asp>; SAUNDERS Nicholas, „The Dawn of Modern Conflict Archaeology”, *Current World Archaeology* 62 (2013): 40–45; SCOTT Douglas D. és McFEATERS Andrew P., „The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology”, *Journal of Archaeological Research* 19, 1 (2011): 103–132; A hadtörténeti régészet témakörének első magyar nyelvű hazai áttekintéséhez ld.: NÉGYESI Lajos és HAUSNER Gábor, *Csaták néma tanúi: A csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei* (Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010).

telezés sem ismeretlen a régészet számára. Maga a LiDAR szó egy beszédes rövidítés, amely az angol *Light Detection and Ranging* kifejezésből származik, ami lézer alapú távérzékelést, mérést jelent. Ez az eljárás több millió lézerimpulzust használ, amelyeket jellemzően alacsony magasságban repülő drónra, helikopterre, vagy repülőre szerelt készülékek bocsátanak ki. A precíziós lézerek és GPS-rendszerek már elég kifinomultak ahhoz, hogy nagy pontosságot biztosítsanak a felmérések során, és annak köszönhetően, hogy a műszer nagy mennyiségű jelet bocsát ki másodpercenként, tulajdonképpen a legsűrűbb erdőben is elegendő lézernyaláb juthat el a talajig ahhoz, hogy a vegetációval borított területek eredeti terepfelszínéről információkat szerezhessünk. A speciális adatgyűjtési és feldolgozási eljárásoknak köszönhetően így azonosíthatóvá válhatnak a talajfelszín néhány 10 cm-es egyenetlenségeiben megmutatkozó mesterséges vagy természetes struktúrákra utaló anomáliák.³

Hadtörténeti régészet és a LiDAR

A LiDAR nyújtotta lehetőségek hadtörténeti régészeti alkalmazásához kiváló példa a lengyelországi Czersknél található, első világháborús német hadifogolytábor vizsgálata. A felmérés alkalmazásával a régészeknek sikerült lokalizálniuk

---

3 ŠTULAR Benjamin, „The use of lidar-derived relief models in archaeological topography: The Kobarid region (Slovenia) case study”, *Arheoloski Vestnik* 62 (2011): 393–432; MLEKUŽ Dimitrij, „Skin Deep: LiDAR and Good Practice of Landscape Archaeology”, in *Good practice in archaeological diagnostics: non-invasive survey of complex archaeological sites*, szerk. CORSI Cristina, SLAPŠAK Božidar és VERMEULEN Frank, *Natural science in archaeology* (Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London: Springer International Publishing Switzerland, 2013) 113–129; RISBØL Ole és GUSTAVSEN Lars, „LiDAR from drones employed for mapping archaeology – Potential, benefits and challenges”, *Archaeological Prospection*, 2018, 1–10, <https://doi.org/10.1002/ARP.1712>.

a modern tájban a tábor két, egymástól elkülönülő, északi és déli részét. Az északi táborrész a vasútvonal mentén helyezkedett el, azonban annak nyomai napjainkra szinte teljesen eltűntek. Itt a kutatók 26 darab 40 m hosszú és 8–9 m széles barakképület helyét tudták azonosítani. A LiDAR segítségével a kutatók a másik táborrész helyszínén további 22 barakképületet lokalizáltak. Emellett sor került a táborparancsnoksághoz és az őrséghez kapcsolható – a hadifogolybarakkokénál kisebb méretű – épületek elkülönítésére is, valamint a felmérés által a táborban használt utak is kirajzolódtak.⁴ Egy másik szemléletes példa a LiDAR használatához a holland–német határon található második világháborús német védelmi vonal vizsgálata Herkenbosch–Rothenbach térségében. Ezen a területen a német hadvezetés az 1944 szeptemberi arnhemi csatát követően kezdett újabb erődítési munkálatokba, miután szükségessé vált a Ruhr-vidék komolyabb védelme. Az új, több mint 40 km hosszúságú védelmi vonal a Maas-Rur-Steilhang-Elmpter-Wald-Stellung nevet kapta. A védvonal területén készített LiDAR-felmérés segítségével alkotott háromdimenziós digitális domborzati modellen jól kivehetővé váltak a zegzugos vonalvezetésű lövészárkok, illetve robbanás okozta kráterek nyomai. Az árkok egy része máig felfedezhető a terepen, igaz, azok folyamatosan pusztulnak, valamint környezetüket jelentős vegetáció uralja.⁵

---

4 KOBIALKA Dawid, KOSTYRKO Mikołaj és KAJDA Kornelia, „Inconspicuous and Forgotten Material Memories of the First World War: The Case of a POW Camp in Czersk, Poland”, in *The Materiality of Troubled Pasts: Archaeologies of Conflicts and Wars*, szerk. ZALEWSKA Anna, SCOTT John M. és KIARSZYS Grzegorz (Warszawa–Szczecin: Department of Archaeology, Szczecin University, Roadside History Lessons Foundation, 2017), 26–36.

5 SCHRIEK Max van der és BEEX Willem, „The application of LiDAR-based DEMs on WWII conflict sites in the Netherlands”, *Journal of Conflict Archaeology* 12 (2018): 10–19. <https://doi.org/10.1080/15740773.2017.1440960>.

LiDAR felmérés Segesvár⁶ mellett

A felmérés elkészítése során fontos kérdés volt a műszer és a feldolgozó szoftverek megfelelő hangolása. A terület lehatárolása a történeti források alapján ment végbe, olyan módon, hogy a kutatandó terület magába foglalta az 1849. évi segesvári összecsapás fontosabb helyszíneit. A topográfiai lehatárolást követően az eredmények felhasználási célját figyelembe véve került sor a felvétel frekvenciájának meghatározására. A szükséges frekvenciát általában a felvételi időszakhoz igazítják. Vegetációs időszakban alacsonyabb magasságról, magasabb frekvenciával, vegetációs időszakon kívül nagyobb magasságból, alacsonyabb frekvencián megy végbe a mérés. Mivel az engedélyezési eljárás újszerűsége miatt a repülés időpontja nem volt pontosan tudható, a mérési frekvenciának a középértéknek tekinthető 600 kHz-es üzemmódot választottuk viszonylag alacsony, 170–200 m felszín feletti várható magassággal (AGL). A LiDAR mérés egyik alapvető tulajdonsága, hogy a műszer adott teljesítménye mellett a sűrűbb impulzusos mérés gyengébb jelszinttel párosul, amit egyszerűbben úgy is megfogalmazhatunk, hogy vagy sokat mérünk gyengébben, vagy kevesebbet, de erősebb (nagyobb energiájú) impulzusok mellett. A felmérés során a legnagyobb problémát azonban egyértelműen a vegetáció jelentette, hiszen a fák, bokrok lombzatának különböző szintjei jelentős adatvesztéseget okoznak. Ezen kívül tekintettel kellett lenni a terület beépítettségére, a lakosság nyugalmára (zajterhelés) is. Fontos tényező volt még, hogy a műszert hordozó helikopter 110 km/h felszíni utazósebesség mellett korlátozottan manőverezhető, így például egy meredek hegyoldal esetében

---

6 Sighișoara, Románia.

a mérési távolság, valamint az átfogott terület (pásztázási sáv) szélessége is csökken. A fentiek kiegyensúlyozására tehát jó kompromisszumnak mutatkozott a 170 m, illetve az a fölé tervezett mérés, ahol a 600 kHz mellett még megfelelőnek mondható a jelerősség is. További kérdés volt még a repülés iránya. A manőverezés stabilitásánál az első szempont, hogy várható-e adott esetben állandó, 20 csomó (~37 km/h) körüli értéket elérő szél. Ekkor ugyanis a sávtartás megkönnyítése érdekében a szél irányával párhuzamos felmérési sávokat kell tervezni. Végül a sáv szélesség 90 fokos látószögnél 320 m lett, 25 %-os átfedés mellett. Az így keletkezett körülbelül 167 km-nyi felmérési útvonal másfél óra alatt mutatkozott teljesíthetőnek (a felmért terület mérete 4 x 7,25 km volt). A 2019. novemberi felmérés értékes adatok gyűjtésével fejezhető be. A repülés útvonala a Románia területén elérhető állandó bázisállomásokból (DEVA, BAIA, BACA) – körülbelül 30 cm-es abszolút vízszintes pontossággal – volt feldolgozható. A végeredmény adattermékek WGS84/UTM 34N vetületben készültek el. A növényzet és felszín szeparációja után az adattermékek közül a későbbiekben elsősorban a domborzatmodell használható fel a régészeti kutatás céljaira (1. kép).

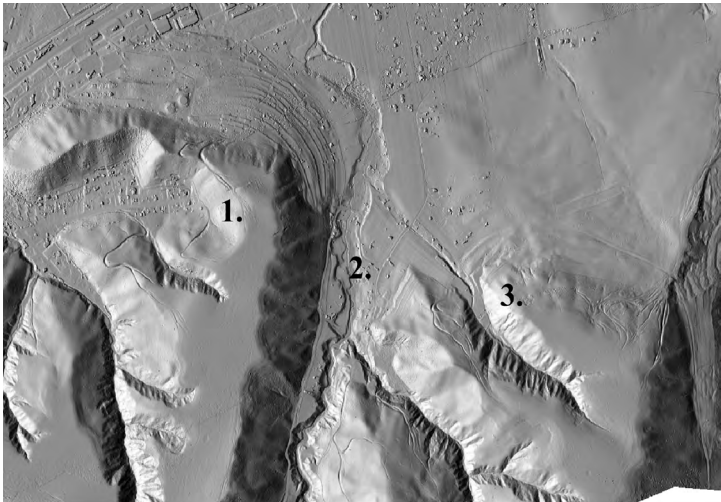
Összegzés

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a LiDAR-felmérés eredményei milyen releváns következtetéseket nyújthatnak egy történelmi csatatér, egy XIX. századi összecsapás kutatásához? A válasz a különböző terepi mintázatok egymástól való elválasztásának, valamint az újkori történelmi táj modellezésének lehetőségében mutatkozik meg. A 2019. évi LiDAR felmérésnek köszönhetően a későbbiekben a segesvári ütközet – írásos

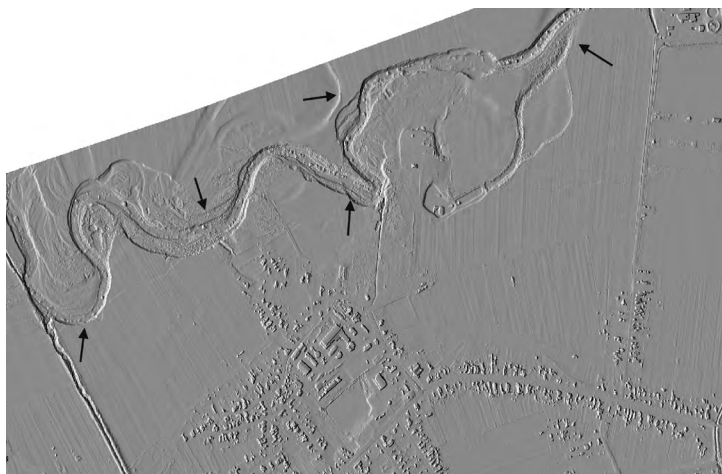

forrásokkal kísért – eseménysora optimálisan integrálható lesz az új- és modernkori tájba. A felmérés részletező kiértékelése és a megfigyelések helyszíni hitelesítése a kutatás jövőbeli feladata kell, hogy legyen, azonban a munkálatok korai szakaszában is kiemelhetjük a Nagy-Küküllő mederváltozásának plasztikus formációira vagy a bűni (Boiu) kastélyhoz vezető, ma már nem létező töltésútra vonatkozó megfigyeléseket (2–3. képek).

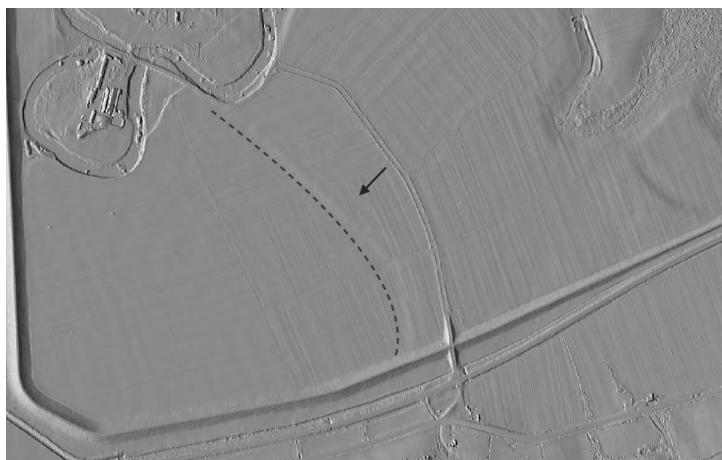
Képmelléklet

↑ 1. kép: A 2018/2019. évi segesvári terepkutatások helyszínei a LiDAR felmérésen: 1. Segesvári erdő, 2. Ördög-patak, 3. Ördögerdő (HISTORIARCH Kft., 2019)

↑ 2. kép: A Nagy-Küküllő mederváltozásainak nyomai a LiDAR felmérésen (HISTORIARCH Kft., 2019)

↑ 3. kép: Töltésút nyoma a büni kastély mellett a LiDAR felmérésen (HISTORIARCH Kft., 2019)

Bibliográfia

A tanulmánykötet könyvészeti adatai az alábbi nyilvános Zotero-csoportban érhetőek el:

https://www.zotero.org/groups/2746196/petfi_170/library

Megjelent kötetek

„Próza az, amit kinyomtatnak”

Tanulmányok Ottlik Gézáról

Szerkesztette: Bednarcics Gábor, Hansági Ágnes,
Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Júlia (2013)

„tánc volnék, mely önmagát lejtí”

Tanulmányok Weöres Sándorról

Szerkesztette: Bartal Mária, Kulcsár-Szabó Zoltán,
Palkó Gábor (2014)

„Csillagtoronyban”

Tanulmányok Jékely Zoltánról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Péterfy Sarolt (2014)

„Határincidens”

Tanulmányok Szilágyi Domokosról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Szilágyi Zsófia Júlia (2016)

„Helyre tolni azt”

Tanulmányok Örkény Istvánról

Szerkesztette: Palkó Gábor, Szirák Péter (2016)

„Álom visszhangja hangom”

Tanulmányok Szép Ernőről

Szerkesztette: Palkó Gábor (2016)

„folyékony szobor vagy szökőkút”

Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról

Szerkesztette: Buda Attila, Palkó Gábor, Pataky Adrienn (2017)

„Örök véget ér és örök kezdetet”

Tanulmányok Szabó Lőrincről

Szerkesztette: Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Zoltán,
L. Varga Péter, Palkó Gábor (Prae Kiadóval közösen, 2019)

„Nincs vége. Ez a befejezés.”

Tanulmányok Esterházy Péterről

Szerkesztette: Lőrincz Csongor, L. Varga Péter,
Palkó Gábor (Prae Kiadóval közösen, 2019)

Kafka 100

Tanulmányok Kafka Margitról

Szerkesztette: Mészáros Zsolt, Parádi Andrea,
Rákai Orsolya (2020)

Az én testamentumom

Tanulmányok Ady Endréről

Szerkesztette: Borbás Andrea, Nagy Réka (2020)

